NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE
N. R. BOSNE I HERCEGOVINE

ANNUAIRE DE L'INSTITUT POUR LA PROTECTION DES MONUMENTS
HISTORIQUES DE LA R. P. DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

VIII

SARAJEVO
1962

GRADSKA BIBLIOTEKA
BIBLIOTEKA

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

REDAKCIONI ODBOR

ĐOKO MAZALIĆ, Ing DŽEMAL ČELIĆ, Dr Ing PAVLE FUKAREK, ŠEFIK BEŠLAGIĆ

TEHNIČKA REDAKCIJA

MEHMED MUJEZINOVIĆ

K O R E K T U R E

OBAVILI AUTORI

N A K L A D N I K

ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE N. R. BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, UL. VOJVODE PUTNIKA 7, POŠT. PRETINAC BR. 112, TELEFON BR. 230-38

N A K L A D A

OSAM STOTINA PRIMJERAKA

Š T A M P A

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB, FRANKOPANSKA 26, TELEFON BR. 34-341

SADRŽAJ

S P O M E N I C I K U L T U R E

- Zaštita spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u dolini Trebišnjice — Uvod 5
- I. *Ivo Bojanovski:* Arheološki spomenici 7
- II. *Šefik Bešlagić:* Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci 17
- III. *Zdravko Kajmaković:* Značajniji likovni i arhitektonski spomenici 39
- IV. *Ing. Viktor Ržehak:* Prirodne rijetkosti u dolini Trebišnjice 53
- V. *Dr. Milenko Filipović:* Potreba etnološkog snimanja u dolini Trebišnjice 57
- *Smail Tihić:* Spomenici kulture i turizam 61
- *Ivo Bojanovski:* Stari grad Bobovac i njegova konzervacija 71
- *Đoko Mazalić:* Jedno ranije djelo slikara »R«-evidencija i konzervacija 97
- *Đuro Basler:* Spolija antičke arhitekture na nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna 117
- *Mehmed Mujezinović:* Stari Alifakovac u Sarajevu 119
- *Zdravko Kajmaković:* Počanska Aleksandrida 139
- *Esad Prolić:* Partizanske štamparije u Bosni i Hercegovini 145
- *Dr. Milenko Filipović:* Starinska groblja u predjelu Takovo-Prilog proučavanju stećaka 153

K R A Ć I P R I L O Z I

- *Đoko Mazalić:* Tri slike iz Osove 163
- *Ivo Bojanovski:* Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu 167
- *Anđelko Zelenika:* Prilozi za proučavanje srednjovjekovnih nekropola stećaka na Radimlji i Ošaničkoj Gorici kod Stoca 172
- *Stipo Lozić:* Konzervatorski radovi na starom gradu Travniku 175

Z A Š T I T A P R I R O D E I P R I R O D N I H R I J E T K O S T I

- *Ing. Viktor Ržehak:* Zaštita prirodnih vodotoka od zagađivanja 179
- *Smail Tihić:* Neka pitanja i problemi zaštite tekućih voda u Bosni i Hercegovini 193
- *Dr. Ing. Pavle Fukarek:* Pionirska vegetacija točila u brdskom pojasu dinarskih planina i njena zaštita 199
- *Dr. Ing. Pavle Fukarek:* Modro lasinje — Moltkea petraea (Tratt.) Griš. — Rijetki endemni grmič našeg hercegovačkog i crnogorskog krša i njegova zaštita 205
- *Dr. Ing. Pavle Fukarek:* Lovorolisni likovac (Daphne Laureola L.) i potreba njegove zaštite u šumama Bosne i Hercegovine 211
- *Dr. Ing. Pavle Fukarek:* Rijetka prirodna pojava u šumama Bosne. Srasla debla jele u jedno stablo 215
- *Vera Brežančić:* Neki aspekti zaštite biljaka u svijetu i kod nas 219
- *Dr. Jan J. Novak:* Nacionalni parkovi, rezervati i spomenici prirode u Poljskoj Narodnoj Republici 231

S L U Ž B A Z A Š T I T E

- Izvještaj o radu zavoda u 1960. godini 235
- Zaštićeni spomenici Narodno-oslobodilačkog rata 239
- Prirodne rijetkosti i ljepote Bosne i Hercegovine pod zaštitom 247

B I L J E Š K E

- Treći kongres društva konzervatora Jugoslavije (Š. Bešlagić) — Šesto savjetovanje konzervatora Jugoslavije (Š. Bešlagić) — Neke dezinformacije naše dnevne štampe o prirodnim rijetkostima naše zemlje (Dr. P. Fukarek) 257

K N J I G E I Č A S O P I S I

■ GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU sv. XV-XVI-1960-1961 Arheologija. *(Z. Kajmaković).* — ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE U JUGOSLAVIJI, izdanje Kulture, Beograd 1961. *(S. Tihić).* — VARSTVO SPOMENIKOV VII, Ljubljana 1960. *(S. Tihić).* — KULTURNO NASLJEDSTVO, izdanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture Makedonije, Skopje 1959. *(S. Tihić).* — RAD VOJVOĐANSKIH MUZEJA br. 8. Novi Sad 1959. *(S. Tihić).* — ZBORNIK, br. 5, izdanje Muzeja primenjene umetnosti, Beograd 1959. *(S. Tihić).* — ZBORNIK RADOVA NARODNOG MUZEJA, knj. II, Beograd 1959. *(S. Tihić).* 259

SOMMAIRE — INHALT — SUMMARY

■ La protection des monuments historiques et de la nature dans la vallée de la Trebišnjica — Préface 5

■ *Ivo Bojanovski:* Monuments archéologiques dans la vallée de la Trebišnjica — Archeological Monuments in the valley of Trebišnjica 7

■ *Šefik Bešlagić:* Monuments funéraires médiévaux (stechaks) dans la vallée de la Trebišnjica — *Mediaeval tombstones in the valley of the river Trebišnjica* 17

■ *Zdravko Kajmaković:* Important plastic and architectural monuments in the valley of the river Trebišnjica — Importants monuments d'art et d'architecture de la vallée de la Trebišnjica 39

■ *Ing. Viktor Ržehak:* Raretés naturelles dans la vallée de la Trebišnjica 53

■ *Dr Milenko Filipović:* Notwendigkeit von ethnologischen Aufnahmen im Tale von Trebišnjica 57

■ *Smail Tihić:* Die Kulturdenkmäler und das Touristenwesen 61

■ *Ivo Bojanovski:* Die alte Burg Bobovac und ihre Konservation — Old city Bobovac and its conservation 71

■ *Đoko Mazalić:* Ein früheres Werk des Malers »R« — An earlier painting by a painter »R« 97

■ *Đuro Basler:* Fragmente römischer Architektur in Grborezi bei Livno (Westbosnien) 117

■ *Mehmed Mujezinović:* Alifakovac and its surroundings — Alifakovac und seine Umgebung 119

■ *Zdravko Kajmaković:* Alexandrida at Foča — »Roman d'Alexandre« de Foča 139

■ *Esad Prolić:* Partisan printing houses in Bosnia and Herzegovine 145

■ *Dr Milenko Filipović:* Altertümliche Nekropolen im Gebiete von Takovo 153

■ *Đoko Mazalić:* Trois tableaux de Osova — Drei Bilder aus Osova 163

■ *Ivo Bojanovski:* Une trouvaille d'éperons médiévaux A. Crkvina de Šipovo — Mediaeval spurs in church at Šipovo 167

■ *Anđelko Zelenika:* Beiträge zur Untersuchungsarbeiten auf der mittelalterlichen Nekropole Radimlja und Ošanička gradina Bei Stolac 172

■ *Stipo Lozić:* Conservation de la vieille cité de Travnik — Conservation of old city at Travnik 175

■ *Ing. Viktor Ržehak:* Protection des cours d'eau naturels contre les saletés industrielles — Need for protecting natural waters from contamination 179

■ *Smail Tihić:* Einige Fragen und Probleme über fliessende Gewässer in Bosnien und der Herzegovina 193

■ *Dr Ing. Pavle Fukarek:* Végétation préservatrice des ravines dans la région montagneuse des alpes dinariques et sa protection — Vegetation on the pouring-places in the hilly region of the dinaric alps and its protection 199

■ *Dr ing. Pavle Fukarek:* Molthea petraea (Tratt.) gris, petit arbuste rare endémique de notre karst et sa protection — Moltkea petraea (Tratt) gris. — rare endemic bush in our rocks and its protection 205

■ *Dr Ing. Pavle Fukarek:* Daphne laureola L. et la nécessité de protéger cet arbuste dans les forêts de la Bosnie et Herzégovine — Daphne laureola L. and its protection in woods of Bosnia and Herzegovine 211

■ *Dr Ing. Pavle Fukarek:* Un phénomène rare dans les forêts de Bosnie: deux arbres de sapin soudent par la croissance en un seul — Natural phenomenon in Bosnian woods. Two firtrees coalesce into one trunk 215

■ *Vera Brežančić:* Certains aspects de la protection des plantes dans le monde et chez nous — Some apects of floral protection in the World and here 219

■ Dr Jan J. Novak (Krakov): Die Nationalparkanlagen, die Reservaten und die Denkmäler der Natur in der V. R. Polen 231

■ *Rapport sur l'activité de l'Institut pour la protection des monuments historiques et de la nature de la R. P. de Bosnie et Herzégovine en 1960* 237

ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE U DOLINI TREBIŠNJICE

UVOD

Kad se 1964. g. završi prva faza izgradnje hidroenergetskog sistema »Trebišnjica«, tada će ukroćene vode Trebišnjice preplaviti površinu od 2.800 ha i formirati veliko akumulaciono jezero od Bileće do Grančareva. Kota uspora ovog bazena iznosi 400 m. U jezero, čija je najveća dubina 70 m, utonuće sela Panik, Orah, Čepelica i Miruše sa svojih 170 domova. Zajedno sa selima voda će potopiti i mnogobrojne spomenike prošlosti. Čovjek je, naime, u ovim krajevima živio, gotovo u kontinuitetu, još od paleolita i prilagođavao svoj život plahoj rijeci i škrtom krševitom zemljištu (sl. 1).

Problem spasavanja najznačajnijih spomenika iz ove doline već je razmatrala, na inicijativu Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH, jedna savezna komisija konzervatora koju su sačinjavali prof. arh. Đurđe Bošković, dr Cvito Fisković, prof. Radivoje Ljubinković, ing. arh. Džemal Čelić, slikar — restaurator Rajko Sikimić, Šefik Bešlagić, direktor Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, Mirko Kujačić, direktor Zavoda u Mostaru, Zdravko Kajmaković, konzervator i Ljubinka Kojić, direktor Zavičajnog muzeja u Trebinju. Još 1959. g. ova je komisija obišla i proučila manastir Dobrićevo u Paniku, kao i stari most u selu Arslanagića Most, te donijela sugestije i zaključke o zaštitnim mjerama koje je potrebno preduzeti da se ova dva značajna spomenika kulture iz doline Trebišnjice prenesu i spasu od potapanja. Već tada je ova komisija ukazala na veliki umjetnički i kulturno-nacionalni značaj, u prvom redu, manastira Dobrićeva, čija crkva, starija od XVII vijeka, a napose bogatstvo fresaka iz početka XVII stoljeća, predstavljaju značajnu umjetničku i kulturnu vrijednost.

Što se tiče staroga mosta preko Trebišnjice u Arslanagića Mostu, koji je prema narodnom predanju dao sagraditi veliki vezir Mehmed-paša Sokolović u XVI vijeku, on po svojoj arhitektonici i tehnici gradnje svakako spada među najljepše spomenike te vrste iz naše turcike, pa bi ga, makar i onako osakaćenog kakav je danas (most je naime oštećen u prošlom ratu), trebalo sačuvati i prenijeti izvan ugroženog područja, i to u Trebinje na lokalitet Gorica, gdje bi u sličnom ambijentu i dalje služio svojoj svrsi.

Problem spasavanja spomenika iz doline Trebišnjice postavlja se ne samo kao zadatak stručnjaka i konzervatora jedne republike, u ovom slučaju Bosne i Hercegovine, nego kao problem koji ima jugoslovenski značaj. To i jest pravi razlog koji nas navodi da obavijestimo našu širu javnost o bogatom spomeničkom fondu bazena Trebišnjice i neodložnoj i imperativnoj potrebi da se najvredniji dio toga kulturnog blaga spase i za buduće generacije, a ostalo, u prvom redu bogati arheološki i etnološki fond, sistematski prouči.

Isto tako smatramo da u ovoj akciji spasavanja kulturno-umjetničkih spomenika iz doline Trebišnjice, kada se pristupi realizaciji ovoga programa, treba da učestvuju stručnjaci iz cijele zemlje, da i na taj način akcija spasavanja dobije širi, jugoslavenski karakter.

Osim Dobrićeva i Arslanagića mosta, ovo je područje veoma bogato i brojnim arheološkim spomenicima iz svih kulturnih epoha, tako da najveći dio spomenika koji odlaze pod vodu sačinjavaju baš arheološki objekti. Na žalost, ovaj kraj još uvijek nije arheološki dovoljno ispitan. Zato su ovi arheološki spomenici sa naučnog gledišta vrlo značajni i interesantni, pa ih svakako treba prije potapanja sistematski naučno ispitati, a djelimično i spasiti prenosom u muzeje, odnosno konzervacijom in situ, ako bi se za to pokazala potreba.

Sistematsko kompleksno rekognosciranje cijelog područja bazena Trebišnjice, koje je ugroženo izgradnjom novog giganta naše hidroenergetike, po želji i u režiji HE Trebišnjica, organizovao je

također Zavod u Sarajevu. Formirana je ekipa od 14 stručnjaka, konzervatora i muzealaca, koja je u vremenu od 5. do 15. maja 1960. godine detaljno ispitala sav sa spomeničkog gledišta ugroženi teren od Bileće do Trebinja. Ovu su komisiju sačinjavali, od konzervatora: Šefik Bešlagić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH i Mirko Kujačić, direktor Zavoda u Mostaru, zatim ing. Viktor Ržehak, konzervator za prirodne rijetkosti, Ivo Bojanovski i Zdravko Kajmaković, konzervatori Zemaljskog Zavoda u Sarajevu, Vukosava Atanacković, konzervator Zavoda u Mostaru, Mato Biško, tehničar-konzervator Zavoda u Sarajevu, i fotografi Zavoda u Sarajevu i Mostaru Ranko Rosić i Ćiro Rajić. Od ostalih stručnjaka u rekognosciranju su učestvovali arheolozi Zemaljskog muzeja u Sarajevu: prof. Marko Vego, viši naučni saradnik, dr Irma Čremošnik, naučni saradnik, i Borivoje Čović, kustos, a Zavičajni muzej u Trebinju predstavljala je Ljubinka Kojić, upravnik muzeja. Predstavnik investitora i predsjednik komisije bio je ing. Pavao Ramljak.

Pošto su pregledani svi arhitektonski i likovni spomenici i sistematski pretražen sav arheološki fond do nivoa potapanja kao i onaj koji je ugrožen radovima na izgradnji tunela i cjevovoda u Mokrom polju kraj Trebinja (u blizini ruševina srednjovjekovne crkve sv. Petra u Čičevu), komisija je investitoru podnijela zajedničku preporuku o vrsti, obimu i finansijskom programu spasavalačkih radova na spomenicima kulture na cijelom području doline rijeke Trebišnjice do Trebinja, koji su ugroženi izgradnjom HE Trebišnjica. Tim minimalnim programom predviđeno je da se bogati arheološki fond naučno ispita sa svom potrebnom dokumentacijom i na taj način spasi za nauku i kulturu, dok je za objekte velike spomeničke vrijednosti, kao što su manastir Dobrićevo, stari most u Arslanagića Mostu i neki stećci, podnesen prijedlog da se prenesu izvan budućeg jezera.

Kulturno-istorijski značaj ovog područja ne potvrđuju samo spomenici praistorije, antike, srednjeg vijeka i drugi, nego i bogati etnografski materijal, koji ovom području sa etnološkog gledišta daje biljeg jedne osobene cjeline.

Potapanjem ovog područja gotovo 200 domova je osuđeno da zauvijek nestane sa tla na kojem su njihovi stanovnici generacijama izgrađivali svoju narodnu tradiciju, običaje i folklor i tako formirali svoju etnološku individualnost. Onoga časa kada se ovaj živi etnološki organizam raspriši na sve strane, nestaće, i to zauvijek, i onog bogatog etnografskog nasljeđa koje su ovdje izgradili vijekovi. Nakon toga se život ove etnološke cjeline neće više nikad obnoviti. Stoga je veoma važan zadatak i obaveza, ne samo investitora HE Trebišnjica, nego i cijele naše zajednice, da se etnološko blago ovog područja naučno obradi, tim više što ovo područje u potpunosti još nije proučeno. To donekle naša zajednica i duguje prema žrtvi koju ovi ljudi čine napuštajući radi interesa zajednice svoja pradjedovska ognjišta.

Prije prvog svjetskog rata etnografski je ovaj kraj obrađivalo nekoliko naučnih radnika (Dedijer, Jireček i dr.), ali ta istraživanja nisu dala zaokruženu cjelinu. Osim toga, ostaje vrlo važan zadatak da se životni razvoj tog etnološkog organizma kroz posljednjih pedesetak godina, tako značajnih u životu naših naroda, sve do najnovijih istorijskih preobražaja naše zemlje, ispita i naučno obradi. To bi bila naša dužnost sve kad i ne bi bilo u pitanju potpuno uništenje ovog etnološkog individualiteta.

Zavičajni muzej u Trebinju i Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, kao neposredno zainteresovane i nadležne ustanove, shvatajući svu važnost ovog problema, stavili su u svoj plan, kao jedan od prioritetnih zadataka, sistematsko i detaljno etnografsko proučavanje ovog kraja sa iscrpnom dokumentacijom i naučnom obradom etnološkog materijala iz područja buduće akumulacije hidrosistema Trebišnjice. Po ovom planu, a u suradnji sa HE Trebišnjica, prethodno rekognosciranje terena u svrhu donošenja plana rada obavili su prof. dr Milenko Filipović i prof. Orhan Zupčević. Investitoru je podnesena preporuka i predračun sredstava koja su potrebna za detaljno etnografsko studiranje bazena rijeke Trebišnjice.

Nezavisno od ove akcije, na tom je poslu radio i Zemaljski muzej u Sarajevu. Jedna ekipa etnologa Zemaljskog muzeja (Zorica Čulić, Cvetko Popović i Vlajko Palavestra) već je obišla ugroženo područje i sakupila bogat etnografski i folklorni materijal. To je samo prvi dio ove akcije, koju će Zemaljski muzej nastaviti i slijedećih godina.

Kad voda potopi dolinu Trebišnjice u području Rudina, te se formira prostrano i duboko jezero, jednu ljepotu prirode zamijeniće druga ljepota — vodeno ogledalo jezera daće ovom izrazito kraškom ambijentu bitno drukčiji, pitomiji ugođaj! Izmijeniće se i sama priroda ovog kraja. U dubinama zelenog jezera nestaće i brojne prirodne rijetkosti (pećine, ponori, izvori, rijetka flora i fauna, razne specifičnosti krša i drugo), ili će se njihov izgled i funkcija bitno izmijeniti. Komisija stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine i o tome je vodila računa. Investitoru su i u tom pogledu date preporuke i prikupljeni brojni podaci o prirodnim rijetkostima ovoga kraja.

Rezultati rada Komisije na registrovanju i zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u ugroženom dijelu doline Trebišnjice iznose se u bitnim crtama u priloženim člancima. Ovo činimo u želji da se i naša šira javnost upozna sa bogatstvom spomenika iz ovog teritorijalno ograničenog kraja i s njihovom sudbinom.

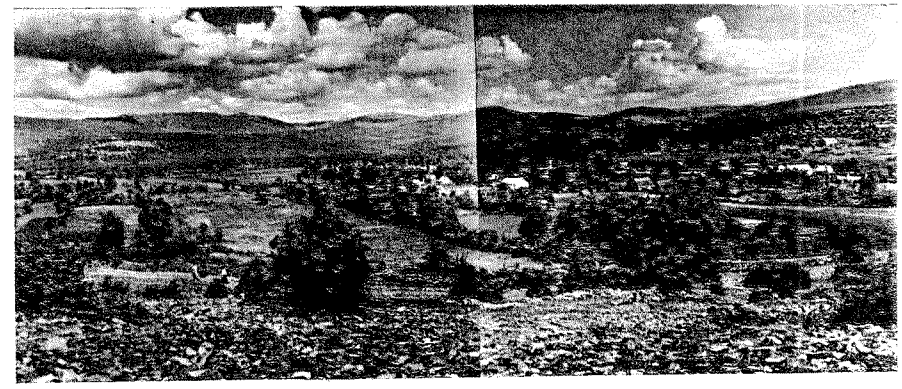

Sl. 1. Pogled na područje buduće akumulacije »Grančarevo« sa selima Panik, Čepelica i Miruše koja će jezero potopiti.

IVO BOJANOVSKI

I

ARHEOLOŠKI SPOMENICI

Skraćenice češće citiranih djela i publikacija:
G Z M = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
W M = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien

PWRE = Pauly — Wissowa Real — Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart

Arh. leks = V. Radimsky, Arheološki leksikon (čuva se u rukopisu u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu).

*

Ovaj siromašni ali pitoreskni dio starog Huma (drevna Trebunija, Travunija) u prošlosti nije izazivao veću pažnju arheologa. Podaci koje smo o ovom, spomenicima bogatom, području našli u naučnoj literaturi dosta su oskudni i odnose se uglavnom na prethistorijske nalaze: gradine i grobne humke od nasutog kamena (dalje u tekstu tumuli.

Radimsky je samo u bilećkom kraju »sam vidio i nabrojio do 2.000 tumula«[1]. Ispitan je vrlo malen broj tumula. Godine 1879. prekopao je Hoernes u Moskom (na putu Trebinje—Bileća) jednu od ovih grobnih gomila[2]. Uz mrtvace nađeni su kao prilozi predmeti halštatske kulture. Po jedna gomila još je ispitana u Bjelanima, Divinu, Bijeloj Rudini i Krtinju, dvije u Plani, a četiri u Moskom, dakle nijedna sa područja buduće akumulacije[3]. Bogatstvom grobnih priloga naročito se ističe velika gomila iz V stoljeća stare ere u Plani kraj Bileće iz koje potiču dvije poznate bronzane kacige, dvanaest kopalja, srebrni nakit, više fibula i dvadeset pet komada ukosnica tipova poznatih sa Glasinca[3a]. U svakoj od ovih humki bilo je redovito sahranjeno po više mrtvaca, a prilozi su po Radimskom srodni glasinačkoj kulturi i pripadaju halštatskoj periodi[4]. Ova su ispitivanja, na žalost, većinom vršena od nestručnjaka, jer je Radimsky podatke dobivao od nekog činovnika austro-ugarske administracije u

[1] V. Radimsky: Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini, GZM 1894, str. 93—103 = W M, IV str. 33—37.

[2] Hoernes, W. Ak. 1881, str. 814. Upor. Radimsky: Arheološki leksikon s. v. Mosko (u rukopisu)

[3] V. Radimsky, o. c., str. 93—103 = W M IV, str. 33—37.

[3a] Truhelka, Bogati prehistorički nalaz iz jedne grobnice u Plani, GZM 1901, str. 1—13.

[4] Radimsky, o. c.

Bileći (vjerojatno od Vinka Havelke, šumara u Bileći). Dr Ćiro Truhelka, koji je istraživao tumule sa područja Daorsa, oko Neuma i Stoca u južnoj Hercegovini, došao je za ovo susjedno područje do drugačijih zaključaka. On misli da tumule u ovom kraju treba smatrati mnogo drevnijim od glasinačkih«[5]. Tako je problem kulturne pripadnosti tumula u Hercegovini ostao do danas neriješen.

Već je Radimsky istakao potrebu sistematskog izučavanja mnogobrojnih tumula u ovom kraju[6]. Od tada je prošlo gotovo 70 godina, a da niko od arheologa nije posvetio veću pažnju arheološkim spomenicima kulture iz ovog kraja, osim što su stručnjaci Zemaljskog muzeja iz Sarajeva (profesor Sergejevski, dr Irma Čremošnik, kustos Paškvalin Veljko i Kućan Anto) 1957. ispitivali rimske, a djelomično i srednjovjekovne spomenike. Osim toga ispitivao je prof. Sergejevski u ovom kraju trasu rimske ceste. Međutim, rezultati ovih ispitivanja još nisu objavljeni.

Prvo sistematsko arheološko rekognosciranje (ali u okvirima buduće akumulacije) izvršeno je tek ovom prilikom, pa se rezultati ovog rekognosciranja ovdje iznose prvi put. U ovom referatu prikazani su samo oni spomenici koje gubimo potapanjem u jezeru. Referat je sačinjen na osnovu izvještaja ekipe arheologa koju su sačinjavali prof. M. Vego, dr I. Čremošnik, B. Čović, Lj. Kojić, V. Atanacković i potpisani.

Srednjovjekovne nekropole ispitao je i stećke evidentirao Šefik Bešlagić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH u Sarajevu.

*

Rijeka Trebišnjica izvire pod samom Bilećom i do Lastve teče u pravcu juga. Od sela Čepelice, gdje sa desne strane prima istoimenu kratku rijeku, do Panika Trebišnjica je formirala oko 3 km široku ali krševitu dolinu, (koja će biti potopljena) u kojoj se smjestilo nekoliko sela u Mirušama (na njenoj lijevoj obali), dok se na desnoj strani rijeke nalaze sela Čepelica, Orah, i Panik sa Dobrićevom (v. Topografsku skicu uz tekst Bešlagića).

[5] Ć. Truhelka: Opaske o megalitskim grobovima hercegovačkim, GZM 1893, str. 231—234.

[6] o. c., str. 103. Isp. i članak Z. Marića: Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, GZM 1959, str. 87.

Od manastira Dobrićeva do Grančareva, a pored manastira Kosijerevo, rijeka se probija kroz usku klisuru. Kod Lastve Trebišnjica skreće u luku prema zapadu i, protičući kroz trebinjsko polje, uglavnom teče u tom pravcu sve do poniranja u Popovu polju. Kod Lastve i Arslanagića Mosta rijeka je također formirala manja proširenja koja će potopiti drugi akumulacioni bazen brane »Gorica« sa kotom uspora 292 m. Apsolutna visina terena spušta se od cca 400 m kod Bileća do cca 250 kod Trebinja. Građa tla izrazito je kraška sa svim pojavama karakterističnim za krš.

Ova uska a duga dolina bila je naseljena od najstarijih vremena. Već u mlađem paleolitu i u neolitu čovjek je živio u Crvenoj stijeni kraj Petrovića iznad Kosijereva[7]. Neolitskih naselja u samoj dolini Trebišnjice ipak nije dosad nađeno, iako su postojali svi uvjeti da se život ovdje razvije već u neolitu. Zato su brojni spomenici metalnog doba (gradine, tumuli, naselja) koji pripadaju Ilirima. U predrimsko doba ovo područje pripadalo je plemenu Plereja (Strabon VII, 5, 7) kojih je prošlost usko povezana sa Ardijejcima (Vardaei), u čiji su plemenski savez ulazili i Plereji (Pleraei). Rimljani su ih prvi put pokorili 168. g. stare ere, a konačno 135. g. (Appian. Ill. 16). Kasnije su Rimljani preko njihovog teritorija sagradili cestu koja je iz Salone preko Narone vodila u Skodru[8]. Autohtoni epihorski elemenat zadržao se ovdje i u rimsko doba. U Paniku se tada razvilo jedno veće rimsko naselje. U srednjem vijeku ovaj su kraj naselili Slaveni, ali iz tog vremena imamo vrlo malo vijesti. Tu se formirala naša srednjovjekovna oblast Trebunija (Travunija), za koju car Konstantin Porfirogenet (polovinom X stoljeća) kaže da njeni vladari uvijek bijahu podložni vladaru Srbije[9]. Kasnije je Travunija uglavnom dijelila sudbinu Huma. Godine 1376. pripojio ju je Tvrtko I Bosni. Od tada je dolina Trebišnjice sastavni dio Bosne i Hercegovine. Manji dio oko Kosijereva pripada NR Crnoj Gori.

[7] A. Benac, Crvena Stijena — 1955, GZM 1957, str. 19—50 i Mitja Brodar, Crvena Stijena —1955, GZM 1957, str. 51—55; dr. A. Benac-M. Brodar, Crvena Stijena — 1956, GZM 1958, str. 21—64.

[8] P. W. R. E. XXI, 1, 226—233. s. v. Pleraei.

[9] Odabrani izvori za srpsku istoriju, Beograd 1921. str. 62—69.

I

PRETHISTORIJSKA NALAZIŠTA

Najviše tragova drevnog života sačuvalo se na prostoru buduće akumulacije Grančarevo. Samo na ovom području konstantovani su prethistorijski tumuli na 18 mjesta. Jedna velika nekropola tumula leži uz cestu Panik—Dobrićevo, gdje ukupan broj tumula iznosi preko 25, a dimenzije im se kreću između 8 i 15 m dijametra i 0,50 do 1,20 m visine. Uz seoski put za Orah također se nalazi jedna manja nekropola. U selu Orah evidentirano je 5 većih tumula (sl. 2). Osobito velik broj tumula ima na području sela Čepelice, među njima nekoliko tumula velikih dimenzija (oko 30 m prečnika i preko 3 m visine). Znatan broj tumula leži u području Miruša: kod mosta na Mistihalju (sl. 3), kod zaseoka Mišeljići, kod kuća Mujačića, kod crkve sv. Đurđa, kod zaseoka Komnenića, u Pribojni itd. Ukupno je konstatovano preko 150 tumula, ali će im broj biti i preko 200. Na nekim od ovih tumula nađeni su i fragmenti prethistorijske keramike.

Pored brojnih prethistorijskih nekropola na području buduće akumulacije konstatovano je i više naselja u suhozidu. Radi se o čitavim građevinskim kompleksima čija je osnovna karakteristika zidanje bez upotrebe maltera. U nekim od ovih »omeđina« u suhozidu mogu se uočiti i obrisi i dimenzije pojedinih nastambi. Uz neke od ovih nastambi evidentirani su i obrambeni zidovi od većeg kamenja, također u suhozidu. Ova naselja nisu dosad proučena i u naučnoj literaturi obrađena. O njima je pisao Jefto Dedijer[10], koji smatra da su to tragovi starih naselja, a najčešće se nalaze u niskim i ravnim kotlinama Bilećkih rudina. Dedijer dalje navodi da se uz ova stara selišta »uvijek vidi malen, ravan dio zemljišta, a na obližnjim glavicama i brežuljcima redovno gomile«. Za mnoga od ovih selišta zna se ko je u njima živio, »a za većinu se kaže da su u njima živjeli Grci, od kojih su ostala i »grčka groblja«[11]. Dedijer još dodaje da se od ovih selišta razlikuju sela koja su opustjela za turskog vremena. Čini se da slične suhozidine spominje u ovom kraju i dr. Benac u napisu o nalazu bakarne sjekire iz Kapove jame (Ljubomir kod Trebinja)[12]. Narod ova naselja naziva »omeđine«. One svakako predstavljaju stambenu arhitekturu. Prostiru se na većem prostoru (npr. u Pribojni na površini od cca 7 ha), a ponekad su eliptičnog oblika, dok im debljina suhozida iznosi 1,5 do 1,9 m. Na nekim od ovih urušenih naselja, zidanih u suhozidu, konstatovana je i rimska krovna opeka. To i redovita blizina prethistorijskih tumula upućivali bi na njihovu veću starinu, te vjerovatno bar dijelom potiču još iz ilirskog doba. Na to bi ukazivala i struktura ovih »kiklopskih« zidova bez maltera[13]. Međutim, nije isključeno da se tradicija ovakvih naselja u suhozidu u ovom kamenitom području održala veoma dugo, sve do srednjeg vijeka[14], te možda ova naselja imaju neku vezu i sa srednjovjekovnim nekropolama, kojima je ovaj kraj dosta bogat. Tako je na primjer, uz jedno ovakvo naselje u Čepelici (na padini Rogošine) evidentiran i kamenolom sa gotovim stećcima. (Današnje stanovništvo ovih krajeva ne zna ništa o tome kome su ova naselja pripadala, ali moramo računati da je ovdje tradicija prekinuta, jer se današnje stanovništvo doselilo tek u tursko doba, većinom iz Crne Gore)[15].

Neosporno je da ove suhozidine u naučnom smislu predstavljaju veliku vrijednost. Ukoliko se radi o ilirskim nastambama (a to se može utvrditi samo iskopavanjem), to bi bile prve poznate nam ilirske kuće koje su još djelomično bile naseljene i u rimsko doba. Ilirska naselja iz rimskog doba dosad su ostala gotovo nepoznata, pa bi istraživanja ovih suhozidina mnogo doprinijela osvjetljavanju toga problema.

Situacija je potpuno ista, ukoliko se radi o srednjovjekovnim naseljima. Zbog toga se ovo otkriće mora smatrati jednim od najznačajnijih

[10] Jefto Dedijer: Bilećke Rudine, u Etnografskom zborniku Srpske Kralj. Akad., knj. V, str. 767—769. Cf. i str. 799, 805, 812, 817, 823, 831, 836, itd.

[11] Ibidem.

[12] GZM 1954, str. 168. Tu se kaže da iznad Kapove jame »stoji čitav niz prehistorijskih gromila od nasutog kamena i do njih zidine ozidane bez upotrebe maltera«. Značajno je da i ovdje suhozid prate tumuli.

[13] Dedijer spominje u Ljubomiru i omeđine »krečom zidane i sa po kojim komadom crijepa«, o. c., str. 817.

[14] Dr Irma Čremošnik iskopala je u Paniku srednjovjekovnu zgradu sa slavenskom keramikom iz IX—XI v. građenu u suhozidu. Citirano prema izvještaju.

[15] J. Dedijer, o. c., str. 785—789 govoreći o porijeklu stanovništva u Bilećkim rudinama, navodi da na 20 (12,7%) porodica starinaca dolazi u Rudinama 136 (87,3%) doseljeničkih porodica. Doseljenici iz Crne Gore čine polovinu svega stanovništva.

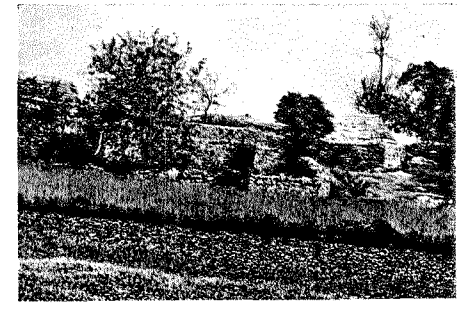

Sl. 2. Tumulus (vidi se između stabala) u selu Orah.

na ovom terenu, pa nam se nameće imperativna potreba da se prije potapanja bazena »Grančarevo« pristupi dobro organizovanim ispitivanjima i djelomičnim iskopavanjima, ne samo ovih omeđina, nego i mnogobrojnih prethistorijskih tumula koji se redovito nalaze u njihovoj blizini. U ovakvo kompleksno istraživanje trebalo bi još uključiti i antičke i srednjovjekovne objekte, jer se ovdje veoma dugo gradilo na autohtonoj tradiciji.

Suhozidna naselja utvrđena su ovom prilikom na 11 mjesta:

1) u Čepelici, na padini Rogošine, na tzv. Ružić, Ljubić i Grđenović-njivama[16];
2) na pristranku Rogošine između sela Oraha i Čepelice, oko 1 km zapadno od Grđenović-njiva;
3) u Paniku, na obronku Glavičine (kota 382) gdje je navodno nađen i kameni žrvanj;
4) u Mirušama, u zaseoku Pribojna, sa fragmentima rimskih tegula i obrambenim zidom;
5) u Mirušama, u Gornjem Selu, u neposrednoj blizini rimskog objekta »Saračevine«. Zaselak se zove Podgradina;
6) u Mirušama, u blizini crkve sv. Đurđa, kraj Kolanjevića, također u blizini rimskih nalazišta[17];
7) u Mirušama, u zaseoku Kočarići, na njivama N. Dedijera, sa fragmentom tegule;
8) u Mirušama, u zaseoku Mišeljići, na lokalitetu »Jorgovan«, u neposrednoj blizini tumula;
9) u Mirušama, na lokalitetu Crvene njive, ispod Mišeljića, sa obrambenim zidom;
10) u Mirušama, na lokalitetu »Cvilini« kod Potkrša i
11) u Mirušama, u zaseoku Aleksići na lokalitetu »Selišta«.

Na području akumulacionog bazena »Gorica«, sa kotom potapanja 295 m — oko Lastve i Arslanagića Mosta — vrlo je malen broj neposredno ugroženih prethistorijskih objekata, koji su evidentirani, pa ovdje intervencija nije potrebna. Ugrožena su samo dva tumula, dok lok. Brežine (u Ušću) sa obiljem ilirske keramike ostaje iznad nivoa buduće akumulacije.

U kanjonu Trebišnjice, između Dobrićeva i Grančareva, nisu konstatovani nikakvi prethistorijski objekti. Pregledana je i trasa cjevovoda u Mokrom polju južno od Trebinja. Ni na ovom terenu nisu evidentirani tragovi prethistorijskog života.

[16] Dedijer za ove omeđine kaže: »Pored svake omeđine ima velik komad ravna iskrčena zemljišta, na kome ni danas ne raste šuma. Na višim vrhuncima blizu ovih omeđina vide se karakteristične gomile, a negdje i grobnice«, o. c., str. 831.

[17] Ovdje je suhozid zabilježio i Radimsky, Arh. leks. s. v. Kolanjevići (u rukopisu).

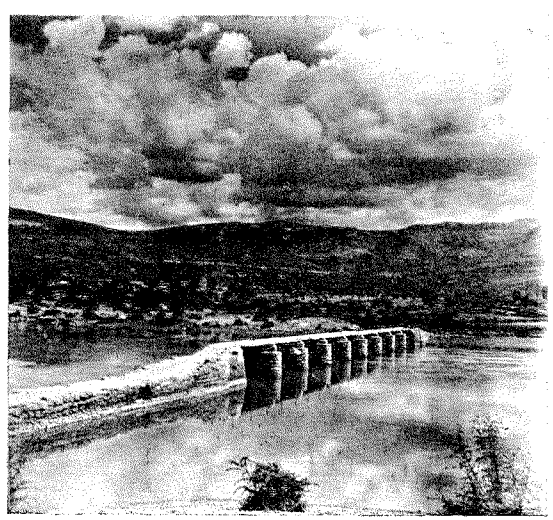

Sl. 3. Tumulus kraj mosta na Mistihalju (lijevo uz sam most). U pozadini Miruše, koje dolaze po vodu.

II
ANTIČKI OBJEKTI

U odnosu na prethistorijske, rimski su nalazi dosad bili prilično oskudni, jer sistematskog ispitivanja ovog kraja ranije nije bilo. Dr Patsch je iz Dobrićeva objavio nadgrobni natpis sa epihorskim imenima: AELIA ... ZORADA ... ZANATIS et TATTA[18]. Gentilicij AELIA (koji dolazi i na natpisu iz Grabovice kraj Nevesinja), svjedoči da se u ovom kraju Hercegovine rimsko građansko pravo zajedno sa ostalim rimskim institucijama i običajima proširila već u II stoljeću nove ere — u doba Hadrijana ili Antonina Pija[19].

Već je Radimsky po »mnoštvu razbacanih rimskih zidina i žljebastih krovnih opeka« zaključio da je u Paniku bilo jedno veće rimsko naselje[20]. Dalje je zabilježio da se u Mirušama kod ruševine sv. Đorđa također nađe rimskih krovnih opeka[21]. Da je i u rimsko doba dolina Trebišnjice bila dosta dobro naseljena, pokazala su i napriječ spomenuta ispitivanja stručnjaka Zemaljskog muzeja u Sarajevu[22]. Najbrojniji tragovi antike nalaze se također na području akumulacije »Grančarevo«, ali ih ima duž cijele rijeke, od Bileće do Trebinja.

Što se tiče spomenika iz rimskog doba, ovdje moramo računati sa činjenicom da je »način života koji obično nazivamo preistorijski ostao kod domaćeg stočarskog stanovništva ... nepromijenjen (i) za vrijeme rimske vladavine«[23]. Rimska su naselja vjerovatno bila samo pored komunikacija, kao što je ono u Paniku, dok su »domaća tradicija i snaga epihorijskog elementa sačuvale stari način izgradnje naselja i stanova koji se višemanje zadržao kroz cijelo vrijeme rimske vladavine«[24]. Pored već odranije poznatih lokaliteta, rimski su ostaci ovom prilikom utvrđeni još i na njivama »Saračevine« u Podgradini, (Gornje Selo u Mirušama.) Naslage tegula i pečene zemlje na lokalitetu »Vrh« u Kolanjevićima (Miruše) indiciraju rimsku ciglanu (figlina)[25]. Tragove rimskih zgrada ekipa je našla i na njivama zvanim Arapuše u Lastvi (cigla i keramika), na njivama »Krstače« u Ušću i u Crnačama blizu Petrova manastira u Čičevu, gdje je Ćorović već ranije ispitivao jednu zgradu rimskog naselja[26]. Osim objekata u Paniku, većinom su to, vjerovatno, ostaci manjih seoskih gazdinstava iz rimskog doba (tzv. villae rusticae).

U Gorici, ispod srednjovjekovnog grada Mićevca, uz samu obalu Trebišnjice, nađeni su na njivi fragmenti rimske keramike i komadić terrae sigillatae. Ovaj materijal vjerovatno je erodiran sa k. 315 (Mićevac), gdje se na prethistorijskoj gradini razvio neki rimski kastel na putu prema Bileći, odnosno Nikšiću.

Probna iskopavanja u Paniku, koja je vodila dr I. Čremošnik, potvrdila su naučnu opravdanost iskopavanja ovog rimskog naselja. »Način građenja zidova ovog naselja, ukrašavanje njegovih prostorija mozaicima i freskama, zagrijavanje prostorija hipokaustom pokazuju uticaj rimskog građevinarstva i na ove krajeve. Međutim, konstatuje dalje dr Irma Čremošnik, u nešto nepažljivijem načinu gradnje, u manje kvalitetnoj izradi freski, rustičnoj izradi mozaika možemo uočiti elemente koji ovim nalazima daju osobiti kolorit«[27].

Baš ovi autohtoni elementi i daju istraživanju ove rimske aglomeracije (koja potiče vjerovatno iz II vijeka nove ere) posebnu naučnu vrijednost. Jedan fragmenat bogato profiliranog korniša (geisona), koji danas služi kao menza u crkvi sv. Ni-

[18] Natpis glasi: AELIA ZORADA H(IC) S(ITA) AN(NORUM) LX. ZANATIS ET TATTA M(ATRI) B(ENE) M(ERENTI) F(ECERUNT), u W M VIII. str. 105—106. Uporedi i WM IV, str. 258 = CIL III 2766 c, kao i W M II str. 61 = CIL 12800, gdje je Patsch objelodanio rimske natpise iz Grabovice kraj Nevesinja i Fatnice. Patsch je mislio da ovdje treba očekivati i nove epigrafske nalaze. Već probna iskopavanja na Paniku na lok. Prla gdje je bila gradska nekropola, dala su dva nova natpisa u fragmentima. Na jednom od njih, čini se, spominje se još jedan Elijevac.

[19] Ibidem.

[20] Arh. leks. s. v. Panik (u rukopisu).

[21] Arh. leks. s. v. Kolanjevići (u rukopisu).

[22] Rezultati nisu još objavljeni.

[23] E. Pašalić: Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960., str. 66.

[24] Ibidem.

[25] Dr E. Pašalić: Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, u Godišnjaku Ist. društva BiH, god. X, str. 319—320 navodi dosad poznate rimske figline u BiH, kojima treba dodati i ovu.

[26] Vl. Ćorović, Jugosl. ist. časopis 1935, str. 750—751 i Starinar III/2 1923, str. 77. Cf. M. Vego: Naselja, str. 28.

[27] Citirano po izvještaju. O antičkim spomenicima u Paniku upor. i dr Irma Čremošnik: Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, u GZM, Arheologija 1960—1961., str. 173—184.; također i Ljubinka Kojić: Nalazi fresaka iz grobnice na Paniku, o. c., str. 185—187. Oba cit. priloga su izašla iz štampe kad je ovaj članak već bio završen i predan redakciji Naših starina.

IV

ZAŠTITA SPOMENIKA

Potapanjem ovog područja svi navedeni spomenici došli bi pod vodu i tako propali za našu kulturu i nauku. To bi svakako bila velika šteta, koja se ne bi mogla ničim popraviti ni opravdati. Vjerujemo da niko ne bi mogao preuzeti na sebe toliku odgovornost pred našim društvom. Zato smatramo da je naučno ispitivanje ovog kulturnog blaga potpuno opravdano i da je to jedino moguće rješenje. Sasvim je jasno da pri tome ne moraju biti istraženi i prekopani svi tumuli ili grobovi (ili ostali objekti), ali im broj mora biti toliki, da se dobije potpuni uvid u razvoj materijalnog i kulturnog života ovog kraja u toku historije. Istraživanja se moraju obaviti prije potapanja i ne smiju se odgađati za neku kasniju priliku, kada se jezero bude praznilo zbog čišćenja, jer bi taloženje mulja u jezeru izbrisalo ionako slabe tragove nekih objekata. Uticajem vode bili bi uništeni ostaci fresaka i mozaika pod plitkim ruševinama u Paniku, a isto tako i sadržaj pojedinih grobova. Podvlačimo da su ova arheološka istraživanja potrebna, kako sa stanovišta spasavanja samih spomenika kulture, tako i zbog značaja koji ovi spomenici predstavljaju za našu nauku i kulturu.

Da bi se spasio bar jedan dio materijala i podataka koje u sebi kriju arheološki spomenici ovoga područja, komisija stručnjaka evidentirala je ove spomenike i predložila investitoru slijedeće zaštitne mjere:

I) Prethistorijska nalazišta:

1) Iskopavanje omeđina u suhozidu na lok. Ljubić i Ružić-njive u Čepelici sa tehničkim snimanjem i kompletnom dokumentacijom u iznosu od dinara 250.000;
2) Detaljan pregled, geodetske i foto-snimke svih naselja u suhozidu, sa izradom plana za svako naselje posebno i kartiranje svih naselja na jednoj karti u iznosu od dinara 300.000;
3) Na svakoj od evidentiranih prethistorijskih nekropola izvršiti iskopavanje jednog do dva tumula, sa izradom potpune dokumentacije u iznosu od dinara 970.000;

Svega je za zaštitne zahvate na brojnim prethistorijskim objektima predviđena svota od dinara 1,520.000.

II Antička nalazišta:

1) Istraživanja rimskog naselja na Paniku dinara 4,000.000;
2) Ispitivanja ilirsko-rimskog naselja u Pribojni u Mirušama u iznosu od dinara 300.000;
3) Prenos rimskog natpisa kod Kosijereva u iznosu od Din 50.000;
4) Prenos antičkog geisona iz crkve sv. Nikole u Paniku u Trebinje u iznosu od Din 50.000;

Ukupno je za sva antička ispitivanja predložena svota od dinara 4,400.000.

III Srednjovjekovne crkvine:

1) Otkopavanje i snimanje ruševina na Mistihalju dinara 200.000;
2) Otkopavanje crkvine u Orahu din. 90.000;
3) Ispitivanje crkvine na izvoru Trebišnjice dinara 50.000;

Za iskopavanje srednjovjekovnih arheoloških objekata (ne računajući istraživanja i spasavanje stećaka) predviđa se svota od dinara 340.000.

Ukupna svota koju je ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH u svojstvu stručne komisije HE Trebišnica predložila za sve arheološke zaštitne zahvate u bazenu Trebišnjice iznosi ukupno 6,260.000 dinara. U ova sredstva nisu uračunati troškovi za proučavanje i spasavanje stećaka, o čemu se govori niže.

U gornja sredstva uračunati su svi troškovi za nekvalificiranu radnu snagu na iskopavanjima, za dnevnice i honorare stručnjaka kao i za prenos pokretnog materijala u muzeje. O eventualnim nepokretnim spomenicima sa rimskog naselja u Paniku zasad se još ne može ništa konkretno predviđati. Ukoliko se kopanjem ovog naselja naiđe na značajnije arhitektonske spomenike, trebalo bi ih in situ konzervirati, i tek tako konzervirane potopiti da bi bili otporni prema vodi. U tom slučaju bilo bi potrebno osigurati još i izvjesna naknadna financijska sredstva. Jedino u slučaju sretnog otkrića nekog spomenika posebne vrijednosti predviđamo i njegov prenos izvan budućeg jezera. To isto vrijedi i za eventualne značajnije nalaze na ostalom području buduće akumulacije. Gore predviđena financijska sredstva mogla bi se podijeliti u četiri obroka, tako da bi godišnje iznosila nešto više od 1,500.000 dinara.

U poređenju sa kulturnom i naučnom vrijednošću dobara koja će voda potapanjem u jezeru zauvijek uništiti, ovaj minimalni zahtjev arheologa predstavlja upravo neznatnu sumu. Ako spomenike iz doline Trebišnjice potopimo neistražene, zauvijek gubimo mogućnost da ih ispitamo. A to bi, po našem mišljenju, bila nenadoknadiva šteta.

MONUMENTS ARCHÉOLOGIQUES DANS LA VALLÉE DE LA TREBIŠNJICA

Dans la grande action de l'édification de notre pays, de son industrialisation et électrification, on construit aussi un grand systéme hydroénerétique dans la vallée de la Trebišnjica en Herzégovine. La vallée karstique de cette riviére est riche autant en monuments archéologiques qu'en anorages de culture nationale d'une remarquable valeur scientifique et artistique. L'auteur propose des mesures de protection nécessaires à entreprendre pour sauver le riche fonds archéologique contre l'immersion ou bien pour l'étudier scientifiquemment. D'abord on donne un compte — rendu des monuments archeologiques suivant les époques. Des monuments préhistoriques appartiennent aux Illyriens. Ce sont de nombreuses nécropoles illyriennes. Rien que dans la région du futur lac de barrage, au sud de Bileća, plus de 200 tomulus funéraires converts de cailloux — dont quelques grands tumulus ayant un diamétre de plus de 30 m et la hauteur de 3 à 4 métres — seront submergés. Aux monuments préhistoriques appartiennent probablement aussi de nombreuses habitations en pierres séches. Il s'agit des ensembles entiers de construction dont la caractéristique fondamentale est de maconner sans employer le mortier, technique caractéristique des Illuyriens avant l'ocupation romaine. L'auteur estime qu'il est trés probable que, dans cette region pierreuse de karst, la tradition de construire ainsi des habitations s'est maintenue jusqu'au moynâge. Autant qu'il s'agit des habitations illyriennes, ce seraient les premiéres maisons illyriennes connues qui eussent été encore partiellement habitées même à l'époque des Romains. Trés mal connues sont aussi des habitations slaves (et valaques). C'est pourquoi ces murs en pierres séches représentent une grande valeur, au sens scientifique, et on devrait les faire déterrer en partie et les examiner systématiquement avant la submersion. On a constaté l'existence de 11 localités avec de telles habitations.

Quant aux monuments antiques, à côtéx des vestiges de quelques villas rusticas romaines et d'une briqueterie (figlina), les plus remarquables en sont les restes d'une grande habitation romaine à Panik, d'ou provient probablement aussi un fragment richement, profilé d'une corniche (Voir fig. 4). De Dobrićevo, non loin de là, provient une épitaphe aux noms épichoriens publiée par Patsch dans W M VIII, pp. 105—106.[19] Des recherches plus récentes ont encore découvert deux épitaphes en fragments, provenant de Panik. A juger d'après le gentilice Aelia, cette région a obtenu le droit de cité romaine au temps d'Adrien ou d'Antonin le Pieux. Cependant, le pouvoir romain s'y est consolidé même au IIe siécle avant notre ère, aprés la victoire remportée sur les tribus illyriennes des Pleraei et Vardei. C'est alors que les Romains pratiquérent ici une route dont témoignent aussi des bornes milliaires. C'est une partie de la route Narona — Scodra qui traversait un pont sur la Trebišnjica, à Panik. Prés de Skrobotno, un embranchement de cette route se dirigeait vers Bileća. Des déterrements d'essai ont démontré le bien — fondé scientifique de la fouille de ces habitations du IIIe siécle de notre ére qui s'étendaient sur une superficie de 20 ha environ. La manière de construire des murs, l'action d'orner des pièces de mosaiques et de fresques, le chauffage des chambres au moyen de l'hypocauste montrent l'influence de l'architecture romaine sur ces régions même, où d'ailleurs la tradition locale s'est maintenue, plus on moins complètement, durant toute la domination romaine. Ce sont justement ces éléments autochtones, se manifestant dans l'axécution rustique des fresques et mosaiques, ainsi que dans la façon moins soignée de cette agglomération romaine et illyrienne une particuliére valeur scientifique. Parmi les monuments antiques, par son importance se signale aussi une inscription de borne en lation du Ier siécle de notre ére, prés de Kosijerovo. Cette inscription et le susdit fragment de corniche devraient être transferé aux musées les habitations romaines de Panik et les autres monuments antique — bien examinés avant leur submersion.

Entre autres monuments slaves médiévaux, à côté des belles nécropoles aux stéxchaks, se signalent des ruines des petites églises slaves (à la source de la Trebišnjica, à Mistihalj et à Crkvina de Panik, dans le village Orah — Voir fig. 5). Il faudrait probablement y ajouter, du moins en partie, les susdites habitations en pierres séches.

Enfin, l'auteur présente des calculs préalables avec des données sur les frais de cout prévus pour l'exam en et sauvetage des monuments archéologijues du domaine du lac de barage »Gramčarevo«. Ces supputations sont établies par des experts aprés une enqnête de commission de la région entiére, puis elles sont soumises avec recommandation à l'investisseur de la centrale hydro-électrique »Trebišnjica« à Trebinje.

ARCHELOGICAL MONUMENTS IN THE VALLEY OF TREBIŠNJICA

Large and very important power plant system is building in the valley of the river Trebišnjica in Herzegovine. The valley is very rich both in archelogical and cultural monuments of great value. The author suggests some measures to protect them from their destruction. At first he gives a short survey of archelogical monuments from various epochs. Prehistoric monuments belong to the Illyric tribes (numerous Illyric necropolises) Only on the ground which is going to be overflown there are over 200 tumuli of a special kind of stone, among them a few with diameter about 30 and high about 3—4 metres. Probably among the monuments from the prehistoric period there are numerous settlements built without mortar, the technique which was used by the Illyric tribes before the Roman occupation. The author believes that the tradition of such settlements was preserved until the Middle Ages. If they belonged to the Illyric tribes and if they were their settlements, they would be first Illyric houses partly settled in the Roman time. We know almost nothing about the mediaeval Slav settlements. Therefore these houses built without mortar are very interesting and very precious; so they must be partly dug out and investigated before the power plant is not finished. We can find such settlements on eleven places.

Among antique monuments and traces of several Roman rustic villas and a brickyard, the most important are remains of a large settlement at Panik, from where we have a rich fragment of geison (picture 4). There is an epitaph with names from the neighbouring Monastery Dobrićevo which was published by Patsceh in M VIII, page 105—106 (19). During the last investigation two epitaphs in fragments have been found at Panik. In the second century before new era, the Romans had conquered the Illyric tribes. After that they had built a road with milestones. It was a part of the road between Narona and Scodra which had a bridge over the river Trebišnjica at Panik. One side of the road led from Skrobotno to Bileća. The latest excavation has shown us that this settlement from the third century before new era must be investigated carefully. It was spread on the space of 20 ha. Influence of the Roman architecture was great indeed. It can be seen in the way of wall building, ornamentations with mosaics and frescoes and the way of room heating. Still the homeland architecture was kept during the whole Roman occupation These elements give a special scientific value to study and investigate this Roman — Illyric agglomeration. A boundary stone with an interesting inscription in Latin language from the first centure of our era at Kosijerovo is one of the more important antique monuments also. This inscription and the above-mentioned fragment of geison should be placed in museums, while the Roman settlement at Panik and other antique monuments need to be investigated well before the flood.

In this region there are several Slavonic monuments from Middle Ages: many nice necropolises with tombstones, then ruins of small Slavonic churches (on the source of the river Trebišnjica, at Panik and Mistihalji, Crkvina and the village Orah — picture 5). Settlements built witbout mortar belong probably to mediaeval monuments also. At the end of the article the author writes about financial costs provided for the future artificial lake and dam »Grančarevo«. This expert estimate and recommendation is given to the investor of the power-plant system »Trebišnjica« at Trebinje.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

II
SREDNJOVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI — STEĆCI

Na osnovu traženja Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine da Hidroelektrana Trebišnjica osigura finansijska sredstva za akcije zaštite spomenika kulture koji su ugroženi izgradnjom hidroenergetskog sistema Trebišnjica, Hidroelektrana Trebišnjica je sporazumno sa Zavodom obrazovala komisiju konzervatora i drugih stručnjaka koja je imala zadatak da utvrdi koji se sve spomenici nalaze na ugroženom području i kakve bi mjere u cilju njihove zaštite trebalo preduzeti.

Jedan od zadataka te komisije odnosio se na srednjovjekovne nadgrobne spomenike-stećke. Za obavljanje toga zadatka obrazovana je ekipa u kojoj su učestvovali: Šefik Bešlagić, direktor Zavoda, Zdravko Kajmaković, konzervator Zavoda, i Ranko Rosić, fotografski majstor Zavoda, a povremeno i Mato Biško, arhitektonski tehničar Zavoda koji je bio orijentiran na tehnička snimanja crkava vezanih za stećke kao i Ćiro Rajić, fotograf Uprave za zaštitu spomenika kulture iz Mostara.

Ekipa je obišla teren u maju 1960. godine i prikupila osnovne podatke o spomenicima. Nakon sređivanja i proučavanja tih podataka došlo se do potrebne naučne evidencije i do izrade predloga mjera za zaštitu tih spomenika, što se u ovome članku i saopštava.

Ovdje je najprije kritički i sistematski izložen materijal, zatim je obavljena naučna analiza i sinteza sa zaključcima, a zatim je predložen program zaštitnih mjera. Člankom je obuhvaćeno samo područje gornjeg toka rijeke Trebišnjice (Panik-Miruše), a ne i ostala područja koja će se samo djelomično potopiti ili kuda prolazi cjevovod hidrocentrale, jer se samo tamo nalaze stećci koji su direktno ugroženi. Red izlaganja ide od izvora Trebišnjice desnom stranom rijeke do Panika, a onda lijevom do Crnogorskih Miruša. Na tome području nalaze se slijedeće nekropole stećaka: izvor Trebišnjice, Zadublje, Orah, Mistihalj, Crkvina u Paniku, kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima, Grobnice u Kolanjevićima, mala nekropola u Kolanjevićima i Mostište.

Prilaže se topografska skica terena na kojoj su pored srednjovjekovnih nekropola ubilježeni i najvažniji preistorijski, antički i srednjovjekovni arheološki lokaliteti (slika broj 1).

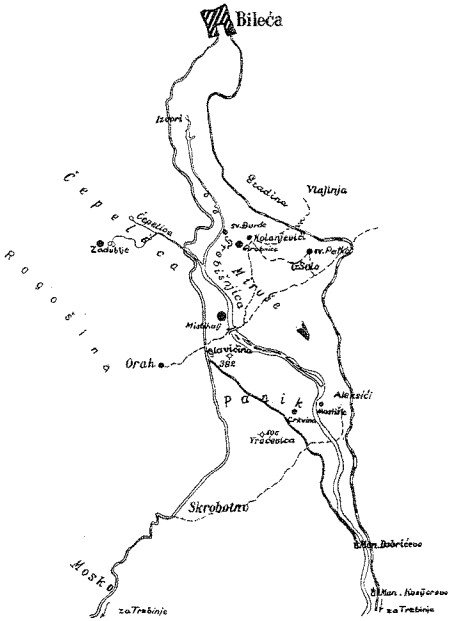

1. Topografska skica gornjeg toka Trebišnjice koji će biti potopljen, sa ubilježenim srednjovjekovnim nekropolama i najvažnijim arheološkim lokalitetima.

I

PREGLED NEKRKOPOLA

1. Nekropola kod izvora Trebišnjice

Oko 150 m južno od prvoga izvora rijeke Trebišnjice, na maloj zemljanoj humci, nalaze se 2 vrlo dobro obrađena i očuvana stećka u obliku ploča (djelomično su utonula u zemlju pa im se nije mogla izmjeriti čitava visina), koja su postavljena naporedo i orijentirana po pravcu sjeverozapad—jugoistok. Njihove dimenzije su: 162 × 70 × 20 *cm*.

Obadva spomenika su ukrašena.

Na vodoravnoj strani jednoga spomenika nalazi se plitko plastično prikazana pravougaona bordura od urezanih kosih paralelica među dvjema paralelnim linijama i unutar ove bordure dugačak i prav mač sa krsnicom i drškom koji se jabučasto završava (sl. br. 2).

Drugi spomenik na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 3).

Oko 50 *m sjeverno, na nešto uzdignutom i krševitom platou*, vide se obrisi temelja neke zgrade koja je svojom dužinom bila orijentirana kao i stećci. Okolni stanovnici pričaju da je tu »u stara vremena« bila crkva Ružica.

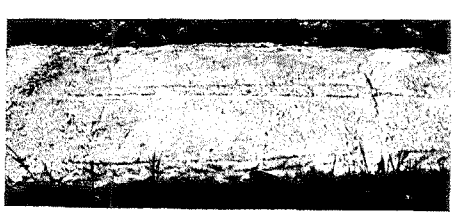

2. Motiv mača na stećku nekropole kod izvora Trebišnjice

3. Ukras na drugome spomeniku nekropole kod izvora Trebišnjice

2. Nekropola u Zadublju

U području naselja Čepelica, a u zaseoku Zadublje, na preistorijskom zemljanom tumulu, kod kuće Dušana Miševića, smještena je srednjovjekovna nekropola sa 50 slabo obrađenih, u zemlju utonulih i inače neuglednih stećaka u obliku ploča, bez ukrasa.

Spomenici su orijentirani po pravcu zapad—istok.

Kamenolom za usijecanje ovih, a vjerovatno i stećaka nekih obližnjih nekropola, nalazi se nedaleko odavde, u podnožju Rogožine. Tu su zapravo dva kamenoloma, jedan ispod Ljubić-njiva, a drugi nešto dalje, na lokalitetu Zidak. Kod prvog kamenoloma i danas leže 3 obrađena stećka, od *kojih su 2 ploče i 1 visok ali oštećen sanduk*. Sanduk je veoma lijepo ukrašen. Na bočnim stranama *on ima friz od cikcak-linije koja sa obadvije strane* još ima umetke od malih cikcak-linija. Ispod toga friza je niz kružnih vijenaca, a ispod ovoga opet friz kao onaj prvi. Ispod svega se pružaju arkade sa stubovima koji imaju kapitele, ali bez lukova. Isti ukras sa arkadama nalazi se na jednoj čeonoj strani. Kod drugog kamenoloma se danas nalazi 8 obrađenih stećaka u obliku ploča i u obliku sanduka.

Okolnost da su se već obrađeni stećci našli kod kamenoloma jasan je prilog tvrdnji da se stećci *u ovome kraju nisu samo grubo oblikovali u kamenolomima* a onda prevlačili i kod same nekropole dotjerivali i ukrašavali, nego da se svo klesanje obavljalo kod kamenoloma.

3. Nekropola u selu Orah

Orah je naselje koje se nalazi između Čepelice i Panika, nekoliko stotina metara desno od ceste Bileća—Trebinje, oko 1500 m jugozapadno od nekropole Mistihalj. U samome selu, upravo kod Vučinića kuća, a na lokalitetu Crkvina, pokraj seoskog puta, smještena je srednjovjekovna nekropola sa ukupno 10 stećaka u obliku slabije obrađenih i očuvanih ploča koje su orijentirane po pravcu zapad—istok.

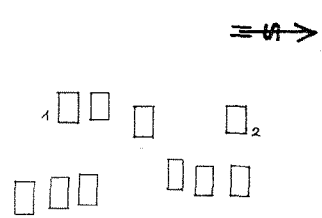

4. Skica nekropole u Orahu

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 4).

Dvije ploče su ukrašene.

Na vodoravnoj strani ploče koja je označena kao broj 1 nalazi se urezan povelik motiv u vidu štapa i kruga na jednom njegovom kraju (kao ćirilsko slovo F). Takav motiv nije poznat u dosada publikovanom materijalu o stećcima. Ne može se sigurno tvrditi šta on predstavlja. Najviše me podsjeća na štap sa namotanom vunom ili kudjeljom koja se prede (sl. br. 5).

Ploča broj 2 ima na vodoravnoj strani pravougaonu bordura od dviju paralelnih linija između kojih su urezane kose paralele.

*

Na samoj nekropoli se primjećuju zatrpani temelji neke zgrade manjih dimenzija, koja je na istočnoj strani imala polukružno postavljen zid. Tu smo našli stub i oborenu ploču od časne trpeze. Po svemu izgleda da je to nekada bila crkva. Vjerovatno su to ostaci crkve koju spominje Ninković, jeromonah manastira Dobrićeva, 1906. godine.[1]

4. Nekropola Mistihalj u Paniku

Oko 4 km od izvora Trebišnjice nizvodno, s desne strane, smješteno je naselje Čepelica (nazvano po pritoci Trebišnjice koja se tu salijeva), a otprilike isto toliko dalje naselje Panik. Između ta dva naselja, a oko 500 m istočno od glavne ceste Bileća—Trebinje, na lokalitetu koji je u ovome kraju poznat pod imenom Mistihalj, pokraj same rijeke, nalazi se jedna od najvećih hercegovačkih nekropola stećaka.

Između stećaka i u njihovoj neposrednoj blizini nastavljeno je sahranjivanje pravoslavnih stanovnika Panika, Oraha i Čepelice i iza perioda stećaka. To mjesto i danas služi kao njihovo groblje.

U svjeroistočnom kraju dosta prostranog i ravničastog terena koji zauzima staro i novo groblje nalazi se manja kamenom ozidana crkva koja je posvećena sv. Nikoli (7 × 4,5 × 5 m). Crkva ima toranj na preslicu sa jednim zvonom i više ulaznih vrata uzidanu manju ploču sa ćirilskim natpisom koji govori o podizanju hrama (nije poznato da li ovoga ili nekog ranijeg) a koji je objavio Ninković.[2] Crkva je postavljena tačno po pravcu zapad—istok, sa polukružnom oltarskom apsidom na istočnoj strani (sl. br. 5a). Prilikom pregleda unutrašnjosti crkve, ustanovili smo da je za časnu trapezu upotrijebljen dio rimskog gezimsa koji je vrlo bogato profiliran, što govori o tome da je u blizini mogla biti neka luksuzna i monumentalna rimska građevina.

[1] Leontije Ninković: Monografija manastira Dobrićeva s područnim crkvama. Mostar 1908, 74.

[2] Isto tamo, 75.

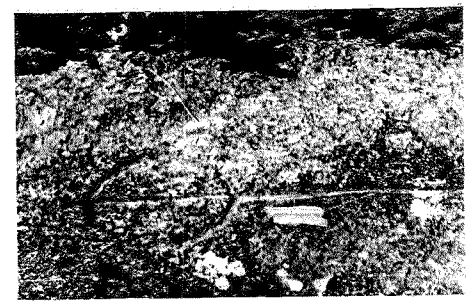

5. Motiv na stećku nekropole Orah

U blizini današnje crkve nalaze se na dva mjesta djelomično zatrpani temelji nekih starijih zgrada. Nije isključeno da bi se ispitivanjem tih ostataka moglo ustanoviti i postojanje srednjovjekovne crkve o kojoj se u narodu priča. Ako je takva crkva zaista postojala i ako je bila posvećena sv. Mihajlu, moglo bi se, onda, po tome objašnjavati i ime ovoga lokaliteta — Mistihalj.

Nedaleko od ulaza u sadašnju crkvu postoji jedan veliki stećak u obliku ploče, na kojemu je preostao dio natpisa sa godinom 1896. Vjerovatno

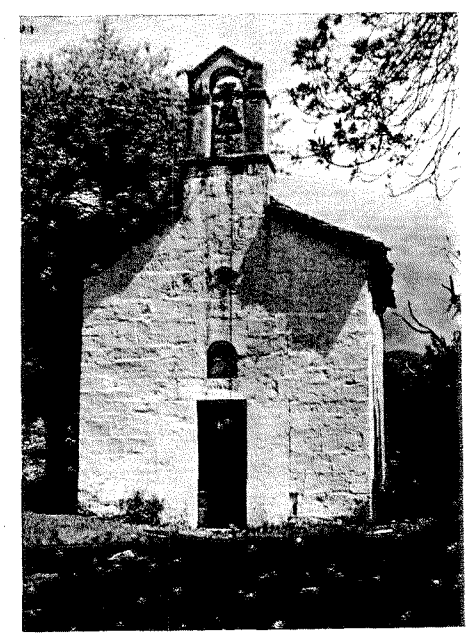

5a Crkva sv. Nikole u Mistihalju

se taj natpis odnosi na godinu podizanja crkve sv. Nikole.

Oko crkve, kao i na čitavom području gdje su groblja i grobni spomenici, buja rijetka šuma mlađih i starijih hrastovih stabala, a ponegdje su grobovi zarasli i u gustu šikaru. Inače, čitavo područje je ograđeno suhozidom. Ulaz u groblje je sa južne strane, od seoskog puta koji dolazi od glavne ceste, zatim blizu samoga groblja prelazi mostom preko rijeke, a onda ide u naselja Miruša koja se prostiru s one strane Trebišnjice.

Stećci ove nekropole su postavljeni u nizovima po pravcu sjever—jug, a svojom dužinom su orijentirani po pravcu zapad—istok. Glavnina nekropole se nalazi južno od crkve. Ona počinje od same obale rijeke i pruža se od istoka ka zapadu na dužini od oko 80 m. Njene manje skupine postavljene su zapadno od crkvene zgrade, jedna petnaestak a druga tridesetak metara daleko. Uzevši u obzir i ove dvije skupine, širina nekropole iznosi oko 75 m.

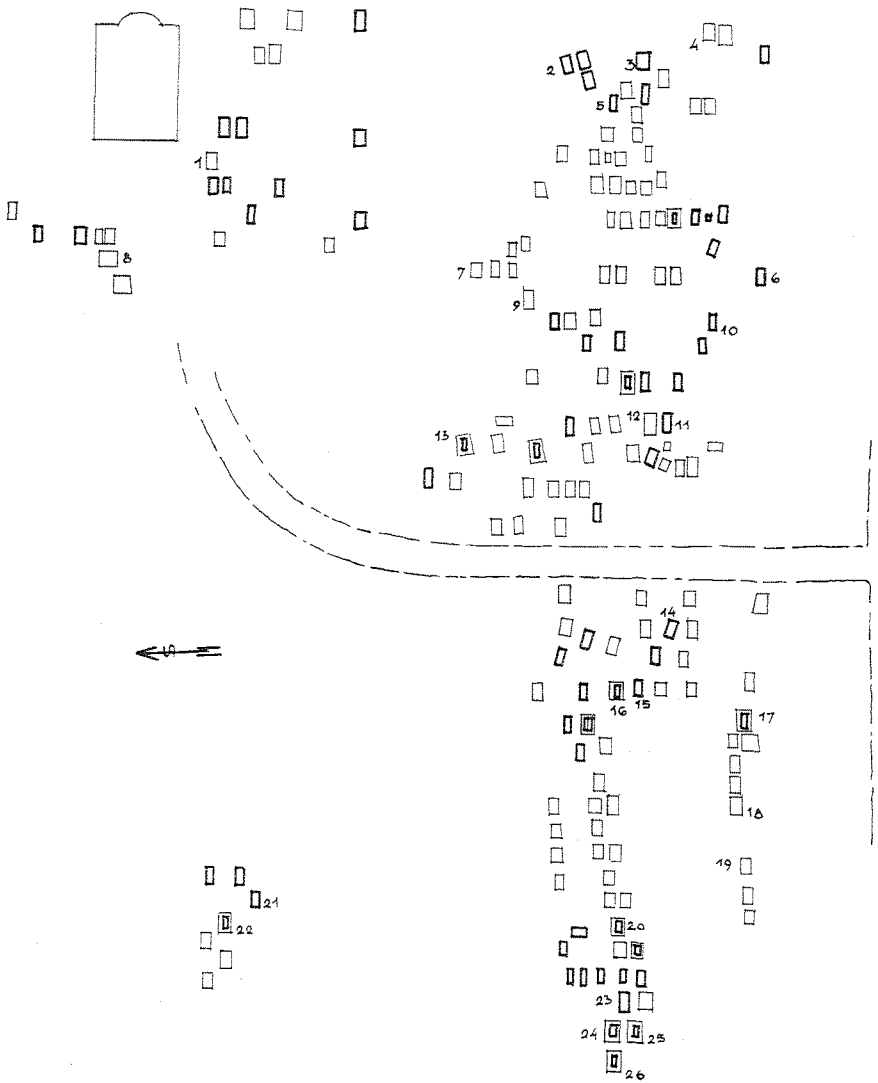

6. Skica nekropole Mistihalj

Kasniji kao i savremeni grobovi postavljeni su više u istočnom kraju, i to bliže samoj crkvi. Oni su ili humčice označene neobrađenim kamenjem, ili jednostavne tanke ploče sa nešto sitnijeg kamenja oko i ispod njih, ili su pak tanje ploče sa usađenim uskoploča*stim* stubićima na zapadnoj strani ili su, umjesto tih stubova, bolje ili slabije klesane krstače.

Ovdje je ukupno evidentirano 178 stećaka. Po uobičajenim osnovnim oblicima taj broj izgleda ovako: 110 ploča, 66 sanduka i 1 sljemenjak. Neki spomenici su utonuli u zemlju ili su djelomično zarasli u travu i šipražje, zbog čega nije bilo moguće tačno izmjeriti njihove visine, pa otuda broj ploča i sanduka možda nije baš sasvim tačan. Pretpostavljam da je ranije ovdje bio veći broj stećaka. Jeromonah Ninković napominje da je mnogo stećaka uzidano u crkvu sv. Nikole.[3]

Mnogi sanduci su visoki, a 11 ih je postavljeno na ploče koje im služe kao postolja. Upada u oči desetak ploča relativno velikih dimenzija, naročito u zapadnom dijelu nekropole.

Veći broj stećaka je izrađen od kvalitetnijeg vapnenca, vrlo dobre obrade i očuvanosti.

Prilaže se skica iz koje se vide raspored i oblici stećaka (sl. br. 6).

Slika broj 7 prikazuje jednu skupinu stećaka koja se nalazi u istočnom kraju nekropole, a slika broj 8 prikazuje zapadni dio nekropole oko broja 17.

Od ukupnog broja stećaka 26 primjeraka posjeduju na svojim stranicama ukrasne i simbolične motive, a na jednom od tih primjeraka je dio nekadašnjeg ćirilskog natpisa. Takvi spomenici su u skici obilježeni brojkama i o njima ovdje pružam najosnovnije podatke.

Kao broj 1 obilježena je po dužini raspukla dugačka ploča (200 × 90 × 25 cm) čiji su istočni uglovi nešto zaobljeni i koja je sa zapadne strane produžena kao sljeme, zašiljena. Neobično je kod nje to što je postavljena na veću ploču, a onda obadvije još na jednu ploču.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalazi se dosta velik i vrlo plastičan krst.

Kao broj 2 obilježen je dobro klesan i očuvan sanduk (185 × 120 × 38 cm) koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od urezanih kosih paralelnih linija, zatim sredinom po dužini ima tordiranu vrpcu, a onda u dva ugla rozete u tordiranim kružnim vijencima.

Brojem 3 označena je veća utonula i oštećena ploča (190×110 cm visina viri iz zemlje 15 cm) koja sredinom vodoravne strane ima samo jednu urezanu liniju. Ta linija mislim da je znak da se pod pločom nalaze dva skeleta.

Brojem 4 označena je dobro obrađena i očuvana, ali u zemlju utonula, velika ploča (205×120 cm, iznad zemlje viri svega 20 cm).

Ovaj spomenik na vodoravnoj strani ima plastično prikazan pravougaoni štit i ispod ovoga mač sa krsnicom i drškom okruglastog završetka. Gornja ivica štita je kosa i ovalno usječena za proturanje koplja. Na štitu se vidi kosa tordirana prečka i po jedna rozeta s jedne i s druge strane

Pod brojem 5 označen je srednje obrađen veliki sanduk (190 × 110 × 40 cm), koji je danas sav obrastao lišajevima i mahovinom.

[3] Isto tamo, 76.

7. Skupina stećaka u istočnom kraju nekropole Mistihalj

8. Pogled na zapadni dio nekropole Mistihalj

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalaze se dvije vrlo plastične, dosta velike i duboke, »kamenice« (sl. br. 9).

Broj 6 je stećak u obliku manjeg ali okrnjenog sanduka (155 × 75 × 40 cm) koji na sredini vodoravne strane ima plastičan krst, a u zapadnom kraju dva udubljena kružna vijenca, kao dvije »kamenice«.

Broj 7 je preostali veći dio spomenika u obliku ploče (110 × 150 × 15 cm) koji na vodoravnoj strani ima urezanu borduru od dviju paralelnih linija i između ovih urezanih kosih paralelnih linija.

Spomenik broj 8 je u obliku ogromne dobro klesane i očuvane ploče (240 × 170 × 35 cm) koja na vodoravnoj strani ima u dva suprotna ugla po jedan urezan krst i na sredini, bliže zapadnoj ivici, također urezan, manji polumjesec. Osim toga, na toj strani se primjećuje nekoliko slova od natpisa koji je vremenom od atmosferilija uništavan. Među tim preostalim slovima vidimo ιϲ, λιϲ a onda, kao da slijedi broj 1869. Pretpostavljam da je to naknadno urezan natpis koji se odnosi na podizanje crkve sv. Nikole, poput takvog natpisa koji se odnosi na izgradnju crkve sv. Đurđa, s druge strane Trebišnjice (sl. br. 10).

Spomenik broj 9 je u obliku ploče koja je prema zapadu nešto uža (185 × 85 × 15 cm), a koja na vodoravnoj strani ima plastično predstavljene motive običnog krsta i polumjeseca.

Spomenik broj 10 je sanduk koji je nešto sužen na istočnom kraju (170 × 74 × 30 cm). On na vodoravnoj strani ima vrlo plastičan motiv običnog krsta.

9. Motiv »kamenica« na spomeniku broj 5 nekropole Mistihalj

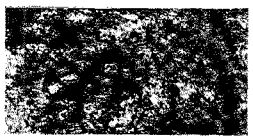

10. Fragment natpisa na spom. br. 8 nekropole Mistihalj

11. Sjeverna bočna strana spom. br. 11 nekropole Mistihalj

Broj 11 je spomenik u obliku visokog sanduka, dole suženog (180×85×120 cm), u koji je uraslo hrastovo stablo.

Uvrh svih uspravnih strana ovoga spomenika pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Na sjevernoj bočnoj strani vidi se plitko plastičan motiv konja sa jahačem. (Sl. br. 11).

Broj 12 je dobro klesana i očuvania ploča (225 × 120 × 25 cm), koja je nešto utonula u zemlju. Ova ploča ima na vodoravnoj strani plastičan ram, a na jednome kraju je stepenasto oblikovana. Nije isključeno da je to fragment nekog rimskog spomenika koji je kasnije korišten kao srednjovjekovni nadgrobni spomenik.

12. Južna bočna strana spom. br. 14 nekropole Mistihalj

13. Zapadna čeona strana spom. br. 15 nekropole Mistihalj

Broj 13 je spomenik u obliku dobro klesanog i očuvanog visokog sanduka na postolju.

U zapadnom kraju vodoravne strane ovaj spomenik ima plastičan kružni vijenac, a u njemu okruglasto udubljenje duboko 5 cm. Paralelno sa ivicama ove plohe pruža se široka plastična bordura od kosih paralelnih crtica.

Kao broj 14 označen je spomenik u obliku dobro klesanog i očuvanog visokog sanduka (140 × 57 × 90 cm).

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima najprije plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, a ispod ovoga i friz od kosih paralelnih linija.

Na južnoj bočnoj strani plastično je predstavljen konj sa jahačem (sl. br. 12).

Pod brojem 15 označen je dobro klesan, danas prevaljen, visoki sanduk (147 × 50 × 113 cm).

Na vidljivoj bočnoj strani (bivša južna bočna) vide se već oštećene arkade sa 5 stubova i 4 luka. Stubovi su dvostruki i između njih se pruža tordirana vrpca. Iznad lukova pruža se friz od dviju paralelnih linija između kojih su kose paralele.

Na istočnoj čeonoj strani nalazi se plastičan pravougaoni štit sa mačem ispod ovoga. Konture štita su dvostruko označene. Preko štita se pruža kosa prečka.

Na zapadnoj čeonoj strani nazire se motiv konja sa konjanikom (sl. br. 13).

Spomenik broj 16 je dobro klesan i srednje očuvan manji visoki sanduk na postolju (145 × 46 × 72 cm) koji je ukrašen sa svih uspravnih strana.

Na južnoj bočnoj strani urezan je motiv kola u kojem igraju šestorica muškaraca. Obučeni su u kratke i u pasu utegnute haljetke, ispod kojih im se vide gaće uskih nogavica. Na glavama nemaju kapa niti kakvih ukrasa. Drže se rukama koje su uzdigli do visine ramena. Kolovođa u slobodnoj ruci drži mač, a zadnji igrač je svoju slobodnu ruku savio na bok. Koljena igrača su povijena, kolo je vrlo živo i po položaju stopala i prsta vidi se da kreće udesno (gledajući od stećka ka publici). Iznad kola je friz od kosih paralelnih linija koji se u toj visini proteže i preko drugih uspravnih strana, a ispod kola je vodoravna urezana linija. (Na sl. br. 14 vidi se južna bočna strana spom. br. 15 (sada gornja) i južna bočna strana spom. br. 16).

Na suprotnoj bočnoj strani nalazi se mješovito kolo od 5 muških i 2 ženske figure. Muškarci su predstavljeni kao i na prethodnoj sceni. Žene su u sredini kola, jedna do druge. Obučene su u du-

14. Južna bočna strana spom. br. 15 i južna bočna strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

gačke haljine, u pasu utegnute, ispod kojih im se ne vide noge. I kolovođa i »kec« su svoje slobodne ruke stavili na bok. I ovo kolo kreće u desnu stranu (sl. br. 15).

Na istočnoj čeonoj strani, odmah ispod friza, također tehnikom urezivanja, prikazana su dva muškarca koji se jednom rukom drže u kolu, a druge ruke su savili na bokove. Obučeni su kao i oni u scenama kola. Koljena su im nešto povijena. Okrenuti su jedan prema drugome. Po svoj prilici se ovaj prikaz odnosi na ples udvoje (sl. br. 16).

Na zapadnoj čeonoj strani, u istoj tehnici, predstavljen je jedinstven motiv—na muškarca napada zvijer, vjerovatno divlji vepar (sl. br. 17).

Spomenik broj 17 je vrlo dobro klesan i očuvan visoki sanduk na postolju (150 × 64 × 150 cm) koji je dole nešto uži.

Ukrašene su mu bočne strane.

Na sjevernoj bočnoj strani najprije se proteže niz kružnih vijenaca unutar kojih su rozete. On djeluje kao friz. Odmah ispod toga je friz od kosih paralela između dviju urezanih linija. Niže toga teku arkade sa 6 dvostruko urezanih lukova i niša koje omeđuju stubovi.

I druga bočna strana je isto tako ukrašena.

Kao broj 18 označena je dobro klesana i očuvana neobično velika, naročito široka, ploča (205 × 240 × 35 cm).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalazi se pravougaona bordura od kosih paralela a u njenoj sredini krupan pravougaon štit sa mačem ispod njega. Na štitu je predstavljen polumjesec kao heraldička oznaka.

I susjedni spomenik, koji je obilježen kao broj 19, ima oblik velike ploče (200 × 180 × 40 cm).

Na vodoravnoj strani ove ploče nalaze se dvije bordure — jedna se sastoji od povijene linije sa trolistovima, a druga od kosih paralelnih linija.

Broj 20 se odnosi na vrlo dobro obrađen visoki sanduk na postolju (146 × 60 × 103 cm), koji je ukrašen sa bočnih strana.

I na južnoj i na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima friz koji se sastoji od po 4 kružna vijenca, sa rozetama unutar njih, koji su spojeni vodoravnom uskom tordiranom vrpcom.

Broj 21 je povelik ali dole skošen sanduk (190 × 127 × 55 cm).

Na vodoravnoj strani se nalazi pravougaona bordura od kosih paralelnih linija, a sredinom, po dužini, jedna urezana linija koja predstavlja dvostruki grob.

Brojem 22 označen je visoki sanduk na postolju (147 × 77 × 90 cm), koji je zarastao u šipražje.

Na južnoj bočnoj strani ovoga spomenika plastično je predstavljeno kolo sa 8 muških figura kod koga se detalji ne raspoznaju.

Slično kolo se nalazi i na suprotnoj bočnoj strani, ali se ono još slabije raspoznaje.

Na zapadnoj čeonoj strani predstavljen je pravougaon štit i mač ispod njega. Koso preko štita se pruža široka vrpca a ispod ove se nalazi rozeta.

Istočna čeona strana se nije mogla vidjeti.

Pod brojem 23 označena je velika ploča koja preko sredine vodoravne strane ima urezanu liniju.

Kao broj 24 zabilježen je lijepo oblikovan visoki sanduk na postolju (146 × 50 × 150 cm), koji je danas prevaljen na jednu bočnu stranu. Postolje ovoga spomenika je vrlo veliko a služilo je istovremeno i kao postolje spomeniku broj 25.

Pri vrhu uspravnih strana ovoga spomenika pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Na vidljivoj bočnoj strani ispod friza pruža se niz arkada sa stubovima i lukovima. Kod stubova su vidljivo označeni kapiteli (sl. br. 18).

15. Sjeverna bočna strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

16. Istočna čeona strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

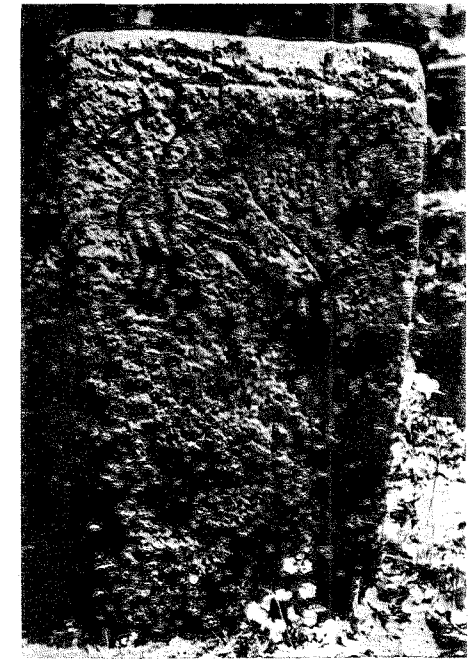

17. Zapadna čeona strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

Kao broj 25 označen je isto tako lijepo obrađen ali prevrnut vrlo visoki sanduk na postolju (155 × 48 × 175 cm).

Na vidljivoj bočnoj strani najprije se pruža niz od 6 plastičnih kružnih vijenaca u kojima su rozete, a ispod toga su arkade sa 7 stubova i 6 lukova i dubokih interkolumnija (sl. br. 19).

Spomenik broj 26 je vrlo visoki sanduk, slične obrade kao i prethodna dva (157 × 60 × 175 cm), koji je također pomaknut sa svoga postolja i prevrnut na jednu bočnu stranu.

Na vidljivoj bočnoj strani proteže se niz rozeta koji služi kao friz. Ispod toga se pruža tordirano uže, a onda niz arkada sa stubovima i lukovima. Ukrasi ovoga kao i prethodnog spomenika su vanredno lijepo crtani i klesani.

5. Nekropola na Crkvini u Paniku

Na ravničastom pošumljenom i zatravljenom terenu, ispod zaseoka Parežani, na lokalitetu Crkvina, u blizini desne obale Trebišnjice, prostire se nekropola sa velikim brojem stećaka uglavnom u obliku neobrađenih ploča. Među ovima se primjećuju 3 stećka u obliku sanduka. Ima grobova koji su samo obilježeni u zemlju zabođenim neobrađenim uskim pločama ili sasvim malo obrađenim stubićima. Negdje su takve uzglavne i uz-

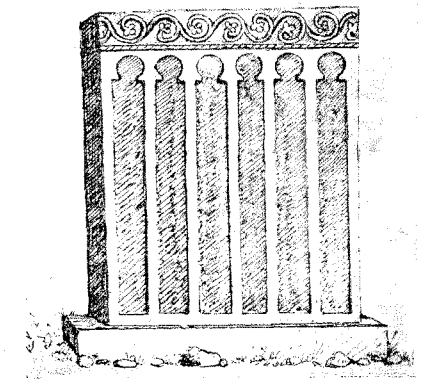

18. Motiv na bočnoj strani spom. br. 24 nekropole Mistihalj

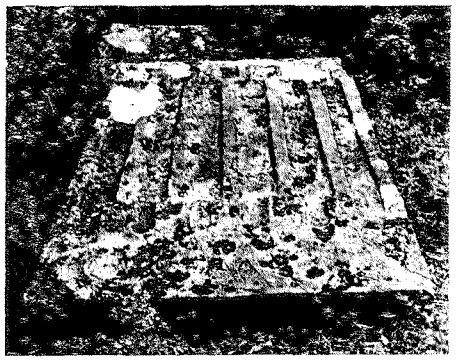

19. Južna bočna strana spom. br. 25 nekropole Mistihalj

nožne ploče postavljene uz nadgrobnu ploču. Na jednome mjestu se nalazi uz ploču manja krstača.

Od šume, velike trave i džbunja nije bilo moguće tačno izbrojati sve ove spomenike, niti napraviti skicu njihovog rasporeda, ali se može uzeti da ih ukupno ima nešto više od 100 primjeraka.

20. Motivi na vodoravnoj strani ploče na nekropoli kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima

Koliko se to moglo vidjeti, svi spomenici ove nekropole su orijentirani po pravcu zapad—istok.

Pretpostavljam da dobar dio ovih spomenika pripada vremenskom periodu iza stećaka.

*

Na sve strane oko naše nekropole, na dosta prostranoj površini, nađeni su ostaci antičkih građevina i grobova, što znači da je ovo srednjovjekovno groblje locirano upravo na bivšem antičkom naselju.

6. Nekropola kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima

U dosta velikom području naselja Miruša, s lijeve strane Trebišnjice, koje će se potopiti budućim jezerom, imamo stećke na četiri mjesta — tri nekropole su u blizini zaseoka Kolanjevići, a jedna je oko 3 km južno odatle, u Crnogorskim Mirušama.

Prva nekropola je smještena oko crkve sv. Đurđa, na samoj obali Trebišnjice, oko 3 km južno od izvora rijeke.

Sama zgrada crkve je relativno malena (7 × 4,5 × 5 m), od kamena, sa pokrovom od ploče, sa tornjem na preslicu i jednim zvonom i sa polukružnom oltarskom apsidom na istočnoj strani. Zgrada je slabije izrade, a danas je u dosta slabom stanju. Nije utvrđeno kada je podignuta, ali po jednome natpisu na stećku u blizini ulaza u crkvu može se pretpostaviti da je iz sredine prošlog vijeka (1856. g.).

Oko crkve su stećci, zatim kasniji a i savremeni nadgrobni spomenici raznovrsnog izgleda — ploče, krstovi, obične humčice itd. Sve je to zaraslo u travu i džbunje i inače vrlo slabo njegovano, pa se danas nalazi u prilično jadnom stanju. Posebno su stećci oštećeni i u zemlju utonuli.

Ovdje smo evidentirali ukupno 18 stećaka i to 12 ploča i 6 sanduka. Osim toga, tu se nalaze i 2 starija krsta koji bi po svemu bili bliski stećcima. Ovi spomenici su orijentirani po pravcu zapad—istok, a nalaze se rasuti po prostranom terenu koji je suhozidom ograđen. Mislim da je ranije ovdje bilo više stećaka, koji su na razne načine uništeni. Samo jedan stećak, u obliku ploče, nalazi se izvan crkvene ograde, na samome putu. Neki stećci su uzidani u ogradu.

Među stećcima ove nekropole najvažnija su ova 4 primjerka:

Ploča izvan ograde, vjerovatno nije in situ, srednje je obrađena i očuvana (165 × 104 × 20 cm, koliko viri iz zemlje). Vodoravna strana ovoga spomenika podijeljena je uzdužno urezanom linijom na dva dijela. U jednome dijelu je plastična predstava žene koja je u stranu ispružila ruke, a u drugom dijelu je neki povelik plastičan motiv koji me najviše podsjeća na predstavu preslice (sl. br. 20)

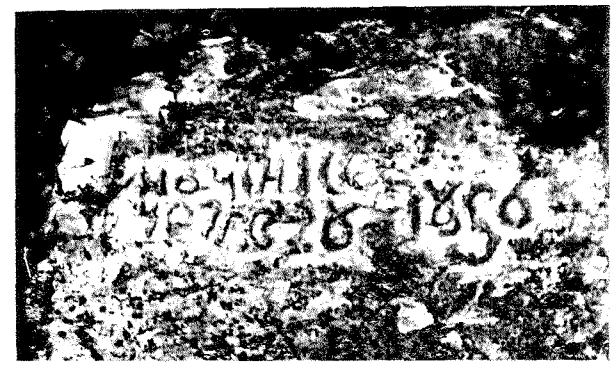

21. Natpis na stećku o gradnji crkve sv. Đurđa

Na jednoj drugoj ploči na vodoravnoj strani se primjećuje pravougaona bordura od kosih paralelnih linija.

Na slabo obrađenom i oštećenom stećku u obliku sanduka, koji se nalazi blizu ulaza u crkvu, krsta, a ispod ovoga ovakav natpis:

НАЧІНІ СЄ ЦРІСВ$ 1856

(sl. br. 21).

Oko 10 m jugoistočno od apside crkve usađen je dosta uzak i srednje obrađen spomenik u obliku krsta (visina 150 cm, puna širina 58, cm, debljina 13 cm). Na zapadnoj široj strani urezan je motiv krsta, a ispod ovoga ovakav **natpis:**

АСЄ ЛЄЖН □$ІСОВРАМ ѣ$ѳѣ□НѣЬ

(sl. br. 22).

Na suprotnoj široj strani ovoga spomenika primjećuju se također neka slova, ali se raspoznaju samo ova tri: т, н і м.

Ovaj natpis je objavio Stojanović,[4] a nešto kasnije i Ninković.[5]

7. Nekropola Grobnice u Kolanjevićima

Oko 250 m istočno od nekropole uz crkvu sv. Đurđa, u blizini zaseoka Kolanjevići, na njivi Janka Komlenića, a na lokalitetu koji je ovdje poznat pod imenom Grobnice, nalazi se druga nekropola na području Miruša, sa ukupno 48 stećaka. Prema osnovnim oblicima tu je najviše ploča — 37, zatim sanduka — 10 i svega 1 sljemenjak.

Prilaže se skica rasporeda nekropole (sl. br. 23).

Radimsky je naveo da je ovdje bilo 68 stećaka, od čega 5 sljemenjaka (»sarkofaga«)[6]. Vjerovatno

[4] Ljubomir Stojanović: Zapisi i natpisi, Beograd 1905, knj. III, br. 5966.

[5] Leontije Ninković, navedeno djelo, 77.

[6] V. Radimsky: Arheološki leksikon (rukopis) u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine.

22. Krst sa natpisom na nekropoli kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima

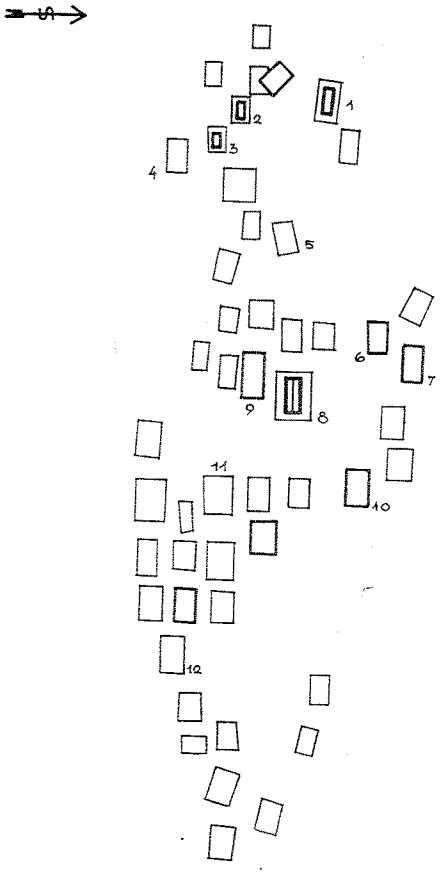

23. Skica nekropole Grobnice u Kolanjevićima

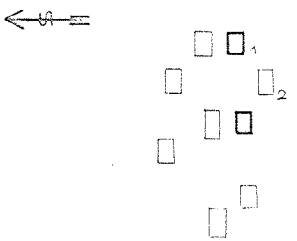

24. Skica male nekropole u Kolanjevićima

je ubrojao i drugu skupinu koja se nalazi 60 m sjeverno odavde, a možda je ubrojao i one kod crkve.

Stećci ove nekropole su mahom pravilno klesani i dobro očuvani, samo što je više njih već djelomično utonulo u zemlju i što je skoro sva nekropola zarasla u šumu, tako da se sa velikim naporom spomenicima prilazi. Zbog takve situacije, nije sasvim siguran navedeni broj ploča, odnosno sanduka, a nije isključeno da se i neki motiv nije mogao vidjeti.

Spomenici su orijentirani po pravcu zapad—istok i poredani su u nizove okomito na tu orijentaciju.

Četvrtina od ukupnog broja stećaka je ukrašena.

Spomenik broj 1 je vrlo visoki sanduk na postolju.

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima friz od povijene linije sa trolistovima, ispod njega opet jedan friz od kosih paralelnih linija, a zatim na bočnim stranama niz arkada sa stubovima i lukovima.

Spomenik broj 2 je također visoki sanduk na postolju. Prema dole je nešto uži.

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima friz od povijene linije sa trolistovima, a zatim ispod toga još jedan friz od kosih paralela. Na bočnim stranama ispod frizova nižu se i sve do postolja pružaju arkade sa interkolumnijama.

Na zapadnoj čeonoj strani ispod friza je plastičan pravougaoni štit i mač ispod njega. Na štitu se vide kosa prečka i jedna rozeta.

Spomenik broj 3 je sanduk vrlo sličan prethodnome.

Na uspravnim stranama i ovaj spomenik ima frizove kao i sanduk broj 2, te na bočnim stranama ispod friza arkade.

Spomenik broj 4 je velika ploča koja na vodoravnoj strani ima plastičnu borduru od povijene linije sa trolistovima

Spomenik broj 5 je također ploča koja na uspravnim stranama ima friz od povijene linije sa trolistovima.

Kao broj 6 označen je manji sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv šesterolisne rozete.

Kao broj 7 označen je običan sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan običan krst i pravougaonu borduru od kosih paralela.

Brojem 8 obilježen je visoki sljemenjak na postolju (175 × 80 × 140 cm), vrlo lijepo obrađen i očuvan. Uspravne ivice i krovne sa čeonih strana su ojačane. Postolje mu je urezano za ležište i oko ležišta se proteže plastična tordirana vrpca, što je veoma rijedak slučaj dekoracije.

Na bočnim stranama se proteže friz od povijene linije sa trolistovima koji u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Ispod toga se pruža plastična vrpca.

Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik, pored friza, ima plastično predstavljenu scenu sa 3 konja i 3 konjanika koji su okrenuti u istu stranu kao da kreću u koloni. Prvi konjanik nosi koplje.

Brojem 9 obilježen je visoki sanduk koji na bočnim stranama ima friz od povijene linije sa trolistovima, ispod njega se proteže uska tordirana vrpca, a ispod svega toga se nižu arkade sa po 4 interkolumnije.

Brojem 10 označen je spomenik u obliku sanduka koji u dva ugla vodoravne strane ima po jednu plastičnu rozetu.

Pod brojem 11 označena je veća ploča koja na vodoravnoj strani ima pragougaonu borduru od kosih paralela i uz zapadnu ivicu te bordure, sa unutarnje strane, vijenac od tri sastavljena luka u kojima su još mali trolisni ukrasi.

Brojem 12 označena je ploča koja umjesto bordure ima urezan pravougaonik.

8. Još jedna nekropola u Kolanjevićima

Oko 60 m sjeverno od nekropole Grobnice, na nešto višoj terasi, također na njivi Janka Komlenića, nalazi se manja nekropola od svega 9 stećaka, koja bi se mogla smatrati izdvojenom skupinom stećaka nekropole Grobnice.

Po osnovnim oblicima to su 2 sanduka i 7 ploča. Orijentacija im je po pravcu zapad—istok.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 24).

Dva spomenika ove nekropole su ukrašena.

Broj 1 je sanduk prosječnih dimenzija koji je bio dobro obrađen, ali je danas okrnjen i popucao.

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima plastičnu pravougaonu borduru od kosih paralelnih linija.

Broj 2 je nešto veća ploča (200 × 130 × 26 cm).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika najprije je prikazana plastična bordura koja se sa-

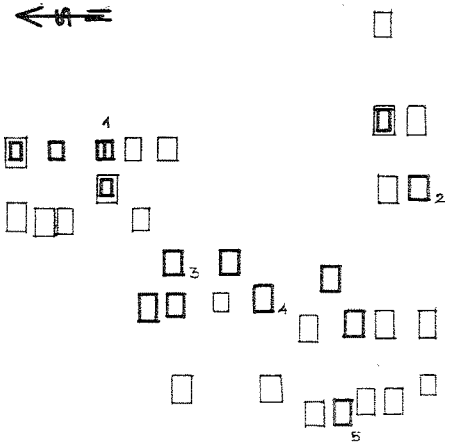

25. Skica nekropole Mostište

stoji od uobičajene povijene linije sa trolistovima, zatim druga bordura od kosih paralelnih linija, a onda u sredini plohe plastičan pravougaoni štit sa mačem ispod ovoga. Na štitu se primjećuje motiv polumjeseca.

9. Nekropola Mostište u Mirušama

Četvrta nekropola u području Miruša nalazi se na lokalitetu Mostište, u Crnogorskim Mirušama blizu Aleksića kuća. Lokalitet je takvo ime vjerovatno dobio po tome što je tu preko Trebišnjice nekada bio most preko koga je vodila važna rimska, a izgleda i srednjovjekovna cesta.

26. Dio nekropole Mostište, pogled sa sjeverne strane.

Na lijepom zaravanku pokraj same rijeke smještena je nekropola sa ukupno 33 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 13 sanduka i 19 ploča.

Spomenici ove nekropole su uglavnom dobro obrađeni i očuvani. Svi su orijentirani po pravcu zapad—istok i poredani su u nizove okomito na tu orijentaciju.

Prilaže se skica rasporeda stećaka ove nekropole (sl. br. 25).

Slika broj 26 prikazuje pogled sa sjevera na jedan dio nekropole.

Pet spomenika imaju ukrase.

Broj 1 je dosta uzak sljemenjak (135 × 48 × 105 cm do krova a 120 do vrha zabata).

Na čeonim stranama ovaj spomenik ima niz plastičnih rozeta u kružnim vijencima koji djeluje kao friz.

Broj 2 je visoki sanduk (132 × 55 × 75 cm) koji na bočnim stranama ima arkade sa plastično predstavljenim običnim stubovima i lukovima (sl. br. 27).

Broj 3 je običan sanduk (148 × 65 × 34 cm) koji na vodoravnoj strani ima plastičnu pravougaonu borduru od dviju paralelnih linija između kojih su urezane kose paralelne linije.

Brojem 4 obilježen je dobro klesan i očuvan sanduk (183 × 80 × 33 cm).

Ovaj spomenik je originalno ukrašen. Na njegovoj vodoravnoj strani pruža se plastična pra-

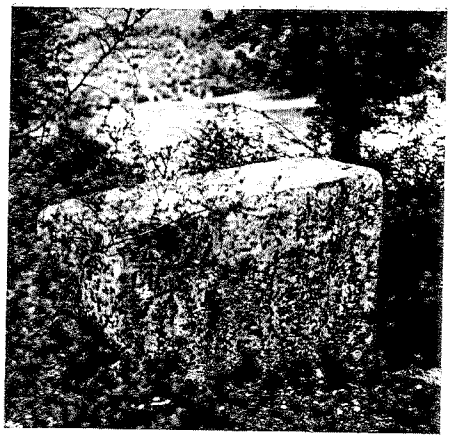

27. Spomenik broj 2 nekropole Mostište

vougaona vrpca kao bordura kojoj se prema unutra, na sve četiri strane, nižu polukružna udubljenja. Motiv djeluje vrlo dekorativno (sl. br. 28).

Broj 5 je običan sanduk koji na vodoravnoj strani ima veće okruglasto udubljenje — »kamenicu«.

OSTALI MEMORIJALNI SPOMENICI

Naprijed su evidentirane srednjovjekovne nekropole koje će se prema projektu stvaranja najvećeg akumulacionog bazena hidroenergetskog sistema Trebišnjice u predjelu Panik — Miruše, u gornjem toku Trebišnjice, i izgradnje glavne brane Grančarevo, potopiti tim velikim jezerom. Ostali stećci koji se nalaze u ovome kraju nisu niti neposredno niti posredno ugroženi izgradnjom ovoga sistema jer se ne nalaze na terenu koji će se potopiti, niti su blizu obala budućeg jezera, pa o njima u ovome članku i ne govorim. Jedino u Gornjem Selu, u Mirušama, oko 100 m istočno od

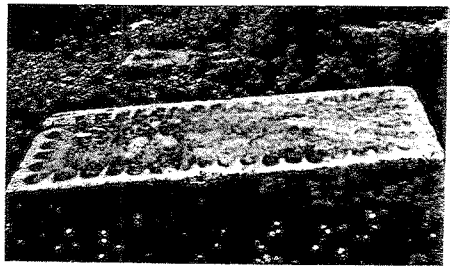

28. Spomenik broj 4 nekropole Mostište

Kolanjevića, uz ruševine crkve sv. Petke i novije groblje, upravo na samoj ivici budućeg jezera, nalaze se 3 stećka u obliku običnih ploča. Na jednoj od tih ploča, u okviru od kosih paralelnih linija, urezan je natpis u starobosanskoj ćirilici koji izgleda ovako:

АСЄ ЛЄЖИ □ЅІСОВРАТ □ЛА҆КЄ□НЪ БОЖИ РАБ АСЄ ГРОБ МѢ ДЄЛА СНИ МѢ РАДОНА ТѢГО МОТ(Ь)А ТІСО АН ЋЄ МЕНЕ

Ovaj natpis je objavio Ćiro Truhelka.[7] Čitao ga je pogrešno utoliko što mu je kraj natpisa izgledao kao ЗА(ТѢЛ)Н ЋЄ МЕНЕ t. j. zatuliće, ugušiće mene). Po Truhelki ovaj natpis je kasnije objavio i Stojanović, ali je on njegov kraj tačnije čitao.[8] I Ninković ga je također saopštio, ali je prezime čitao pogrešno, kao ТОЛАЋЕВИЋ. On je naveo da se ruševine navedene crkve (sv. Petke) drže već više od 100 godina.[9]

Kasnije je, pretražujući detaljnije ovaj kraj, Marko Vego otkrio u zemlji, kao prag crkvenih vrata, još jednu ploču sa natpisom koji se odnosi na Vlaha Mirušića.[10]

[7] Dr. Ćiro Truhelka: Starobosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo VII (1895), 277—278.
[8] Ljubomir Stojanović, navedeno djelo br. 4845.
[9] Leontije Ninković, navedeno djelo, 79.
[10] Marko Vego, Sloboda, nedeljni list u Mostaru, 1960 g.

Napominjem da se iznad Gornjeg Sela i Kolanjevića, nešto u brdu, nalazi manje naselje koje se zove Vlahinja (na spec. karti Vlajinja), a još nešto više, u pravcu Bileće, izdiže se i brdo Vlahinja (Vlajinja).

Južno i niže od Panika i Miruša, a iznad mjesta gdje je planirana izgradnja brane Grančarevo, nalazi se s desne strane rijeke stariji manastirski kompleks Dobrićevo, a s lijeve noviji manastirski kompleks Kosijerevo, koji će se također potopiti, ali na tim mjestima, začudo, nema stećaka, niti starijih i vrednijih nadgrobnih spomenika. Jedino smo u dvorištu crkve u Kosijerevu evidentirali 2 važnija fragmenta nadgrobnih spomenika, sa natpisima, iz prošlog vijeka. Prvi se odnosi na jeromonaha igumana Danila Kukavičića, a drugi na igumana Teodosija (sl. br. 30 i sl. br. 31). Osim ovih, ovdje je nađen i natpis na kamenoj ploči koji je postavljen prilikom obnove crkve 1864. godine (sl. br. 32). Sva tri ova fragmenta se mogu bez teškoća prenijeti u neki muzej.

U kraju oko Gornjeg i Donjeg Grančareva, zatim oko Lastve, Arslanagića Mosta ili u drugim dijelovima ugroženoga područja nema srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika kojima prijeti direktna opasnost. O stećcima koji se nalaze na Varin-brijegu i Petkovom brdu, u Gornjem Grančarevu, i o onmia kod ruševina srednjovjekovne crkve sv. Petra, kod sela Crnač na Mokrom polju, koji po svojim karakteristikama imaju do-

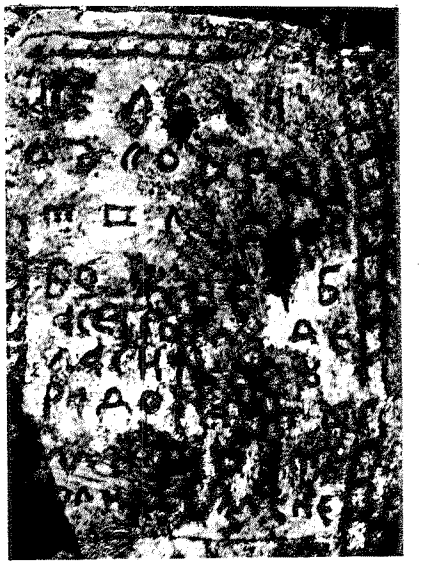

29. Natpis na ploči kod ruševina crkve sv. Petke u Gornjem Selu

sta veze sa stećcima gornjeg toka Trebišnjice, ali zato što nisu direktno ugroženi, ne donosimo ovdje nikakve podatke.

30. Natpis na fragmentu nadgrobnog spomenika jeromonaka Danila Kukavičića u Kosijerevu

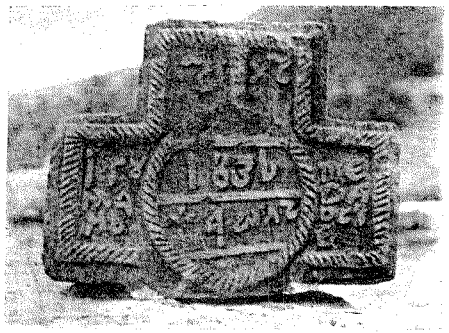

31. Natpis na fragmentu nadgronog spomenika igumana Teodosija u Kosijerevu

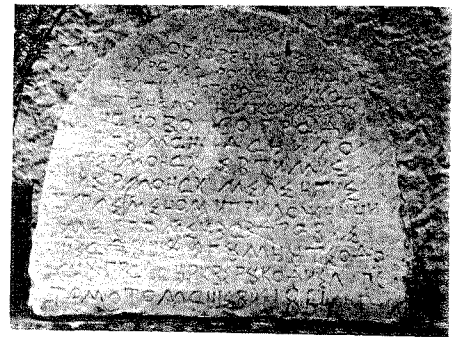

32. Natpis o obnovi crkve u Kosijerevu

II OPŠTA RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Pregled brojnog stanja srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika našega područja po osnovnim oblicima izgleda ovako:

Nekropola	Izvor:	ploča	2,	sanduka	—	sljem.	—	krst.	—	ukupno	2
„	Zadublje:	„	60	„	1	„	—	„	—	„	61
„	Orah:	„	10	„	—	„	—	„	—	„	10
„	Mistihalj:	„	110	„	67	„	1	„	—	„	178
„	Panik:	„	100	„	3	„	—	„	—	„	103
„	sv. Đurađ:	„	12	„	6	„	—	„	2	„	20
„	Grobnice I:	„	37	„	10	„	1	„	—	„	48
„	Grobnice II:	„	7	„	2	„	—	„	—	„	9
„	Mostište:	„	19	„	13	„	1	„	—	„	33
„	Gor. Selo:	„	3	„	—	„	—	„	—	„	3
Ukupno:		ploča	360,	sanduka	102,	sljem.	3,	krst.	2,	svega	467

Na čitavom području evindetirano je ukupno 467 stećaka. Iz prednjeg pregleda vidljivo je da po osnovnim oblicima nesrazmjerno najveći procenat otpada na ploče (77%), a onda dolaze sanduci (22%). Sljemenjaci su ovdje prava iznimka. Drugih oblika, osim 2 krsta, ovdje uopšte nema. Iako kraj ne oskudijeva kamenom, ipak je siromašnijem seljaku bilo teško usjeći veliki nadgrobni spomenik, a pogotovo ga još ukrasiti. Najlakše je bilo postaviti ploču, pa ipak one velike i lijepe klesane ploče su pripadale srednje imućnim seljacima, dok se sirotinja vjerojatno sahranjivala ili pod one najslabije klesane, odnosno amorfne ploče, ili u zemlju bez nadgrobnih ploča uopšte, kakvih grobova ovdje ima dosta.

Inače, ovi ležeći oblici spomenika Trebišnjice su uobičajeni u čitavoj Hercegovini i nema ništa što bi nas iznenadilo, osim što se tu i tamo nalaze zaista ogromne ploče, kao što je npr. ona u Mistihalju, koja je obilježena brojem 18 (240×205 ×35 cm) i vanredno lijepo klesani visoki sanduci, koji su ponekad neobično visoki, kao npr. br. 25 ili 26 u Mistihalju, čije visine iznose po 175 cm. Ovdje je malo stećaka koji imaju postolja. Među ovima su najčešće sanduci čija postolja nisu homogena sa stećkom, nego su obično odvojena. Mnogi visoki sanduci su prema dnu skošeni, suženi, što nije tako čest slučaj u drugim krajevima. Sva tri sljemenjaka su visoka i također vanredno lijepo obrađena.

Većina stećaka je normalnih dimenzija, iako ih ima znatan broj koji su manjih dimenzija nego u drugim krajevima Hercegovine. Sasvim mali stećci mislim da pripadaju pokopanoj djeci, a onih nekoliko ploča koje sa vodoravne strane, po sredini, imaju urezane linije, koje su inače nešto većih dimenzija, vjerovatno znače dvojne grobove.

Svi stećci ovoga područja imaju orijentaciju po pravcu zapad-istok, kao što je to, uostalom, i u većini drugih krajeva Bosne i Hercegovine, a poneki primjerak koji se tu i tamo vidi drugačije postavljen vjerovatno nije u svom prvobitnom položaju. Ovdje, dakle, nema stećaka koji su orijentirani po pravcu sjever-jug, kao što ih ima u nekim krajevima Bosne i Hercegovine. U postavljanju stećaka ovoga područja dobro se osjeća tendencija koju sam uočio na mnogim bosansko-hercegovačkim nekropolama, da se oni nižu u redove po pravcu sjever-jug, jedan pored drugoga. U izboru mjesta za nekropole i ovdje su vrijedila ista pravila: da nije daleko od kamenoloma, da je pokraj puta, radije na preistoriskom tumulu ili na nešto višem terenu nego u potpunoj ravnici itd. U većini slučajeva uz nekropolu je građena crkva, a možda je i već sagrađena crkva bila razlog za lociranje nekropola. I kasnije ukopavanje najradije je vršeno na mjestima srednjovjekovnih nekropola, ili u njihovoj neposrednoj blizini, pa se savremena groblja i crkve nalaze uz same stećke. Zbog navedenih okolnosti, ne bi se moglo tvrditi da je kod kršćana ovoga kraja, koji su se u kasnijim vijekovima ukopavali na mjestima srednjovjekovnih nekropola, vladalo uvjerenje da su pod stećcima zakopavani kršćanski jeretici, odnosno ljudi koji su po vjeri bili sasvim nešto drugo od novijih generacija koje su ovdje živjele. U vezi s tim važna je i okolnost da sve crkve i svi noviji grobovi na mjestima srednjovjekovnih nekropola pripadaju isključivo pravoslavnima. To znači da su srednjovjekovni stanovnici koji su se ovdje pokopavali po vjeri bili bliski kasnijim pravoslavnim stanovnicima. Iz nekih istorijskih podataka poznato je da su u srednjem vijeku ovaj kraj pretežno nastanjivala vlaška plemena.

Po lociranju nekropola i rasporedu spomenika na tim nekropolama izgleda da su u ovome kraju stvarana zajednička groblja po bratstvima. Takve su npr. nekropole u Zadublju, Mistihalju i na Crkvini u Paniku. Nekropolu u Hercegovačkim Mirušima mogli bismo također smatrati zajedničkom, samo što je ona ipak odvojena u tri skupine stećaka, možda po porodicama.

Za studij stećaka od osobitog su značaja ukrasi odnosno simboli ili natpisi koji se nalaze na stranicama ovih spomenika. Takvih stećaka ovdje imamo ukupno 55, od čega 30 sanduka, 22 ploče, 2 sljemenjaka i 1 krst. Ukrašeno je dakle, svega 12% spomenika, što nije ni veliki ali ni malen procenat u upoređenju sa drugim područjima. Takav je otprilike i procenat Kupresa[11] i Kalinovika.[12] Među ukrašenim dominiraju sanduci (57%), a onda ploče (37%). Ako ukrašene spomenike uporedimo po oblicima, onda izlazi da je od ukupno 360 ploča ukrašeno 22, što izraženo u procentima iznosi svega 6%. Broj ukrašenih sanduka prema ukupnom broju sanduka iznosi 29%. Među spomenicima sljemenjaka i krstova ima relativno najviše ukrašenih (67% i 50%). Ako u ovome pogledu uporedimo velike nekropole, onda vidimo da je relativno najveći broj ukrašenih u Kolanjevićima (uzevši sve 3 skupine kao jednu nekropolu) — 23%, a zatim na Mistihalju — 15%, dok je od malih nekropola najbrojnije ukrašena ona na Izvoru — 100%. Od većih nekropola nikakvih ukrasa nema nekropola na Crkvini u Paniku, a od ukrašenih najslabije stoji ona u Zadublju.

Repertoar motiva je dosta velik i raznovrstan. Oko 40 raznih motiva javljaju se ukupno 180 puta (računajući pojam motiva na svakoj ukrašenoj stranici stećka).

Najbrojniji su dekorativni motivi. Oni su najčešće frizovi na uspravnim stranama. Među njima se najviše puta javlja plastična povijena linija sa trolistovima (33 puta), zatim friz od dviju paralelnih urezanih linija između kojih su opet urezane kose paralele (23 puta). Motiv kružnog vijenca i rozete unutar ovoga sam po sebi mogao bi imati simboličan karakter jer su to predstave sunca i zvijezde, ali se 9 puta ovdje javljaju nizovi od takvih motiva, najčešće na visokim sanducima nekropole u Mistihalju, pa mi to sasvim liči na dekoraciju, tim prije što su na jednome sanduku takvi vijenci međusobno vezani jednom uskom vrpcom. Na jednome spomeniku imamo čak niz samih rozeta kao friz. Ranija funkcija ovoga motiva je sasvim prestala, zaboravljena je negdašnja svrha ovoga motiva i on se pretvorio u čisti ukras. Kao drugi važniji ukrasni motiv ovdje se pojavljuje bordura na vodoravnim stranama koja se sastoji od dviju urezanih paralelnih linija pravougaonog oblika i malih kosih paralela između njih. Takav motiv se javlja 15 puta. Ako taj motiv zbrajamo sa istim takvim na us-

[11] Šefik Bešlagić: Kupres. Sarajevo 1954, 161.

[12] Šefik Bešlagić: Kalinovik (u štampi).

pravnim stranama, onda se njegova pojava vidi ukupno 36 puta. Drugi motiv bordure je povijena linija sa trolistovima (3 puta), koju sam već spomenuo kao friz. On se, prema tome, javlja 36 puta. Ovaj motiv je vrlo dobro poznat i čest u Hercegovini. Među bordure ubrojao sam i jedan sasvim originalan motiv, onaj na spomeniku br. 4 nekropole Mostište. Sa svojim polukružnim izrezima on potpuno podsjeća na motive sa tekstila ili motive duboreza, npr. na sanducima (škrinjama), koji ima čisto dekorativni karakter. U ove motive ubrojao sam i popularne tordirane vrpce, koje se nalaze na raznim stranama spomenika, ovdje najčešće na uspravnim (10 puta).

Od motiva koji imaju simboličan karakter navodim najprije krst koji se javlja 10 puta kao običan i plastičan. Ovdje nema stilizovanih krstova. Motiv okrugle udubine na isključivo vodoravnim stranama, tzv. »kamenice« ili »vodenice«, vidimo 6 puta. Na jednome spomeniku u Mistihalju (spom. br. 5) on je originalno predstavljen: velika plastičnost vijenca, a onda velika udubina dviju »vodenica«, jedne pored druge. Držim da je to mjesto zaista služilo za ostavljanje daće. Motiv vijenca sa rozetom javlja se 3 puta, a same rozete, odnosno zvijezde, 3 puta. Osim toga, ovdje se javlja i polumjesec, istina, vrlo rijetko, svega 2 puta kao osamljen.

Treću skupinu reljefnih motiva naših spomenika čine figuralne predstave kojih nema puno, svega 11 slučajeva. Među ovim su najbrojnije scene kola (4 puta). One su vrlo pažljivo komponovane i tehnički obrađene. Izgleda da ih je radio jedan majstor. Figure su vitke i nježne, a kola imaju dinamike i sva se kreću udesno. Po svoj prilici su to kultna, tzv. žalobna kola. Pitanje pojava ovakovih scena na stećcima još nije riješeno. Ako su to kola koja se ne kreću »naoposun«. tj. po suncu, za suncem, pravilno, nego obratno od toga, naopako, analogno posmrtnoj pjesmi koja se pjeva tužno, naopako, onda bi ta kola mogla biti žalobna. Međutim, pitanje pravca »naoposun« i obratno od toga, nije još sasvim jasno, pa, u vezi s tim, nije moguće ni ovdje zauzeti kategoričan stav.[13] Od ostalih figuralnih predstava scena sa 3 konjanika nije jasna, zatim imamo 2 puta po dvije i 1 put jednu ljudsku figuru. Najinteresantnija je jedinstvena predstava muškarca na koga napada neka životinja, vjerovatno divlji vepar, na spomeniku br. 16 Mistihalja. Ova vrsta motiva (figuralnih) je najviše zastupljena na nekropoli u Mistihalju.

Ostale motive stećaka ovoga područja mogli bismo svrstati u one koji imaju simboličan ali možda i dekorativan karakter. To su na primjer, vanredno fino klesane arkade, koje su češće korišten motiv (17 puta), zatim štit sa mačem (6 puta), onda heraldičke oznake na štitu u vidu kose prečke, rozete i polumjeseca, motivi koji nisu tako česti, te motiv osamljenog mača, koji se javlja samo 1 puta. Posebno je zanimljiv motiv na nekropoli Orah, koji vidimo prvi put a koji najviše podsjeća na kudjelju ili vunu, kao i također jedinstveni motiv na ploči nekropole kod crkve sv. Đurđa koji najviše liči preslici. Izgleda da ta obadva motiva pripadaju ženama.

O tehnici klesanja nisam posebno govorio. Opšti zaključak bi se sastojao u tome da ona nije ujednačena. Obrada stećaka na nekropoli u Mistihalju, na Grobnicama kod Kolanjevića, pa i onih na Mostištu, veoma odskače od slabe obrade Crkvine kod Panika ili Zadublja. Vidi se da je u ovome kraju bilo dobrih majstora kojima su se, međutim, mogli koristiti samo imućniji ljudi. I nedostatak nekih motiva, kao npr. scena lova i turnira, govori o tome da je ovdje bilo malo feudalaca.

*I natpisi na stećcima našega područja su do*sta rijetka pojava. Zanimljivo je, na primjer, da u Mistihalju nema ni jednoga natpisa, osim onih nekoliko slova koja su mnogo kasnije urezana. Natpis na ploči kod sv. Petke je vrlo značajan jer spominje pokopanu ličnost koja je vjerovatno u srodstvu sa vlasima Vladjevićima ili Vlahovićima, iz Vlahovića kod Ljubuškog. I natpis na krstu kod sv. Đurđa otkriva nam jednu ličnost — Vukobrata Đurđevića. Na žalost, dosada ništa o njima ne znamo. Sigurno je da ovi natpisi imaju svoj višestruki značaj — naročito za proučavanje razvoja jezika i pisma.

Na kraju, trebalo bi da i vremenski odredimo naše spomenike. Za sasvim sigurno određivanje nedostaju nam mnogi elementi.

Oblici spomenika nam ovdje ne pomažu mnogo. Slabije obrađene i neukrašene ploče mogu biti i starije i mlađe od perioda glavnine ostalih, lijepo klesanih i ukrašenih sanduka i sljemenjaka, iako imam utisak da većina takvih stećaka u Zadublju, na primjer, prije pripada XIV negoli XVII vijeku, ali je to, razumije se, sasvim nesiguran pu-

[13] Šefik Bešlagić: Stećci u Brotnjicama. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII (u štampi).

tokaz za datiranje. U odnosu na oblike, ranije sam već izrazio pretpostavku da viši stećci — visoki sanduci, na primjer, a naročito takvi koji su bogato dekorisani, kakvih imamo ovdje, spadaju u vrijeme ekonomskog jačanja vlaških plemena u neposredno predturskom periodu, dakle, u *prvoj polovici* XV vijeka.

Natpisi stećaka bi mogli biti vrlo važni elementi za datiranje kada bi njihov sadržaj bio bogatiji i kada bi o ličnostima koje se u njima spominju imali barem kakve istorijske podatke.

Istorijski podaci o ovome kraju su i inače vrlo oskudni. Po Dukljaninu su susjedni sjeverni i sjeveroistočni krajevi spadali u područje Travunije,[14] pa bi se na osnovu toga moglo zaključiti da je i naš kraj bio u sastavu Travunije, odnosno kasnijeg Huma. A Travunija je u XIV vijeku bila u vlasti Nemanjića. Ove krajeve je Tvrtko prisajedinio Bosni. U XV vijeku ovdje vladaju Hranići — Kosače (Vuk, Sandalj, Herceg Stjepan)[15] Neposredno pred dolazak Turaka izgleda da je ovdje bio gospodar Matija Korvin. Padom Trebinja pod Turke 1466. g. sigurno je i područje gornjeg toka Trebišnjice potpalo pod Turke. Nije sigurno kojoj je srednjovjekovnoj župi pripadao naš kraj. Susjedne župe su mu bile: Trebinje, Vrm, Rudine i Ljubomir. U periodu stećaka naš kraj su nastanjivala vlaška plemena, koja su se u tome pogledu čvršće vezala za Dubrovnik. Ta plemena su pripadala tzv. Donjim vlasima. Poznato je da su u Mirušama živjeli Vlasi Mirušići, Pilatovci i Vitkovići.[16] Jedan dubrovački izvor iz 1406. godine spominje Vlaha Mirušića iz Miruša,[17] a i natpis na ploči kod crkve sv. Petke spominje Vlaha Mirušića. Miruše su izgleda bile jedan od najvažnijih vlaških katuna u ovome kraju. Iz toga vremena je sigurno nastalo i naselje Vlahinja, kao i naziv brda Vlahinja, blizu Miruša, čija su se imena zadržala sve do danas.

Oblici slova natpisa na stećcima nam ukazuju neku malu pomoć u nastojanju da naše stećke *barem približno datiramo. Po onome kako je* Truhelka izložio razvoj lapidarnog pisma, natpis Vukobrata Vlaćevića najviše bi spadao u početak XV vijeka, dok je natpis Vukobrata Đurđevića nešto kasniji, vjerovatno pripada kraju XV, ali još prije XVI vijeku.[18]

Motivi reljefa stećaka nam znače vrlo malo u ovome pogledu. Većina od njih, naročito onih dekorativnog karaktera, javljaju se kroz čitav period stećaka. Jedino kružni vijenci sa rozetama, koji služe kao frizovi, zato što su se pretvorili u čiste dekoracije, a njima slično i arkade, koje su također ovdje došle više kao dekorativan elemenat, mislim da su nešto kasnijeg datuma, više spadaju u XV negoli u XIV vijek. I pravougli štitovi su relativno kasniji motiv.

Upoređujući, tako oblike stećaka i njihove reljefne motive sa onima iz drugih krajeva Hercegovine, koji su već datirani, naročito sa onima iz okoline Stoca,[19] vidimo da ima najviše razloga da se naši stećci stave u XV vijek i kraj XIV vijeka.

Prema svemu što se, po mome mišljenju, u o*vome pogledu može uzeti u obzir kao donekle si*gurno, spomenici našega područja bi pripadali XIV i XV vijeku, a u tome vremenu još najviše kraju XIV i prvoj polovini XV vijeka.

[14] Marko Vego: Naselja ... Sarajevo 1957, 117.
[15] Isto tamo, 117 i 131.
[16] Isto tamo, 90 i 131.
[17] Isto tamo, 131.

[18] Dr. Ćiro Truhelka: Bosančica. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1889, knj. IV., 67.

[19] Alojz Benac: Radimlja. Sarajevo 1950; Šefik Bešlagić: Stećci na Nekuku kod Stoca, Glasnik Etnografskog muzeja Beograd, knj. XXI (1958), 155—174; Šefik Bešlagić: Boljuni, Starinar Arheološkog instituta SAN u Beogradu XII 175—205; Šefik Bešlagić: Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, 91—110.

III

ZAŠTITA SPOMENIKA

Sama evidencija stećaka koja je na terenu ekipno obavljena u maju 1960. godine, a kasnije dopunjena konsultovanjem literature i sređivanjem i proučavanjem prikupljene građe, predstavlja jedan vid njihove zaštite. Međutim, sama evidencija, a pogotovo ako ima mogućnosti da se ona još dopunjava i još bolje dokumentira, nije dovoljna mjera zaštite naših spomenika.

Zato, prije svega, u interesu postizanja što je moguće većeg stepena stručnosti i naučnosti evidencije stećaka područja koje je ugroženo, nužno je tačno tehnički snimiti (napraviti plan) naše likovne najvrednije nekropole u Mistihalju i Grobnice u Kolanjevićima, a onda i onih jednostavnih nekropola u Zadublju i na Crkvini kod Panika. To će biti moguće uraditi tek kada se posiječe šuma i iskrči šikara na terenu gdje se nalaze te nekropole.

Da ne bi svi spomenici jednostavno otišli pod vodu i tako zauvijek bili izgubljeni, potrebno je barem neke vrednije i interesantnije primjerke sačuvati za kasnije proučavanje kao i za prezentiranje širokoj publici. U tu svrhu bismo morali najprije spasiti stećke sa natpisima, i to obadvije ploče kod ruševina crkvice sv. Petke i onaj krst na nekropoli kod crkve sv. Đurđa kod Kolanjevića. Spomenici sa tim natpisima nisu veliki pa neće biti teškoća oko njihovog transporta. Oni bi se mogli prenijeti ili u budući lapidarij Zavičajnog muzeja u Trebinju ili na jedno sigurno mjesto u Gornjim Mirušama, podalje od obale budućeg jezera, do koga ne bi bilo teško doći željeznicom ili cestom iz Bileće ili iz Trebinja. Naravno, i ćirilske natpise iz dvorišta crkve u Kosijerevu, moramo prenijeti na sigurno i dostojno mjesto. Pošto Kosijerovo pripada teritoriju NR Crne Gore, pretpostavljam da je za te natpise zainteresovan Zavičajni muzej iz Nikšića, koji će ih vjerovatno, po odobrenju Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, prenijeti u svoju zbirku, osim ako ih ovaj ne ustupi Trebinju, gdje bi oni također dobro došli. Od ostalih stećaka mislim da bi trebalo prenijeti:

1. sa nekropole u Mistihalju slijedeće primjerke: visoki sanduk koji je u skici označen pod brojem 14, visoki sanduk broj 15, manji visoki sanduk na postolju broj 16, visoki sanduk na postolju broj 17, zatim visoke sanduke na postoljima koji su označeni brojevima 22, 24, 25 i 26;

2. sa nekropole Grobnice kod Kolanjevića 3 primjerka i to: sljemenjak koji u priloženoj skici nosi broj 8 i visoke sanduke na postoljima koji su obilježeni brojevima 1 i 2;

3. sa nekropole uz crkvu sv. Đurđa kod Kolanjevića, pored već navedenog krsta sa natpisom trebalo bi prenijeti još i ploču sa motivom žene i preslice;

4. sa nekropole Mostište bilo bi nužno prenijeti sanduk broj 4 sa originalnim ukrasom;

5. sa nekropole kod izvora Trebišnjice prenijeti obadvije ploče.

Principijelno, stećke ne bi trebalo prenositi u zgrade ili uopšte u zatvorene prostore, jer oni najbolje dolaze do izražaja i najpravilnije se doživljuju na otvorenom polju, a u svom ambijentu, in situ, ili pak na takvom mjestu koje se ne razlikuje mnogo od prvobitne situacije. Zato se ne zalažem za prenos predloženih stećaka u muzej nego na neko istaknutije mjesto blizu sadašnjeg mjesta, tj. negdje blizu obale budućeg jezera, ali i blizu ceste ili željezničke pruge, radi lakšeg pristupa publike. Tako bi se stećci sa Mistihalja mogli prenijeti u blizinu sela Orah, oni iz Kolanjevića na podesno mjesto u Gornjim Mirušama, sa Mostišta u blizinu Aleksića kuća, a sa izvora Trebišnjice se mogu iznijeti samo na brijeg više izvora. Kod novog postavljanja ovih stećaka moramo voditi računa da oni budu orijentirani po pravcu zapad—istok, s tim da sadašnja zapadna strana bude također na zapadnoj, te da se stećci poredaju u nizove.

U više navrata, kada se govorilo ili pisalo o problemu sistematskog proučavanja stećaka kao naše originalne kulturne pojave, konstatovano je da i ispitivanje grobova ispod stećaka treba obavezno da zauzme svoje mjesto u planu radova, što je dosada, manje — više, bio nedostatak svih onih koji su se bavili proučavanjem stećaka. Rezultati iskopavanja grobova dali bi zahvalan materijal za studij običaja sahranjivanja i studij arhitekture grobova, a naročito bi pomogli rješavanju najznačajnijeg pitanja — datiranja ove vrste spomenika. U tu svrhu trebalo bi preduzimati barem manje brojna grobna ispitivanja, a pogotovo tamo gdje nam se za to pruža prilika. Naime, najteže je kod takvih poslova pomicati teške kamenove da bismo nesmetano pristupali kopanju grobnih raka. Ovdje, pak, prije svega na mjestima odakle prenosimo stećke, predviđamo takva ispitivanja. Dakle, na nekropoli Mistihalj trebalo bi ispitati svih 8 grobova ispod stećaka koji će se odatle ukloniti. Osim ovih, treba ispitati 3 groba na nekropoli Grobnice, zatim 2 na nekropoli kod crkev sv. Đurđa, 1 kod sv. Petke, 1 na Mostištu i 2 kod izvora Trebišnjice, jer se i sa tih mjesta pomiču i prenose stećci. Isto tako, iako se tamo ne diraju stećci, smatram da je nužno ispitati po nekoliko grobova na nekropolama Zadublja i Crkvine kod Panika, i to najmanje po 5 grobova.

U vezi sa proučavanjem stećaka, nužno bi bilo također ispitati temelje starih crkava u Mistihalju i Orahu, koji su poslovi planirani na drugom mjestu.

Ovakvo stanovište u odnosu na pitanje programa akcija na zaštiti stećaka našega područja zauzela je čitava komisija, a i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. U tome smislu je Hidroelektrani Trebišnjica, kao investitoru svih radova na izgradnji hidroenergetskog sistema i kao investitoru akcija za zaštitu spomenika kulture na ugroženom terenu, podnesen predlog sa predračunom koji iznosi nešto manje od jedan milion dinara, koji će, nadamo se, biti usvojen i na vrijeme realizovan.

MONUMETS FUNÉRAIRES MÉDIÉVAUX (STÉTC HAKS) DANS LA VALLÉE DE LA TREBIŠNJICA

Dans l'article »Monuments funéraires médiévaux (stétchaks)« l'auteur Šefik Bešlagić communique les résultats des travaux d'équipes effectués sur le terrain en mai 1960, puis le classément et l'étude du matériel réuni en vue de créer un aperçu spécial et scientifique des stétchaks et afin d'élaborer un programme des mesures à protéger des stétchaks dans le haut cours de la riviére de la Trebišnjica, lequel sera submergé.

Dans le premier chapitre on a donné une analyse abrégée des nécropoles médiévales se trauvant auprés de la source de la Trebišnjica á Zadublje, près du village Orah, à Mistihalj, à Crkvina prés du village Panik, prés de l'eglise de Saint — George à Kolanjevići, une analyse des tombes à Kolanjevići, des petites nécropoles à Kolanjevići et des nécropoles de Mostište à Miruše de Monténégro. Tout en décrivant des monuments particuliers, l'auteur n'a insisté que sur les exemplaires les plus remarquables en ne présentant que des données principales.

Dans le deuxième chapitre o na fait une analyse des monuments et de leurs particularités ainsi que des examens scientifiques se rapportant à cela. En plusieurs endroits on a fait des comparaisons avec les résultats des études faites sur de ces monuments ensuite sur leurs formes, épitaphes et autres particularités. A la fin on fixe la chronologie des monuments. Dans la zone menacée on a enregistré et traité 467 stétchaks an total, dont 360 pierres tombales, 102 caisses, 3 sarcophages et 2 croix rentrent dans les formes habituelles de ces monuments. De leur nombre total 55 exemplaires ont des motifs de relief, ce qui fait 12%. Il y a 40 sortes de ces motifs et ils font apparition 180 fois environ sur les côtés des stétchaks. L'auteur les a divisés en motifs décoratifs, symboliques et en représentations figuratives, puis en un groupe ayant à la fois un caractére décoratif et symbolique et à propos desquels, pour le moment, il n'est pas possible de prendre une stricte détermination. Tous les monuments de cette région ont bien des qualités communes aux monuments de cette sorte en Herzégovine, mais dans ce pays il y a aussi quelques motifs originaux. Les éitaphes sont assez rares ici. Elles sont graveés en caractères de l'ancien alphabet bosniaque (»bossantchitsa«). On y rencontre les noms de Vukobrat Vlaćević, de Vukobrat Đorđević et du Valaque Mirušić. Malheureusement, sur ces personnages on n'a pas de donées historiques autres que celle d'un document des archives de Dubrovnik parlant d'un certain Valaque Mirušić et de Miruša, en l'an moitié du XIVe et à la premiére moitié du XVe siécle, 1406, au sujet de qui on ignore si c'est le personnage de l'épitaphe du stétchak. Quoique les éléments de la datation plus précise de ces monuments soient assez manquants, l'auteur fait remonter, avec assez de certitude, les stetchaks de cette région à la deuxiéme tout en leur donnant les XIVe et XVe siéles entiers comme limite plus large.

A la fin de l'article (dans le chapitre III) on expose un programme des travaux à entreprendre pour la protection des stétchaks. Ils consistent avant tout à ce que l'on prenne une documentation complète sur le terrain (reproductions photographiques et techniques après le déboisement de la forêt dont les monuments sont couverts), puis à ce que les plus pfacion exemplaires des monument soient transportés dans des lieux voisins qui ne seront pas submergés et que les tombes, se trouvant au-dessous des stétchaks à transporter, soient examinés. Pour le transport l'auteur propose en premier lieu quelques monuments de la nécropole à Mistihalj qui d'ailleurs représente dans son ensemble la plus précieuse nécropole de cette région. L'examen des tombes se propose pour la raison que de tels travaux n'ont presqu'ici. Leurs résultats pourraient bien présenter des données de valeur pour l'étude de la maniére d'enterrer les morts, puis pour celle de l'architecture des tombes et particuliérement pour la solution de l'importante question de la datation des stétchaks.

MEDIAVEL TOMBSTONES IN THE VALLEY OF THE RIVER TREBIŠNJICA

In the article »Mediaeval Tombstones« the author wrote about the results achieved in 1960 and the study of collected material. He suggested to prepare scientific and expert evidence of tombstones and the measures to protect them in the upper stream of the river, that is in the region which will be overflown soon.

In the chapter I he gave us a survey of mediaval necropolis near the source of the river Trebišnjica at Zadublje, near the village Orah, at Mistihalji, Crkvina near the village Panik, not far from St. George's Church at Kolanjevići, then at Grobnice by Kolanjevići; he wrote about a small necropolis at Kolanjevići and Mostište at Montenegrin Miruše. Describing them the author emphasized only the most important examples giving only their elementary data.

In the chapter II he analyzed the monuments and their characteristics, comparing these results with those achieved during similar investigations in other parts of Bosnia and Herzegovine. The author was specially interested in relief motives of these tombstones, then in their form, inscriptions and others. At the end he defined their chronology. In this imperilled region he evidented 467 tombstones totally, of which 360 plates with fundamental forms 102 chests, 3 tomb ridges and 2 crosses. Of all of them only 55 tombstones have relief motives, that is 12% percentage. There are 40 kind of such motives and we can find them about 180 times on tombstones. The author has divided these motives in decorative symbolic and figural, then a group which have both decorative and symbolic character. All the monuments from this region have much in common with those in Herzegovine, but there are some original motives also. Inscriptions can be seldom found here. If they can be found, they are carved into stone in old Bosnian letters, called »Bosančica«. In the inscriptions these names are mentioned Vukobrat Vlačević, Vukobrat Đorđević, Vlah Mirušić and others. In a document from the Dubrovnik Archives Vlah Mirušić from Miruši is mentioned, the same one who was mentioned in an inscription. Although these monrments can be hardly dated the author puts them in the second half of the XIV and the first half of the XV century. At the end od the article (in chapter III), the author suggested the programme of measures needed to be undertaken for the protection of these interesting and important monuments. First, complete documentation must be collected (to clear away woods where these monuments are scattered, them to photograph them), the most interesting and precious ones must be removed to the places which will not be overflown. Important thing to be done is to investigate carefully tombs under the stones which are going te be removed. The author suggests to take away several tombstones from the necropolis at Mistihalji which is in the whole the most precious one in this region. The tomb investigation is suggested because work of this kind has never been undertaken. So the results would give very important data for a way of burying the dead. It would help us to know the tomb architecture and a very important task of their origin and date.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

III
ZNAČAJNIJI LIKOVNI I ARHITEKTONSKI SPOMENICI U DOLINI TREBIŠNJICE

MANASTIR DOBRIĆEVO

Ovaj članak u nekoliko se nadovezuje na raniji rad o manastiru Dobrićevu, koji je štampan u Našim starinama za 1959. godinu.[1] S obzirom da je u tom prvom radu pažnja autora bila pretežno usredsrijeđena na istorijska razmatranja o ovome spomeniku kulture, čija je prošlost još uvijek maglovita, osjećala se potreba da se problematika zaštite spomeničkog kompleksa u Dobrićevu potpunije razradi u smislu ranije iznesenih predloga i novijih momenata, što se ovim člankom želi i učiniti. Pri tome je poklonjena naročita pažnja dobrićevskom živopisu čije će spasavanje, zbog obimnosti i delikatnosti radova, zahtijevati rješavanja složenih i donekle jedinstvenih problema. (sl. 2)

Pored programa konzervatorskih radova, koje donosimo u drugom dijelu ovog članka, u njegovom prvom dijelu dajemo izvještaj o naporima konzervatora uloženim da bi se moglo pristupiti sprovođenju odgovarajućih mjera na zaštiti ovog spomenika. Jer, iako se nalazimo u slobodnom socijalističkom društvu, koje, pored razvijanja svoje privredno-ekonomske osnove, ulaže određene napore za što potpuniju afirmaciju našega čovjeka na polju kulture, bez koje njegov socijalistička i slobodna određenost ne bi bila potpuna, ipak naša javnost u svome prosjeku nije još garantovala neprikosnovenost spomenika kulture, stavljenih pod zaštitu države, naročito ukoliko se radi o izgradnji ključnih objekata naše privrede. Ponekad smo skloni da na kamen temeljac naših fibrika, rudnika i hidrocentrala prinosimo suviše skupe i nepotrebne žrtve. Ponekad gradeći jedne spomenike uništavamo druge — daleko starije. To je, naposljetku dobro poznata tema svakom onom ko radi na zaštiti spomenika naše prošlosti.

Zbog toga i napori konzervatora Republike BiH, kao i iz čitave zemlje, uloženi na spasavanju zaštićenih objekata u manastirskom kompleksu u Dobrićevu nisu bili neznatni te zaslužuju da se zabilježe.

Zbog teškog stanja u kome se poslije oslobođenja nalazila crkva manastira Dobrićeva, Zavod u Sarajevu je izveo 1952. g. manje konzervatorske radove na krovu, fasadama i doprozornicima crkve. 1955. godine su otpočeli radovi na skidanju krečnih premaza sa živopisa. Do 1959. godine otkriveni su portreti i kompozicije u drugoj zoni u naosu i kompozicije »Strašni sud« i »Dejzis« u priprati. Ove radove bilo je neophodno izvršiti kako bi se evidentirao cjelokupan živopis, te na taj način dobila jasna slika njegovog sadržaja i vrijednosti. Ipak, otkriveni živopis, izuzev nekoliko detalja, među kojima se ističe po-

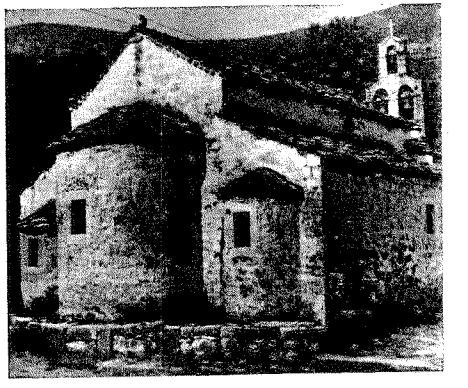

Sl. 1. Crkva manastira Dobrićevo. Spoljni izgled crkve daje utisak trobrodne bazilike. Priprata je dozidana polovinom XVIII vijeka a zvonik potiče iz prošlog vijeka.

[1] Z. Kajmaković — S. Tihić: Manastir Dobrićevo — problematika zaštite, Naše starine VI. Sarajevo 1959, 143—160.

prsje Hrista u južnoj pijevnici, predstavlja najskromnije ostatke nekadašnjih fresaka, što se moglo i očekivati pošto su kaluđeri prekrečavali samo oštećene površine. Na primjer, portreti srpskih vladara, Simeuna Nemanje i Stevana Dečanskog, skoro potpuno su uništeni te je njihovo dočišćavanje privremeno obustavljano. Napomenućemo da je proces skidanja premaza bio neobično težak i naporan jer su se slojevi kreča uslijed konstantne vlage petrificirali, vezujući se čvrsto za relativno meku podlogu sa pigmentom. Posao je obavljen čeličnim skalpelima (sl. 5).

Godine 1959. organizovano je tehničko snimanje crkve i kompleksa, a sledeće godine je radila opštejugoslovenska komisija koja je trebalo da donese predlog obima i vrste spasavalačkih radova na manastirskom kompleksu. Komisija je predložila Zavodu da uradi sve kako bi se crkva sa živopisom, mutvak i trpezarija prenijeli na mjesto izvan budućeg jezera. U novembru iste godine uslijedilo je arheološko ispitivanje unutrašnjosti crkve i prostora uz nju. Prekopavanje je obavljeno u priprati i naosu (uz ikonostas i u pjevnicama), oltarskom prostoru, proskomidiju i djakoniku, ali nije u cjelini završeno. Rukovodilac iskopavanja, Radivoje Ljubinković smatra da se nalazi ne mogu datirati prije XVI vijeka, ali s obzirom da su ispitane samo izvjesne površine i da se nalazi uglavnom svode na brojne grobove, nadamo se da će nastavak arheoloških ispitivanja dati veće i značajnije rezultate. Ispitivanja će se proširiti na cijelu humku na kojoj se nalazi manastir.

Sa sredstvima Izvršnog vijeća NR BiH u visini od 730.000 din. Zavod je pristupio, u smislu zaključaka komisije, izradi programa i predračuna spasavalačkih radova u Dobrićevu. Izrada programa za arhitektonski dio povjeren je ing. arh. Evangelosu Dimitrijeviću, konzervatoru i vanjskom saradniku Zavoda, a izrada programa za spasavalačke radove na živopisu slikaru restauratoru Rajku Sikimiću. Prvi predračun predviđa sumu od 18,000.000 dinara a drugi od 11.000.000 dinara. Ovi predračuni i programi sa premjerom dostavljeni su investitoru hidrosistema na Trebišnjici, s obzirom da na osnovu zakonskih odredbi on treba da snosi troškove zaštite.

Napori Zavoda da se pitanje spasavanja ovog i drugih objekata definitivno i blagovremeno ri-

Sl. 2. Živopis u gornjim zonama crkve u Dobrićevu, jako oštećen požarom, vlagom i naposljetku retuširan oko 1745. god.

ješi nisu uvijek nailazili na potrebna razumijevanja. Naprotiv, bilo je pokušaja da se zaključci komisije obesnaže kao nerealni, te da se, u slučaju spomeničkog kompleksa u Dobrićevu, skinu i spasu, samo freske, a arhitektura, kao i Arslanagića most, žrtvuje.[2]

Direkcija hidrocentrala na Trebišnjici finansirala je u mjesecu maju 1960. godine rad jedne šire komisije, sastavljene od raznih stručnjaka, sa za-

[2] Takva mišljenja obično se potkrepljuju neodrživim argumentima kao što je, na primjer, tvrđenje da je u dobrićevskom kompleksu jedino vrijedan pažnje živopis crkve a da arhitektura objekta ima sekundaran značaj. Međutim, stvari stoje drukčije. Dok je za dobrićevski živopis utvrđeno da je nastao u prvim godinama XVII vijeka (predpostavlja se da ga je radio naš poznati zograf Georgije Mitrofanović), dotle se za porijeklo crkve utvrdilo samo toliko da je daleko starija od živopisa, a, po svemu sudeći, biće da vodi porijeklo iz vremena koje je prethodilo dolasku Turaka — vremena oko Hercega Stjepana. Gotski elementi u unutrašnjosti crkve (presvođena je blago prelomljenim svodom sa sistemom gotskih polja u »potkupolnom« prostoru) govore nam da je crkva morala nastati u vrijeme zakašnjele dubrovačke gotike, a njene dimenzije isključuju mogućnost da je mogla nastati u nemirnim vremenima turske okupacije, kada su se u ovim krajevima gradile samo male seoske i grobljanske crkve. Teško je pretpostaviti da bi narod iz okoline, koji se inače odlično snalazi u svojoj prošlosti, već 1745. godine, oko koje su nastali falsifikovani pečati koji datiraju manastir u 13. vijek, zaboravio vrijeme gradnje crkve i prihvatio kao tačnu predaju da je ona iz vremena Nemanjića. Bliže je vjerodostojnosti da je narod period koji je neposredno prethodio dolasku Turaka izjednačio sa periodom Nemanjića i da baš u tome periodu treba tražiti nastanak crkve. Crkvu sa izvjesnim gotskim elementima u svodovima sagradio je u to vrijeme Herceg Stjepan Vukčić u Sopotnici kod Goražda, te nije isključeno da je u njegovom vremenu i na njegovom području, ili oko toga vremena, mogla nastati još koja crkva. Iz toga vremena su najstarije crkvice sa prelomljenim svodom na području Hercegovine, čija se rasprostranjenost može pratiti od Trebinja (Mračevica—Vračevica u Gimiljanima malterisana je iznutra 1543. godine) pa sve do Sopotnice i Srebrenice.

Dalje, crkva manastira Dobrićeva posebno je interesantna za proučavanje istorije arhitekture na našem tlu jer slikovito ilustruje međusobno preplitanje raškog (u osnovi) i gotskog (u nadgradnji) stila. U stvari ona je u tom smislu najrječitiji objekt u Hercegovini, što se uvijek mora imati na umu prilikom donošenja odluke o zaštiti. Ona spada također u red najmonumentalnijih crkava sačuvanih na području centralne i istočne Hercegovine, jer je od starijih objekata, od nje jedino monumentalnija, ne mnogo, crkva manastira Žitomislića.

Iz tih razloga je tvrđenje da su u Dobrićevu jedino važne freske sasvim proizvolino, a ako hoćemo da pogledamo istini u oči biće tačnije suprotno stanovište, iako je vrlo teško i nepotrebno praviti ovakve valorizacije između vrsta spomenika kulture.

Drugi argument koji se upotrebljava prilikom tvrdnji da crkva i pušnica ne treba da se spasavaju snagama službe zaštite spomenika kulture svodi se na tobožnju skupoću ovakvog zahvata. Međutim, u ovom slučaju mora se uzeti u obzir da zajednica odustajanjem od finansiranja spasavalačkih radova na crkvi neće ništa dobiti već samo izgubiti, s obzirom da će sama suma koja se u vidu oštete za crkvu bude isplatila vlasniku biti dovoljna za njen prenos, što će vlasnik vjerovatno i učiniti. Na kraju će ispasti da uštede neće biti a spomenički fond naše Republike biće samo oštećen, jer se crkva koja bude rekonstruisana izvan snaga službe zaštite neće moći više smatrati autentičnim spomenikom kulture.

Na kraju, u slučaju da se arhitektura crkve u Dobrićevu ne spase snagama službe zaštite, postaviće se problem pohrane i prezentacije ogromnih površina njenog fresko-živopisa. Za taj živopis moraće se izgraditi poseban interijer, koji će koštati toliko koliko i crkva. Znači, najjevtinije i sa konzervatorskog stanovišta najpravilnije rješenje u ovom slučaju je prenos fresaka zajedno sa crkvom.

Sl. 3. Nepoznati svetitelj, freska u južnoj pijevnici crkve u Dobrićevu u toku skidanja krečnih premaza

datkom da evidentira spomenike kulture u cjelini u ugroženom području rijeke, i da dade svoje mišljenje o spasavalačkim mjerama na spomenicima, uključivši tu i zaštićene objekte, manastir Dobrićevo i Arslanagića most, koji su ranije već bili tretirani. Nova komisija, međutim, usvojila je zaključke ranije opštejugoslovenske komisije, s tom korekcijom što je predložila da se odustane od zahtjeva da se snagama službe zaštite prenese stara trpezarija iz dobrićevskog kompleksa, prepustivši to pitanje nahođenju vlasnika.

I pored toga što arhitektonski, a pogotovo ambijentski kvaliteti ovog zdanja nisu za potcjenjivanje, komisija je stala na stanovište da će se, s obzirom na tijesnu povezanost zdanja sa konfiguracijom zemljišta (donji dio trpezarije, zasvođen poluobličastim svodom, ukopan je u padinu brijega), vrlo teško naći odgovarajuća nova lokacija, što bi znatno otežalo izbor najpovoljnije nove lokacije za crkvu i kuhinju-sušaru i poskupilo konzervatorski zahvat u cjelini. Ipak, mi mislimo da će vlasnik biti u stanju (pošto za to postoji opravdanje i potreba) da i trpezariju rekonstruiše u približno istom izgledu kakva je sada, kako bi ambijentski elementi novoga stanja kompleksa bili što bliži istorijskim (sl. 4).

U tom smislu obaviještena je Direkcija hidrocentrale na Trebišnjici, međutim, od toga momenta do danas na realizaciji predloga komisija nije skoro ništa urađeno. Jedino je Zavod u Sarajevu izveo probno skidanje — odvajanje — živopisa u svrhu dobijanja jasnije slike o težini zadatka. Slikar restaurator Rajko Sikimić odvojio je od podloge 1 m² živopisa, na tri razna mjesta u crkvi, tako da svaka od ove tri cjeline predstavlja jednu stranu problema. Tom su prilikom skinuti poprsje prvosvještenika u oltarskom prostoru, prvi svetac iz ciklusa petočisljenika u sjevernoj pijevnici i detalj retuširane kompozicije »Uspenje« (sl. 5).

* * *

Probno odvajanje žipovisa u dobrićevskoj crkvi pokazalo je svu težinu ovoga problema.[3] Ivjestan dio živopisa u naosu ima malternu podlogu do te mjere petrificiranu da se ona prije lomi nego odvaja od kamene podloge. Da bi teškoće bile veće na ovakvim mjestima slojevi maltera su neuobičajeno tanki a površina freske uglačana te će se tutkalno platno nedovoljno čvrsto vezati za fresku. Freske ove vrste nalaze se prije svega u pjevnicama i već sada se može tvrditi da će njihovo odvajanje predstavljati najteži dio posla ove vrste.

Izvjesne površine živopisa rađene su na prosušenoj, ili potpuno suvoj prebojenoj podlozi, kao što je slučaj sa ornamentisanim poljem u južnoj pijevnici i zapisom Teodora zografa u proskomidiji. Postoji opasnost da se likovni elementi ovih površina prilikom tretiranja odvoje od freskopodloge, te na taj način unište ili oštete. Iz tih

[3] Freske su skidane zajedno sa malterom, metodom koji je već isproban na živopisu sv. Sofije u Ohridu. (Poslije naljepljavanja tutkalnih platna na fresku ona je odvajana od zida dlijetima i kopljima). Skidanje samo pigmenta (strapo postupak), u Dobrićevu je iz više razloga neizvodljivo, a pored toga mi smatramo ovaj postupak nedovoljnim. Freske prilikom vraćanja na zid ne treba stavljati na okvire, kao što je slučaj u sv. Sofiji, već ih treba direktno vratiti na malternu podlogu zida. Proces skidanja i vraćanja fresaka treba iskoristiti za otklanjanje šalitre kondezovane u zidovima crkve, te freske treba vratiti na svoje mjesto tek kada se crkva dobro isuši.

Sl. 4. Sjeverna strana crkve sa starom trpezarijom i sušarom u pozadini u manastirskom kompleksu u Dobrićevu.

razloga ovakve površine biće potrebno odvajati sa posebnom pažnjom, pigment po potrebi učvrstiti ili ga, možda, skinuti prije podloge. O tome će svakako reći posljednju riječ slikar-restaurator. (sl. 6).

Brojna i jaka potklobučenja, izražena naročito u gornjim zonama centralnog prostora (jevanđelisti i proroci), ponekad mogu da olakšaju proces odvajanja živopisa, ali isto tako mogu da predstavljaju ozbiljne smetnje, s obzirom da će se izra-

Sl. 5. Odvajanje živopisa sa gornjim slojem malterne podloge od srednjeg sloja na kome se nalaze slikareve likovne improvizacije. Crkva u Dobrićevu, oltarski prostor.

ženija potklobučenja morati prije odvajanja provizorno injektirati gipsom. Ali, najteži problem u ovom slučaju predstavljaće ispravljanje očvrslih i izvitoperenih slobodnih ivica potklobučenih i otpalih površina. Freska će se u ovom slučaju morati omekšavati vodom a u najtežim slučajevima i sjeći, dio po dio.

Prljavština, čađ, krečni premazi, retuši i soli moraće se čistiti djelimično prije a djelimično poslije odvajanja fresaka, kako bi se odvajanje pospješilo ili omogućilo. Čađu od nekoliko požara naročito su oštećene freske u gornjim zonama centralnog prostora i kompozicije iznad ikonostasa, gdje je vatra bila najveća. Skidanje čađi sa ovih površina moraće se vezati za problem regeneracije izgorjelog pigmenta. To će biti težak posao, koji će se nastaviti u novoprezidanoj crkvi i zahtijevati sistematski i dugogodišnji rad. Izvjesne površine fresko-živopisa, sada skoro nevidljive, moći će se pažljivim mehaničkim i hemijskim čišćenjem dovesti u stanje relativno dobre vidljivosti, iako će jedan dio biti zanavijek izgubljen jer se neće moći očistiti. Uzmimo kao primjer predstave srpskih vladara na sjevernom zidu dopripratnog prostora u naosu. Fresko-malter otpao je sa ovih portreta do visine grudi vladara, a gornji djelovi su prekrečavani nekoliko puta, i to, što je važno, premazi su stavljani na mehaničkim načinom teško oštećenu podlogu sa poroznom površinom. Krečni premazi, na koje je naposljetku stavljena plava boja, docnije su se uslijed vlage petrificirali, učvrstivši na taj način i podlogu, ali su ipak ostali od nje daleko čvršći i kompaktniji. Slojevi su se na površini preobrazili, vjerovatno uslijed hemijskih procesa, u crno-prljave fleke. Ovakvim površinama teško će se naći spasa. Ipak, ispod ovih spletova namaza nazire se tu i tamo, više plastično nego likovno-koloristički, osnovni crtež slikara i skromni ostaci podslikane boje. Mi smo još uvijek u stanju da prepoznamo likove Simeuna Nemanje i Stevana Dečanskog, što nas prisiljava da i ove najskromnije ostatke živopisa spasemo, naročito ukoliko znamo da će prazne zidne plohe štetiti izgledu novog interijera crkve. Zato, i ukoliko se zaista pokaže da ove površine nije moguće dočistiti, treba opet predvidjeti njihovo odvajanje i prenošenje u današnjem stanju, jer će se moći prezentirati kao dokumenti nekadašnjeg stanja — i teške istorije manastira. Na taj način ovakve površine dobijaju svoju punu vrijednost.

Postavlja se pitanje šta treba uraditi sa retušima u višim zonama, za koje smo iznijeli mišljenje da su djelo zografa Teodora (sl. 7). On je u potpunosti preslikao ove kompozicije: »Preobraženje«, »Uspenje«, »Raspeće«, »Tajna večera«, »Pranje nogu«, »Cvijeti«, »Lazarevo vaskrsenje«, »Rođenje«, Vaznesenje«, »Duhovi« i kompozicije u proskomidiju, kao i niz drugih portreta. Da li će uvijek biti opravdano skidati i uništavati ove retuše, a naročito onda ako se ustanovi da se ispod njih ne nalazi originalni sloj prvog živopisa? Likovna vrijednost ovih retuša je minimalna, tehnička izvedba takođe loša. Retušer se nije potrudio ni da opere fresku prije nego što ju je preslikao tako da se boja nije vezala za podlogu, niti se mogla vezati. Iz tih razloga ona je uskoro poslije slikanja sama počela da otpada i skoro otpala, kao, na primjer, na kompozicijama »Tajna večera« i »Pranje nogu«.

Ali pošto se retušer u najčešćim slučajevima držao originala, barem u crtežu, to ovi retuši danas upotpunjuju izgled pojedinih kompozicija, pa i živopis u cjelini. Može se, dakle, desiti da se njihovim uklanjanjem osiromaši slika. Zato će biti potrebno retuše skidati sa punim obzirom i mjerom, imajući na umu da i oni mogu korisno poslužiti u našem nastojanju da dođemo do što ujednačenije cjeline, prikrivajući prazne plohe, i da ISTORIJSKA PATINA UVIJEK IMA VIŠE OPRAVDANJA OD LAŽNE.

Dalje, retuši moraju biti ostavljeni na izvjesnim površinama kao istorijski dokumenat živopisa. Za tu priliku naročito je pogodna kompozicija »Raspeće« ili »Preobraženje«. Na ovakvim retušima biće potrebno izvršiti konsolidaciju pigmenta. Bolje očuvani detalji retuša, ukoliko se ispod njih nalazi takođe očuvani original, mogu se odvojiti od originala i prezentirati na prazne zidne plohe kao izložbeni eksponati. To je, znači, još jedna mogućnost da ispunimo prazne plohe zidova.

Sl. 6. Zapis Teodora zografa u proskomidiji crkve u Dobrićevu. U zapisu se govori da je crkvu obnovio pop Bajović, jeremonah Mojsej, a da je tom prilikom ovdje radio slikar Teodor, autor freska u pripratu i retušer starijeg živopisa u naosu. Zapis je rađen al-seko-tehnikom na patiniranoj malternoj podlozi.

Sl. 7. Današnji izgled kompozicije »Ulazak u Jerusalim« u sjevernoj pijevnici crkve u Dobrićevu. Retuši i šalitra učinili su je skoro nevidljivom. Međutim, čišćenjem ove freske doći će se do potpuno očuvanih cjelina.

Pošto su ovi retuši lako rastvorljivi u vodi njihovo spiranje ne predstavlja teškoću. Ali, iz istih razloga daleko će biti teže konsolidovati pigment kako se on ne bi oštetio prilikom skidanja, ukoliko riješimo da izvjesne detalje odvojimo i sačuvamo.

Najočuvaniji likovni detalji retuša nalaze se na fragmentima kompozicije »Uspenje« na zapadnom zidu naosa. Oni se nalaze na takođe dobro očuvanom originalu. Zato će biti potrebno sačuvati baš ovo slikarstvo slikara retušera.

U svakom slučaju, prilikom skidanja krečnih premaza, čišćenja fresaka od čađi i soli, injektiranju podklobučenja i skidanja retuša sa živopisa crkve u Dobrićevu, biće potrebno voditi računa da se, ostavljanjem izvjesnih, pa i najmanjih, netretiranih ploha *obezbijedi očigledna dokumentacija stanja živopisa u pojedinim periodima njegove istorije.*

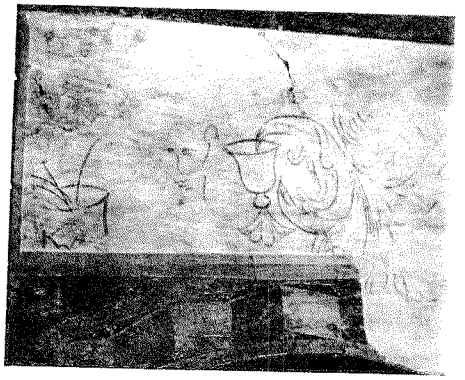

Sl. 8. Poslije skidanja gornjeg sloja malterne podloge na drugom sloju otkrivene su ove slikareve improvizacije. Oltarski prostor crkve u Dobrićevu. Uporediti sa slikom 5.

Poseban i specifičan problem, koji će morati da riješi slikar restaurator u Dobrićevu, predstavljaće odvajanje gornjeg sloja živopisnog maltera od slojeva ispod njega, sa zadatkom da se donji (srednji) sloj maltera otkrije i sačuva u što boljem stanju. (Živopis je rađen na tri sloja malterne podloge). Ovo će biti potrebno učiniti pošto je dobrićevski umjetnik na srednjem sloju maltera izvodio razne skice i pravio likovne i tekstualne zabilješke budućeg sadržaja i rasporeda živopisa. Tekstovi su, koliko se do sada ustanovilo, pisani na grčkom jeziku a skice predstavljaju ljudske glave, putire, volute, rastinje itd. i izvedeni su lako i čisto u potezu. Za proučavanje umjetnikovog stila i postupka, ove skice i zabilješke imaju izuzetnu i jedinstvenu važnost, te će biti potrebno da se one po svaku cijenu sačuvaju, čim prije ako znamo da one ponekad imaju i izrazite umjetničke vrijednosti. Srednji sloj maltera u Dobrićevu može da definitivno riješi pitanje autorstva ovog živopisa.

Skice se docnije mogu izložiti na praznim zidnim plohama, kao i retuši, a za tu priliku najbolje će biti ako se iskoristi oltarski prostor, gdje ima mnogo ogoljenih površina, i priprata.

Probe na odvajanju ovih slojeva već su obavljene i pokazale su dobre rezultate. Ispod portreta prvosveštenika u oltarskom prostoru, koga je od drugog sloja odvojio slikar restaurator Rajko Sikimić, uspješno je otkriven srednji sloj maltera i pokazala se predstava stilizovane glave starca sa dugom bradom i putir sa volutama, rađeni četkicom i crvenom bojom. Slojevi su odvojeni relativno lako, s obzirom da su bili na manjim mjestima potklobučeni i uglačani, što ne treba da znači da će i na drugim površinama biti tako. Nasuprot tome, to odvajanje će biti najčešće neizvodljivo, naročito tamo gdje prvi sloj bude petrificiran i tanak a srednji mekši i neravniji (pijevnice na primjer) (sl. 8).

Izvjesne zahvate biće potrebno rješavati zajedno sa arhitektom konzervatorom. Na primjer, ustanovljeno je da su u ranijim obnovama manastira prozori na pijevnicama proširivani. Uslijed toga je portret nepoznatog mučenika u južnoj pijevnici presječen skoro po simetrali. Ukoliko se prilikom demontiranja crkve potvrdi da su prozori proširivani biće ih potrebno smanjiti, a okolne oštećene plohe sa živopisom riješiti u skladu sa novim stanjem.

Slična teškoća javlja se i u vezi s pitanjem da li treba rastaurirati prolaz iz priprate u naos ili ga zadržati kakav je sada. Ovaj zid nekada je bio pun, sa malim vratima i živopisom sa obje strane (stojeće figure) vjerovatno arhanđela), a iznad vrata nalazio se zapis o životopisanju crkve. Sve je to uništeno dvadesetih godina prilikom proširenja vrata u slobodni lučno zasvedeni prolaz.

U ovom slučaju trebalo bi prolaz u današnjem obliku zadržati iz nekoliko razloga: Prvo, mi ne posjedujemo nikakve podatke o ranijem njegovom izgledu, iako to nije teško pretpostaviti, drugo, obnavljanjem ovoga zida bio bi zatvoren perspektivni pogled iz priprate u naos, interijer bi se vizuelno i estetski osiromašio i, treće, mi smo ukoliko zid restaurišemo aktuelizirali problem njegovih golih zidova pospješujući dojam opšte oštećenosti fresaka. Prema tome kružno zasvedeni prolaz iz priprate u naos, širok skoro koliko i priprata, treba zadržati u današnjem izgledu.

Prazne plohe zidova u unutrašnjosti priprate potrebno je osloboditi malterne presvlake, obrađujući samo fuge, a donje zone pripratnog prostora osposobiti za izlaganje skica sa drugoga sloja maltera i sačuvanih primjeraka retušerskog slikarstva Teodora zografa, čije se freske takođe nalaze u priprati u gornjim zonama istočnog zida. Pripratu u cjelini treba urediti kao mjesto stalne izložbe umjetničkih predmeta dobrićevske crkve i važnijih eksponata na temu spasavalačko-konzervatorskih zahvata koji budu obavljeni, kao što su: fotografije i makete sa konfiguracijom šire okoline današnjeg stanja objekta, zatim fotografije, šeme, crteži na temu spasavalačkih radova.

Uz desni doprozornik otvora na centralnoj apsidi crkve, unutra, nalazi se sitni zgrafito, ugreben oštrim predmetom u malter od gline crvenice i kreča (zbog nerastvorljivosti u vodi ovakav malter upotrebljavan je za izgradnju čatrnja — cisterni), koji je nabačen kao »zakrpa« na oštećene freske. U zapisu se govori o izgradnji čatrnje, vjerovatno one uz trpezariju, i datiran je sa 1672. godinom. Kao najranije datirani dokumenat o postojanju fresaka, tada već oštećenih, zapis ima izuzetno važnu dokumentarnu vrijednost te ga treba sačuvati kao i niz drugih zgrafita, naročito u sjevernoj pijevnici, bez obzira da li su pročitani ili nisu. Malter zapisa iz 1672. godine je čvrst i krt, te će njegovo odvajanje iziskivati naročitu pažnju. Zgrafite u svakom slučaju neće biti potrebno ponovo vraćati na isto mjesto, ali to sa ovim svakako treba učiniti kako se ne bi umanjila njegova dokumentarna vrijednost naročite prirode.

Dobrićevski živopis nalazi se u cjelini u teškom stanju očuvanosti. Teško da ćemo u našoj zemlji naići na ovolike količine ovako jako oštećenog zidnog živopisa. Njegov najveći dio predstavlja skromne ostatke nekadašnjih kompozicija, a svega dvije do tri glave nešto su bolje očuvane. Utisak koji se dobija na prvi pogled je porazan, ali ne i beznađežan. Ispod retuša, tu i tamo, moći će da se pronađu lijepo očuvani detalji, baš zbog toga što su ih retuši zaštitili od temperature prilikom požara, a skidanjem soli izvjesni detalji i cjeline zasjaće starim sjajem. Zato će biti potrebno, uporedo sa spasavanjem ovoga živopisa, obaviti opsežne restauratorsko-konzervatorske radove kako bi se živopis učinio vidnijim i doveo do skladnijeg i kulturnijeg izgleda (sl. 9).

Sl. 9. Unutrašnjost crkve u Dobrićevu. Ikonostas je bez umjetnički vrijednih eksponata. Foto R. Rosić

Sl. 10. Pogled s juga na kompleks u Dobrićevu. Fotografija je s početka ovoga vijeka. U prvom planu slijeva nadesno, je niz kaluđerskih ćelija, »sarajevska ćelija« i čardak (bijelo zdanje). Iza njega je drugi niz ćelija. Danas ovih zdanja nema.

Današnji ikonostas dobrićevske crkve izgrađen je od drveta, najnovijeg je datuma a na njemu nema ni jedne starije i vrednije ikone, te je kao takav suvišan. Stari polijelej, drveno »kolo«, remek djelo Gerasima Dobrićevca iz 1754. godine, rađen u drvetu i sedefu i ukrašen slikama, pod kojim su se nekada mirili zavađeni Crnogorci i Hercegovci iz bliže i dalje okoline, sačuvan je samo u još uvijek živoj narodnoj zakletvi: »Tako mi kola dobrićevskog i trûla (kubeta) kosijerovskog.« Doskora je na njegovom mjestu stajala samo gruba kopija starog kola bez ikakve vrijednosti. Ostali umjetnički inventar djelimično je stradao, a dijelom se još uvijek nalazi u crkvi, blagodareći sreći da se prilikom posljednjeg požara iz 1914. godine nalazio u đakonikonu. Tu se i danas nalazi nekoliko djelimično sačuvanih pojaseva sa metalnim rozetama, 6 pavti, 1 tepsija, 2 krsta, okovano jevanđelje i čivot. Zapisi na njima nisu stariji od druge polovine 18. vijeka. Ovaj inventar moći će se prezentirati u priprati.

Prenos crkve manastira Dobrićeva i stare kuhinje poseban je problem u koji se nećemo udubljavati. Program koga je izradio ing. Evangelos Dimitrijević predviđa obijanje fuga na fasadama i detaljno tehničko i foto snimanje položaja i i oblika tesanika. Blokovi kamenja obilježiće se sistemom brojeva i znakova, a u pojedinim slučajevima uzimaće se i gipsani mulaži sa fasada i interijera, što će sve predstavljati elemente na osnovu kojih će se rekonstruirati crkva.

Nesumnjivo je da će u vezi sa prenosom crkve proisteći mnogi novi problemi koje će arhitekt morati da rješava, međutim, o njima je preuranjeno govoriti, i oni će, kao i kod živopisa, biti rješavani u datom momentu na licu mjesta.

Ipak je potrebno naglasiti da je nužno prilikom demontiranja crkve obratiti strogu pažnju na svaki elemenat na osnovu kojeg bi se moglo doći do datacije crkve: na fuge između priprate i naosa, na arhitekturu priprate, na spoj između centralne i bočnih apsida, na konzole, »potkupolni prostor«, odnosno gotska polja, kružne otvore te na prvotnu malternu i kamenu zidnu površinu u unutrašnjosti crkve. Biće nužno sagledati izgled i stanje zidnih površina u unutrašnjosti crkve prije živopisanja, što će se moći ostvariti nakon skidanja fresaka. Svaki trag postojanja objekta na zidovima crkve u unutrašnjosti imaće prvorazrednu naučnu vrijednost.

Ispitivanje stare čatrnje, koja je 1672. godine sagrađena ili obnovljena, takođe može da nam pomogne u proučavanju istorije spomeničkog kompleksa manastira Dobrićeva.

Posebno je teško pitanje gdje će se crkva locirati. Ono još nije definitivno riješeno. Već je izneseno mišljenje da se arhitektonska zdanja manastira Dobrićeva rekonstruišu u okvirima Starog grada u Trebinju. U tom slučaju Zavičajni muzej ovoga grada dobio bi idealan prostor sa spomeničkim vrijednostima za postavu svoje srednjovjekovne zbirke. Međutim, ima predloga da se crkva i manastir lociraju na obali budućeg jezera, u predjelima sela Jasena, na lokalitetu Vraćevica što bi možda bilo najsrećnije rješenje

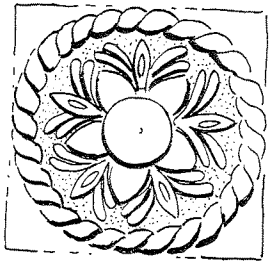

Sl. 11. Dekorisana kamena rozeta u »ključu« centralnog prostora crkve u Dobrićevu.

Arslanagića most *premošćava* Trebišnjicu kod istoimenog sela, četiri kilometra na istok od Trebinja, u blizini ruševina starog srednjovjekovnog grada Mićevca na desnoj obali rijeke (sl. 12). Slučaj da se jedan ovako monumentalan i po svojoj arhitektonici savršen most još uvijek nalazi u skoro puston kraju jedinstvena je pojava u Bosni i Hercegovini. Ona još uvijek ostaje neobjašnjena ukoliko se ne veže i ne objašnjava konfiguracijom korita rijeke, položajem mosta na magistrali Herceg-Novi—Bileće, ili blizinom utvrđenog grada Mićevca, o kome imamo prvi spomen iz vremena Hercega Stjepana, a u kome je vrlo kratko vrijeme poslije pada Hercegovine bila i turska posada (sl. 12 a).

Most Mehmed-paše Sokolovića na Drini formirao je Višegrad, Stari most na Neretvi, odnosno njegov prethodnik, lančani most, formirao je Mostar, prijelaz na Neretvi kod Konjica formirao je grad Konjic, a uz Arslanagića most razvilo se, i to tek u novije vrijeme, samo jedno malo seosko naselje hercegovačko — mediteranskog tipa. Dakle, ukoliko bismo starošću i veličinom naselja uz mostove objašnjavali starost samih mostova, što donekle i imamo pravo, onda bi proizlazilo da je naš most najmlađi u grupi većih mostova nastalih u turskom periodu. Zbog toga, kao i zbog drugih momenata, mislilo se da je most o kome je riječ mogao nastati najprije u XVII vijeku, u vrijeme kandijskih ratova, kada su saobraćajnice Boka—hercegovačko zaleđe bile naročito frekventne. Bilo je autora koji su ovaj most smatrali rimskim,[4] što je svakako proizvoljno, a u najnovije vrijeme on se vezuje za ktitorstvo Mehmed-paše Sokolovića,[5] što će izgleda biti i dokazano.

[4] T. Kovačević: Opis Bosne i Hercegovine, Beograd 1879, i Bosanska Vila, 1888, br. 13,207, (komentar uz fotografiju mosta).

[5] Rezultati ispitivanja M. Kujačića, koja se zasnivaju na dva dokumenta iz dubrovačkog arhiva. Ovome mi dodajemo i treći dokument (Mih. J. Dinić, Tri francuska putopisca XVI veka o našim zemljama. God. N. Čupića, XLIX, Beograd 1940, 110—112.) Dinić piše: »11 marta (1574 g.) krenuli su put Trebinja (Pjer Leskalopije, parižanin), tako nazvanom po reci Trebišnjici na kojoj se nalazi *kameni most*. Iza njega je *karavanseraj* pokriven olovom (temelji ovog karavanseraja još se vide na lijevoj obali rijeke). *Sazidao ga je Mehmed, paša sultana Sulejmana II čiji je sin umro kao upravnik te oblasti.* Otac je podigao ovo skloniste da bi se putnici molili za njegovog sina.«

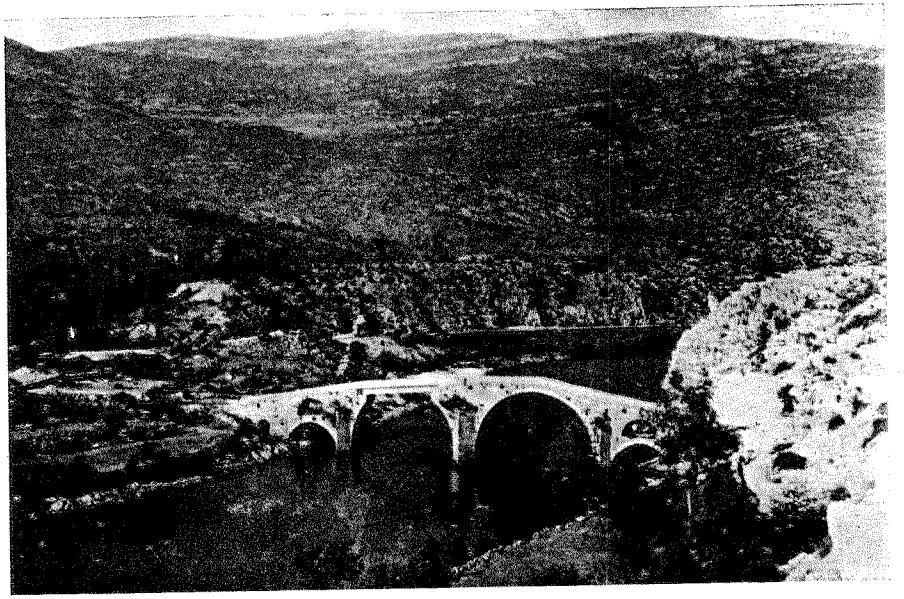

Sl. 12. Arslanagića most kod Trebinja na Trebišnjici. Vidi se porušeno lijevo krilo, nadomješteno betonskom trakom

U narodu postoji predaja da je most sagradio neki Kusturica, naš čovjek, novcima dobijenim od sultana za naročite zasluge.[6] Druga, vjerodostojnija predaja zna da je neki Arslan-aga, istorijski neodređena ličnost, zakupio carinu na mostu i izgradio na njemu carinarnicu na sprat, kroz koju su karavani sa solju prolazili na dvoja teška hrastova vrata lučnog oblika.

Ova stražara je srušena 1890. godine, kada je most (izgleda prvi put) popravljan.[7] Otvaranjem nove linije Trebinje — Bileća preko Jasena, most gubi od svoga značaja i služi samo za lokalni pješački saobraćaj. Carina se na njemu prestala ubirati kad je otvoren put Dubrovnik—Trebinje. Godine 1944. četnici su pokušali da sruše most, ali su srećom uspjeli samo da prekinu njegovo lijevo krilo u dužini od 8 metara. Poslije oslobođenja ovo krilo je nadomješteno uskom betonskom trakom kako bi se most osposobio za saobraćaj.[8] Izgradnjom brane kod Gorice, čije će akumulaciono jezero dosezati do Lastve, most će, ukoliko ne bude spašen, biti potopljen, te na taj način zasvagda izbrisan iz spomeničkog fonda naše zemlje, u koji je zvaničnim rješenjem Zavoda u Sarajevu unesen 1952. godine.

Ranije pomenute komisije predložile su da Zavod spase most od uništenja na taj način što će ga prenijeti i rekonstruirati izvan ugroženog korita rijeke. Arslanagića most, po svojim arhitektonskim i likovnim kvalitetima, stoji u rang-listi mostova u Bosni i Hercegovini odmah iza višegradskog i mostarskog mosta, a zbog svoje specifičnosti, izvjesne asimetrije i originalnosti rješenja centralnog dijela, koji je skoro horizontalan nasuprot bočnim krilima, nešto oborenim prema obalama, predstavlja donekle arhitektonsku sintezu konstruktivnih elemenata mostarskog i višegradskog mosta. Ukoliko je mostarski most »okamenjeni polumjesec«, višegradski most okamenjeno koplje, Arslanagića most je okamenjeni luk strijele nad Trebišnjicom.

Zalaganjem upravnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, akademskog slikara i konzervatora Mirka Kujačića, organizovana je sistematska akcija na spasavanju Arslanagića mosta. Pored toga što je most do u detalje tehnički snimljen, određena mu je i nova lokacija na Gorici, mjestu gdje je, pretpostavlja se nekada bio stari, možda rimski most. Predračun i program spasavalačkih radova radi prof. ing. D. A. Simić,

[6] S. Delić: Čuprija na mostu, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1891, 115—119.

[7] Izgled ove stražare sačuvan je na dvije fotografije te bi se ona vrlo lako mogla rekonstruisati.

[8] Komadi kamenih blokova srušenih krila mosta nalaze se još uvijek na plitkom dnu rijeke. Oni će se prilikom rekonstrukcije mosta moći iskoristiti.

Sl. 12a. Selo Arslanagića Most uz stari most (u pozadini) na Trebišnjici

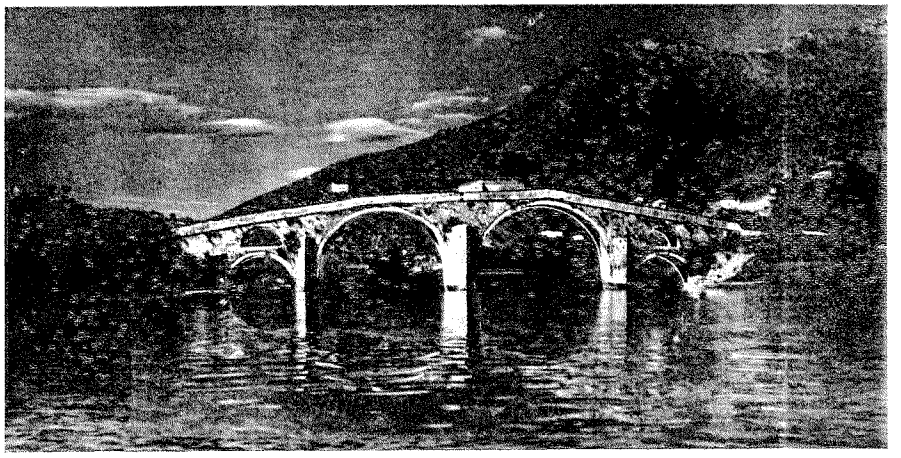

Sl. 12b. Arslanagića most na novoj lokaciji na Gradini. Fotomontaža po ideji M. Kujačića.

a predviđa se da će troškovi prenosa iznositi 60,000.000 dinara. Most će se rekonstruisati sa originalnom spoljnom oplatom, dok će u unutrašnjosti imati betonsku jezgru. Proširenjem kolovoza on bi se mogao osposobiti za lakši jednosmjerni kolski saobraćaj, te na taj način dobiti komunalnu opravdanost i funkcionalnost, spajajući radnička naselja na lijevoj obali rijeke sa fabrikom alata na desnoj obali. Ulazeći sa svojom siluetom u okvire Trebinja, most će svojom slikovitošću upotpuniti spomenički profil ovoga grada (šteta je samo što se most zbog nepodesnog profila rijeke neće moći locirati uz stari grad, na mjesto današnjeg drvenog mosta), te na taj način pozitivno uticati na razvitak turizma kao jednog vida lokalne privrede trebinjske opštine.

S tim u vezi, na kraju, postaje neshvatljivo da most, koji bi mogli samo da priželjkuju svi gradovi svijeta, i o čijoj se sudbini rješava sa oštrom alternativom »biti, ili ne biti«, ne ulazi u Trebinje sa dobrodošlicom, već uz protivljenje izvjesnih ljudi za koje je njegovo spasenje »skupo«, a on sam »smetnja« urbanističkom planu.

SEOSKE CRKVE

Pored manastira Dobrićeva i Arslanagića mosta budućim jezerom biće potopljeno i niz manjih seoskih crkvica, obnovljenih uglavnom u prošlom vijeku. Sve ove crkve imaju skroman umjetnički inventar i zajedničke tipske oblike, približno su istih dimenzija, te se može tvrditi da su nastale ili obnovljene u istom vremenskom periodu. Većim dijelom one su nastale najprije u drugoj polovini XVI vijeka, kada su postojali politički uslovi pogodni za podizanje hrišćanskih kultnih objekata. Između njih su najstarije ruševine crkvica u Orahu i Gornjim Mirušama na lokalitetu Petkovica. Talas obnove porušenih crkava nije zahvatio ove dvije, te su njihovi temelji očigledan primjer kao su izgledale i ostale, danas nešto veće, crkve.

Sve crkvice imaju zvonike na preslicu sa jednim zvonom, orjentisane su istok—zapad presvođene su poluobličastim ili blago prelomljenim svodom od sige, imaju dva vrlo mala prozora na stranama zidova i uske otvore na zapadnoj fasadi i apsidi, jednobrodne su sa apsidom na istoku, zidane su od pritesanog kamena a popatosane i pokrivene kamenim pločama. Uz njih su obično locirana stara groblja sa stećcima na kojima se i danas obavlja sahranjivanje.

Najinteresantnija od ovih crkvica je crkva posvećena sv. Nikoli na Mistihalju u Paniku, duga 7,80 m, široka 4,35 m i visoka oko 5 m, a presvođena poluobličastim svodom. Na zapadnoj fasadi ugrađen je 1869. godine (vrijeme posljednje obnove) kameni kvadar sa tekstom u kome se spominje pop Vučkosav (ili Vučko) ktitor jedne ranije obnove, sa svojim pastvenicima. Zapis vjerovatno potiče iz prve polovine XVIII vijeka. Ako bi se u ovom nevješto pisanom tekstu mogla pročitati lična imena Hristo (Krsto) i Božo onda bi se ove ličnosti mogle identifikovati sa obnovite-

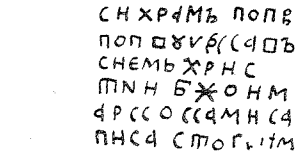

Sl. 13. Natpis u kamenu uzidan u zapadnu fasadu crkve u Mistihalju-Panik

ljem manastira Dobrićeva, Božom Bajovićem i njegovim sestrićem Hristom Bratulovićem, spomenutim na ikoni iz 1745. god. u Dobrićevu (Z I N, br. 5813)[9] (sl. 13).

Crkva u Mistihalju nalazi se na daleko starijem kultnom mjestu[10] te će se prekopavanjem njene bliže okoline, gdje se već naziru temelji zdanja, doći do značajnih rezultata. Ikonostas nema umjetničkih vrijednosti. Zato se predviđa prenošenje samo spomenutog kamena sa zapisom i časne trpeze, koja je ustvari vrlo lijep ulomak rimske dekorativno-arhitektonske plastike, vjerovatno porijeklom sa obližnjih Prla (Panik).

Crkva sv. Đure u zaseoku Kolanjevići na lijevoj obali rijeke duga je 7,33 m, široka 4,40 m a visoka 4,5 metara. Presvođena je blago prelomljenim svodom, što je dokaz da je daleko starija od svoje obnove iz 1856. godine. (Na stećku pred crkvom, međutim, piše: »načini se crkvu 1856«). Ikonostan je napravio domaći majstor Šćepan Anđelić 1883. godine i on ima izvjesne folklorne vrijednosti te ga svakako treba sačuvati. Zapis iznad vrata govori da je crkva obnovljena i 1901. godine. Danas je ponovo u teškom stanju i zapuštena (sl. 14).

Crkva sv. Save (ili Lazara) u Pribojnu u Mirušima duga je 7,42 m, široka 4,53 m a visoka 4 m. Svod je blago prelomljen kao i kod sv. Đure. Lokalitet se nekada nazivao i »Manastir«, što opominje da se radi o starijem kultnom mjestu. Pod crkve je niži za 40 cm od površine tla. Porušena je u toku prvog svjetskog rata, 1914. godine, a obnova je izvedena 1921. godine. Umjetničkog inventara nema.

Uz Arslanagića most na lijevoj obali rijeke nalazi se crkva posvećena sv. Đorđu, koju potapa akumulaciono jezero brane na Gorici, za razliku od ostalih crkvi koje potapa jezero brane na Grančarevu. Crkva je duga 9,10 m, široka je 4,81 m a visoka 4 m. Presvođena je poluobličastim svodom. Do 1887. godine bila je u ruševnom stanju, a tada je obnovljena. Istom prilikom, ili u vrijeme neke docnije obnove, stavljene su cementne košuljice na izvjesne dijelove krovnog pokrivača i na pod. Od kulturno umjetničkog materijala u crkvi se nalazi jedna ikona u stilu ikonopisačke bokokotorske škole. Ikona predstavlja Bogorodicu sa malim Hristom, rađena je tempera-bojama na drvenoj podlozi, ima zlatnu pozadinu, a velika je 23 cm : 31 : 2 cm. Tu je i jedan »službenik« štampan u Moskvi 1739. godine.

Spomenuti objekti, kako smo vidjeli, imaju skromne spomeničke vrijednosti te se u ovim slučajevima predviđa samo uzimanje iscrpne tehničke i foto dokumentacije i prenos pokretnog kulturno-umjetničkog inventara. Međutim, ukoliko se

Sl. 14. Crkva sv. Đure u Mirušama. Tipičan izgled seoskih i grobljanskih crkvica iz turskog perioda u ugroženoj dolini Trebišnjice

[9] Zapis je pogrešno objavio L. Ninković u monografiji o manastiru Dobrićevo te ga ovdje donosimo u prepisu.

[10] Interesantno je da je na ovom području čest slučaj mijenjanja crkvenog patronata. Crkva sv. Đure u Mirušama i crkva sv. Save u istom selu istovremeno su posvećene, ili su nekada to bile, sv. Iliji, odnosno Lazaru. Lokalitet Mistihalj, na kome je danas crkva posvećena sv. Nikoli, nekada je, sudeći po imenu lokaliteta, imao crkvu posvećenu sv. Mihailu. U živopisu crkve u Dobrićevu nije postojala kompozicija Vavedenja Bogorodičinog, praznik kome je crkva još 1661. godine bila posvećena, što znači da se između početka XVII vijeka i ove godine patronat crkve izmijenio. Vašar u Dobrićevu ne održava se na Vavedenje već na Sv. Troicu, slično kao i kod manastira Zavale. Ovome možemo dodati i jedan zapis iz manastira Savine, datiran 1509. godinom, u kome se kaže: »RAZRUŠIŠE se SVETIJE CRKVI I IZMENIŠE PREDANIJA«, (Z I N, br. 404), pa da dođemo do ubjeđenja da je ova pojava imala dublje razloge, ponekad možda i političke.

iz bilo kojih razloga u momentu potapanja crkava pristupi njihovom rušenju, biće potrebno da se to obavi uz prisustvo arhitekte konzervatora.

Pod vodu će doći i mjesto na kome se danas nalaze skromni ostaci nekada čuvenog manastira Kosijerevo. Od cijelog starog manastirskog kompleksa, koji se nalazi oko 500 m južnije od Dobrićeva na teritoriji NR Crne Gore, ostala je do danas sačuvana samo jedna kaluđerska ćelija sa sjeverne strane crkve. Ostala zdanja, kao i sama crkva, nastala su poslije prvog svjetskog rata na ruševinama manastira koji je »dignut u zrak« 1914. godine od strane austro-ugarskih četa. Nova crkva sa stanovišta arhitekture nema spomeničkih vrijednosti.

Istorijat manastira unekoliko je sličan istorijatu susjednog Dobrićeva. Tradicija ga veže za Nemanjiće, za što nema nikakvih dokaza. Kosijerevo je stradalo oko 1687. godine i stotinu godina bilo je u zapuštenom stanju. Obnovljeno je između 1795. i 1800. godine. Manastir je imao čitav niz kaluđerskih ćelija, koje su stradale u 1875. i 1914. godini. Crkva je obnovljena 1864. godine za vreme igumana Danila Kukavičića, a majstor je bio Tomo Tomašević. Tom prilikom crkva nije iz temelja obnovljena, već je samo popravljena po ugledu na staro stanje. Imala je krsto-obraznu osnovu sa malim kubetom na sredini i poluobličastim svodom od sige. Bila je duga 15 a široka 9 metara. Iste godine crkvi je prizidan zvonik (»kampanelo«) sa tri zvona. Ova crkva, kako smo već kazali, porušena je do temelja 1914. godine te je tek tridesetih godina sagrađena potpuno nova crkva, koja samo u osnovnim crtama sliči na staru. Radove je izveo Kosto Anđelić — Šolov, najbolji klesar Hercegovine, sa velikom vještinom.

U manastiru se nalazi oko stotinu dokumenata na turskom jeziku koji se odnose na manastirske zemlje, parnice i druge službene isprave, iz date od turskih vlasti. Dokumenti u cjelini potiču iz XVIII i XIX vijeka i nemaju veće istorijske — dokumentarne vrijednosti. (Prema ispitivanju M. Mujezinovića).

Od vrednijih umjetnina treba spomenuti dvije ikone iz XVII i XVIII v., pet kandila sa dva zapisa (XVIII vijeka) i jednu srebrnu ukrašenu kutiju, rad venecijanskih majstora iz XVII vijeka.

Komisija stručnjaka zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore obišla je ovaj teren u ljeto 1960. godine sa ciljem određivanja zaštitnih mjera na ugroženim spomenicima kulture. Tom prilikom je zaključeno da se pitanje spasavanja kompleksa manastira Korijerevo prepusti nahođenju vlasnika, a na terenu na kom se nalazi manastir da se obave samo ispitivačka iskopavanja.

IMPORTANT PLASTIC AND ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE VALLEY OF THE RIVER TREBIŠNJICA

Artificial lake with its dam at Grančarevo and Gorica will overflow some archelogical monuments and a certain number of small village churches: St. George and St. Lazar at Miruše, St. Nicholas church at Mistihalji near Panik and St. George's Church by Arlanagić Bridge. They are well-proportioned typical village churches in Herzegovine, long about 8 and wide about 5 metres They have special and nice belltowers with beautiful and mild arcades. Their interiors are rather modest with rare cultural and artistic material. Churches were built partly in the second half of the XVI and restored in the second half of the XIX century. Among them the most interesting is St. Nicholas Church at Mistihalji.

But two grandiose monuments of architecture in the valley of the river are the Monastery Dobrićevo and the Arslanagić Bridge. So the problem of their protection is extremely difficult and important.

The church of the Monastery Dobrićevo has the Raška base (Raška was the oldest Serbian country in Middle Ages), with a gothic annex inside it. It was probalby built in the XV century in time of Herzeg Stephan and his predecessors. At the beginning of the XVII century the main aisle was painted by Georgije Mitrofanović, while the narthex was built and painted about 1745. At that time Teodor Zograf was there repairing hardly damaged icons and paintings.

In order to protect this Monastery it is foreseen to remove icons and the church with the old kitchen out of artifical lake.

The Arslanagić Bridge not far from Trebinje was probably built in the XVII century during hard wars. It has its own specific style, but still it reminds us of the bridges at Višegrad and Mostar. It has its own peculiarities, it is asymmetric. The bridge will be removed in the very distance of Trebinje. It will be enabled for pedestrian and other traffic. At the same time the part of the bridge which was destroyed during the Second World Was will be reconstructed. The whole bridge will get again its original exterior.

The Monastery Kosijerovo has yet unknown history There are a few indications that the old church with its belfry, which was destroyed in 1687, had been built earlier. In 1800, then in 1864 again the church was restored, but in 1914 it was definitely and quite demolished by the Austro-Hungarians. The now existing church was built after the First World War.

This Monastery complex will be overflown by an artificial lake at Grančarevo. As the object has no special artistic value, its owner will decide what to do with it.

IMPORTANTS MONUMENTS D'ART ET D'ARCHITECTURE DE LA VALLÉE DE LA TREBIŠNJICA MENACÉS DE SUBMERSION

Avec de nombreux monuments archéologiques, le lac de barrage à Grančarevo et à Gorica submergera également des localités où se trouve une série de petites églises rustiques, telles que les églises de Saint — Georges et de Saint-Lazare à Miruše, l'église de Saint — Nicolas à Mistihalj prés de Panik et l'église de Saint — Georges auprés du pont d'Arslanagić. Ce sont des églises typiques des villages de Herzégovine à un nef, longues de 8 et larges de 5 métres environ, aux clochers en quenouille et aux voûtes demi — cylindriques ou doucement brisées. Leurs intérieurs sont modestes, présentant rarement un matériel culturel et artistique. Les églises ont pu être construites dans la deuxième moitié du XVIe s., mais on les renouvelait dans la deuxième moitié du XIXe s. La plus intéressante d'entre elles est l'église de Saint — Nicolas à Mistihalj.

Le problème de la protection est de beaucoup plus grave en ce qui concerne les deux ouvrages d'architecture les plus monumentaux de la vallée de la Trebišnjica — l'église du couvent Dobrićevo et le pont d'Arslanagić.

L'église du couvent Dobrićevo a le fondament rascien (serbe) et la superstructure gothique à l'intérieur. Elle fut construite probablement au Xe s. du temps de Herceg — Stjepan ou bien de ses prédécesseurs immédiats. Au début du XVIIe s. le nef en fut peint à fresque par Georges Mitrofanović, et la construction du narthex fut exécutée et peinte à fresque plus tard, vers 1745. C'est alors que séjournait ici Théodore Zograf qui retoucha la peinture à fresque bien endomagée du nef.

Dans le but de protection on prévoit le transfert de la peinture à fresque et de l'église avec la vieille cuisine hors du lac de barrage.

Le pont d'Arslanagić prés de Trebinje est construit au XVIe s. Il a des caractéristiques de style spécifiques, il est asymétrique et il rappelle les ponts de Višegrad et de Mostar à la fois. Menacé par le lac de barrage à Gorica, le pont sera transféré dans le voisinage de Trebinje et rendu utilisable pour le trafic des piétons et des véhicules légers. A cette occasion, son aile, détruite au cours de la seconde guerre mondiale, sera reconstruite avec un revêtement original à l'extérieur.

L'histoire du couvent Kosijerovo n'est pas encore élucidée, mais il y a des indices que la vieille église à la coupole, détruite déjà en 1687, datait des temps beaucoup plus anciens. L'église fut restaurée vers 1800, puis en 1864, mais elle fut définitivement détruite en 1914 par des troupes austro-hongroises. L'ensemble du couvent sera submergé par le lac de barrage à Grančarevo, mais, puisque cet objet n'a pas de valeurs monumentales, il sera laissé à ses propriétaires d'en décider du sort.

Ing VIKTOR RŽEHAK

IV
PRIRODNE RIJETKOSTI U DOLINI TREBIŠNJICE

Izgradnja hidroenergetskih postrojenja u dolini Trebišnjice je samo dio velikih radova koji će se izvoditi u istočnoj Hercegovini u cilju iskorišćenja vode za razna energetska rješenja i provođenja melioracija kao preduslova za intenziviranje poljoprivredne proizvodnje. Područja o kojima se ovdje radi u najužoj su vezi kako u pogledu geografskog rasprostiranja i položaja i klimatskih uslova tako i u pogledu ekonomskom. Ovdje spadaju bez sumnje naša najnerazvijenija područja sa naslijeđenom prirodnom zaostalošću, koja je naročito potencirana usljed znatnog privrednog razvitka drugih krajeva. U ovakva područja spadaju opštine Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ravno, Ljubinje, Stolac i dio Čapljine. Sve ove opštine pripadaju mostarskom srezu i sačinjavaju polovinu njegove površine, a u pogledu naseljenosti 35,7% stanovništva. Najveći dio ovog zemljišta jest teško krševito brdsko i planinsko područje, gdje je i naseljenost svega 29 stanovnika po 1 km², dakle, to je najnenaseljeniji dio Bosne i Hercegovine.

U našoj zemlji poslije oslobođenja poklanja se velika pažnja prosperitetu nerazvijenih područja, a s obzirom na prirodne izvore i sirovine, postoje mogućnosti unapređenja nekih privrednih grana i u ovom području. Ovdje dolazi u prvom redu poljoprivreda, elektroprivreda i turistička privreda, koje se, specijalno prve dvije grane, s obzirom na oblike zemljišta i bogatstvo voda, vanredno upotpunjuju. Naime, rješenjem elektroprivrednih problema u ovim krajevima pružaju se vanredne mogućnosti za rješenje i poljoprivrednih zadataka. Na toj bazi izgrađen je plan »Meliorativno-energetski sistem u istočnoj Hercegovini« od stručnjaka preduzeća Energoinvest, koji tretira mogućnosti rješavanja privredne zaostalosti (nerazvijenosti) ovog područja. Sasvim ispravno se polazi od pretpostavke da se poljoprivredna proizvodnja može unaprijediti samo melioracionim zahvatima u sklopu hidroenergetskih rješenja. Kada se uzme u obzir da u ovim područjima ima veoma značajnih prirodnih rijetkosti, koje se, podesnim adaptacijama i uređenjima, mogu privesti racionalnom turističkom iskorišćivanju, jasno je da im vrijednost i značaj rastu, te im je potrebno pokloniti najveću pažnju u smislu moguće zaštite i čuvanja. Osnovni principi zaštite prirode i u ovim područjima moraju biti poštovani, a to je racionalna upotreba prirodnih izvora. Na osnovu toga razumljivo je da su faktori za zaštitu prirode i te kako zainteresovani da se izgradnjom meliorativnih i hidroelektričnih postrojenja mnogi prirodni izvori, koji su danas potpuno neiskorišćeni, privedu racionalnom iskorišćavanju u cilju ekonomskog jačanja ovih krajeva.

Prema planu predviđa se izgradnja 7 hidroelektričnih centrala jačine od 750 MW (megavat 1000 KW - kilovat - jedinica za snagu). To su hidroelektrane Potkula, Dabar, Cernica, Fatnica, Bileća, Grančarevo i Dubrovnik. Energija iz ovih hidroelektrana služiće pored redovnog snabdijevanja zemlje i za preradu zaliha boksita i aluminijuma. Nakon ovih radova sva pribrežna polja oslobodiće se poplava, a izgradnjom četiri akumulaciona jezera u Slato-polju, Nevesinjskom, Cerničkom i u gornjem toku Trebišnjice (buduće Bilećko jezero) omogućiće se, sistemom stepenica, redovno natapanje polja, odnosno odvodnjavanje dosada plavljenih i zamočvarenih površina. Tako će se nakon provedenih radova omogućiti odvodnjavanje Nevesinjskog polja, i riješiti problem odbrane od poplave Dabarskog i Fatničkog polja, a ujedno će se riješiti i problem natapanja područja Dubrava. Isto tako izgradnjom tunela od Gatačkog do Cerničkog polja izvršiće se odvodnjavanje Gatačkog polja, a povišenjem bazena na Klinju obezbijediće se potrebna voda za natapanje. Međutim, stvaranjem akumulacije Grančarevo i odvođenjem voda Trebišnjice tunelima od bazena u Gorici, odstraniće se svakogodišnje plavljenje Popova i dijela Trebinjskog polja, a vode iz Gorice omogućuju natapanja Trebinjskog i Popovog polja, odnosno područja od Konavala do Dubrovnika.

Kako je, međutim, izgradnja hidrocentrala Dubrovnik i Grančarevo već započela, a predviđa se da će one biti puštene u pogon 1964. odnosno 1965. godine, to je u 1960. godini izvršeno terensko ispitivanje područja Trebišnjice, specijalno sa stanovišta zaštite prirode i prirodnih rijetkosti, a u sklopu i ostalih istraživanja, te se rezultati ovog rada iznose u ovom članku. Za neke objekte uzeti su podaci iz elaborata preduzeća Energoinvest, čiji su stručnjaci vršili istraživanja ovog područja.

NAJZNAČAJNIJE PRIRODNE RIJETKOSTI U SLIVNOM PODRUČJU TREBIŠNJICE I NJEZINE NEPOSREDNE OKOLINE

Trebišnjica predstavlja našu tipičnu krašku rijeku sa mnoštvom interesantnosti u samom koritu, a isto tako i u njenjo bližoj i daljoj okolini. Ova naša rijeka je duga 97 km, a njen sliv obuhvata površinu od 1,948 km². Ukoliko se ovoj površini doda i dio crnogorskog krša zapadno od Nikšićkog polja, tada je površina njenog sliva oko 2.300 km². Vodu dobiva iz sedam kraških polja, to su Slato, Lukavačko, Dabarsko, Fojničko, Gatačko, Cerničko i djelomično Nikšićko. U jesen proticaj Trebišnjice je veliki pa dostigne 5.821 m³/sek u Dobromanu, na ulazu u Popovo polje, što je 556 m³/sek više od maksimalnog proticaja Save kod Sremske Mitrovice; ljeti 5 km nizvodno od Trebinja njeno korito ostaje suho.

Trebišnjica izvire iz jakog vrela »Oka«, koje leži oko 200 m ispod ulaza u Dejanovu pećinu, a oko 2 km južno od Bileće, na 310 m nadmorske visine. Ona je najveća ponornica u našoj zemlji, predstavlja granicu između NR Crne Gore i Bosne i Hercegovine na dužini od 10 km. Oko, gdje izvire Trebišnjica, niže je od Nikšićkog polja za 300 m, a udaljeno je od zapadnog oboda ovoga polja u pravoj liniji 36 km. Pretpostavlja se da postoji podzemna veza Krupačke jame u Nikšićkom polju sa Trebišnjicom. Jedno vrelo u blizini Dejanove pećine i Oka zove se Nikšićko vrelo, izbija iz pećine koja leži na lijevoj strani korita Trebišnjice, pa bi i to mogao biti razlog prednjeg zaključka. Na svaki način oko samog izvora i neposredne blizine ima još manjih otvora i objekota koje će biti potrebno detaljnije ispitati.

Dejanova pećina na izvoru Trebišnjice izgleda ovako. Prvi dio ove pećine predstavlja nadsvod (okvir), a u daljem svom pružanju pećina se širi, pa se pretpostavlja da se na izvjesnim mjestima nalaze veća prostranstva sa jezerima i salama sa ukrasima. Dalji unutrašnji dijelovi pećine su nepristupačni, pa nema mogućnosti ispitivanja. Ova će pećina otići pod vodu, pa bi bilo potrebno pokušati sa čamcima prodrijeti u unutrašnjost i ispitati je koliko bude moguće.

Dejanovo vrelo, gravitaciono periodsko vrelo sa prividnim presušivanjem, nalazi se u krajnjem sjevernom dijelu izvorišta rijeke Trebišnjice. Ono sa okolnim vrelima izvorišta ima prostran i lijepo razrađen izvorišni oluk. Izbija iz Dejanove pećine, veoma je snažno, pa se njegov maksimalni kapacitet procjenjuje na 100 m³/sek. U bazenima Dejanove pećine ima i ljeti vode, odnosno to je vrelo sa prividnim presušivanjem.

Oko je uzlazno stalno kraško vrelo. Kod njega su utvrđene veze sa ponorom Pasmica i estavelama *pred Velikom pećinom u Fatničkom polju* i ponorom Srđevići u Gatačkom polju. Nalazi se u koritu rijeke Trebišnjice uz lijevu obalu u izvorišnom dijelu rijeke Trebišnjice. Kako se nalazi u koritu rijeke to je u toku aktivnosti uzvodnog Dejanovog vrela preplavljeno vodom.

Kaptaža, stalno gravitaciono vrelo, nalazi se na desnoj obali Trebišnjice nizvodno od Dejanove pećine u pravoj liniji od oko 300 m. Vrelo je djelomično kaptirano za vodovod grada Bileća i logora.

Lersko oko, stalno gravitaciono vrelo nalazi se na desnoj obali rijeke i utvrđene su podzemne veze sa ponorom na izvorištu desnog kraka Čepelice, a preko ovog sa ponorima u Gatačkom polju.

Vrelo Čepo je periodsko vrelo i predstavlja najjači izvor lijevog izvorišnog kraja Čepelice. Ono izbija iz pećine, na čijem se tavanu nalaze stalaktiti od glinovito-bigrastog materijala.

Potprisoje, periodsko gravitaciono vrelo, nalazi se u sjeverozapadnom dijelu akumulacionog bazena Miruše u dijelu Čepelice.

Vrelina, sa nizvodnim stalnim vrelima Studenci, čini izvorište desnog kraja Čepelice.

Studenci i Studenac su stalna gravitaciona vrela čije vode odlaze u vodotok Čepelice i rijeku Trebišnjicu.

Oraški studenac se nalazi nizvodno od mosta u Mišelićima na desnoj obali rijeke.

Mlin Dobrićevo, periodsko gravitaciono vrelo, *nalazi se uzvodno od mlina Dobrićevo.*

Otoka, periodsko gravitaciono vrelo, nalazi se nizvodno od manastira Dobrićeva.

Tmuša, stalno gravitaciono vrelo razbijenog izvorišta, nalazi se na desnoj obali rijeke, nizvodno od mlina Tmuša, i uvire u Trebišnjicu.

Uroševa pećina, koja se nalazi na sjeveroistočnom rubu Jasen-polja, ima karakter starog ponora odnosno stare otoke Jasen-polja.

Oko je stalno ulazno vrelo, udaljeno uzvodno 780 m od željezničkog mosta Grančarevo. Svi su ovi objekti na desnoj strani.

Sušica, 2 km uzvodno od Lastve uvire na lijevoj strani Trebišnjice te je najjača pritoka sa ove strane. U Sušicu sa lijeve strane utiče Jasina. Sam izvor Sušice sa okolnim izvorima predstavlja interesantan hidrološki objekat prirode u ovom kraju.

Oko je naznačajniji izvor na lijevoj strani Trebišnjice, koji se nalazi uzvodno 500 m od mosta. Sada se sa njega vodovodom snabdijeva Trebinje. Izgradnjom brane Gorica ovaj će izvor doći pod vodu pa je potrebno ispitati podzemne vode i tokove.

U Mokrom polju ispod Čičeva nalaze se brojni izvori i jame, među kojima ću iznijeti samo neke od značaja za zaštitu prirode, a koji su u vezi sa izgradnjom hidrocentrale Trebišnjica.

Izvor Šumet, više sela Bugovine je stalno vrelo, koje zimi izbija iz polupećine ogromnom snagom i plavi polje. Ljeti se voda povlači 15 m niže *od oboda nadsvoda. Izgrađene su stepenice* 20 m niže, te se okolni mještani snabdijevaju vodom ljeti sa ovog izvora. Ljeti za najvećih suša voda se povlači još niže, te se dolazi oko 40 m dugim kanalom do manjeg jezera promjera oko 30 m. Potrebno je detaljno ispitati podzemne tokove ovog vrela a naročito pećinu u pozadini vrela.

Jama Brtvonjača se nalazi niže sela Velja Gora. Zimi iz ove jame voda izvire u velikim mlazevima i plavi polje, a ljeti se voda povlači oko 30 m niže od oboda jame. Potrebno je i ovu jamu speleološki ispitati ljeti, jer postoje pretpostavke da se pod zemljom nalaze veće prostorije s obzirom da čitav kraj predstavlja izraziti kraški teren.

Izvor Vučonica niže sela Bugovine sastoji se iz jame promjera 5 m, odakle zimi voda plavi polje, a ljeti se povlači 10 m niže od oboda jame.

Izvor Zborak ljeti predstavlja malo jezero dužine 30 m, širine 25 m, odakle se zimi voda razliva u polja pored sela Rastovca; korito pored sela Rastovca je ljeti potpuno suho.

Oko, stalni izvor niže sela Rastovca, odakle mještani ljeti nose vodu, također zimi plavi polje. Voda se ljeti povlači 30 m u nadsvod polupećine, veoma impozantnog izgleda. Okolina je obrasla autohtonom florom, koja povećava interesantnost ovog izvora — polupećine.

Kod sela Gornjeg Grančareva nalaze se neki objekti zaštite prirode, koji nisu podrobnije ispitani *zbog kratkoće vremena.*

Pećina više samog sela, sa jednom prostorijom veličine 30/40 m, danas služi kao sklonište i odmaralište stoke. Kao turistički objekat nema nekog značaja, ali s obzirom na blizinu naselja, nije isključeno da bi se otkopavanjem pronašli neki objekti značajni za arheologiju.

Kod same škole u Grančarevu nalazi se manji periodični izvor, gdje ljeti voda skoro sasvim presuši.

Više željezničkog mosta u Grančarevu, 200 m na brdu od mosta, nalazi se izvor Grmac, stalno vrelo. Zimi, kod većih voda, stvaraju se kaskade i manji slapovi na visini od 5—10 m. Nakon izgradnje hidroelektrane ovi slapovi neće doći pod vodu nego će predstavljati posebne turističke interesantnosti i nadalje.

U ovo područje će biti naknadno izaslata grupa biologa, speleologa i geografa koja će sve gore navedene objekte ispitati. Naročito je potrebno ispitati rijetku floru i faunu ovog područja prije potapanja.

Ranije su već iz ovog područja stavljeni pod zaštitu države neki vrlo interesantni objekti prirodnih rijetkosti, koji se nalaze u Trebinju i njegovoj okolini. Ovdje je naročito potrebno naglasiti slijedeće:

Vilina pećina kod Gornjeg Čičeva. Nalazi se u području Rakovog potoka, ispod brda Rilje, udaljena je 7 km od Trebinja. Nadmorska visina na ulazu je 405 m. Područje oko pećine je teški kraški teren, sa veoma oskudnom florom drače, crnog graba, crnog jasena, gloga, šipaka i raznih grmolikih vrsta. Ulaz u pećinu je sa juga, te se prvo dolazi u proširenu pećinski kanal dug 12 m i zatim u jedinu prostoriju dugu 10 i široku 8 m. U ovom dijelu su razni pećinski ukrasi, bijeli, sivi, *tamni i crvenkasti salivi, kao i ukrasi oblika* orgulja, raznih životinja i manji dio stalagmita i stalagtita. Prodorom površinskih voda u pećinu nanijete su znatne količine pijeska i šljunka u pećinu, usljed čega su zatrpani svi kanali. Daljim speleološkim istraživanjima, otkopavanjem kanala, bez sumnje će se pronaći i nove prostorije u ovoj pećini. Potrebno je svakako razmotriti pitanje uređenja ove pećine kao turističkog objekta.

Pećina u Dolama više sela Bihova nalazi se na nadmorskoj visini od 430 m. S obzirom na njene vrijednosti potrebno je speleološki, arheološki i hidrološki ispitati i odrediti njenu namjenu kao eventualno turističkog objekta.

Pećina na Ilijinom brdu predstavlja važan arheološki objekt, pa je treba ispitati i odrediti mjere zaštite.

Izvor Tučevac, stalno vrelo, izvire iz pećine, te se ljeti prelazi kroz kanal dug 100 m da se dođe do vode.

Grčki bunar u Drijenu kod Jasenice niže Rupnog dola stalno je vrelo dužine 8 m a širine 5 m, dubine preko 10 m.

Gigantski hrast (Quercus macedonica L) u Đivarskom poljicu kod sela Zgornjeva, star preko 300 godina, važan je dendrološki objekat.

Aleja platana (Platanus orientalis L) u Trebinju, u sklopu gradskih parkova, veoma je interesantna skupina, čija pojedina stabla predstavljaju prave gigante i veoma atraktivne turističke objekte.

Prema najnovijim podacima Špire Lučića i Ljubinke Kojić iz Trebinja, nalaze se neke prirodne znamenitosti poglavito floristićkog značaja i u bližoj i daljoj okolini Trebinja. Ovde bismo naveli samo neke koje smatramo najznačajnijim i koji imaju vrijednost i kao objekti za razna naučna istraživanja, odnosno predstavljaju u pravom smislu spomenike prirode, a s druge strane svojim odlikama su značajni za turizam.

Ovdje dolazi stari čempres (Cupressus sempervirens L) u starom naselju Resulbegovića u Bregovima u Trebinju. Svojim habitusom i veličinom djeluje kao pravi ukras čitavog ovog kraja, te sa okolinom predstavlja vandrednu i skladnu cjelinu.

Stari dudovi (Morus alba L) kod stare pravoslavne crkve u Trebinju predstavljaju također dendrološke rijetkosti i po svojoj starosti zaslužuju pažnju botaničara.

Lipa (Tilia parvifolia L), čempresi i smokve kod džamije u Kastelu u Trebinju takođe su prirodne interesantnosti dugog vijeka, te će se naknadno ispitati njihova starost.

Primorski bor (Pinus maritima L) u gradskom parku Trebinja predstavlja bez sumnje veoma značajnu dendrološku rijetkost. Čitavim svojim izgledom i dimenzijama izdvaja se od ostalih stabala

Skupina od 30 čempresa, 2 primorska bora i 2 libanska cedra (Cedrus libanotica L), predstavlja veoma značajnu dendrološku rijetkost i turističku atraktivnost grada.

Na lijevoj obali Trebišnjice u Trebinju, idući željezničkoj stanici, aleja jablanova (Populus piramidalis L), i kanadske topole (Populus canadensis L), dudova (Morus alba L), i koščela (Celtis australis L), predstavlja prirodnu interesantnost ovog područja; neka su stabla čitavim svojim izgledom i veličinom pravi giganti koji zaslužuje svu pažnju.

Kod kuće Tupanjanina na putu Trebinje—Bileća nalazi se skupina čempresa koja se odlikuje od ostalih veličinom i svojim izgledom.

Čitavo ovo područje moraće se još do 1964. odnosno do 1965. godine ispitati, specijalno rijetka flora i fauna, zatim podzemne veze pojedinih izvora i jezera pod zemljom. Nije isključeno da bi se tom prilikom pronašle i nove pećine za koje se sada ne zna. Neke pećine kao npr. Vilina kod Gornjeg Čičeva, u Dolama kod Bihova biće potrebno snimiti klizimetrom, a naročito ispitati hidrografske prilike. Lijeva strana rijeke Trebišnjice nije uopće ispitivana te se ne zna za izvore i podzemne tokove. Biće potrebno sistematski ispitati sve prirodne rijetkosti i u ovom području. Razumljivo je, kako se i ovde radi o kraškom području, to će se najveća pažnja obratiti hidrološkim objektima i rijetkoj flori i fauni.

RARETÉS NATURALLES DANS LA VALLÉE DE LA TREBIŠNJICA

A l'occasion de l'édification des établissements hydro-énergétiques dans la vallée de la Trebišnjica on a exminé des raretés naturalles dans la vallée et dans les environs de cette rivière. A la différence des autres monuments, les raretés naturelles se trouvent dans une région plus étandue que Trebišnjica elle — même, parce que certaines sources éloignées grottes et fleuves souterrains sont en liaison avec cette rivière par voie des cours d'eau souterrains. Ainsi l'oscillation du niveau des eaux dans les plaines de Dabar et de Fatnica par voie des canaux et cours souterrains se reflète sur les altitudes et le niveau des eaux dans la vallée de la Trebišnjica. De même on croit qu'il y a une liaison souterraine entre la fosse de Krupac dans la plaine de Nikšić et la Trebišnjica, bien que la distance de l'une à l'autre soit de 36 km. Aussi les constructions des centrales hydro-électriques de Potkula, Dabar, Cernica, Fatnica, Bileća, Grančarevo et de Dubrovnik (les deux dernières sur la Trebišnjica) sont-elles dans une liaison réciproque, c'est-à-dire que l'accumulation des lacs dans les plaines de Slato, de Nevesinje, etc. se reflétera sur les objets dans la vallée de la Trebišnjica. A cause de la brièveté du temps l'auteur n'a cité que certains objets dans la vallée de la Trebišnjica et des examens devrant s'effectuer ultérieurement sur un domaine beaucoup plus étendu.

Dans la vallée de la Trebišnjica se trouve un grand nombre de sources, grottes, fleuves souterrains, dont la source Oko, sur le côté droit de la Trebišnjica, est particulièrement importante étant donné qu'elle fournit de l'eau potable à Trebinje. Cette source viendra cependant sous l'eau après l'édifacation.

Dans la plaine de Mokro se trouvent de nombreuses sources et des fosses. Les plus importantes en sont les sources de Šumet et de Zborak, ainsi que la fosse de Brtvonjača dans lesquelles, même en été, se trouvent de considérables quantités d'eau, tandis qu'en hiver l'eau de ces objets inonde la plaine entière. Il est évident que ces objets sont liés, par voie de canaux souterrains, avec la région dans laquelle se trouvera la principale conduite d'eau pour l'hydrocentrale de Dubrovnik. Il est particulièrement nécessaire de metre l'accents sur le fait que dans cette région se trouvent des objets de la nature qui ne seront pas submergés, mais qu'ils se trouvent là où il y a des objets hydroénergétiques dans le sous-sol. Dans ce but, l'auteur nous a donné des renseignements sur certains objets de la nature, dans les environs de la Trebišnjica, comme par exemple sur certains arbres d'une rareté dendrologique et sur des groupes d'arbres intéressant la science. Sur la rive gauche de la Trebišnjica et dans les environs plus éloignés se trouve un certain nombre d'objets sous la protection hydrologique, parce qu'ils sont dans la liaison la plus étroite avec la Trebišnjica. Aussi faudra-t-il en examiner quelques-uns plus tard.

Dr MILENKO FILIPOVIĆ

V
POTREBA ETNOLOŠKOG SNIMANJA U DOLINI TREBIŠNJICE

U godinama posle oslobođenja izvršeni su kod nas već mnogi značajni radovi koji su doveli do krupnih promena u životu stanovništva i izgledu čitavih oblasti: nove železničke pruge i drumovi, novi gradovi, a naročito nova veštačka jezera i hidroelektrične centrale. Radilo se, osobito prvih godina, na brzinu, jer je trebalo stvoriti nove izvore energije i sirovina, unaprediti proizvodnju, popraviti saobraćaj. Razumljivo je sasvim što se kod tih radova nije uvek vodilo računa o onome što je bilo osuđeno da iščezne konačno ili da pretrpi korenite promene; možda se to zanemarivalo i usled plemenite želje da se što pre unaprede zemlja i proizvodnja, da se podigne životni standard i da što pre nestanu oblici koji su značili ili predstavljali zaostalost. Kod nekih pothvata, koji su već završeni ili se još uvek nalaze u toku izgradnje, kao što je bio slučaj kod Jablaničkog Jezera i kod kanala Dunav-Tisa-Dunav, bio je organizovan rad na spasavanju ili evidentiranju spomenika kulture iz dalje prošlosti, čime su mnogi takvi spomenici sačuvani i nauka obogaćena. Nije, međutim, koliko mi je poznato, uopšte nigde vođeno računa o onome što bi tek imalo vremenom da postane prošlost, nije se, naime, nigde pristupalo sistematskom naučnom utvrđivanju stanja savremene kulture i života ljudi neposredno pred njihovo uklanjanje iz naselja koja su trebala da iščeznu.

Ako su takav nemar i propust bili razumljivi i oprostivi ranijih godina, kada se hitalo i kada nije bilo organizacija i stručnjaka koji bi se mogli prihvatiti poslova na svestranom snimanju pejzaža i života ljudi koji su trebali da se izmene, danas se takav stav ne može pravdati i takvi propusti ne bi smeli da se dešavaju.

Arheološka nalazišta i objekti kao i umetnička dela nisu i jedini predmeti koje, u takvim slučajevima, treba spasavati od propasti ili ih bar na neki način sačuvati u opisu, snimku itd. Dolaze u obzir i sve druge materijalne i nematerijalne tekovine kulture kao i sve ustanove i pojave u životu kojih će nestati ili će se izmeniti. Spomenik kulture nije samo kuća iz rimskih vremena, očuvana samo delomično, ili neki u grobu nađen prsten ili rbina od praistorijske posude; ako nisu danas, a ono sutra su spomenici kulture i naši današnji načini života, oruđa i sprave kojima se služimo, pozdravi kojima se pozdravljamo itd. Nama je to blisko i svakidašnje pa o tome ne vodimo računa kako da to sačuvamo kao dokumente o našem životu za buduća pokoljenja. Mi možemo da žalimo što nam generacije pre nas nisu ostavile potpuniju dokumentaciju o sebi i svom vremenu, ali ne možemo da im zameramo što to nisu učinile, s obzirom na tadašnje stanje pismenosti i prosvećenosti kao i s obzirom na društvene i ekonomske prilike. Ali za nas, kod našeg potomstva neće biti nikakva opravdanja za propuste te vrste.

Poznavanje zemlje i naroda nije kod nas još ni izdaleka na onoj visini na kojoj bi trebalo da bude. Ima prostranih oblasti o kojima nismo nikako ili smo samo nedovoljno obavešteni; poznavanje narodnog života i osobina je uopšte fragmentarno. Na putu smo da te nedostatke uklonimo ili umanjimo u doglednom vremenu u krajevima gde ne očekujemo nagle promene. Ali radi se o tome da se ne može s tim čekati u krajevima gde predstoje brze i korenite promene. Takav je slučaj sa dolinom Trebišnjice, a naročito sa njenim delom Zavođem.

Nije daleko dan kada će Trebišnjica potpuno izmeniti svoj režim vode, a pod dejstvom te promene izmeniće se i čitava dolina Trebišnjice i život ljudi. Pored ogromnih količina električne energije, koja će služiti kao pogon novim industrijskim preduzećima i za podizanje životnog standarda stanovništva jedne prilično velike oblasti, novi režim Trebišnjice dovešće i do krupnih promena u izgledu pejzaža, u životu naselja i stanovništva te doline i njene okoline. Nestaće u jednom delu njene doline naselja, koja su tu postojala već stoljećima, i njihovi stanovnici će se raseliti, ostavljajući pod vodom dubokog jezera

i svoje kuće i groblja svojih predaka i noseći samo uspomene na tegobe i radosti svog života i rada. To su neizbežne i plemenite žrtve, pored onih ogromnih materijalnih žrtava koje doprinosi čitava zajednica za ostvarenje projekta. Ali, dok će nestati nekoliko naselja u Zavođu, na drugoj strani, niže novih jezera, nastaće život i blagostanje kakvo se nije ni slutilo: u prostranom Popovu neće biti nerodnih godina i neće biti potrebe da Popovci sele ili da radom u drugim krajevima sebi i svojim porodicama obezbeđuju hleb.

Zavodi za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu i Mostaru već su preduzeli neke mere za evidentiranje i očuvanje spomenika kulture iz ranijih vremena. Pored toga što tu akciju treba sprovoditi što potpunije, treba ovom prilikom snimiti u potpunosti i ono što će iščeznuti bez traga i što nećemo naći na dnu jezera prilikom povremenih pražnjenja bazena: sadašnje oblike i načine života u svim njihovim manifestacijama. Radi se o tome da se izradi dokumentacija o načinu života i tekovinama jedne ljudske grupe, koja je, kao što je to unekoliko rečeno, u najmanju ruku isto toliko značajna, koliko i fragmentarna dokumentacija o prilikama u srednjem veku ili u antičko doba. Mi to možemo da uradimo, i to nam je dužnost.

Utvrđivanje stanja narodnog života u krajevima koji će biti preobraženi posle punjenja novih jezera i puštanja u rad novih hidrocentrala i sistema za navodnjavanje ima višestruki značaj. Prvo, tu je interes naše nauke koja će time ispuniti jednu prazninu u poznavanju zemlje i naroda i ostaviti budućim naraštajima dokumentaciju koja će biti potpuna i autentična. Zadovoljni smo i kad nađemo kakvu rbinu ili novčić iz starijeg vremena, koji mogu da nam kažu koji su ljudi i kako su nekada živeli u tom kraju. A mi smo u mogućnosti da ostavimo potpunu sliku života koji će iščeznuti. Mi to ne smemo propustiti. Proučavanja koja se budu izvršila imaće i neposrednu naučnu i praktičnu korist: predstavljaće osnovu za praćenje razvitka i promena u samim ljudima, u njihovoj privredi, društvenim odnosima i pogledima na svet, kako kod onih koji budu pokrenuti iz svojih dosadašnjih sela, tako i kod onih koji budu ostali a budu nužno zahvaćeni tim promenama kao posledicom promene hidrografskog režima. Organizovano dalje promatranje tih promena bilo bi kao neka etnološko-sociološko-demografska laboratorija i ono bi moglo da doprinese rešenju mnogih teoretskih pitanja iz oblasti proučavanja dinarskog stanovništva. Ali, to u ovaj mah nije tako aktuelno pitanje.

Najveće promene u dolini Trebišnjice biće u onom njenom delu koji će biti potopljen. To je manja kotlinica poznata u narodu pod imenom Zavođe, a koja se sada u raznim stručnim referatima naziva Miruški basen, po glavnom selu Mirušama. Tu će biti potopljeno nekoliko sela, njegova naselja i njegovo stanovništvo, predstavljaju jednu integriranu celinu kao rezultat mnogovekovnog prilagođavanja prirodnoj sredini i dejstva društvenih činilaca. Ti dosadašnji stanovnici Zavođa uopšte neće moći da produže život na dosadašnji način i kad bi hteli, jer će dospeti u sasvim drukčije prilike. Ali sa potapanjem Zavođa nastaće krupne promene i u široj okolini, jer će se izmeniti ustaljene veze između Zavođa i okoline u raznim aspektima: biće potpuno izmenjen sistem saobraćaja, jer su susedni krajevi konvergovali Zavođu, kroz koje je od davnine prolazila važna komunikacija, biće izmenjena njihova ekonomika i celokupan način života. Promena će biti, ali ne tako znatnih, i na terenu drugog, grančarevskog, akumulacionog basena, kao i u krajevima niže Trebinja, tj. u Šumi s Lugom i, osobito, u Popovu.

Srećna je okolnost da su se u godinama posle oslobođenja pojavile dve monografije o Popovu, koje uveliko ispunjavaju potrebu za poznavanjem prilika u Popovu pred izmenu režima Trebišnjice. To su knjige *Život i običaji Popovaca* od Lj. Mićevića (Beograd 1952) i *Popovo u Hercegovini* (Sarajevo 1959) od M. Filipovića i Lj. Mićevića. Zovođe nije uopšte bilo predmet takvih proučavanja u novije vreme. Dok će se u Popovu, Šumi i Lastvi moći takva proučavanja da vrše i docnije, pošto se izvedu ti veliki hidrotehnički radovi na Trebišnjici, u Zavođu ih treba izvršiti odmah, dok je stanovništvo još na okupu i dok kraj ne bude potopljen.

Smatram da će biti umesno i korisno da iznesem šta bi sve proučavanja u Zavođu trebala da obuhvate i kako bi se ona izvela.

Pre svega, najveću pažnju biće potrebno obratiti na one pojave i objekte narodne kulture koji će tada definitivno nestati, kao što su npr. pogođena naselja, kuće i druge zgrade, neke tehnologije (npr. ribolov na Trebišnjici), saobraćajne i društvene veze itd. Neke pojave, zajedničke stanovništvu Zavođa sa stanovništvom susednih krajeva, ostaće još za dugo vremena iste, kao npr. usmena narodna književnost, muzika i dr., pa će za njihovo proučavanje ili upotpunjavanje proučavanja biti mogućnosti i docnije. Naime, o tome se mora voditi računa zbog kratkog vremena koje nas deli od potapanja Zavođa.

Prilikom ispitivanja u Zavođu biće potrebno, na prvom mestu, utvrditi tačan broj domaćinstava i stanovnika, kao i demografske karakteristike stanovništva, a onda, sa tim u vezi, poreklo tog stanovništva, zatim srodničke i druge veze stanovništva u pojedinim naseljima kao i između njih.

Pošto će, radi procene zemljišta i inventara, drugi organi vršili detaljno snimanje privrednih prilika, etnološka ekipa bi uzela na sebe da prikaže sve grane tehnologije, a naročito one koje

će se sasvim izgubiti, kao što su npr. sadašnji oblici ribolova, navodnjavanja, načina stočarenja, rada oko pčela, izrade četaka, načini obrade zemlje, rad oko stoke i mrsa, obrada kamena i drveta, obrada tekstilnih vlakana i proizvodnja tekstila, obuće itd.

Sasvim će se izmeniti ekonomika domaćinstava koja će se raseliti: organizacija proizvodnje, potrošnja, vrste prihoda i rashoda, godišnji budžet itd. Stoga je veoma potrebno da se utvrdi sadašnje stanje, što bi se moglo obraditi metodom uzorka.

Naročitu pažnju prilikom ispitivanja biće potrebno obratiti prikazu izgleda današnjih naselja i seoske arhitekture. Pored običnog kartografskog snimanja naselja, biće potrebno izraditi avionske snimke pejsaža i naselja, arhitektonski snimiti sve karakteristične predstavnike seoske arhitekture, fotografski snimiti svaku kuću, snimiti tipične okućnice, izraditi makete nekolikih karakterističnih okućnica, kuća i zgrada.

Nardona ishrana stanovnika Zavođa, kad se rasele, pretrpeće izmene (a to će imati svakako posledica i na njihovu telesnu konstituciju), jer neće biti onakvog ribolova kakav je sada i pored toga biće izmenjenja i njihova poljoprivredna proizvodnja koja je davala bazu ishrane. Stoga će biti potrebno da se utvrde karakteristike sadašnje ishrane kako sa kvalitativnog tako i sa kvantitativnog gledišta.

Narodna ishrana stanovnika Zavođa, kad se urbanizaciji a posle iseljenja ona će se, kao što pokazuje iskustvo iz drugih krajeva, odmah izmeniti, pa je potrebno utvrditi sve današnje karakteristike nošnje u tom kraju.

Obilato područje narodnih običaja i verovanja takođe će pretrpeti radikalne promene čim se stanovništvo iz Zavođa pokrene i preseče veze sa svojom dosadašnjom sredinom i promeni osnove svoje egzistencije.

Zavođe se odlikuje osobitim bogatstvom i stvaralaštvom na polju narodne usmene književnosti (pesme, priče, anegdote) i muzike. Koliko se dosada moglo zapaziti, u svemu tome ima mnogo lokalnoga, što će se posle iseljenja vremenom neminovno izgubiti ili dobiti sasvim drugi vid, pa je potrebno da se od toga blaga što više pobeleži i snimi.

Kao što sam pomenuo, Zavođe ili Miruška kotlina predstavlja ne samo jednu malu geografsku celinu nego je to i jedna socijalna celina. Iako malena, ona ipak ustvari složen sistem društvenih veza i odnosa unutar granica te predeone celine koji ima uz to i veoma raznovrsne i ustaljenje veze sa susednim krajevima. Taj sistem će biti potpuno razoren, pa je stoga potrebno naročitu pažnju posvetiti proučavanju sadašnje organizacije porodice, roda i sela kao i svih drugih ustanova i pojava društvenog života.

Razume se , u tom radu potrebno je koristiti i sva moderna sredstva za dokumentaciju a naročito, pored pomenutih, magnetofon, film i tonfilm.

Taj posao na snimanju sadašnjeg narodnog života u Zavođu mogao bi da obavi, u režiji investitora ili samostalno, Muzej u Trebinju ili Zavod za zaštitu spomenika kulture ili neka naučna ustanova.

NOTWENDIGKEIT VON ETHNOLOGISCHEN AUFNAHMEN IM TALE VON TREBIŠNJICA

In Beziehung mit dem Aufbau von zwei grossen Hydrozentralen wird im Tale von Trebišnjica in der Herzegovina zum Überschwemmen von einigen Ansiedelungen und von Auswanderung deren Bevölkerung kommen. Deshalb legt Autor in dem obigen Artikel vor, dass man auf dem gefährdeten Terrain ausführliche Aufnahmen von der Volkskultur und dem Volksleben macht, um die wissenschaftliche Dokumentation darüber aufzubewahren so auch, dass man ausführlich zur Darlegung bringt, was und auf welche Weise das alles aufgenommen und beschrieben werden sollte.

SMAIL TIHIĆ

SPOMENICI KULTURE I TURIZAM

S tehničkim progresom čovječanstva i povećanim blagostanjem ljudi porasla je i želja za upoznavanjem drugih zemalja i životom njihovih građana, razmjenom mišljenja i međusobnim zbližavanjem. Tako su se pojavili novi nomadi dvadesetog stoljeća poznati pod imenom: turisti. Danju i noću, ljeti i zimi, pojedinačno i u grupi, pješke i uz pomoć svih prevoznih sredstava (po kopnu, moru i vazduhu) polaze oni u hodočašće novim, *njima nepoznatim materijalnim i duhovnim vrednotama* drugih područja ove uzavrele planete. Neugasli romantičarski momenat je još uvijek prisutan i predstavlja jedan od faktora zbog kojih oni uopšte polaze u drugu sredinu. No ne treba pri tom ispustiti iz vida i izvjestan naučni, kulturno-istorijski interes stručnjaka za pojedine turističke oblasti, koji uz odmor i razonodu, u posljednje vrijeme — postaju bitni razlozi za pokretanje *golemih masa građana industrijalizovanih* zemalja u krajeve s toplijim podnebljem, na sunčane morske plaže mediteranskih zemalja. I ukoliko neka zemlja ima bolje prirodne uslove, interes turista za nju tim je jače naglašen. Ali su značajni i drugi momenti: prije svega politički ugled zemlje u svijetu, njeno mjesto i odnosi s drugim nacijama, razuđenost i tehničko stanje komunikacija, mogućnosti smještaja i troškovi boravka, propagandna aktivnost, a naročito bogatstvo i raznolikost spomeničkog fonda.

Tako se, otprilike, razvijao međunarodni turizam, koji — u poslijeratno doba — pokazuje tendenciju stalnog porasta. Kao karakteristično, međutim, može se spomenuti da danas u turističkom prometu ne učestvuju više samo bogati građani, već *gotovo svi slojevi ljudi, tendencija, uostalom,* posebno naglašena u strukturi razvoja našeg domaćeg turizma.

Jugoslavija, zemlja izuzetnih prirodnih ljepota i kulturno-istorijskih vrijednosti, područje s veoma povoljnim klimatskim uslovima, nacija sa zdravom i progresivnog društvenom i političkom organizacijom, a i kao područje snažnog ekonomskog prosperiteta, ima sve uslove da se razvije u jednu od najačih turističkih zemalja Evrope, kakav *je razvoj, uostalom, i sve više* naglašen. Govoreći o međunarodnim vezama naših društvenih organizacija, u referatu podnijetom na Desetom plenumu Saveznog odbora SSRNJ, drug Veljko Vlahović istakao je, između ostalog, i činjenicu da se broj inostranih turista koji posjećuju Jugoslaviju ubrzano približava cifri od jednog miliona godišnje. Upoređujući 1951. godinu kada je našu zemlju posjetilo oko 70.000 , i 1959. godinu kada se taj broj povećao na 800.000 on je pružio ubjedljiv argumenat takvom iščekivanju. Nema sumnje da ovako velike posjete građana raznih nacionalnosti u našu zemlju utiču i na njihova drugačija shvatanja o političkoj stvarnosti u FNRJ i uopšte o životu naših ljudi. Analogno tome i odlasci Jugoslovena u druge zemlje donose nesumnjive nam koristi, jer pružaju pouzdaniju predstavu o životu drugih naroda, njihovim običajima i istoriji, kulturi i umjetnosti, prosvjeti i tehničkom progresu...

Podaci o nacionalnom dohotku i uopšte pokazatelji o tendencijama porasta turističkog prometa u svijetu navode na realnu pretpostavku da predstoji period daljneg jačanja turizma i turističkog prometa u našoj zemlji. S obzirom na nesumnjivo veliku ekonomsku isplativost i korist koju zemlja može da ima od povećane turističke frekvencije, *razumljivo je da se i kod nas — u posljednje* vrijeme — vrše napori na unapređenju turističke službe i intenzifikaciji turističkog saobraćaja. Za uspješno prilaženje problemu potreban je, međutim, temeljan studij brojnih faktora, posebno na relaciji razmatranja i upoređivanja karakteristika tipičnih za domaći ili inostrani turizam, budući da svaki od njih ima svoje zakonitosti i specifične oznake. Smatra se, naime, da smo — gledano iz opštedruštvenog aspekta — za inostrani turizam zainteresovani prvenstveno iz privredno-ekonomskih i političkih razloga. Kod razmatranja, pak, unapređenja i razvoja domaćeg turizma polazni osnov čini socijalno-humanitarni aspekt, a tek *onda dolaze privredno-ekonomski razlozi.*

U pokušaju za anticipacijom specifičnih vidova turizma kod nas, posebno na liniji razmatranja njegove moralne strane i sa željama da gosta — u skladu s plemenitim tradicijama gostoljubivosti *naših naroda — učinimo zadovoljnim* kroz sve njegove potrebe — jer zadovoljan gost je i naj-

bolja reklama — daje dovoljno razloga da obratimo posebnu pažnju izučavanju raznih i složenih problema psihološkog karaktera.

Ali, ono što u ovoj prilici želimo naročito istaći je činjenica da je — uporedo s povećanjem turističkog prometa — poraslo i interesovanje za spomenike kulture i njihovo korištenje u tom pravcu. jer, prije svega, postoji prirodan interes putnika za poznavanjem njima nepoznatih prirodnih, kulturno-istorijskih i umjetničkih vrijednosti sredine u koju dolaze. Zbog toga je potrebno da se takvi objekti i praktično koriste za potrebe turizma, čime se — na određeni način — želi ostvariti specifična atmosfera u raspoloženju putnika koji obilaze takve objekte i u njima se zadržavaju. Sretnim ubacivanjem zanimljivog sadržaja u, inače, atraktivan ambijent, moći će se ostvariti prijatnije raspoloženje svakog putnika, čime se, nesumnjivo, može uticati i na njegovo nešto duže zadržavanje, što je upravo i osnovni zahtjev razumne turističke politike, budući da ima veoma pozitivnog odraza na povećanje platne bilanse.

Prirodno bi zbog toga bilo da i mi našim spomenicima kulture i prirode posvetimo odgovarajuću pažnju i brigu društva za njihovu njegu i održavanje. Ali, prema onome što je dosada urađeno može se dosta pouzdano ustvrditi da — uprkos pozitivnih zakonskih propisa i opšte pažnje koju društvo poklanja ovom problemu — nije u ovom pogledu mnogo učinjeno. Jer, činjenica je da još uvijek, i na sve strane (na primjer u Bosni i Hercegovini) stoje brojni, čak veoma zapušteni i gotovo derutni spomenici — te dugoročne nerentabilne investicije — i predstavljaju tužan detalj u slici grada i sela, u određenom stepenu i ogledalo naše kulture. Razumije se da za takvo stanje ima dosta opravdanja, objektivnih razloga i poteškoća (stoljetna nebriga i nehat široke javnosti, neimaština, rđav i nesolidan građevni materijal), ali i nerazumijevanja. Tek unazad godinu-dvije dana zapaža se i na tom planu osjetno pomjeranje. Brojne ustanove i preduzeća i drugi zainteresovani faktori počinju sve više da vode brigu o spomenicima razmatrajući mogućnosti njihovog korištenja za svakodnevne potrebe života, posebno turizma. Takvo pomjeranje stava i mišljenja dobilo je svoju, čak vrlo snažnu, podršku i kod najviših državnih faktora. U prilog tome, navešćemo izvještaj Odbora za prosvjetu Saveznog vijeća Savezne narodne skupštine o stanju i problemima u oblasti zaštite spomenika kulture, podnijet na sjednici Saveznog vijeća Savezne narodne skupštine, dne 2. XII 1960. godine, u kome je — između ostalog —istaknuto i slijedeće:

»Spomenici kulture, po mišljenju Odbora, mogu postati veoma važan faktor i u privrednom životu zemlje. Oni mogu biti od velikog značaja za razvitak i unapređivanje turizma, a podsticati razvitak saobraćaja, ugostiteljstva, trgovine i drugih privrednih grana. Međutim, dosada se nije mnogo učinilo na stvaranju odgovarajućih uslova da se spomenici kulture iskoriste i u te svrhe. Bilo je tu i objektivnih teškoća, ali je bilo i nerazumijevanja. Zbog toga Odbor za prosvetu smatra da svi faktori — počev od komune do federacije mogu pomoći zaštiti spomenika kulture i time što bi ih povezali dobrim komunikacijama i saobraćajnim vezama, podigli ugostiteljske i turističke objekte, organizovali posete spomenicima

Veći doprinos zaštiti i čuvanju spomenika kulture mogu dati filmska i izdavačka delatnost, radio i televizija. Razvijajući svoju aktivnost i u pravcu zaštite spomenika kulture oni mogu veoma mnogo učiniti da značajniji spomenici kulture, putem publikacija ili filmskih ostvarenja, radio ili televizijskih emisija postanu još pristupačniji svim krajevima naše zemlje, a u isto vreme još šire upoznaju i inostranstvo sa ovim našim bogatim kulturno-istorijskim nasleđem.

Jedan od vrlo krupnih problema u oblasti zaštite spomenika kulture, po oceni Odbora, jeste materijalna baza čitave ove službe. Iako utrošena sredstva nisu mala, niti su mala sredstva koja se odvajaju za tekuće izdržavanje ove službe, veoma je akutno pitanje odvajanja znatno većih sredstava za potrebe zaštite... Sem toga, Odbor predlaže da se prouči mogućnost ustanovljavanja novih i širih izvora finansiranja zaštite spomenika kulture, kako bi se omogućilo potpunije održavanje i čuvanje ovog značajnog kulturno- istorijskog nasleđa.

Zaštita mnogih spomenika kulture ne bi trebalo da bude u nadležnosti samo komune. Mnogi od spomenika kulture i po svom značaju i po sredstvima koja treba odvajati za njihovo održavanje prelaze njene okvire i materijalne mogućnosti. Zato ovu oblast, po mišljenju Odbora za prosvetu, treba drukčije tretirati od ostalih javnih službi, i naći takva rješenja u kojima bi obaveze i odgovornost za zaštitu spomenika kulture imali i komuna, i republika, i federacija.«

Međutim prije nego što iznađemo najpogodnije forme korištenja spomenika kulture i prirode za potrebe turizma potrebno ih je osposobiti za takvu svrhu, tj. provesti sve preventivne mjere da ih učinimo fizički sigurnim, čistim i pristupačnim za prijem posjetilaca. Pristup može biti pješački i kolni. Ovo je posljednje veoma važno zbog činjenice da se sve veći broj putnika koristi, danas, motornim vozilima, čime im se pruža mogućnost brzog obilaska većih područja i njihovog spomeničkog fonda, čak i onih za koje smo doskora smatrali da su — zbog udaljenosti od postojećih saobraćajnica — zabačeni, i tako bez interesa za kulturnu javnost. Situacija se, unazad nekoliko godina, zbog malo prije navedenog razloga, iz osnova promijenila. Radoznao čovjek našeg doba pokušava da prodre u sve krajeve svijeta, čak i u ona mala do jučer zaboravljena mjesta, koja preko noći — zbog svoje prirodne ljepote i zanimljivih spomenika — postaju turistički privlačna i frekventna, ali samo uz uslov da smo ih povezali saobraćajnicama i tako učinili dostupnim ljudima. Takav vid turističkog prometa, normalno je očekivati, poprimaće u bližoj budućnosti sve to veći značaj.

Tek nakon rješavanja tih osnovnih preduslova moći ćemo da pristupimo i izradi jednog planskog programa konzervacije spomenika kulture i njihove adaptacije na novu funkciju. Zbog opsežnosti posla i brojnosti zahtjeva koji se u tom smislu — u posljednje vrijeme — postavljaju u čitavoj zemlji, i na širokom planu, biće potrebno provesti neku kategorizaciju spomenika kao turističkih vrijednosti da bismo tek onda mogli utvrditi prioritete naših ulaganja za njihovu rehabilitaciju i stepen pažnje koji im treba posvetiti. Tek tada ćemo moći provesti redoslijed stvari i ostvariti njihov kontinuitet.

Takav tok stvari, uostalom, osjeća se, unazad kraćeg vremena, u praksi rada nekoliko naših komuna gdje se vidi istaknuto njihovo nastojanje za afirmisanjem spomeničkih vrijednosti svoje uže i šire okoline i njihovog korištenja u turističkim relacijama. Za prilike u Bosni i Hercegovini karakterističnije slučajeve predstavljaju nastojanje NOS-a i NOO-e Jajce, NOS-a i NOO-e Mostar, NOO-e Čapljina, NOO-e Travnik, NOO-e Busovača, NOO-e Centar i Ilidža u Sarajevu, i drugih komuna. Za razumijevanje takvih napora navešćemo samo slučaj Jajca, pošto je on u ovom momentu i najevidentniji.

Imajući pred očima kolosalno bogatstvo spomeničkog fonda u gradu i bližoj i daljoj njegovoj okolini, i sa željom da priđe njegovom planskom i sistematskom korištenju za kulturno- prosvjetne potrebe i turističke i privredne svrhe — Narodni odbor opštine Jajce pristupio je rješavanju problema na način koji je uključio relativno najviše mogući stepen efikasnosti rada. Uz predhodnu konsultaciju i saglasnost najšireg kruga zaiteresovanih stručnjaka i drugih mjerodavnih faktora koji su postavili osnovne principe za prilaz ovom problemu, obrazovana je radna grupa koju su sačinjavali stručni saradnici republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Sarajevu, građevinski tehničari NOO-e Jajce i glavni urbanista Jajca. Zadatak je njen bio da — u vremenu od 1—15 juna 1961. godine — obiđe na terenu sve spomenike kulture i prirode, upozna postojeću tehničku dokumentaciju, konsultuje stručnu literaturu i —na kraju — svestrano i temeljito prodiskutuje koje od tih spomenika — kako i po kome redoslijedu — konzervirati, a koje adaptirati za savremene potrebe grada.

Na temelju ovako obavljenog posla, grupa je dobila zadatak da sačini:

a) opšti registar svih spomenika kulture i prirode u Jajcu i njegovoj okolini;
b) registar spomenika koje treba konzervirati;
c) registar spomenika koje treba adaptirati.

Iz tako ustrojenih registara da pripremi:

a) program konzervacije spomenika kulture i prirode, i
b) program adaptacije spomenika kulture i prirode.

»Ovi bi programi, poslije razmatranja i usvajanja, morali biti obavezno prihvaćeni od strane glavnog projektanta generalnog urbanističkog plana Jajca i unijeti sa njegove strane u ovaj plan, a poslužili bi i kao projektni programi (projektni zadaci) za porudžbinu investicionih programa odnosno idejnih i glavnih projekata za konzerviranje ili adaptiranje pojedinačnih ili grupnih spomenika kulture ili za uređenje ambijenata oko njih. O ovome grupa treba da vodi računa i da programe takve i sačini.«

Na osnovu ovako datih uputstva, grupa je obavila svoj zadatak. Obilaskom i proučavanjem spomenika na terenu i diskusijom o vrijednosti i upotrebljivosti svakog pojedinog objekta i mogućnostima njihovog korištenja za život, došlo se do rezultata kakvi nisu mogli biti zamišljeni. Uvidom na terenu konstatovano je, na primjer, da Jajce sa svojom daljom prirodnom okolinom — izvor Plive i gravitaciono područje rijeke Janj — predstavlja jedinstvenu, organički vezanu, turističko-rekreativnu cjelinu, pa je u tom smislu treba i koristiti. Takve vrijednosti ovog područja rezultat su sretnog jedinstva veličanstvenih prirodnih ljepota i bogatstva i raznolikosti fonda spomenika kulture: bučni slapovi i kaskade sa skupovima od po nekoliko desetaka drvenih mlinova na Janju i Plivi; klisure i ponori divljih planinskih rijeka na čijim obalama žive — u jedinstvenom skladu — ansambli drvenih seoskih kuća strmih krovova; bogata sedrena područja i antičke grobnice u njima; kompaktna zdanja srednjovjekovnih gradova u pitoresknom pejzažu; kule i odžaci, i mnogi drugi spomenici... Pedesetak između njih upisano je u registar objekata spomeničke vrijednosti, a najvredniji od njih predloženi su za adaptaciju i praktično korištenje. 90% tih spomenika-kaže se u izvještaju grupe stručnjaka — mogu da budu objekti prvorazrednog značaja u turističkom prometu, pouzdana vrela materijalnog prosperiteta komune. Upravo u tom smislu dat je i prijedlog Narodnom odboru opštine za njihovu adaptaciju, čime je otvoreno pitanje za snažnu orijentaciju komune na liniji razvijanja turizma kao jedne od primarnih privrednih aktivnosti grada i života njegovih žitelja.

Uz narodne odbore opštine i srezova, i druge ustanove, preduzeća i društvene organizacije sve jače ispoljavaju tendenciju takve eksloatacije spomenika kulture i prirode na svom području. Za ilustraciju ovakvih nastojanja navešćemo dvatri karakteristična slučaja iz prakse društvenih i privrednih organizacija u Sarajevu.

U planu rada turističkog društva »Turist« u Sarajevu za 1960. godinu, unijet je zaključak: »Postepeno otpočeti obnavljati istorijske spome-

nike i u vezi toga aktivirati turističku propagandu za posjetu istih. Ovdje u prvom redu dolaze spomenici u starom dijelu Sarajeva — bezistani, hamam, Baščaršija itd.«, dok Sreska ugostiteljska komora u Sarajevu, u programu izgradnje novih ugostiteljskih objekata, adaptacije i rekonstrukcije postojećih objekata, i planu potrebnih investicionih sredstava, s prijedlogom izvora finansiranja za period 1961—1965. godine — predviđa adaptaciju Gazi-Husrevbegova bezistana za bar i na način da objekat služi kao turistička atrakcija od čega investitor očekuje dragocjena strana sredstva plaćanja. Za ovu svrhu bi trebalo utrošiti cca 60 miliona dinara. Sredstva bi trebalo da daju: OIF 40 miliona, RIF 20 miliona.

Bivši NOO Stari Grad izradio je projekat kafane koja bi se izgradila na Žutoj tabiji i služila mjesnom stanovništvu i mnogobrojnim izletnicima. Ova radnja služila bi kao vidikovac na grad. Njena izgradnja košta 40 miliona dinara.

Izgradnjom kupališta na Bendbaši omogućeno je da veliki broj građana u ljetnim danima posjećuje uz Bendbašu radi kupanja i najbliža izletišta: Darivu i Koziju ćupriju.

Objekat na Darivi već je djelomično uređen, međutim, na Kozijoj ćupriji ima uvijek dovoljno izletnika i kupača pa bi trebalo na tom području sagraditi izletničku kafanu. Kafanu bi trebalo graditi u stilu neke planinske kuće, čiji bi se namještaj prilagodio tom obliku objekta. Predloženo je da se u ovu svrhu obezbijedi cca 20 miliona i da se ispred kafane uredi parking-plac. Ukoliko se prebaci put preko Kozije ćuprije na Alifakovac, uz ovu kafanu mogao bi se sagraditi motel ili možda kamp.

Kafana kod Bijambarske pećine. — Na području na kojem se nalazi Bijambarska pećina, koja se po ljepotama ne razlikuje od Postojinske pećine, nema nijedan ugostiteljski objekat. Da bi se ovaj turistički raritet mogao što bolje koristiti, potrebno je radi posjetilaca sagraditi jednu kafanu u stilu planinske kuće, koja bi radila i zimi. Ovaj objekat treba sagraditi prije nego što se dovrši put za Tuzlu kako bi se razvila propaganda za posjećivanje pećine i stvorili uslovi za prijem posjetilaca.

Već i iz ovako navedenih primjera jasno se može naslutiti kako — u posljednje vrijeme — izvori financijskih sredstava za konzervaciju spomenika kulture i njihovu adaptaciju za potrebe turizma, u posrednoj ili neposrednoj formi i o*bliku, postaju sve raznolikiji, čak i veoma zamjetni.* Da potkrijepimo tvrdnju navešćemo i izvod iz zajmova odobrenih za turizam i ugostiteljstvo iz opšteg investicionog fonda u 1957., 1958. i 1959. godini, gdje su — za turizam — dali: NOO Dubrovnik za »sv. Klaru« 66,100.000 din. (1958 g), i NOO Split za Dioklecijanovu palaču 50 miliona dinara (1958 g). Znatno su veća, međutim, sredstva koja — za potrebe konzervacije spomenika kulture i njihovo privredno iskorištavanje — daje Savezni fond za unapređenje kulturne djelatnosti. Sredstva ovog fonda — čini se — pretvaraju se u neku vrstu stalne brige za održavanje spomenika kulturno-umjetničkog nasljeđa FNRJ. Uzgred da napomenemo, republički Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Bosne i Hercegovine dobio je u 1961. godini 13,500.000. dinara iz sredstava ovog fonda za konzervaciju i održavanje spomenika kulture u Jajcu, Mostaru i Počitelju.

Slično već gore pomenutom, i u prijedlogu programa razvoja privrede i društvenog standarda NO Opštine Centar, u Sarajevu, za period 1961—65. god., doslovno se ističe stav po kome »treba više propagirati i privesti komercijalnoj svrsi objekte istorijske vrijednosti, jer predstavljaju glavnu turističku atrakciju ovog grada.«

U stavci »Ugostiteljstvo i turizam« — predviđa se adaptacija i preuređenje — na kombinovani ugostiteljsko-trgovinski objekat orijentalnog stila — današnjeg Gazi-Husrevbegovog bezistana s predračunskom vrijednošću od 127 miliona dinara.

S obzirom na slabe materijalne mogućnosti ugostiteljskih preduzeća, pored društvenog investicionog fonda Opštine, očekuje se učešće društvenih investicionih fondova, sreza, Republike i FNRJ. Uzgred da napomenemo, prijedlog programa predviđa i adaptaciju sadašnjeg Gazi Husrev- begovog hamama u cafe-bar.

I iz već ovako navedenih nekoliko podataka o pokušajima konzervacije spomenika kulture s namjenskim programom korištenja u turističkim relacijama, vidi se da se, uglavnom, radi o adaptacijama za potrebe ugostiteljstva i oživljavanja zabavnog života komune. Složenijih nekih zahvata krupnijeg obima u kojima bi se razmatrali aspekti korištenja čitavih spomeničkih ansambla ili pak iznalaženja spektakularnijih sadržaja na liniji postizanja što većeg stepena atraktivne privlačnosti, osobito na liniji dovlačenja potrošača A-kategorije u našu sredinu (kako nazivaju krupne potrošače u turističkom rječniku), a koji su dosta rijetki u našem turističkom prometu, nema. Usamljen, i zasada još uvijek čedan pokušaj (osim prakse Dubrovnika, Splita i još nekih naših gradova koji iskorištavaju spomenike za mjesta izvođenja raznih kulturno-umjetničkih programa — dramske i operne predstave, koncerti, i sl.) ogleda se u nastojanjima Narodnog odbora opštine Jajce za iluminaciju svojih spomeničkih vrijednosti. Nešto slično, mada u mnogo manjem opsegu, pokušali su i NOO Višegrad, s rasvjetom starog Mosta Mehmed-paše Sokolovića za koju je svrhu upotrebljeno dvadesetak reflektora, i NOO Mostar, također, s rasvjetom svog Starog mosta.

U želji da učine grad još bližim i privlačnijim u očima turista, narodni odbori opštine i sreza Jajce, kroz sretan aranžman koji je sklopilo preduzeće »Feroelektro« s firmom »Phillips« iz Holandije, dobili su 88 reflektora razne jačine, koji — stručno postavljeni — osvjetljavaju najznačajnije spomeničke vrijednosti grada (Kastel i perimetralne zidove starog grada, Medvjed — i Sahatkulu, Dom AVNOJ-a, kompleks Crkve sv. Luke, vodopad i kaskade na Plivi, skupine vodenica na Plivskom jezeru).

Nema sumnje da ovako postavljen i realizovan program rasvjete predstavlja snažan prilog ljepšem izgledu spomenika istorijskog Jajca, njihovoj još većoj privlačnosti na liniji uspostavljanja kontakta s najširom javnošću, budući da se općenito smatra da arhitektonski objekti prošlosti ne smiju više da budu tretirani kao »muzealni eksponati«. Ovo s razloga, jer su iskustva u inostranstvu pokazala da takva rasvjeta u znatnoj mjeri unapređuje turistički promet. Statistike, na primjer, navode da se — od časa kada se u pojedinim mjestima, koja posjeduju vrednije spomenike starije arhitekture (srednjovjekovni gradovi, dvorci, crkve, džamije, kule, mostovi ...) i prirodne ljepote (slapovi i vodopadi, pećine i klisure, veliko drveće, parkovi izvori i slično) provela noćna rasvjeta — broj noćivanja znatno povećao, čak i u omjeru od 800%, te da se svaki pojedinac-turista zadržao duže vremena u takvoj sredini. Ilustrativan primjer u tom pogledu pružaju neki gradovi Belgije i Francuske koji posjeduju vrijedne istorijske ansamble i gdje je ta nova rasvjetna tehnika imala dosada najviše uspjeha. Zato je shvatljivo da se u tim — da tako reknemo — izrazito turističkim zemljama država javlja kao investitor koji finansira modernizaciju javne rasvjete u gradovima i spomeničkim ansamblima. Napokon, smatra se kao logično, da tako osvijetljeni gradovi i istorijski ansambli pokazuju, u izvjesnom stepenu, i blagostanje zemlje, njen materijalni prosperitet i međunarodni prestiž, i kao najvažnije: oni postaju važan faktor kutlurne potrebe i umjetničkog osjećaja današnjeg promatrača.

Primjenom svjetla u istorijskim ansamblima ili na otvorenom prostoru ne teži se više samo za ljepotom vizuelnog utiska, već se ide i dalje u traženju raznolikih sadržaja koji treba da obogate noćni život grada i tako dopuste produžavanje boravka do duboko u noć. Te nove forme zabave i razonode, uz konvencionalne oblike zabavnog života po kafanama i barovima, unutar koncertnih dvorana i na terasama, odvijaju se i u nastojanjima za organizacijom raznolikih noćnih svečanosti, od kojih su najpoznatije one u Versaillessu i turističkim mjestima francuske i italijanske obale, zatim poznate noćne priredbe »Son et lumière«, uz kombiniranu primjenu svjetla, zvuka i *vode; razni isključivo svjetlosni programi* i spektakli, grupne šetnje gradom i obilasci njegovih zanimljivosti noću (»Paris by night«) i slično tome.

Da bi uspjeh bio potpun na ovom je poslu potrebno angažovati odgovarajuće stručnjake, prije svega arhitekte i likovne umjetnike, urbaniste i estetičare, konzervatore i svjetlotehničare, čime će se, nesumnjivo, ostvariti željeni cilj, i najljepše — okolini prilagođeno — rješenje. Taj faktor prilagođivanja rasvjete ambijentu i naše razumijevanje za prisutne vrijednosti predstavlja odlučan elemenat za stvaranje odgovarajuće atmosfere i štimunga. Stanovišta pak da se pojedini monumentalni objekti mogu promatrati odvojeno od svog ambijenta, tj. osvjetljavanjem samog objekta i promatranjem s obzirom na bogatstvo detalja, neispravna su čak i u slučajevima kada se radi o objektima koji bi davali i briljantne svjetlo-tehničke efekte. Zato će tu i tamo, u ambijentu starijih bosanskih kuća, na primjer, vrlo dobro odgovarati plinske ili čak petrolejske lampe i kandelabri, korišteni na način da se u njih mogu ugraditi i normalne električne žarulje sa žarnom niti. Takvom rasvjetom moći će se ostvariti intimna atmosfera starog milijea.

U drugim pak prilikama takva rasvjeta neće odgovarati, već će se ići na rješenje koje će — u konkretnom slučaju — najviše zadovoljiti. A to znači da će u jednom slučaju rasvjeta biti intimna i tiha potrebna miru i odmoru, drugi put snažna i vesela namjenjena životnoj dinamici i komuniciranju. Rasvjeta koju želimo postići može se — do izvjesnog stepena — ostvariti i pojedinačnim izvorima svjetlosti postavljenim na stupovima i konzolama, ali i kroz pomoć ulične (viseće) rasvjete. Od naročitog su značaja grupe reflektora disponiranih na način da mogu mlazevima svjetlosti različitih intenziteta istači kvalitet *cjeline, strukturu građe i važnije detalje.* No, bilo kako god osnovno je pritom podvući činjenicu da svaka istorijska epoha stvara arhitektonske prostorne oblike i formira građevna tijela na temelju izvjesnih ideja i zakonitosti. A to znači da bismo takve istorijske objekte iz različitih epoha htjeli rasvijetliti — moramo poznavati i poštivati zakonitosti, ideje i oblikovnu težnju dotičnog perioda, da bismo onda mogli utvrditi kakav sadržaj prostoru daju pojedine faze istorijskog toka, budući da razliku u rasvjeti objekata ove vrste uvjetuje i strukturalna građa, estetska i etička idejnost.

Rasvjeta pak starih mostova koji imaju spomenička svojstva, ali i koji su još uvijek ostali *namjenski, jer aktivno služe za potrebe čovjeka,* zahtijeva jedinstven tretman kako bi pružila maksimum preglednosti i dobre vidljivosti za potrebe saobraćaja noću, a onda i zbog estetsko-oblikovnih i turističko-atraktivnih razloga provelo prilagođavanje opšte slike spomenika u panorami grada. Ovo je, smatramo, bilo potrebno istaći upravo zbog činjenice što pojedini objekti ovog tipa predstavljaju osobito privlačna mjesta turističkog interesa (Stari most u Mostaru, Kozija ćuprija kod Sarajeva, Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, most u Blažuju, i dr.) i što se u nekim mjestima (Mostar, Višegrad) — rekli smo već — zapažaju nastojanja i vrše pokusi za njihovom rasvjetom.

I inače, u najviše slučajeva, rasvjetom se danas ističu pojedinačni spomenici unutar urbanih cjelina (na primjer, Ali-pašina džamija u Sara-

jevu) da bi se tako još više istakla ljepota njihova. U pojedinim slučajevima takvi projekti penju se do stepena umjetničkih realizacija, u drugim, pak, pokazuju odsustvo inventivnosti arhitekte, dok su pojedina rješenja polovična. Dešava se, naime, da projekat u osnovnoj svojoj namjeni uljepšavanja objekta noću ispuni svoj zadatak u punoj mjeri, ali, često i nehotice, zanemari i drugi aspekt njegove ljepote, tj. izgled objekta danju. Dešava se, naime, da su rasvjetna tijela postavljena direktno na spomeniku ili u neposrednoj njegovoj okolini pa svojim prisustvom (formom i veličinom) zaklanjaju ili odudaraju od spomenika, narušavajući ljepotu cjeline i estetsku vrijednost objekta (reflektori na Ali-pašinoj džamiji u Sarajevu, reflektor ispod glavnog portala citadele u Jajcu).

Ovakvi nedostaci mogu se ukloniti samo kroz studiozan prilaz problemu i uz više pokusa za *pronalaženjem rješenja koja će najbolje moći da* odgovore postavljenom zadatku. Samo tako postići će se željeni uspjeh, štaviše, otkriće se nove, dotle nezapažene, vrijednosti koje će još jače istači *objekat u novom i zanimljivijem ruhu.* Nakon toga, on će brzo dobiti na svom publicitetu. Zato i nastojanja u tom pravcu treba da su upravljena na liniju stvaranja posebne i vedre atmosfere za razonodu građana i noćnu živost turističkih mjesta, što prije svega treba da ima svoj ekonomski značaj i vrijednost. Zbog navedenog, takvom rasvjetom nije poželjno obuhvatiti samo objekte unutar gradskih naselja, već i istaknutije spomeničke vrijednosti — stare gradove i dvorce, prirodne rijetkosti i nacionalne parkove — locirane u blizini glavnih turističkih itinerera u FNRJ.

U zaključku razmatranja ovog problema postaviće se nužno i pitanje ko će finansirati projekte rasvjete i njenog održavanja. Naše je mišljenje da će na ovom poslu moći da — uz sredstva komuna, republičkih i saveznih državnih organa — izvjestan, pa i veći udio snose turističke i druge organizacije i privredna preduzeća zainteresovana za turizam i turistički promet (trgovina, ugostiteljstvo, putničke agencije).

Ovako osposobljeni, spomenici kulture i prirode postaju nesumnjivo jedno od najznačajnijih vrela *prihoda tzv. turističke industrije* — izraz preuzet iz turističke terminologije zapadnih zemalja, pa iako dosta neprecizan, posuđen je u svom današnjem značenju sa željom da se prikaže ogromna isplativost ove grane privrede koja u nekim zemljama dostiže fantastično velike prihode — (Italija, na primjer, ubire godišnje oko 300 milijardi lira od turizma!), tako da oni predstavljaju i ključne stavke u budžetima tih zemalja.

O tome kakav sve interes javnosti postoji za spomenike i kolike koristi zajednica može da ima od takvog njihovog korištenja, posebno u slučajevima kada ih budemo potpuno kompletirali za svrhe razgledanja, pokazuje i nekoliko primjeraka iz naše domaće prakse.

Gamzigrad kod Zaječara u Srbiji, je, na primjer, u toku 1959. godine razgledalo 12.000 ljudi, iako se ne može reći da on leži na pogodnim komunikacijama, dok je u Splitu, gdje su uslovi smještaja povoljni, a pristup lako moguć, podrume Dioklecijanove palače, samo u toku jedne sezone razgledalo oko 200.000 ljudi. Za prilike naše Republike spomenućemo samo Svrzinu-kuću u Sarajevu, koja, danas, egzistira kao depandansa Muzeja grada Sarajeva. Ovaj zanimljivi objekat muslimanske gradske arhitekture posjetilo je u toku tri ljetna mjeseca 1961. godine oko 6.000 stranih turista a gotovo svaki od njih kupio je pritom po jednu ili dvije dopisne karte-razglednice ili se fotografisao u zgradi, dok su svi bezuvjetno, platili ulaznice u iznosu od po pedeset dinara.

Nema sumnje, da sva tri navedena primjerka ukazuju na isplativost ovakvog korištenja spomenika kulture u, dakle, čisto komercijalnom smislu.

Gro prihoda dobiva se posrednim putevima (trgovina, ugostiteljstvo, saobraćaj, razni servisi, boravišna taksa), ali i neposredno. Najčešći vid ovog primanja predstavljaju naplate za obilazak i razgledanje spomenika. Na žalost, međutim, mora se podvući da — za razliku od drugih zemalja (Italija, Francuska, Belgija, Austrija . . .) koje ovim putem ubiru veoma krupne iznose, kod nas su oni, relativno, veoma mali. Razlog su niske cijene ulaznica, a onda i činjenica da imamo *mali broj spomenika* osposobljenih za potrebe prezentacije. Tako se, naprimjer, u Italiji prosječna cijena za jednu posjetu i obilazak spomenika kreće između 200 i 300 lira, dok kod nas, i *u slučajevima obilaska najmonumentalnijih spomenika*, ona ne premaša iznos od 30—50 dinara. S druge strane, rekosmo već, posjedujemo veoma ograničen broj spomenika osposobljenih za svrhe razgledanja. Konkretno, na primjer, u Sarajevu — osim muzeja i Umjetničke galerije — samo su još Gazi Husrev-begova džamija, Srpsko-pravoslavna crkva i Svrzina kuća donekle, ali ne i sasvim, pripremljeni za ovaj zadatak, dok su svi ostali zanemareni i ne koriste se. Naravno, da svi spomenici i nisu podesni niti se mogu eksploatisati u navedenom smislu. Naime, najveći broj spomenika Bosne i Hercegovine su arhitektonski objekti koji, osim građevne konstrukcije i raspodjele prostora, ne sadrže u svojoj unutrašnjosti nikakve druge vrijednosti koje bi bile od interesa za razgledanje. Takvi objekti vidljivi su izvana i često nema potrebe za ulaskom u njihove unutrašnje prostore. Pa i u slučajevima gdje postoji zanimljiv fragment koji bi trebalo vidjeti, ali čije razgledanje ne zahtijeva duže zadržavanje posjetioca — smatramo da ne bi trebalo ići na naplatu ulaznica. Uostalom, izvjesna korist od tih posjeta je već unaprijed iznuđena i sastoji se u zadržavanju putnika i honorarima koje on plaća turističkoj službi grada za usluge koje su mu napravili profesionalni vodiči. Napokon, treba istaći da je takva praksa i u drugim zemljama gdje su — tokom turističke sezone — otvorena vrata mnogih objekata spomeničke vrijednosti za dananoćne posjete i bez ikakve naplate ulaznica (Venecija, na primjer). U svim tim slučajevima radi se o objektima sekundarnijeg značenja i vrijednosti u spomeničkom smislu. Dosljedno tome i kod nas bi se — u vrijeme turističke sezone — morali potruditi da vrata spomenika takvog značenja otvorimo za nesmetan ulaz svakog posjetioca. Ali da uspijemo u tome, potrebno je ostvariti i nužne tehničke preduslove za takvo kontaktiranje s javnošću, što prije svega znači da je nužno preduzeti mjere fizičkog osposobljavanja spomenika za navedenu svrhu, a tek poslije i rješavati pitanje njihovih čuvara i plaćanja te troškova održavanja i čišćenja prostorija zgrade. U slučajevima objekata namjenjenih prezentaciji, ovakvi zahtjevi su prvi i nužan prilaz u razmatranju postavljenog pitanja, nakon čega dolazi osposobljavanje spomenika za prijem posjetilaca i briga za njihovo što duže zadržavanje u prostoru. Da *uspijemo u tom, nužno je potrebno da izabrani* objekat — uz vlastite ljepote i vrijednosti svoje arhitektonike — ispunimo i inventarom koji mu odgovara, stvarima i predmetima istorijske i umjetničke vrijednosti (namještaj, slike, predmeti primijenjenih umjetnosti, stare knjige i rukopisi, ulomci dekorativne arhitekture i plastike i slično tome). Sve su to stvari kakve mi imamo i kakve se nalaze razbacane u raznim krajevima Bosne i Hercegovine, zanemarene i ugrožene, derutne, ali koje se mogu sakupiti , očistiti, konzervirati i u sklopu ovakvih ambijenata prezentirati kulturnoj javnosti. Objekti namijenjeni ovom zadatku moraju biti osigurani laganim pristupom, rasvijetljeni danju i noću, na način da bi boravak posjetioca bio što prijatniji, samim tim i što duži. Međutim, na žalost, rekosmo već, mnogi naši spomenici, koji bi se veoma dobro mogli da iskoriste za ove svrhe, ostali su do danas neobuhvaćeni brigom i pažnjom društva. Štaviše, neki između njih, zbog nenamjenskog korištenja i tehničke zapuštenosti, predstavljaju, i nerijetko, ružne tačke u urbanističkom dekoru grada, ogledalo našeg *sopstvenog neukusa. Navešćemo dva-tri karakteristična primjera iz Sarajeva.*

Stari jevrejski hram — koji bi mogao da bude odlično iskorišten kao depandansa nekog muzeja (konkretno, na primjer, kao depandansa Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, u kome bi bila prikazana stradanja bosansko-hercegovačkih Jevreja za posljednjeg rata), danas je neukusno stovarište, natrpano drvenom ambalažom, čak izvana, visoko uza zid, na sve četiri strane zgrade, tako da je objekat, formalno, postao nedostupan javnosti. Ili, na primjer, Gazi Husrev-begov hamam, koji bi također mogao da služi kao neki ugostiteljski objekat orijentalnog tipa (noćni bar, slastičarna i slično), još bolje kao depandansa centralnog *muzeja tehnike Bosne i Hercegovine*, i kome bi bio predočen razvoj higijenskih uređaja BiH-e kroz istoriju. Danas je to obični skladišni prostor za smještaj knjiškog materijala. U sličnim situacijama nalaze se i drugi spomenici kulture Sarajeva (Gazi-Husrev-begova medresa, Morića-han, Hadži Sinanova tekija). Svi oni čekaju vrijeme kada će moći — i s pravom — da se aktivno uključe u život, za opšte dobro sviju nas i materijalni prosperitet komune.

Uz ulaznice za obilazak i razgledanje spome*nika, u nekim mjestima naplaćuju se i ulaznice* za šetnju po bedemima srednjovjekovnih gradova (praksa koju već duže vrijeme i sa uspjehom primjenjuju u Dubrovniku). Tu su i prihodi od ilustrovanih dopisnih karti — razglednica (crnobijelih i u koloru) sa foto-snimcima spomenika i važnijih predmeta spomeničkog značaja koje se prodaju kod obilaska spomenika. Zatim prodaja raznih suvenira, gipsanih odljeva i maketa spomenika izrađenih u metalu,drvu i mramoru, kao ukrasne stvarčice ili utilitarni predmeti (nalivpera, upaljači, džepni noževi, tabakere i slično) ili utisnuti u svilu (džepne maramice, odjevni predmeti), i slično tome.

To bi, uglavnom, bila neposredna primanja i *materijalna korist koju društvo može da ima od* spomenika kulture i prirode u turističkom saobraćaju.

Shodno izloženom, biće sasvim razumljivo i stanovište da bi upravo ta sredstva ili bar jedan njihov dio trebalo iskorištavati za održavanje spomenika i njihovo daljnje osposobljavanje u turističkim relacijama. Praksa nekih zemalja pokazuje naznačenu tendenciju. U Italiji, na primjer, sve ulaznice za sopmenike oslobođene su od poreza i idu u korist njihovog održavanja. Štaviše, u ovoj izrazito turističkoj zemlji oni su uveli u praksu da i opštinsku turističku taksu razdjeljuju po ključu: 1/3 u korist komunalnih organa, 1/3 *za održavanje spomenika* i 1/3 za socijalna davanja. Kod nas međutim, nije takav slučaj. U Zagrebu, Beogradu, Skopju, Ljubljani, Dubrovniku i nekim drugim mjestima boravišna se taksa dodjeljuje kao pomoć turističkim društvima za troškove propagande, za*htjev, uostalom, kojega je postavilo i Turističko* društvo Sarajevo. Od toga, međutim, kako se bude rješavalo to pitanje zavisiće, dobrim dijelom, i fizička egzistencija spomenika i mogućnost uspješne njihove prezentacije i korištenja u turističkom

U odnosu na eksploatisanje spomenika kulture pohranjenih u muzejima, muzejskim zbirkama i galerijama umjetnina, zapaženo je da muzeji i galerije ne privlače (osim pojedinih, istina dosta rijetkih, izuzetaka) niti zadržavaju u svojim prostorijama onaj broj turista koliko bi to objektivno — prema realnim vrednotama naših muzejskih i galerijskih fondova — trebalo da bude. Razlozi su nedovoljna materijalna sredstva za uvođenje modernih načina ekspozicije i uključivanja novih sadržaja koji bi obogatili konvencionalne forme mu-

zejskog rada (izložbe, koncerti, predavanja sa diskusijama, filmske ilustracije, i slično) i neinventivnost muzealaca u iznalaženju takvih formi rada.

Pa i način kako je podešeno vrijeme posjeta muzejima trebalo bi unekoliko izmijeniti. Brojne su pritužbe raznim putničkim agencijama učinjene od strane slučajnih prolaznika i turista na naše prilike. Žale se oni zašto su muzeji, muzejske zbirke i galerija zatvoreni u pojedine dane, zašto su, s druge strane, otvoreni negdje samo prije podne, i zašto ne bi, konačno — bar u turističkoj sezoni — bili otvoreni i uvečer.

U izvjesnom stepenu korist od turizma povećala bi se i u slučaju kada bi naši muzeji izložili i kulturno-istorijske i umjetničke materijale izrađene u zlatu i drugim plemenitim kovinama, pohranjenim danas u trezorima, nepristupačnim javnosti. Na ovaj način interes za muzejske zbirke bi se povećao, posjete vremenski produžile.

Jedan od nedostataka naših muzeja je i postojanje sistema jednojezičnih natpisa, legendi i drugih pismenih tumačenja muzejskih eksponata. Nezavisno od različitih mišljenja o ovom pitanju, smatramo da bi uvođenje dvo — ili trojezičnih natpisa bio pozitivan prilog pravilnijem tumačenju kulturno-umjetničkih i istorijskih vrijednosti našeg spomeničkog fonda. Ovo je tim prije potrebno ukoliko želimo strancu prenijeti naše shvatanje o spomeničkoj vrijednosti izloženih eksponata, pa bi korist takvog objašnjenja, prema tome, bila dvostruka: prenijeli bismo strancu stvarnu istinu o predmetu i uz to pomogli da se lakše snađe pred izloženim materijalom, čime ćemo njegov boravak učiniti prijatnijim, a njega lično zadovoljnijim. To je veoma važan momenat na liniji daljnjeg priliva turista u našu zemlju, budući da je normalno očekivati da će posjetilac kojega smo uspjeli zainteresovati i koji je otišao zadovoljan ponovo navratiti u našu sredinu. Impresioniran onim što je vidio i doživio i sam će postati posrednik kod privlačenja daljnje publike, jer će svoje pozitivne utiske prenijeti i na vlastitu okolinu.

U tijesnoj vezi s ovim pitanjem stoji problem turističkih vodiča. To su profesionalni tumači nacionalnih spomeničkih vrijednosti pred očima i ušima stranih, rjeđe domaćih turista. Za nas nije bez interesa da znamo kakva je stručna upućenost ovih ljudi i stepen interpretativne jasnoće koju oni prenose o muzejskim predmetima i drugim spomenicima kulture. Ostaje, međutim, zapaženo da je donedavno najveći broj ovih ljudi bio u posjedu oskudnog znanja o materiji koju objašnjavaju jer su bili u stanju da daju samo površan opis vrijednosti spomenika, protkan po kojom fabulom i anegdotom. Da popravi to stanje Turističko društvo »Turist« u Sarajevu pristupilo je osposobljavanju svojih vodiča kroz organizaciju tečajeva i ispita o građi koja se tumači stranim i domaćim turistima. Inicijativa je, nesumnjivo, bila korisna i aktuelna, jer su na tako organizovanim kursevima data detaljnija obavještenja o kulturno-istorijskim i umjetničkim vrijednostima spomenika uz vršenje njihovih obilazaka. Predavači su poznavaoci ove materije, i oni su — uz pozitivan materijal — objašnjavali i napore društva na zaštiti i očuvanju tih vrijednih svjedoka nacionalne kulturne baštine. Nema sumnje da je, uz normalno-politički aspekt ovog pitanja, njegova ekonomska isplativost jasno podvučena. Jer vješt i inteligentan vodič može svojim pristupom i metodom rada »u šetnji gradom« uticati, čak i veoma pozitivno, na duže zadržavanje turista i njihovo bolje raspoloženje.

Na dužinu i kvalitet boravka turista u našoj sredini utiče umnogome i izgled grada i njegovih spomenika, estetska strana njegovog sadržaja. Apstrahiram pri tom osnovne elemente komunalne kulture koje mora sadržavati svako naselje našeg vremena, gdje prije svega mislim na higijenu grada i njegovu čistoću, ističem — u ovoj prilici — i drugu njegovu stranu: elemente ekonomske propagande s kojima se susrećemo na mnogim našim spomenicima. Radi se, dakle, o fasadama spomenika, o onim šarenim odjećama koje svakodnevno bodu oči, o ukrašavanju zidova spomen-objekata bojama, sasvim neadekvatno i nenamjenski (objekti islamske sakralne arhitekture u Sarajevu, mostovi na Miljacki, kompleks zgrada u Potkujundžiluk ulici u Mostaru), o oronulim, zapuštenim i u osnovi ružnim zidovima mnogih dotrajalih spomenika, o drečećim, često neukusnim reklamama, svjetlosnim i dnevnim, o natpisima, u formi neinventivnim i likovno nezrelim, o često slaboj, a redovito neujednačenoj rasvjeti, o dječjim šarama i pornografskim crtežima odraslih po zidovima, o razdrtim plakatima, razbacanim papirima, umjetnoj rasvjeti i slično tome. Ovom su pitanju prilazili dobronamjerni građani pokušavajući da nešto pomognu. Bilo je čak i povremenih akcija kampanjskog karaktera, ali su rezultati, *unatoč svega toga, ostali gotovo nezapaženi.* Da poboljšamo tu situaciju biće potrebno potražiti nove forme rada na liniji uklanjanja navedenih nedostataka, za ljepši i kulturniji izgled naših spomenika kulture i prirode.

Kada smo već tako prišli postavljenom zadatku i ostvarili uvjete za prijem turista u našu sredinu i njihovo poznanstvo sa nacionalnim spomeničkim vrijednostima biće potrebno ostvariti i povoljnu klimu interesovanja domaće i strane javnosti za *spomenike. Zato pristupamo organizovanju* odgovarajuće propagandne djelatnosti.

Dosadašnji napori i materijalna ulaganja koja su učinile turističke organizacije u tom pravcu i pored niza slabosti — ocjenjeni su kao zadovoljavajući, ali se ističe i nedostatak koordinacije i planiranja propagandnih akcija i propagandne aktivnosti uopšte, naročito u reklami namijenjenoj inostranstvu. Kao prva štetna posljedica takvog rada navodi se neredovito propagiranje pojedinih mjesta i regiona, štaviše neka mjesta i oblasti nisu uopšte propagandom obuhvaćeni, dok se, u drugim slučajevima, dešava da su neka mjesta i krajevi propagirani više nego što to odgovara njihovim potrebama. Napokon, postoji i zapažena neujednačenost u primjeni metoda i sredstava propagande. Tako se, na primjer, u nekim mjestima izrađuju samo prospekti, drugdje vodiči i katalozi. Zbog navedenog, općenito se smatra da u srazmjeri na finansijska sredstva koja zajednica odvaja za turističku propagandu ona ne daje odgovarajući efekat, prije svega po kvalitetu, a onda i po intenzitetu. Zbog činjenice da se ovi poslovi često daju u rad licima koja nemaju veće stručnosti, niti im je problematika turizma bliska, dešavaju se i grube materijalne greške koje reflektiraju stanovito pogrešno svjetlo na činjenice i fakta. Tako se, na primjer, dogodilo da su u 1959. godini izašle iz štampe četiri automobilske karte sa najnovijim stanjem puteva. Odmah nakon izlaska konstatovano je da dvije od njih uopšte ne zadovoljavaju. *Analogna je i situacija sa spo*menicima kulture i prirode reklamiranim u turističkim publikacijama kada nisu rijetke greške, na primjer, u datiranju, valorizaciji, određivanju stila gradnje i slično, što sve unosi zabunu i nered na liniji upoznavanja javnosti sa vrijednostima nacionalnog kulturno-istorijskog nasljeđa.

Iako pitanje finansiranja turističke propagande nije još u cijelosti riješeno, iako ono nije ni redovno ni sigurno niti mu se znaju izvori cifra od 460.000.000 dinara koliko je, u periodu 1958—1959. god., utrošeno na propagandu u našoj zemlji više je nego impresivna. Planski korištena ona bi — može se s dosta sigurnosti pretpostaviti — mogla ne samo da zadovolji naše potrebe po opsegu, već i kvalitetno, na način da dostigne visoku estetsku razinu i umjetnički kvalitet. Otuda i prijeka potreba uvođenja nešto više plana i sistema i u ovu privrednu oblast.

Od navedenih sredstava Turistički savez Jugoslavije izdao je u periodu 1958/59. godine razne propagandno-informativne edicije namijenjene inostranim turistima. Na primjer, plakate: Rab, Plitvice, Boka, Ohrid, Bled, Beograd, Mostar (od 3—6.000 primjeraka), četiri izdanja turističke karte Jugoslavije, tri izdanja opšteg prospekta FNRJ. TSJ je, nadalje, participirao sa sredstvima kod izdavanja nekih lokalnih i regionalnih prospekata, na primjer, Istre, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Trebinja... Još ranije, Turistički savez Jugoslavije izdao je prospekte: »Folklor u Jugoslaviji«, »Kulturni spomenici u FNRJ« i dr.

Uz TSJ, turističkom propagandom namijenjenom stranim i domaćim turistima bavili su se i turistički savezi republika, srezova, turistička društva u našim komunama, ugostiteljska preduzeća i slično. A u svim tim prilikama gotovo najveći prostor i izuzetna pažnja posvećivali su se spomenicima kulture i prirode, kojima se pripisuje najveći atraktivni značaj. Otud i nesumnjiva istina da su upravo sredstvima turističke propagande naši spomenici kulture i prirode dobili daleko najviše na svom publicitetu i tako postali poznati najširoj stranoj i domaćoj javnosti. A to je dovoljan razlog da se složimo u mišljenju po kome izrada sredstava turističke propagande ne bi smjela sasvim mimoići i stručne organe pozvane za pitanja ocjene i tumačenja spomeničkih vrijednosti našeg kulturno-istorijskog nasljeđa. Najsretnije rješenje dogodiće se u slučaju njihove uzajamne saradnje. Instruktivan primjer može u tom pogledu da pruži zajednički napor Turističkog saveza Bosne i Hercegovine i Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode NR B i H u Sarajevu na izradi reklamnih panoa i letaka o spomenicima kulture. Prvi, zainteresovani za korištenje spomenika u turističkom aspektu, drugi u nastojanju da ih prezentira javnosti i tako kompletnije obavlja svoju dužnost, našli su zajednički jezik za usku saradnju na istom poslu. Stručnjaci Zavoda prikupili su *građu i sastavili tekstove letaka za panoe, dok se* Turistički savez pobrinuo za tehničku stranu posla. I troškovi štampe razdijeljeni su na dva dijela. Na ovaj način došlo se do jednog obostrano korisnog posla.

U istu svrhu treba da posluže i posebno sastavljeni stručni tekstovi o spomenicima koji će — štampani u formi letaka i u većem tiražu — služiti kao korisni tumači istorijskih i umjetničkih vrijednosti najvažnijih spomenika. Estetski momenat ovog vida *propagande zadovoljen je* činjenicom da će za ovu svrhu biti iskorišten bojeni papir, a tekst biti ilustrovan skicoznim crtežom objekta. Kao prva etapa u ovom zahvatu, izvršeno je postavljanje reklamnih panoa ispred nekoliko najvažnijih spomenika na relaciji Bihać—Trebinje. U obzir su došli: Martin-Brod na Uni, Boračko jezero, vrelo Bosne, Radimlja kod Stoca, Mogorjelo kod Čapljine. Tekstovima za letke obuhvaćeni su: srednjovjekovni grad Sokolac i »Fethija-džamija« u Bihaću, kompleks »Ferhadija-džamije« u Banjaluci; stari grad, katakombe, kuća Maršala Tita i Dom AVNOJ-a u Jajcu, tvrđava u Travniku, kompleks Gazi Husrev-begove džamije, Kuršumlija medresa, Brusa-bezistan, Hadži-Sinanova tekija i Stara pravoslavna crkva u Sarajevu; srednjovjekovna tvrđava u Vranduku; Stari most s okolnom aglomeracijom, i stara pravoslavna crkva u Mostaru; Počitelj... Uz ovaj za naše prilike sasvim nov način popularisanja spomenika kutlure i prirode provode se i druge, i opet kroz turizam, razne forme reklamisanja nacionalnog spomeničkog fonda. Važno mjesto u tom pogledu imaju štampa i radio. Reklamisanje se vrši putem oglasa i članaka, vijesti, reportaža i fotografija u stranoj i domaćoj štampi. Uz redovne turističke emisije, sve naše glavne radiostanice unijele su u svoje ljetne programe i posebne emisije namijenjene inostranim turistima (Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Split, Rijeka...). Uz dnevne veće i manje lokalne listove i periodičnu štampu, izlazi u FNRJ desetak listova

i časopisa koji pretežno, ili većim dijelom, tretiraju turističku problematiku (»Turističke novine«, »Turistički vestnik«, »Turizam«, »Yugoslav Tourist News« i dr.). Gotovo u svakom od njih nađe se mjesta i prostora na liniji popularizacije spomenika kulture i prirode. Tako su, na primjer, »Turističke novine« — uz ostalo — uvele, i dugo već upražnjavaju, rubriku pod naslovom »Tragovi prošlosti«. U stvari je to kraći esej o spomeniku izabranom iz kulturne baštine naroda FNRJ, ilustrovan sa jednom ili dvije fotografije.

U posljednje vrijeme, prišlo se i nešto većem korištenju filma i televizije posebno za propagandu *našeg turizma u inostranstvu*.

A u svim njihovim programima kamera se — uz ljepote prirode — najviše zaustavljala i zadržavala na spomenicima kulture, ističući uvijek ono što se smatra da je najljepše na njima.

Fotografije spomenika raznih formata upotrebljavane kao ilustrativan materijal mnogobrojnih propagandnih edicija, namjenjene domaćoj i stranoj javnosti, ili korištene za ukras trgovačkih izloga, kancelarija putničkih agencija, na sjedištima autobusa, u kupeima putničkih vozova, na izložbama i sajmovima, doprinijele su uveliko nagloj popularizaciji spomenika i brizi za njihovo očuvanje.

Snažno propagandno sredstvo u ovom smislu predstavlja i predavačka aktivnost, osobito ona *u kojoj se koriste i moderna audiovizuelna sredstva*. Tako je, na primjer, nabavljen veliki kontigent kolor-dijapozitiva koji služe kao ilustrativni materijal za predavanja namijenjena popularizaciji našeg turizma u inostranstvu. U istom tom cilju organizuju se (Austrija, Njemačka, Francuska) predavanja o turističkim atraktivnostima, prirodnim ljepotama i spomenicima, te uslovima boravka stranih turista u Jugoslaviji.

Od značaja za turizam i popularizaciju spomenika u turističkim relacijama je i učestvovanje turističkih organizacija Jugoslavije na raznim sajmovima u zemlji i inostranstvu. Tako je TSJ, u okviru izlaganja Savezne spoljno-trgovinske komore, tokom 1958/59. god., učestvovao na sajmu u Lajpcigu, Frankfurtu (M., Kairu, Milanu, Kazablanki, Njujorku, Poznanju, Londonu, Štokholmu, Damasku, Solunu, Beču, Plovdivu, Tunisu, Budimpešti, i Brnu. Na svjetskoj izložbi u Brislu, na izložbi turizma u FNRJ, na Zagrebačkom velesajmu.).

Tu su i priprema i izdavanje knjiga za inostranstvo, uzajamne posjete javnih i kulturnih radnika (novinari, književnici, filmski radnici, predavači i dr.) što se pokazalo kao vrlo uspješni vidovi propagande. Od velikog značaja u navedenom smislu su i predstavništva TSJ u nekim zemljama (Sjedinjene Američke Države, Engleska, Francuska, Švedska, Njemačka, Austrija, Švajcarska) koja su, tokom posljednjih nekoliko godina, razvila široku propagandnu aktivnost u cilju popularizacije FNRJ kao turističke zemlje. Od ne manje važnosti u tom pogledu je i »Turistička enciklopedija« FNRJ koja sadrži brojne podatke o spomenicima kulture i njihovom vrednovanju.

No ipak, uza sve navedeno, može se još uvijek reći da sve one mogućnosti koje nam pružaju prirodne ljepote i *zanimljivosti naših krajeva*, bogatstvo i raznolikost spomeničkog fonda, lov, ribolov, folklor, zimski sportovi i slično, u pravcu intenziviranja i materijalnog prosperiteta turističkog prometa kod nas — nisu još dobile recipročan propagandno-popularni publicitet. Istini za volju treba priznati da se s obzirom na relativno ograničene finansijske mogućnosti Turističkog saveza Bosne i Hercegovine i turističkih društava u našoj Republici nije ni moglo nešto više učiniti. Biće zbog toga potrebna saradnja i finansijska pomoć i drugih društvenih organa, ustanova i preduzeća zainteresovanih za ovakvu aktivnost.

Na kraju, i nešto povećana briga u odnosu na izbor motiva, kvalitet foto-snimanja, tehničku izvedbu i papir ilustrovanih dopisnih karata doprinijeli bi osnovnom zadatku — kvalitetnom usponu turističkog propagiranja spomenika kulture i prirode u našoj sredini.

Način na koji smo — u ovoj prilici — razmatrali ovo pitanje nije mogao iscrpsti sve niti utkane u potku ovog nadasve aktuelnog i složenog problema našeg vremena, problem iskorištavanja spomenika kulture i prirode u modernom turističkom saobraćaju. To, napokon, i nije bila svrha članka, niti su to mogućnosti raspoloživog prostora časopisa dozvoljavale. Zato je ovo prije poticaj kojim se željelo ukazati na aktuelnost pitanja, na činjenicu kako snažan udio i važno mjesto zauzimaju spomenici kutlure i prirode u turističkom prometu danas, na ekonomsku isplativost i koristi koje društvo ima od takve njihove namjene i korištenja. Samim tim ovim se pokušalo uticati na veću društvenu angažovanost i drugačije, plansko i sa više sistema, prilaženje u razmatranju i rješavanju ovog važnog društvenog zahtjeva.

DIE KULTURDENKMÄLER UND DAS TURISTENWESEN

Der obige Artikel soll mehr als Anregung dienen um auf die Aktualität der Frage und auf die Tatsache hin zu weisen, wie einen grossen Anteil und bedeutsame Stelle die Kulturdenkmäler in Touristenwesen einnehmen und im Beziehung darauf welchen Nutzen und ökonomische Gerechtfertigkeit ihr Erhalten mit sich zieht. Im ganzen meint der Autor, man solle mehr planmässig und mehr systematisch an die Betrachtungen und Beschlüsse über diese wichtige Förderungen herangehen.

IVO BOJANOVSKI

STARI GRAD BOBOVAC I NJEGOVA KONZERVACIJA

Bobovac, drevna prijestolnica bosanskih vladara i njihova najmoćnija tvrđava, jedan je od najvrednijih srednjovjekovnih spomenika Bosne i Hercegovine. Kao tipičan predstavnik obrambene arhitekture svoga vremena, Bobovac je i u naučnom pogledu značajan objekat. Istraživanje Bobovca doprinosi boljem upoznavanju duštvenih, političkih i kulturnih prilika u srednjovjekovnoj Bosni.[1]

Danas je Bobovac samo ruina.[2] Nekad je bio tvrd i ponosan grad u kojem su Kotromanići rado boravili. U ratu im je bio neosvojivo uporište, pa su u njegovim čvrstim bedemima sklanjali svoje obitelji, svoje blago i kraljevsku krunu.[3] Tu su primali goste i strane poslanike, tu rješavali sporove i izdavali povelje.[4]

No, i pored velike uloge ovoga grada u srednjovjekovnoj povijesti Bosne, nauka mu do sada nije posvetila pažnju kakvu zaslužuje ovako značajan objekat. Sve do naših dana nijedan se arheolog nije prihvatio teškog zadatka da istraži njegove ruševine. S pravom ističe prof. Đ. Mazalić: »Čisto bosanska arhitektura srednjeg vijeka slabo je gajena prije posljednjeg svjetskog rata, a i ranije, ali to nije nerazumljivo, jer tuđinu, dok je vladao Bosnom, nije bilo stalo do naših narodnih stvari, a sami Srbi i Hrvati proučavali su uglavnom ono u čemu su mogli naći veza za srpsku ili hrvatsku politiku«.[5] Isto tako odlučan momenat u »nehaju« za našu domaću srednjovjekovnu starinu treba svakako tražiti i u načelnom stavu starije arheologije.[6] Starija generacija arheologa nije smatrala Bobovac vrednijim arheološkim objektom, jer nije očekivala da će u njegovim ruševinama naići na predmete koji bi sa kolekcionarskog, odnosno muzeološkog aspekta opravdali veoma naporno, skupo i složeno iskopavanje na Bobovcu.

Godine 1891. objavio je Đ. Stratimirović prvi (i dosad jedini) opis Bobovca kako ga je prilikom jedne arheološke šetnje vidio.[7] Stratimirović je svom opisu d e v i s u dodao i skicu Bobovca koju je — po piščevim riječima — sastavio »po sjećanju«. Uz ovaj članak iznio je tadašnji urednik GZM K. Herman neke svoje napomene i dopune u fusnoti. O Bobovcu je pisao i dr. Č. Truhelka, ali se ograničio samo na historijske podatke.[8] Nove podatke o padu Bobovca u turske ruke iznio je u novije vrijeme H. Kreševljaković.[9] O Bobovcu u tursko doba lijep pregled dao je i M. Mujezinović[9a].

[1] Najkraći i najlakši prilaz gradu (otprilike 2 sata laganog hoda) je od Kr. Sutjeske konjskom stazom uz rijeku Bukovicu, a nešto naporniji, ali kraći, stazom preko Hrida (v. sl. 1). Put od Vareša preko Peruna nešto je duljí i naporniji, ali je vrlo ugodan jer prolazi preko planinskih pašnjaka i šumaraka rijetke ljepote. Iz Vareša može se do Bobovca doći i novom cestom preko Pogara i Donje Borovice, ali samo do sela Dragovići. *To je prva cesta u tom kraju, ali još nije potpuno završena.*

[2] Grad je definitivno napušten prije 1626. g. Isp. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, Naše starine I, str. 18.

[3] U darovnici ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda banu Ivanu Moroviću od 28. XI 1405. g. (Starine, 39, str. 261—262.) gdje se kaže: »... te glavni grad kralja Ostoje zvan Bobovac (Babowch) gdje se čuva kruna bosanskog kraljevstva... zauze i primi ga u svoje ruke«.

[4] Upor. npr. povelje: ban Tvrtko 1356 (»Curia nostra sub castro Boboch«), između 1356. i 1376 (»U našem gradu u Bobovci«), 1375 (»... pod Bobovcem...«); Jelena 1398 (»U Bobovci...«); Stjepan Ostojić 1419 (»... u slavni dvor kralevstva mi u grad Bobovac«); Tvrtko II 1339 (»... u našem gradu u Bobovcu«); Stjepan Tomaš 1444 (»In castro Bobowacz«), 1451 (»... u našem stonom mistu u Bobovcu«), 1457 (»Sub castro nostro regali Bobonac in oppido Sutischa«) itd.

[5] Đ. Mazalić: Visoki-bosanski grad srednjeg vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje skraćeno GZM) 1954, str. 227.

[6] Dr M. i D. Garašanin: Priručnik za arheološka iskopavanja, Bgd. 1953, str. 9: »Dugo vremena se smatralo da arheološki predmeti imaju samo vrednost interesantnih muzejskih eksponata — estetsku vrednost«.

[7] Dj. Stratimirović: Grad Bobovac, GZM 1891, str. 203—208. = Wissenschaftliche Mittheilunden aus BH II, Wien 1894, S. 323—327.

[8] Č. Truhelka: Naši gradovi, Sarajevo 1904, str. 90—92.

[9] o. c., str. 17—18; Isti, Jedan novi prilog povijesti Bobovca u Bosni, Hrvatski dnevnik, br. od 21. I, Zgb 1940. (Bajramski prilog), str. 14.

[9a] Mehmed Mujezinović: Džamija bobovačkog dizdara Osman-age u Janjićima, u Glasniku VIS IV, br. 5—7., str. 141—143.

Tako je Bobovac, pokriven humusom i obrastao u šumu, prepušten propadanju, tek nedavno privukao pažnju arheologa. Zemaljski muzej u Sarajevu povjerio je istraživanja Bobovca svom kustosu P. Anđeliću, koji je sa mnogo zalaganja i poslije temeljitih priprema pristupio ovom složenom i višegodišnjem poslu. Paralelno sa iskopavanjima staroga grada pisac ovog članka vršio je konzervaciju njegovih ruševina.

Već prva ispitivanja, zapravo rekognosciranja, ukazala su da je potrebno potpuno revidirati naše ranije znanje o ovom značajnom gradu, u kojem se više od jednog stoljeća (koliko možemo slijediti pisane dokumente), krojila sudbina Bosne i njenih ljudi. Fragmenti arhitektonske plastike i neki drugi nalazi (na primjer: reljefno poprsje viteza) ukazuju na lijepu i razvijenu arhitekturu. Život na Bobovcu nije se gotovo ni po čemu razlikovao od života na dvorovima drugih naših srednjovjekovnih dinasta, s kojima su inače Kotromanići bili povezani rodbinskim vezama. Tu se svakako mora računati i sa jačim uticajima koji su dolazili sa ugarskog dvora, zatim iz naših dalmatinskih gradova, pa i iz Italije. Pokazalo se da je Stratimirović u stvari vidio i opisao, ne ulazeći u pojedinosti, samo manji dio grada.

U stvari, Bobovac je po svom arealu jedan od najvećih srednjovjekovnih gradova u Bosni, što je i razumljivo za kraljevsku prijestolnicu. Grad se prostire na prostoru dugom gotovo pola kilometra. Imao je i naselje, zaštićeno perimetralnim odbrambenim zidom. Zasad još nije moguće dati tlocrt cijeloga grada, ni opisati svu njegovu arhitekturu, koja je dobrim dijelom bila od drveta, pa to moramo prepustiti daljnjim arheološkim ispitivanjima.

Prva istraživanja ujedno su pokazala da je Bobovac i jedan od najstarijih gradova u Bosni, te da njegovi počeci sežu čak u antiku.[10] Na ilirskoj prethistorijskoj gradini razvilo se ovdje već u rimsko doba neko jače utvrđenje. Osim rimske opeke, koja se nalazi u priličnom broju, na to upućuje u prvom redu veliki sjeverni zid na centralnoj kuli, koji po strukturi i tehnici gradnje predstavlja varijantu značajnog antičkog načina zidanja, zvanog opus spicatum (Fischgrätenmuster), koji je karakterističan za kasniju antiku, a nepoznat našim srednjovjekovnim graditeljima.[10a]

Svi ovi novi momenti još su više istakli naučnu vrijednost Bobovca, pa je odluka Zemaljskog muzeja da istraži Bobovac, već ovim prvim rezultatima, dobila punu opravdanost. Oni ujedno pokazuju put kojim treba ići u daljnjem proučavanju našeg srednjeg vijeka. Rezultati koje je kolega P. Anđelić imao u ove tri sezone na Bobovcu u svakom su pogledu bili značajni.

OPIS GRADA

Ruševine Bobovca leže na jednoj kosi koja se u pravcu juga odvojila od Dragovićkog brda (k. 1398). Ova duga, a uska kosa, koju ćemo nazivati Bobovačka kosa, strmim stranama mjestimično se gotovo okomito ruši prema koritu Bukovice i Mijakovske rijeke (Jusin potok) koje sa zapada i istoka svojim dubokim kraškim dolinama razdvajaju Bobovačku kosu od susjednih viših brda. (v. sliku 1). Prosječna apsolutna visina kose je oko 800 metara. Na mjestu gdje se ona počinje terasasto spuštati prema sastavcima dviju rijeka, smjestio se utvrđeni srednjovjekovni grad, koji gledan s juga iz sutjeske rijeke Bukovice podsjeća na pramac broda (v. sl. 2). Graditelji su dobro iskoristili brdima zaklonjeni i teško pristupačni položaj na srednjoj relativnoj visini od oko 120 m i njegove objekte vrlo vješto prilagodili uskom i terasastom terenu. Prilaz gradu otvarao se jedino hrptom same kose sa sjevera, dok je pristup s juga uskim i nekoliko stotina metara dugim defileom (kanjonom) Bukovice za neprijatelja bio (skoro) nemoguć (sl. 19), jer se mogao vrlo lako braniti.[11]

Položaj grada tipično je srednjovjekovni i dobro je odgovarao potrebama obrane prije pojave topova. »U srednjem veku — ističe prof. Mazalić — pre pojave vatrenog oružja, u našim planinskim krajevima nije se za podizanje utvrđenog vlastelinskog dvorca ili grada tražio neki dominirajući položaj, već položaj osiguran samom pri-

[10] P. Anđelić: Iskopavanje na srednjevjekovnom gradu Bobovcu, Arheološki pregled 1959., str. 159.

[10a] Dj. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zgb. 1920, str. 11. kaže: »Štogod sam gradova u Hrvatskoj i Slavoniji prošao, nigdje nisam našao onoga značajnog načina zidanja rimskih zidina tzv. opus spicatum, gdje je kamenje poredano u zidu u koso na lijevo i na desno poput ribljih kosti ili poput zrna u klasju«.

[11] Još i danas vrlo je živa tradicija da su u kanjonu Bukovice niže grada pored visoke stijene zvane Ljestvača, gdje je kanjon Bukovice najuži i najdublji, razapetim volovskim kožama zagrađivali rijeku i na taj način kanjon punili vodom, tako da niko nije mogao prići Bobovcu. Tako se priča da je kralj (Tomaš?) dao zagraditi rijeku, »a kad je turska vojska prošla, da je razvalio ustavu, te se Turci utopiše«. Isp. Stratimirović, o. c., str. 204. Koliko je ova tradicija odjek realnih događaja, teško je reći. Nije isključeno da je takva naprava doista i postojala, ali ne na ovom mjestu, nego možda u kanjonu Mijakovske rijeke. Tradicija također kaže da je u pećini na Ljestvači bila stražarnica (sl. 19).

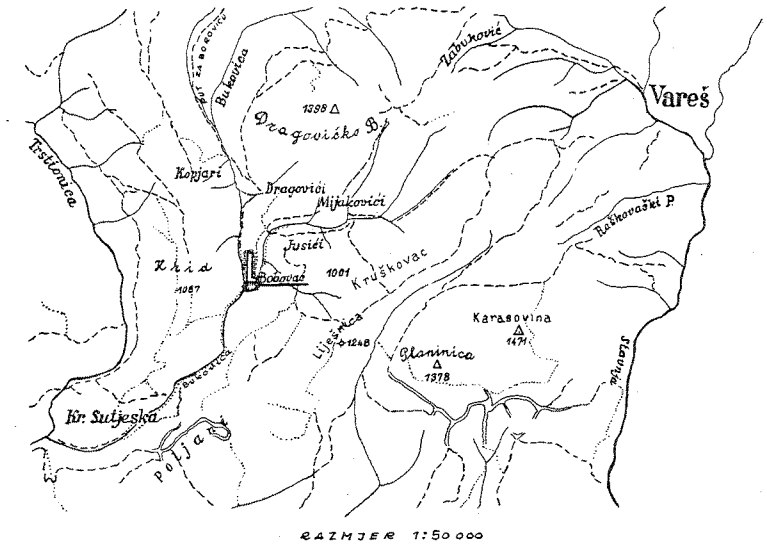

Sl. 1. Topografska skica okoline Bobovca u razmjeru 1 : 50.000. Na skici su označeni i prilazi gradu v. bilj. 1)

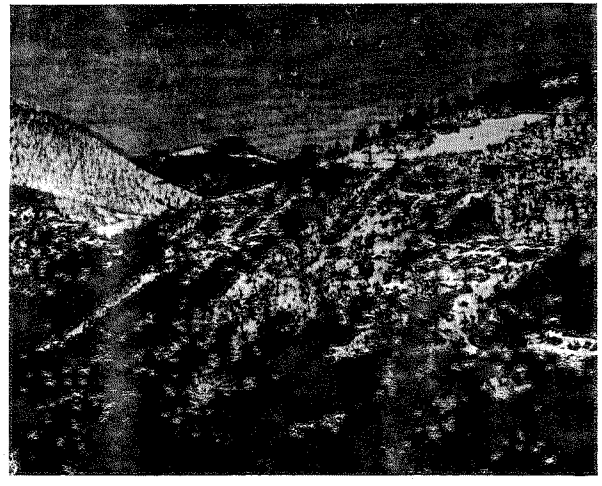

Sl. 2. Pogled na Bobovac od sastavaka Bukovice i Mijakovske rijeke. Na slici se lijepo vide prirodne terase na kojima grad leži, tzv. Ravni, Donji i Gornji grad sa donžon kulom, zatim Sedlo i sasvim lijevo stijena na kojoj leži kula na Crkvici. U pozadini — lijevo — Dragovićko brdo (k. 1398). Slika pokazuje zapadnu stranu Bobovačke kose koja se spušta prema Bukovici

rodom, tj. što manje pristupačan, bez obzira na njegov položaj prema ostalom terenu... između ušća dveju reka, reke i potoka ili dvaju potoka, itd. gde je gradu bio pristup samo s jedne strane... No pri pojavi ojačanog učinka vatrenog oružja takav grad izgubio je svaku vrednost, ako njegov gospodar nije uspeo da utvrdi i teren koji ga je nadvisivao...«[12] Opkoljen višim položajima na Meterizima (oko 900 metara)[13], Kruškovcu (1101 m), Liješnici 1248 m) i Hridu (1067 m), Bobovac je u XV stoljeću izgubio svaku obrambenu važnost, te postao metom snažne artiljerije, što je i dovelo do njegovog brzog pada 1463. g.

Sam grad prilagođen je konfiguraciji terena na uskoj verfenskoj kosi, na koju je nasjela krečnjačka masa. Stariji njegov dio, iznad samih sastavaka, obuhvata pet kraških terasa koje su djelomično vještački usječene u poremećene vapnenačke slojeve. Ovih pet prirodnih terasa (počevši od sastavaka) imaju svaka svoje ime, pa ih stanovnici iz susjednih sela nazivaju Donja, Srednja i Gornja ravan, i Donji i Gornji grad. Sve tri »Ravni« nadvisuju jedna drugu za 10 do 15 metara i svaka za sebe predstavlja plato dug 30 do 40 m neujednačene širine koja varira od 5 do 30 m. Da li su ove ravni, možda utvrđene suhozidom i palisadama, pripadale već prvobitnom ilirskom oppidumu ili su uređene za stambeni prostor, i zbog obrane grada, tek u srednjem vijeku, teško je odrediti. Tragova arhitekture u malteru srednjovjekovnog porijekla najviše ima na Gornjoj ravni sa tragovima manje kule (v. sl. 3).

[12] Đ. Mazalić: Zvonik (Zvornik), stari grad na Drini, GZM 1956, str. 251; isp. i Mazalić: Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM 1941, str. 52.

[13] Po tradiciji sa Meteriza, koji se nalaze nešto malo iznad Branića, a otprilike pola kilometra od grada, tukao je El Fatih Bobovac topovima.

Na četvrtoj i najprostranijoj terasi, oblika pravokutnika, širine 35, a dužine 25 m, nalazi se Donji grad. Pored ostataka velike zgrade na istočnoj strani ove terase (A), tu se još vidi i »dvorište« (B) sa cisternom (C) a na manjoj terasi u sjeverozapadnom uglu zaravanka još i tragovi zgrade manjih dimenzija (D). Jakim bedemom (E) bio je Donji grad sa zapadne strane povezan sa Gornjom ravni, koja je vjerojatno fungirala kao predvorje (v. sl. 4 i 15). Vjerojatno je u tom zidu, koji je nakon nekih 20 metara skretao prema jugu, te sa zapadne strane zatvarao Gornju ravan, bio i ulaz u ovaj dio grada.

Površinskim posmatranjem najviše se arhitekture vidi na istočnoj strani platoa gdje se nalaze ostaci velike pravokutne zgrade, od koje se sačuvao jugoistočni ćošak u dužini od 11 m. Ovaj je ćošak visok preko 7 m. Sačuvane su i ruševine istočnog zida duge 22 m. S vanjske strane ovi se zidovi, debljine 150 cm, izdižu na strmom terenu i do 4 m, dok im je unutrašnje lice zasuto. Čitav prostor naime zasut je materijalom i zarastao u šikaru. Sačuvani zidovi teško su oštećeni i izanđali, tako da im je oplata dobrim dijelom otpala. U njima se na više mjesta vide obrisi otvora, vjerojatno od puškarnica. Kako se sa istočne strane teren strmo ruši u dubinu prema Mijakovskoj rijeci, s te strane zgradu podupire jaki kontrafor (F).

Dužina cijele ove zgrade iznosi nešto preko 22 m, dok joj je širina 12 m. Zgrada je dobro zaklonjena od sjevernih vjetrova i duljom stranom orijentirana prema zapadu sa lijepim pogledom na sutjesku Bukovice. Sudeći po ležištima za grede, koja su usječena u okomitu, 10 m visoku stijenu, na kojoj leži Gornji grad, zgrada je imala najmanje tri kata, pa je po svojim dimenzijama morala impozantno djelovati. Bila je svakako povezana — koliko se to može zaključiti po nekim fragmentima arhitekture na spomenutoj stijeni — sa Gornjim gradom u jedinstven arhitektonski kompleks. Ova zgrada predstavlja najznačajniji stambeni objekat na Bobovcu i sasvim je sigurno da su u njoj bili kraljevski dvori, koje na Bobovcu spominju i historijski izvori.[14] Prema tome Gornji i Donji grad sačinjavali su jezgro utvrđenog srednjovjekovnog burga. Opisana zgrada — kraljevski dvorac — bila je lijepim gotičkim portalom, čiji su fragmenti iskopani iz ruševina, povezana sa dvorištem (B), u kojem se nalazila okrugla cisterna na svod (C).

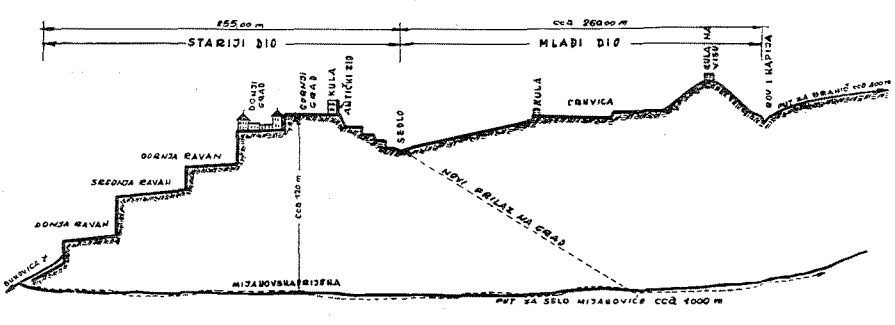

Sl. 3. Šematski prikaz vertikalnog presjeka Bobovca u razmjeru 1 : 2000. Pravac pružanja Bobovačke kose je sjever—jug. Crtao Mato Biško, konzervator-tehničar

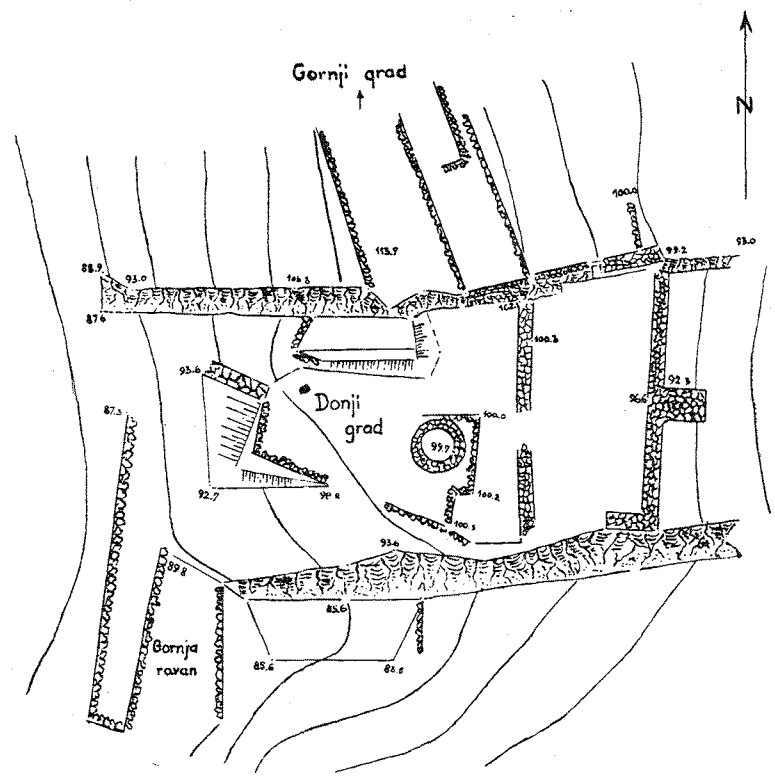

Sl. 4. Situacioni plan Donjeg grada u razmjeru 1 : 5000. Ekvidistancija 5 m. Plan je snimio Antun Kuzik, geom.

[14] Tako Stjepan Ostojić 1419: »... u slavni dvor kralevstva mi u grad Bobovac.« To pokazuju i rezultati arheoloških iskopavanja.

Cisterna predstavlja vrlo lijep arhitektonski objekat, dobre konstrukcije i čiste izrade. Onakva kakvu je danas vidimo, cisterna potiče iz dvije vremenski različite epohe. U stariju cisternu, naime, naknadno, kad je počela propuštati vodu, ugrađen je novi plašt debeo cca 1 m, pa je tako u stvari u prvobitnu cisternu ugrađena mlađa. Dubina prvobitne cisterne bila je 5 m, a njen dijametar također 5 m. Naknadnim pregrađivanjem dubina je smanjena na 4,70 m, a dijametar na 3,20 m. (v. sl. 5). Cisterna je ukopana u škriljevačku verfensku stijenu i ojačana na istočnoj strani potpornim zidom. Zidovi su joj od lijepo tesane sedre. Preko sedre navučen je zaštitni sloj dobro uglačane crvenkaste glazure, čvrste konzistencije (1—2 cm), koja po strukturi odgovara antičkom

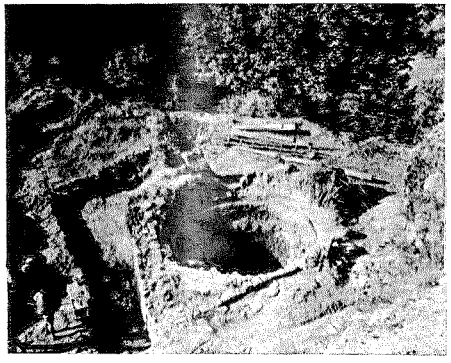

Sl. 5. Izgled cisterne poslije čišćenja. Lijevo se vidi zid »dvora« prije konzervacije. Foto P. Anđelić

opus signinum — (tj. premazu od maltera koji ne propušta vodu; u malter se dodavala prašina od opeka pa mu odatle crvena boja)[15].

Iako i neki drugi indiciji upućuju na to da se Bobovac razvio oko antičke jezgre, ipak mislimo da prvobitna cisterna nije antičkog porijekla, na što bi nas mogla upućivati njena konstrukcija, tehnika zidanja, a posebno faktura (i upotreba) glazure.[16] Međutim, upotreba signinskog (hidrauličnog) vapna ne mora biti isključivo antička, jer se susreće tu i tamo i u kasnije doba. Tucana cigla (ili crijep) dodaje se u malter radi boljeg vezivanja. Takav malter imamo npr. u Rogačićima kod Blažuja u ruševinama građevine iz XII stoljeća[17], na srednjovjekovnom gradu Tešnju[18] itd. I cisterna na gradu Srebreniku (na Tinji) premazana je crvenkastim hidrauličnim vapnom, ali mnogo slabije konzistencije. Čini se da ova cisterna nije ni u kom slučaju starija od bobovačke, i vrlo je vjerojatno da potiče iz turskog doba[19]. Da je ovaj princip dobijanja hidrauličnog vapna bio kod nas poznat i na širem području, pokazuje i konstrukcija nekih cisterni na srednjovjekovnim gradovima u Srbiji[20]. Szabo smatra da je »upotreba stučene cigle u mazu (mortu), što je kod rimskih građevina redovno bivalo, mogla zaostati u onim stranama (tj. na starom gradu Lopar kod Novog Vinodolskog) do srednjeg vijeka po tradiciji, jer je tu veza s Italijom ostala življa do današnjeg dana«.[21]

Mi mislimo, a u tom nas utvrđuje i veoma dobra očuvanost glazure, da je prvobitna cisterna na Bobovcu nastala tek u srednjem vijeku. Jiriček spominje da su Dubrovčani za podizanje ovakvih cisterni (tj. cisterna greca a volta) pozajmivali svoje majstore (»magistri a cisternis«) kralju Tvrtku I i vojvodi P. Radinoviću.[22] Stoga nije isključeno da je baš ova bobovačka cisterna rad dubrovačkih stručnjaka, tim prije što se i ovdje izgleda radi o grčkoj cisterni na svod, koje su bile naročito cijenjene.[23]

Treba posebno istaći da prvobitna cisterna na Bobovcu posve odudara tehnikom i vještinom gradnje od ostale srednjovjekovne bosanske arhitekture i da je u poređenju sa kasnijom njenom pregradnjom pravi vještački rad. To nas posebno utvrđuje u uvjerenju da je cisternu gradio, po narudžbi nekog bosanskog vladara, najvjerojatnije Tvrtka I, neki dubrovački (dalmatinski ili talijanski) »magister a cisternis«, jer se tamo iza antike dugo čuvala tradicija upotrebe nepropustivog signinskog maltera.[23a]

[15] Vitruv. De arch. VIII, 7. Upotreba ovog lijepa (premaza) karakteristična je za rimske rezervoare općenito bez obzira na njihov način punjenja i izgled. Isp. Cagnat et Chapot: Manuel d'archéologie romaine I, Pariz 1916. str. 87. Primjer kod nas imamo u Rankovićima kraj Travnika gdje je dr Irma Čremošnik iskopala rimsku banju sa dobro sačuvanom podnicom od betona pomiješanog sa ciglom. Isp. dr Irma Čremošnik: Nova antička iskopavanja kod Konjica i Travnika, GZM 1955, str. 125. Prof. Sergejevski je također u kasnoantičkog bazilici u Nerezima kraj Čapljine našao oplatu od maltera sa tucanom ciglom na kadi krstionice. Isp. prof. D. Sergejevski: Bazilike u Nerezima i Docu, GZM 1959, str. 165. Isto imamo i na kadi krstionice uz kasnoantičku baziliku na Mogorjelu, gdje je u malter dodata izlomljena cigla kao izolacija protiv vlage. Isp. Đuro Basler: Bazilike na Mogorjelu, Naše starine br. V, str 50. Isti je sastav maltera i na piscini villae fructuariae na Mogorjelu (iz I str. n. e.?) itd.

[16] Po svim krajevima rimskog carstva sačuvalo se mnogo antičkih cisterni, naročito u Maloj Aziji (Frigija i Sirija), u Grčkoj (Atena, Delos, Keos i drugdje, a posebno po akropolama bez izvorâ žive vode) i u Italiji. Na Delosu je, npr., gotovo svaka kuća imala svoju cisternu. Dosta ovakvih manjih cisterni sačuvalo se na Pniksu u Ateni. Što se tiče oblika ovih antičkih cisterni ima ih presvođenih (cisterna graeca a volta?) i natkritih pločama. Pored privatnih cisterni manjeg obima, koje su se sastojale od jedne prostorije, bilo je i javnih grandioznih cisterni, od kojih neke još i danas služe (kao npr. »Le sette sale« u Titovim termama u Rimu), a koje su prema Vitruvijevim principima (De arch. VIII, 7) zbog filtriranja vode imale po više bazena. I carevi Bizanta su gradili ovakve velike javne cisterne (npr. kolosalni BIN-BIR-DIREK u Carigradu, vjerojatno iz vremena Konstantina Velikog). Isp. Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités romaines et grecques, p. 1208—1211. »U Francuskoj XII stoljeća gradile su se također cisterne po planu rimskih cisterna.« Ibidem. O cisternama isporedi još i Cagnat et Chapot, o. c., p. 85—91.

[17] Dr Irma Čremošnik: Izvještaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja, GZM 1953, str. 306.

[18] Đ. Mazalić: Stari grad Tešanj, GZM 1953, str. 300. Tu se crvena opeka nalazi u malteru turskih građevina (Dizdareva kula). Turci su upotrebu hidrauličnog vapna naslijedili od Bizanta.

[19] Đ. Basler: Stari grad Srebrenik i problematika njegove konzervacije, Naše starine IV, str. 119—121. smatra da je postojeća arhitektura grada iz turskog doba.

[20] A. Deroko: Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Bgd. 1950, str, 47.

[21] Đ. Szabo. o. c., str. 11.

[22] K. Jiriček: Istorija Srba II, Bgd. 1952, str. 114.

[23] A. Deroko: o. c., str. 46.

[23a] Upotreba crvenog hidrauličnog vapna bila je dobro poznata dubrovačkim zidarima još od srednjeg vijeka. Na gradskim zidinama Dubrovnika na mnogim mjestima upotrijebljen je malter sastavljen od kreča, tucane opeke, a ponekad i pijeska (Revelin, Tvrđava sv. Ivana, Bokar i dr). Takav je malter postojan u vodi i ne propušta vlagu pa je stoga korišten najčešće na onim dijelovima zida koji su izloženi djelovanju morskih valova ili okrenuti prema jugu. Na pojedinim mjestima umjesto tucane cigle dodavala se crvenica (terra rossa). Hidraulično crveno vapno upotrebljavalo se i za gradnju javnih zgrada, posebno za fugiranje, kao npr. na zgradi zvanoj Rupe iz 1590. godine, u kojoj se sada nalazi muzej, a tako isto i za gradnju privatnih kuća. Posebno se ovaj malter koristio za glazuru i ožbukavanje cisterni za vodu, kojih u Dubrovniku ima veći broj. — Upotreba ovog vezivnog sredstva održala se sve do iza polovine XIX vijeka, kada je pronađen cement. — O malterima na zgradama u Boki Kotorskoj i na Korčuli uporedi članak ing. Vinka Đurovića u Zborniku zaštite spomenika kulture, knj. VI—VII (1955—1956), str. 79—89. Vjerojatno posredstvom dubrovačkih majstora, upotreba crvenog (hidrauličnog) maltera bila je poznata i u srednjovjekovnoj Bosni. Tako su na trvdom gradu Borću na Prači, čiji su gospodari bili Pavlovići, zidovi većinom zidani malterom u koji je u većoj ili manjoj mjeri primješana tucana opeka, kako sam to sam utvrdio. Isto sam našao i na »Gradu« iznad sela Kožetina, na desnoj obali Drine, koji je vjerojatno pripadao vlasteli vojvodâ Kosača. Ovaj srednjovjekovni grad, manjih razmjera, nalazi se nad Drinom, 4—5 kilometara nizvodno od Ustikoline, na Gradini iznad »Kamenite ćuprije« u Kožetinu.

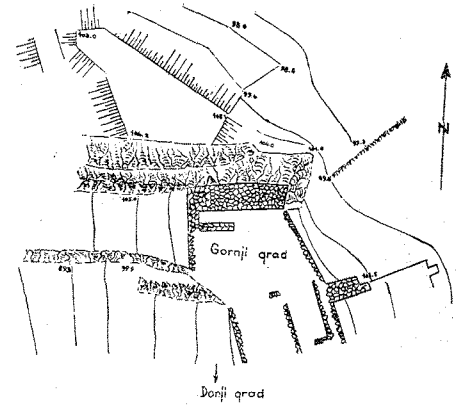

Sl. 6. Situacioni plan Gornjeg grada sa ostacima donžon-kule. Gornji grad je sačinjavao citadelu grada. Sjeverni debeli zid je antičkog porijekla. Vide se i tragovi ostale obrambene arhitekture, koja se vjerojatno povezivala sa arhitekturom »dvora« na Donjem gradu. Razmjer 1 : 5000. Ekvidistancija 5 m. Plan je snimio Antun Kuzik, geometar

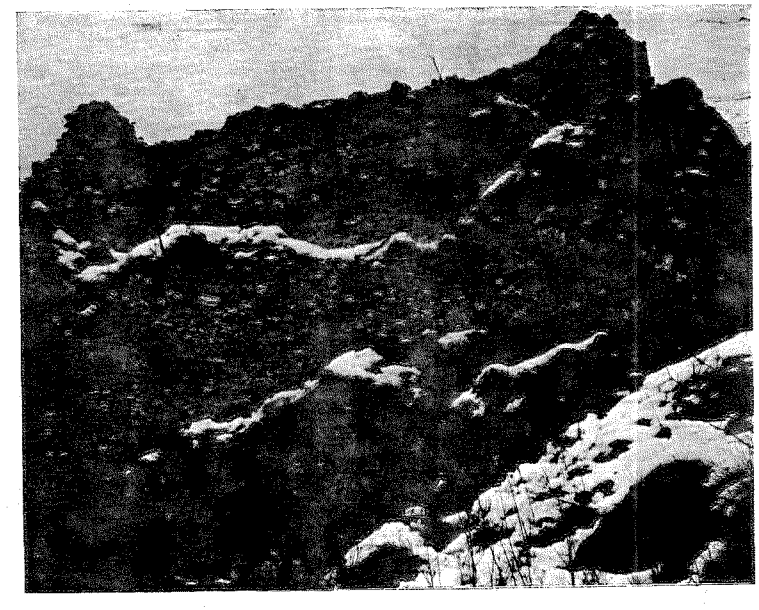

Sl. 7. Vanjska sjeverna oplata antičkog zida. Dio zida iznad snijega je antički, dok je ostali dio srednjovjekovno ojačanje. Razlika u strukturi je očita.

Ovdje još napominjemo da je presjek cisterne iz XVI stoljeća, sasvim sličnog oblika sa Nehajgrada nad Senjom, objavio Đ. Szabo (o. c., str. 199) po nacrtu M. Stiera iz XVII stoljeća, ali na žalost Szabo ne daje nikakvih podataka o njenim konstruktivnim osobinama.

Ako je naše datiranje tačno, onda pregrađivanje cisterne treba datirati ili u kasno doba srednjovjekovne Bosne, ili, što je vjerojatnije, tek u tursko doba, *krajem XV ili početkom XVI vijeka*. Svakako, definitivno datiranje treba prepustiti daljnjim arheološkim istraživanjima koja se neće ograničiti samo na vanjske objekte, nego će ispitati i slojeve u kojima su oni fundirani.

Iznad Donjeg grada na samom vrhu grebena smjestio se na uskom zaravanku Gornji grad sa ostacima kvadratne kule na sjevernoj strani grebena (v. sl. 6). Ovo je topografski najviša tačka starijeg dijela Bobovca, te predstavlja njegovu citadelu. Od zidova koji su štitili ovaj 30 m dugi, a 10—12 m uski zaravanak površinski se vide samo zidovi spomenute donžon-kule. Sve ostalo, urušeno i pokopano pod humusom, čeka na budak arheologa. Sama kula sa svoja tri zida najbolje je sačuvani dio čitavog grada. Ovdje je sa arhitektonskog i naučnog gledišta svakako najinteresantniji sjeverni zid, debeo preko 3 m. Zid je bez ikakvih otvora, iako je baš s te strane bila najvjerojatnija mogućnost napada (!) Zid se po strukturi i izradi potpuno razlikuje od ostale bobovačke i uopće bosanske arhitekture srednjeg vijeka. Na Bobovcu je, kao i na ostalim srednjovjekovnim gradovima iz 13. i 14. vijeka, lice zidova najčešće izvedeno od grubo pritesanog lomljenog kamena, povezanog krečnim malterom, ali bez suvislih redova (rimski opus incertum), dok im je jezgro *ispunjeno sitnim amorfnim kamenom u bogatoj* kaši od maltera.[24] U srednjovjekovni domaći zid obično su kao stabilizatori ugrađeni poprečni kolci, koji su vremenom istruli, pa su na tim mjestima ostale rupe promjera 5—6 cm[25].

Takva je uglavnom struktura zidova i na Bobovcu, ali je rad nešto solidniji nego na drugim gradovima. Jedino se strukturom razlikuje spomenuti zid na kuli: oplata mu je od dosta dobro klesanih kvadera ozidanih u pravilne horizontalne redove (v. sl. 7). Slična je struktura i rimskog

[24] Isp. Đ. Basler: o. c., str. 126. i P. Anđelić: Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM 1958. str. 226. Cfr. Mazalić, Borač. GZM 1941 str. 35; od istog pisca: Travnik i Toričan, GZM 1948. str. 149 i 152. i u ostalim njegovim studijama o bos. srednjovjekovnim gradovima (passim).

[25] Ovu drvenu armaturu narod zove »hatule.« Cf. Đ. Basler: l. c.

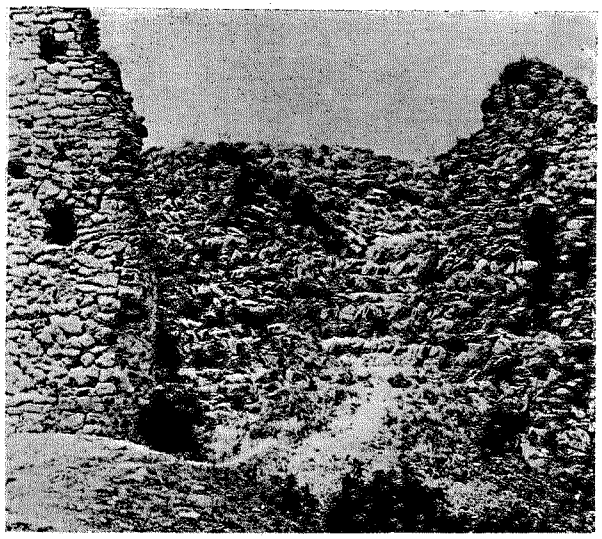

Sl. 8. Jezgro antičkog zida, tzv. opus spicatum. Sprijeda se vidi dio južnog zida kule.

zida na srednjovjekovnim gradovima Biogradu i Ribići kod Konjica[26], koji su se također razvili oko antičke jezgre. S obzirom da visina svih redova kvadera na Bobovcu nije jednaka, to je tipični rimski opus quadratum pseudisodomon[27]. Antičko porijeklo zida potvrđuje i struktura njegove jezgre, koja se vidi sa unutrašnje strane zida, jer je oplata na njoj uslijed erozije otpala. (v. sl. 8). Jezgro je konstruirano u značajnoj kasnoantičkoj *tehnici tzv. »riblje kosti«* (*opus spicatum*, Fischgrätenmuster), kod koje je »kamenje poredano u zidu[28] ukoso na lijevo i na desno poput ribljih kosti ili poput zrna u klasju«[29]. Zid na Bobovcu predstavlja nešto degeneriranu ili možda provincijsku vrstu ove strukture. Dodamo li da i debljina ovog zida više odgovara rimskim nego srednjovjekovnim bosanskim normama[30], i da ovaj zid (dug oko 10, a visok 8—10 m) uopće nema »hatula«, očito je da on nije srednjovjekovni, nego da njegov postanak treba datirati u antičko doba. Sudeći po primjerima opus spicatum-a iz Carnuntuma, Trakije[31] i Zugmantela (v. sl. 9), zid vjerojatno potiče iz kasnije antike, kada je takav način zidanja zidova bio dosta omiljen, naročito u provincijama. Bio je vrlo čest i u justinijansko doba. Najbližu (da li i po vremenu?) analogiju nalazimo mu na kasnoantičkoj bazilici u Brezi koja pripada kraju V i početku VI stoljeća, a čija se gradnja pripisuje Gotima (v. sl. 10).

Skrećem pažnju i na Piperovo mišljenje po kojem je opus spicatum (ährenförmige oder Fischgrätenverband) bio češći u srednjem vijeku nego kod Rimljana. Kod srednjovjekovnih građevina javlja se — po Piperu — oko 750. godine, te se u arhitekturi srednjovjekovnih gradova može pratiti i preko polovice XIII v., ali se javlja i kasnije, a sporadično i danas.[31a] Upozoravajući na ovo Piperovo mišljenje, ipak smatramo da je spomenuti zid na Bobovcu kasnoantičkog porijekla, na što ukazuje i njegova sjeverna oplata, kao i njegov odnos prema cijeloj građevini od koje se sasvim izdvaja, kako strukturom, tako i svojom širinom. Očito je da je to ostatak neke ranije građevine koji je kasnije uklopljen u novu cjelinu.

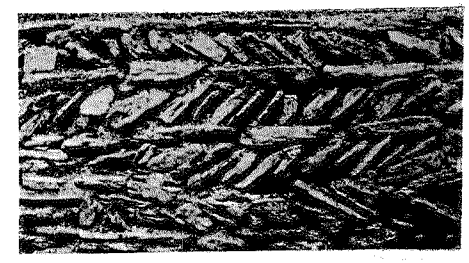

Sl. 9. Primjer rimskog zida iz Kastell Zugmantel-a, zidan u strukturi »opus spicatum«. Germania Romana II, Taf. XV, Bamberg 1924

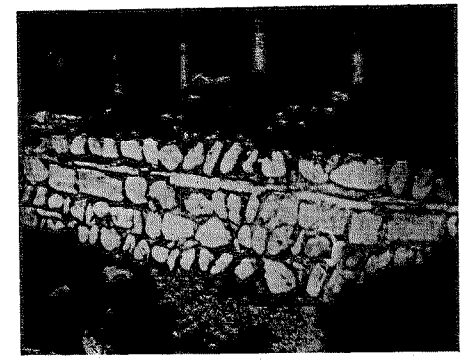

Sl. 10. Primjer »opus spicatum-a« iz Breze (kr. V ili poč. VI v.)

[Dr. Cvito Fisković daje primjer *opus spicatum*-a sa kasnoantičke crkve na otočiću Sutvari (po crkvi sv. Barbare) ispred Orebića. Tu se govori i o upotrebi ovog načina zidanja u Italiji (Lombardija i Abruzzi) i u Francuskoj. Prema Fiskoviću ovaj je način bio osobito čest u Lombardiji od 8—15 v., dok je izvan Italije rijedak. Isp. Fisković, Arheološke bilješke s Pelješca, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV, 1953, str. 232. sl. 10].

Oko ove kasnoantičke jezgre podignuta je na Bobovcu srednjovjekovna utvrda, koja se vješto prilagodila terenu i iskoristila ovaj masivni i čvrsti

[26] P. Anđelić: o. c., str. 180. i 199. Tu se za Biograd kaže: »Južni zid centralne građevine širok je 220 cm, zidan dobrim malterom u kojem se vidi istucana cigla, a kamenje vanjske oplate poređano je u pravilne horizontalne redove.« (str. 180).

[27] Cagnat et Chapot: o. c., p. 21.

[28] Podvukli mi.

[29] Đ. Szabo: o. c., srt. 11.

[30] Rimski (kasnoantički?) zid na Biogradu kod Konjica širok je 220 cm. Isp. P. Anđelić, ibidem.

[31] Podatke za Carnuntum i Trakiju dobio sam od prof. Sergjevskog.

[31a] Dr Otto Piper: Burgenkunde. (München 1895) str. 83. i 111. i Abriss der Burgenkunde, Berlin und Leipzig 1914., str. 27. Po Piperovu mišljenju opus spicatum od netesanog kamena dolazi kod Rimljana samo na kasnoantičkim građevinama, kao npr. Rutupinum (Castell Richborough) na obali Kenta. Isp. i A. Demmin, Encyclop. des beaux arts plastiques (Paris 1873) I², str. 630. koji za opus spicatum kaže: »... quelquefois en usage chez les Romains de la decadence et plus freqemment dans les constructions ostrogothes, lombardes, merovingiennes et carlovingiennes.«

rimski zid. Kasnije je ovaj antički zid bio s vanjske strane još ojačan bosanskim zidnim platnom (koje je do danas dijelom otpalo.) Nemamo podataka kada je to bilo, ali svakako već u prvim fazama izgradnje srednjovjekovnog Bobovca.[31b] Sličan slučaj imamo i u Splitu gdje su srednjovjekovnim mletačkim bedemom bila pokrivena istočna vrata Dioklecijanove palače[32]. Kada se srušio ovaj naknadno prizidani bosanski plašt, ne može se također ništa određeno reći. Iz opisa koji je dao Stratimirović[33], ne vidi se da li je taj dodatak 1890. godine još postojao ili nije. O tome se ništa nije moglo saznati ni od seljaka iz okoline. Iz činjenice da Stratimirović ne govori o očitoj razlici u strukturi zidova kule (ili je nije uočio?), moglo bi se možda zaključiti da je još tada postojao bosanski dodatak, kome treba zahvaliti da je do nas dopro ovaj značajni fragment antike na Bobovcu koji baca novo svjetlo ne samo na prošlost ovoga kraja, nego i na postanak srednjovjekovnih gradova uopće.

Zapadni zid kule (dug oko 6 m, otprilike 9 m visok, a 1,30 m debeo) djelo je srednjovjekovne bosanske obrambene arhitekture. (sl. 11) Gornji dijelovi ovoga zida strukturom se nešto razlikuju od nižih dijelova, bolje oklesanim kamenom, zidanim gotovo u pravilnim redovima. U ovom su zidu i dva otvora za prozore, dok južni zid kule ima nešto veći otvor za vrata sa sačuvanim gornjim pragom od borova drveta. Gornji dijelovi se i ovdje strukturom razlikuju od donjih. Vjerojatno su Turci nakon osvojenja popravljali oštećenu kulu, pa su zato bolje ozidani gornji dijelovi turski. Karbonizirani borovi natprozornik na zapadnom zidu možda je također uspomena na 1463. godinu. Južni zid (kako se to vidi i na slici 8) danas je još dug oko 6 m i otprilike toliko visok. Debljina mu iznosi 1,10 m. Zid teče paralelno sa sjevernim rimskim zidom i zatvara s njim prostor širok nešto ispod 2 m. Zid dopire otprilike do polovine zaravanka i tu se prekida. Da li se ovaj zid nastavljao prema istočnom rubu zaravanka ili je taj dio pokrivala drvena arhitektura, to će se tek utvrditi iskopavanjem. Ne vidi se traga ni istočnog zida kule koji je također mogao biti od drveta.[34]

[31b] Možda je ovaj »plašt« dodan u vezi sa pojavom jače artiljerije (prva pol. XV. st.).

[32] Fisković C.: Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu, Rad JAZU 279, str. 10 i dalje, i Novak G.: Nepoznato preinačavanje istočnog perimetralnog zida Dioklecijanove palače, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LVI—LIX/2 (Antidoron II), str. 190—191.

[33] o. c., str. 206.

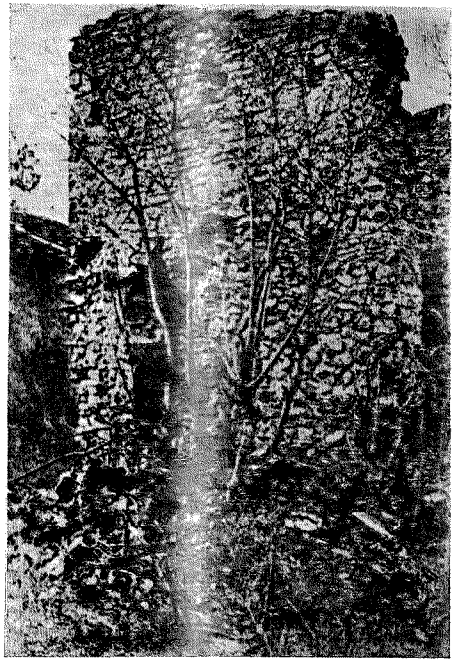

Sl. 11. Zapadni srednjovjekovni zid kule. Gornji dijelovi zida potiču iz turskog doba, sudeći po strukturi zida. Slika je preuzeta iz cit. Stratimirovićevog članka u GZM 1891. Zid se do danas vrlo malo izmijenio.

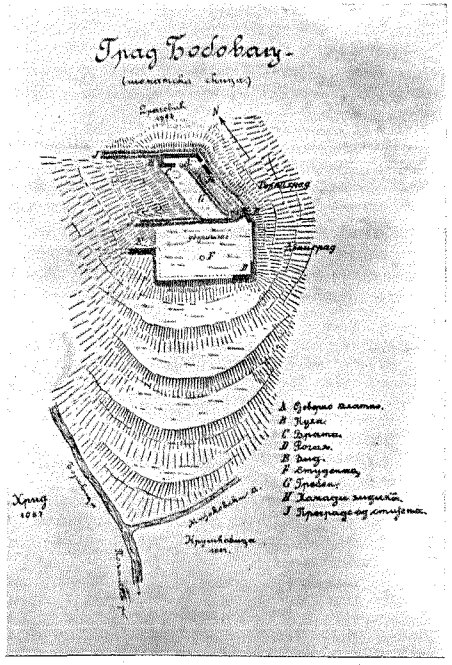

Sl. 12 Tloris Bobovca prema Stratimiroviću. Uporedi li se ovaj šematski prikaz Bobovca sa našim šematskim prikazom vertikalnog presjeka Bobovca (sl. 3), najbolje se vidi razlika između Stratimirovićevog i stvarnog opsega grada. Preuzeto iz GZM 1891, str. 205.

Sl. 13. Noviji dio grada razvio se vremenom na Crkvici i Visu, gdje su se također sačuvali tragovi arhitekture. Ovaj dio je po svoj prilici napušten već 1463, i Turci ga nisu koristili. Na slici se vide Gornji grad, Sedlo, Crkvica i Vis, sasvim lijevo. Dragovićko brdo (k. 1398).

Bez kopanja je nemoguće odrediti da li je (i kuda) Gornji grad imao direktnu vezu prema sjeveru, gdje se vremenom na Crkvici i Visu razvio mlađi dio Bobovca. Ako ju je imao, onda je ona išla istočnom stranom na zaravanak (kulu), odnosno u veliku zgradu koja je služila kao dvorac. Interesantno je da ni Stratimirović ni drugi stariji arheolozi ne daju o novijem dijelu grada baš nikakvih podataka. Stratimirović izričito kaže da »omanja uvala (presjek?) dijeli kosu od ostale planine Dragovićke«[35], tj. od prostora na kojem leže Crkvica i Vis, na koje se također proširio Bobovac (sl. 12).

Pisac ovoga članka boravio je na Bobovcu nekoliko puta, prešao ruinu uzduž i poprijeko, sam i u društvu sa kolegom P. Anđelićem, pa je imao dovoljno vremena i mogućnosti da de visu ispita cijeli grad. Rezultat toga istraživanja je ovaj opis koji nema ni potpun ni definitivan karakter, jer se on može dati tek poslije sistematskog arheološkog ispitivanja. Kako je arhitektura na Crkvici i na Visu najvećim dijelom sačuvana samo u supstrukcijama, dimenzije koje ovdje dajemo samo su približne, mjerene koracima. Uvala koju spominje Stratimirović dobila je u našoj terminologiji naziv Sedlo. Naime, za sve dijelove Bobovca u narodu postoje nazivi, osim za ovaj dio koji sliči na sedlasto udubljenje između dvije grbe.

[34] A. Deroko: o. c., str. 22 i 23 kaže: »... izgleda da je prvobitno svaki takav stari grad bio kula (u užem smislu reči), latinski »dunio« (iskvareno od pravilne reči »dominio«), francuski, upravo normanski »donžon« (donjon), nemački »berhfrit« (Berchfrit). To je bila prvo drvena, zatim kamena kula ...« Isti navodi da su u cijeloj feudalnoj Evropi u IX, X, pa čak i u XI v. gradovi bili drveni. Nije nemoguće da je i na Bobovcu istočni zid kule bio od drveta, jer je ta strana prilično strma i zaštićena. Cf. i Đ. Szabo: o. c., str. 18. Sve do godine 1464. bilo je i u Dubrovniku drvenih utvrda u sistemu gradskih zidina (Beritić, Dubrovačke zidove, Dubrovnik 1958, str. 24).

[35] o. c., str. 205.

Sa Gornjeg grada teren se stepenasto spušta preko četiri manje terase, duge četrdesetak metara. One su sačinjavale organski dio sistema starijeg grada. Nekada je na njima vjerojatno bila drvena arhitektura. Na posljednju terasu nadovezuje se pomenuto Sedlo, za koje se može reći da je u starije vrijeme, dok još nije bilo novijeg dijela grada, bilo vještački usječeno i da je služilo kao rov. Vjerojatno je u to doba na ovom mjestu bila i gradska kapija. Kada se grad proširio i u sjevernom pravcu, ovaj rov je izgubio svoj raison d' être. Tada je ovdje vjerojatno sagrađena pomoćna kapija u bedemu prema Mijakovskoj rijeci.

Od Sedla teren se prema sjeveru ponovo diže (v. sl. 3 i 13). Na terasi, udaljenoj nekih 140 m od Gornjeg grada, dobro se vide čvrsto građeni zidovi kule (10 × 10 m) u bijelom krečnom malteru. Sačuvani su joj samo temeljni dijelovi, a ostalo je urušeno. Koliko se može odrediti, kula se sastojala od dvije prostorije. Ravni prostor prema sjeveru od kule dug oko 65 m zove se Crkvica[36]. Na sredini ovoga, oko 30 m širokog, platoa vide se u ruševinama konture neke građevine, orijentirane istok—zapad, vjerojatno crkve, po kojoj je lokalitet i dobio ime. Između kule i ove ruševine naziru se tragovi zidane arhitekture, vjerojatno od stambenih zgrada. Pri kraju platoa je neka rupa, možda cisterna, ali zasuta kamenjem.

Iznad Crkvice na posljednjoj prirodnoj terasi dugoj oko 150 m izdiže se kupasti brežuljak u obliku ovećeg tumulusa, zvan Vis[37]. To je topografski najviša tačka u gradu (sl. 13). Na vrhu Visa naziru se ostaci manje kule, od koje su se poprečno prema Mijakovskoj rijeci i Bukovici spuštali jaki obrambeni bedemi. Bedemi se spuštaju niz padine kose koristeći se prirodnom formacijom krečnjaka sa vertikalno izvrnutim slojevima, što poput rebara sijeku cijelu kosu. S vanjske strane ovih vertikalnih slojeva vještački je usječen u stijenu jarak, širok mjestimično i do 10 m. Ovaj obrambeni sistem štitio je pristup gradu sa sjevera. Pred Visom je bila i glavna kapija sa jarkom i vjerojatno pokretnim mostom. Veća količina građevnog materijala (kamena) na istočnoj strani Visa, vjerojatno potiče od neke pobočne kule koja je branila kapiju.

Čitav ovaj noviji dio grada, od Sedla do Visa, bio je sa istočne strane zaštićen perimetralnim bedemom (1,50 m debljine). Zasad je nemoguće utvrditi da li je sličan bedem štitio grad i sa zapadne strane, tj, od rijeke Bukovice. Ova je strana mnogo strmija, a prilaz dolinom Bukovice mnogo teži, pa se može pretpostaviti da na ovoj strani i nije bilo takvog bedema.[37a]

Iako su na zapadnoj padini kose tragovi arhitekture dosta skromni, ipak se po njima može zaključiti da je ova padina (okrenuta suncu i zaštićena od sjevernih vjetrova) služila kao stambeni prostor (sl. 2 i 13). Ta je arhitektura uglavnom bila od drveta pa je propala, osim nešto zidanih tragova manje kule ili stražarnice ispod Gornjeg grada.

Dodamo li još da od glavne kapije pod Visom vještački usječeni put vodi hrptom kose prema sjeveru do Braniča (udaljenog oko 400 m), gdje je vjerojatno bila gradska nekropola[38], to bi u osnovnim crtama bio opis cijeloga grada, koji se po masivu kose pružio poput izduženog klina gotovo punih 500 m. Od Braniča put se razdvaja lijevo u Dragović i Borovicu, a desno u Mijakoviće i Vareš, odnosno dolinu Krivaje. Osim prilaza dolinom Bukovice od Kraljeve Sutjeske i Visokog, ovo su svakako bili glavni pravci saobraćaja sa kraljevskim gradom Bobovcem.

[36] Na ovom su mjestu franjevci iz Kr. Sutjeske do nedavna služili misu. Sama ta činjenica, dakako, još ništa ne dokazuje, jer se taj običaj mogao i naknadno zavesti. Ali postoji i ta mogućnost da je taj običaj zaveden još u vrijeme kada su se ovdje vidjele ruševine crkve. Treba, dakle, prepustiti arheolozima da kopanjem riješe ovaj problem.

[37] Tradicija u legendarnoj formi priča da su branitelji Bobovca nasuli Vis za jednu noć kako se preko njega ne bi sa Meteriza vidio Bobovac, te kako bi se time spriječilo Turcima da ga biju topovima. Narod je ovaj posao izvršio silnim naporom, kako to ilustrira navod, da se je u dvanaest trudnih žena zatro porod (navodi se različit broj). Vis je, međutim, prirodan brežuljak. U citiranom članku Stratimirovića o Bobovcu pogrešno se ovaj dio naziva Branič. Isp. o. c., str. 208. Braničem danas narod zove nekih 400 m udaljeni predio sa starom nekropolom i raskrsnicom putova Bobovac-Dragovići-Mijakovići (vidi dalje).

[37a] Naknadnim ispitivanjem utvrdio sam da je i zapadna padina Bobovačke kose bila zaštićena jakim bedemom, širine 1,50 m. Još prije 30—40 godina, prema pričanju mještana, ovaj se bedem vidio na cijeloj dužini od Gornjeg grada do Visa gdje se spajao sa zidovima koji su se spuštali niz padinu kose. I danas se još ovaj uzdužni bedem vidi, zarastao u šumu, na dužini od cca 70 koraka, a mjestimično mu se unutarnja oplata sačuvala i preko 2 m visine. Najbolje se vidi ispod Sedla. Bedem je išao u gotovo ravnom pravcu paralelno sa hrptom kose, a bio je od njega udaljen oko 50 koraka, tako da je grad imao oblik nepravilnog pravokutnika. Odmah ispod ovog bedema je prirodna provalija, strma litica, visoka od 10—15 m. — Pod Donjim gradom bio je izgrađen još obor koji je vjerojatno zahvatao i štitio Gornju i Srednju ravan, ali mu se bez iskopavanja ne mogu odrediti bedemi.

[38] Uz seoski put koji vodi u Dragoviće još leži jedan stećak, ali i on u sekundarnom položaju. Seljaci pričaju da se na Braniču prilikom obrade zemlje nailazilo na kosti, pa da zbog toga vlasnik više i ne obrađuje ovu njivu.

Bobovac se prvi put spominje 1350. godine, u vrijeme ratnog pohoda cara Dušana na Bosnu. Međutim, grad je znatno stariji, te mu se počeci gube u tami vremena.

Kako se iz opisa vidi, ovdje treba razlikovati najmanje tri superstrata: ilirska prethistorijska gradina, antičko utvrđenje, i na kraju srednjovjekovna tvrđava koja se vremenom razvila u utvrđeni dvorac (burgus).

Na padinama bobovačke kose erodirano je mnogo ilirske prethistorijske keramike. Činjenicu da se ništa nije sačuvalo od obrambene arhitekture ilirske gradine, lako možemo objasniti kasnijim pregradnjama i nadgradnjama na ovom par excellence obrambenom položaju, koji su uspješno koristile kasnije epohe.

Rimljani su ovdje na ilirskoj osnovi podigli svoje utvrđenje (castellum), kako to svjedoči antički zid na kuli Gornjeg grada. To se moglo dogoditi odmah nakon okupacije zemlje nemirnih Dezitijata[39]. Možda je ova utvrda štitila i neku rimsku cestu koja je ovuda prolazila[40]. Ovo je područje bilo i u srednjem vijeku poznato po rudnom bogatstvu, pa nije isključeno da su i Rimljani iskorištavali rudu iz Borovice i Vareša[41]. Ipak, izgleda nam najvjerojatnije da je bobovački castrum nastao tek u nemirno doba seobe naroda, dakle u vrijeme kasne antike, kada su Rimljani svoje zbjegove (refugije) gradili zbog zaštite po topografski povoljnijim mjestima. Na to doba bi nas upućivao i pomenuti antički zid, kako strukturom tako i debljinom, koja približno odgovara Justinijanovoj normi od 7 stopa (= cca 220 cm)[42]. U tom bi slučaju bobovačko utvrđenje služilo kao φρούριον (= srednjovjekovni bizantski κάστρον, lat. castrum, grad)[43] za okolni χωρίον oblast, župa, prema Justijanovoj obrambenoj organizaciji.

Pisani antički izvori ne pružaju nikakvih podataka o ovom utvrđenju, pa nam preostaje samo nagađanje. Tako, poznati natpis sa cippus-a iz Salone (CIL III 3201 = 10159) spominje »viam a Salonis ad He.. castellum Daesitiatium[44]. Ubikaciju ovog kastela svakako treba tražiti negdje u oblasti Dezitijata, dakle, u oblasti oko današnjeg Sarajeva. Da li je to Breza, gdje je u ruševinama kasnoantičke bazilike nađen natpis s imenom.. »Valens Varronis filius, princeps Daesitiatium...«,[45] ili neko drugo uporište borbenih Dezitijata, može se samo nagađati. Na području Dezitijata obrambenim položajem posebno se ističu dva gradinska lokaliteta: Crkvina u Podastinju (Kiseljak)[45a] i naš Bobovac, koji je bio kao stvoren da postane obrambeni centar jedne borbene ilirske »civitas«, kao što je u ranom srednjem vijeku bio glavno uporište jedne slavenske župe (χωρίον cara Konstantina Porfirogeneta). Međutim, ovo pitanje treba zasad ostaviti otvoreno, a odgovor moramo prepustiti daljnjim ispitivanjima na samom Bobovcu.

Srednjovjekovni Bobovac razvio se oko ove antičke jezgre kao i neki drugi srednjovjekovni gradovi kod nas. Mišljenje po kojem se srednjovjekovni grad razvio iz prethistorijskih utvrda[46] ne može se u cjelini prihvatiti, jer brojni primjeri, naročito u Hercegovini, potvrđuju da su se mnogi naši srednjovjekovni gradovi razvili iz antičke jezgre, i to najčešće iz rimskih kastela koji su, za razliku od rimskih logora *(castra)*, »bili samo utvrđene vojne stanice ili straže na istaknutim mjestima, ali koji su baš zbog toga imali izvjesne sličnosti sa docnijim srednjovjekovnim tvrđavicama«.[47]. Takvi su gradovi u Bosni i Hercegovini Blagaj na Buni,[48] Biograd i Ribiću u župi Neretva (kraj Konjica),[49] Mićevac kraj Trebinja, a vjerojatno i Jajce, Ključ i neki drugi. Takvi su gradovi u Srbiji, Beograd, Bovan i Kulić, koji se razvio iz kasnoantičkog utvrđenja i

[39] Ovaj kraj je definitivno pokoren u doba cara Augusta u vrijeme velikog ilirskog ustanka kome su na čelu bili baš Dezitijati. Rimski civitet su Dezitijati dobili tek 212. g. n. e. (Constitutio Antoniniana!).

[40] Upozoravam na trasu današnjeg puta s. Nažbilj — s. Kopljari — s. Dragovići — Bobovac — s. Mijakovići i dalje prema Duboštici.

[41] Poznato je da su Rimljani uvijek rudnike štitili kastelima.

[42] Zbog kasnije dodanog plašta-pojačanja, ovaj zid je danas debeo preko tri metra. Debljinu prvobitnog zida nije moguće izmjeriti, ali je ona svakako bila preko dva metra. I antički zid na starom gradu Biogradu ima širinu od 220 cm. Isp. Anđelić: 1. c.

[43] Za srednjovjekovni termin castrum isp. P. Skok: Sermo militaris, u Vjesn. za arh. i hist. dalm. LVI—LIX (Antidoron II), str. 121.; isti: Konstantinov »to Mokriskik«, Jugosl. ist. čas. god. III, sv. 1—4, str. 98.

[44] A. Budrovich predlaže za ovaj kastel puno ime Hedum (ili Hedos) na osnovu revidiranog čitanja natpisa iz Salone u Vjes. za arh. i hist. dalm. LVI—LIX (Antidoron II), str. 92.

[45] Čremošnik i Sergejevski u Novitates Musei Sarajevoensis, 9, 1930. i Sergejevski: Spomenik XCIII, str. 9. i 10.

[45a] Izgleda da je i stara prethistorijska gradina u Podastinju u rimsko doba bila preudešena u zidanu tvrđavu manjih razmjera (kastel?), sudeći po tragovima obrambene arhitekture, koji bi mogli poticati iz rimskog doba. Isp. Đ. Basler: Kreševo—Kiseljak—Fojnica, GZM 1954, str. 302. Dr M. Mandić datirao je ovo utvrđenje u srednji vijek, isp. GZM 1925, str. 64.

[46] Đ. Szabo: o. c., str. 12.

[47] A. Deroko: o. c., str. 21.

[48] Ć. Truhelka: o. c., str, 64.

[49] P. Anđelić: 1. c.

drugi.[50] Szabo smatra da u Hrvatskoj samo ruševina srednjovjekovnog grada Lopar, kraj Novog Vinodolskog, i to možda dijelom, potiče iz rimskog doba.[51] Da je takvih utvrda-gradova bilo i više, sasvim je razumljivo uzme li se u obzir činjenica da su se castrumi, castella i oppida oduvijek gradili na topografski istaknutijim tačkama terena. U skladu sa svojim potrebama, svaka je epoha nastavljala da gradi na starom supstratu.

Međutim, teško je odrediti vrijeme kada su se Slaveni počeli koristiti ovim izvrsnim obrambenim položajem, jer dosad ovdje nisu nađeni tragovi slavenskog gradišta, ali to ne znači da ga nije bilo. Po svoj prilici ovdje se dosta rano razvila zidana utvrda.[51a] Nema, naime, sumnje da su kod nas već u ranom srednjem vijeku postojale *zidane* utvrde manjeg obima, iako im danas zbog kasnijih pregradnja ne nalazimo tragova. Već se Ljudevit Posavski (o. 810—823) »sa svojima ... držao u utvrđenomu gradu, koji je bio podigao na strmom brdu«[52] Iz istog izvora doznajemo da je Ljudevitu »majstore i z i d a r e[53] da mu utvrđuju tvrđavu« slao gradeški patrijarh Fortunat.[54] I Ljudevitov protivnik Borna, knez Dalmatinske Hrvatske, zatvorio je »sve svoje u utvrde«.[55] Sasvim je sigurno da ove utvrde nisu bile samo od suhozida i drvene konstrukcije, jer izvor izričito spominje zidare, i to strane koji su svakako poznavali upotrebu vapna.

Sa razvitkom feudalizma sve više su jačali i utvrđeni gradovi. Proces feudalizacije bio je i u Bosni već znatno napredovao najkasnije u Kulinovo doba (o. 1180—1203). Stoga nećemo mnogo pogriješiti, ako već u ovo doba, pa čak i nešto prije Kulina, odredimo postanak bar jednog dijela zidanih srednjovjekovnih gradova u Bosni.[56]

U Hrvatskoj se zidani gradovi spominju već poč. XIII stoljeća (castrum Nicola 1202, castrum Greben 1209, castrum Gregorii-Kalnik? — 1217, castrum Gradec i drugi), ali se može uzeti da su oni već i ranije postojali.[57] Jedan od najstarijih srednjovjekovnih gradova u Srbiji, inače antičkog porijekla, Beograd spominje se 1124.[58] Utvrđeni Ras postaje prijestolnica raških župana godine 1129,[59] Ram se spominje 1128, Svrljig 1187, Galič 1149. itd.[60] Većina od navedenih gradova u Srbiji bizantskog je porijekla. Slično je — moralo biti i u Bosni, koja je također dugo bila pod vrhovnom vlašću Bizanta.

Da je u Bosni (u prvobitnoj Bosni), Humu i drugim našim srednjovjekovnim oblastima davno prije Kulina bilo utvrđenih gradova, tzv. kastruma, svjedoči nam pol. X st. bizantijski car Konstantin Porfirogenet. Po svjedočanstvu cara-pisca u prvobitnoj Bosni (τὸ χωρίον Βωσόνα) bila su dva grada: τὸ Κάτερα i τὸ Δεσνήκ.[61] Historičari su Kateru ubicirali u Kotorac kraj Sarajeva (Butmir), dok za Desnik postoje razna mišljenja. Novakovićevo identificiranje Desnika sa Tešnjem ne dolazi u obzir, jer je Tešanj ležao izvan prvobitne Bosne.[62] Klaić je Desnik smjestio »blizu današnjeg sela Teševo« iznad Kr. Sutjeske.[63] Šišić je mislio da Desnik treba tražiti »na *desnoj* obali gornje Bosne ... naime oko gradova Bobovca, Sutiske i Trstionice; dašto — dodaje Šišić — ukoliko Desnik nije preteča jednog od njih, promijenivši poslije 950. ime; mislim — zaključuje Šišić — da je ovo najvjerojatnije«.[64] Slično je mislio i Ćorović, koji za Desnik kaže »možda Su-tiska ili Teševo kod nje«.[65]

Čini nam se da je Šišićevo mišljenje najbliže istini, samo bismo ga modificirali utoliko što bi Desnik (ili Tѣsnik) identificirali baš sa našim Bobovcem. Na to nas upućuju ne samo arheološka fakta (rimska opeka i antički zid) nego i lingvistički razlozi. Ako, naime, carev Δεσνήκ shvatimo kao staroslavenski adjektiv m. r. u značenju »tijesni« (тѣснъ), onda bi nastavak — κ bio abrevijacija za grč-biz. apelativ κάστρον (što se moglo podrazumijevati iz konteksta), u značenju φρούριον, a to je ekvivalent za slav. »grad«.[66] Prema tome

[50] A. Deroko: o. c., str. 103. i 124.

[51] Đ. Szabo: o. c., str. 11.

[51a] Za gradišta isp. Z. Vinski, Prilog poznavanju gradišta ..., Hist. zbornik II, Zagreb 1949, str. 223—239. Materijal koji donosi Vinski odnosi se uglavnom na gradišta u Panoniji i njegovi se zaključci ne mogu u cijelosti primijeniti na gradišta južno od Save, gdje su se zidane utvrde javile ipak nešto ranije zbog uticaja sa primorja.

[52] Annales regni Francorum (ed. Rački u Documenta, str. 320—328.)

[53] Ibidem. Podvukli mi.

[54] Ibidem.

[55] Ibidem.

[56] Većina bosanskih srednjovjekovnih gradova nastala je, naime, u prvoj pol. XIV v. Za Hrvatsku Szabo navodi da je pol. XIII st. ono doba u kojem je nastala većina zidanih gradova, no može se uzeti da je pojedini kameni grad već postojao. Isp. Szabo: o. c., str. 18.

[57] Đ. Szabo: o. c., str. 18.

[58] A. Deroko: o. c., str. 103.

[59] A. Deroko: o. c., str. 135. Ras se spominje kao tvrđava već oko 850. godine. Ibidem.

[60] A. Deroko: o. c., str. 134., 144., 111.

[61] De admin. imp., gl. 32. Δεσνήκ = Děsník (vjerojatno Těsník), prema grčko-bizantijskom izgovoru X st.

[62] Srpske oblasti (u Glasu Srp. učenog društva XLVIII), str. 138—9.

[63] Povijest Bosne, str. 18. U području sela Teševa nema tragova nikakva grada. Ovu informaciju zahvaljujem kolegi P. Anđeliću.

[64] Povijest Hrvata, str. 461.

[65] Historija Bosne, Bgd. 1940, str. 120.

[66] Isp. P. Skok: o. c. u Jugos. ist. čas. III, str. 92—106. Cf. i Skok: Dolazak Slovena na Mediteran, passim.

Δεσνήκ je тѣснъ-grad (Tijesni grad) kao što je Μοκρισκίκ u Humu = МОКРСКЪ grad.[67]
Poteškoću predstavlja to što car Konstantin Porfirogenet u toponimu Δεσνήκ slav. sufiks m. r. — Ъ (=prema izgovoru onog vremena »i«) piše sa znakom η (eta = i dugo), a ne sa ι (iota = i kratko) kao u Μοκρισκίκ i drugim sličnim toponinima: Destinik, Galumainik, Dobriskik i ostalim.

Odakle Bobovcu ovo ime? Najvjerojatnije da ga je dobio zbog svog položaja na vrlo uskoj (zapravo tijesnoj) kosi, ili pak zbog smještaja u tijesnoj kotlini do koje se dolazi kroz oko jedan kilometar dugi tjesnac rijeke Bukovice. Naziv Tijesni-grad odgovara njegovu položaju mnogo bolje nego Su-tjesci koja se smjestila na rubu kotline. Sva je prilika da je Sutjeska i dobila ime po gradu kome je kao dvor pripadala.[68] To se moglo dogoditi tek u doba kada uslovi dnevnog života za duži boravak u utvrđenom gradu više nisu odgovarali njegovim feudalnim gospodarima, dakle, tek u doba razvijenog feudalizma (možda u XIII v.). Grad je tada iz nama nepoznatih razloga dobio novo ime Bobovac.[69]

Iako je položaj Bobovca zaklonjen, ipak se ne može govoriti da leži u zabitnom i pustom kraju[70] pogotovo ne za srednjovjekovne prilike kada su doline većih rijeka iz više razloga bile manje-više nesigurne i neprohodne za saobraćaj. I pored prividne neprohodnosti, bobovački kraj vrlo je komunikativan i u stvari predstavlja najbolju, najlakšu i najkraću prirodnu vezu između dolina Bosne i Drine.[71]

To najbolje ilustrira baš činjenica da su ovim krajem u srednjem vijeku prolazile i velike vojske (car Dušan, Žigmund, El Fatih, vojske Kotromanića i raznih bosanskih i ugarskih velikaša). Logično je, pored ostalog, da je Bobovac kao prijestolnica države morao imati i imao, za ondašnje prilike i potrebe, dobre veze sa svim dijelovima i stranama svog prostranog domena. Sve to pokazuje da se ni u kojem vidu ne može govoriti o zabitnom i pustom položaju Bobovca u doba njegova cvata i moći. Samo na ondašnje saobraćajne arterije ne smijemo gledati očima modernog vijeka kojem obilježje daju točkovi. Prometne potrebe srednjeg vijeka nisu tražile širinu puta i čvrstoću podloge, niti su izbjegavale veće uspone. Čovjek i konj lako su mogli savladati i najveće strmine po uzanoj stazi. Takvih putova, mjestimično širokih i do tri metra, puna je i danas okolina Bobovca, te vjerojatno neki od njih potiču iz davnih vremena. Možda su neki naslijeđeni još iz najdavnije prošlosti, od Ilira, koji i inače predstavljaju supstrat na kojem su se u ovom kraju formirala i kasnija stoljeća. Tim su se putovima, nešto preuređenim, služili i Rimljani, jer je ovuda vodio najkraći put i prelaz iz doline Bosne u dolinu Krivaje, i dalje prema velikim antičkim centrima u Podunavlju (Sirmium, Singidunum i drugi). Možda bi baš na ovom pravcu trebalo i tražiti cestu Salona- Argentaria, ili bar jedan odvojak ove ceste, koji je dolazeći od Salone dolinom Lašve, morao prelaziti rijeku Bosnu negdje nizvodno od Kaknja,[72] pa preko Gornje Zgošće i Bobovca prelaziti u dolinu Krivaje.

O životu na Bobovcu prije XIV st. jedino govore arheološka fakta. *Saxa loquuntur!* To nam kamenje priča o dugoj historiji grada i gotovo stalnom prisustvu čovjeka na ovom lako obranjivom položaju. Ali, događaji (i ličnosti), vezani uz ovo drevno utvrđenje, izmiču našim mogućnostima saznanja. U času kada se Bobovac prvi put javlja (1350 g.), njegovi su gospodari Kotromanići, vladari Bosne. Bobovac je, ne samo njihovo glavno utvrđenje, nego i glavno mjesto Bosne. Ne znamo kada je Bobovac došao u njihove ruke, ali da je ovaj kraj postojbina Kotromanića, da su oni rasli i jačali zajedno sa ovim tvrdim gradom, to smijemo, i to s pravom, nagađati. Mi lično u to i vjerujemo, iako za to nemamo direktnih dokaza. Zaklonjen, siguran i odlično utvrđen položaj grada (u vrijeme prije pojave topova), smješten gotovo u centru zemlje, daje nam mnogo opravdanja za takav zaključak.

[67] Ibidem.

[68] Možda od sub-Tjesnik (??), ali vjerojatnije od sutjeska = tjesnac.

[69] U blizini grada u Mijakovićima, u zaseoku Kolakovići, postoji i njiva Bobovišća. — Toponomastička izvedenica *Bobovac*, sa složenim sufiksom *-ov-ac*, vjerojatno je metaforički naziv, izveden od apelativa *bob (Vicia faba maior)*. Ali bi se ovaj toponim mogao dovesti u vezu i sa muškim apelativom *bòbān*, bobana, u značenju kamen, *saxum* (vidi Akad. rječnik s. v.) što bi sa stvarnog gledišta odgovaralo, jer grad leži na visokoj stijeni! Moguće je da je naziv stijene (oronim) kasnije prešao i na sam grad! U tom bi se slučaju formant *-an* pred vrlo proširenim sufiksom *-ovac* izgubio, a do tog je moglo doći ili zbog kraćeg izgovora ili, što je vjerojatnije, jer se zaboravilo na primitivno značenje riječi *boban* koja se u jezičnoj svijesti zjednačila sa apel. *bob*.

[70] K. Jiriček: o. c., kaže: »... grad Bobovac, sakriven u pustom kraju, u kome se čuvala kruna ...«; o. c. I, str. 328.

[71] Seljaci iz okoline Kr. Sutjeske i Kaknja još i danas idu preko ove kotlinice starim konjskim putovima na sajam u Tuzlu dolinom rijeke Krivaje. I danas je dosta frekventiran i stari put od Bobovca preko Nažbilja i Brsnika u Zenicu.

[72] Isp. M. Filipović: Novi podaci o Kaknju, GZM 1927, str. 227: »U Vrpolju pod Karaulom još se poznaje mesto gde je bio most kojim je put prelazio s leve na desnu obalu Bosne.« Ovaj kameni most vjerojatno je oboren 1697. g., pa se nakon toga preko Bosne prelazilo skelom. Ibidem 228. O tome ko je podigao ovaj most ne kaže se ništa. S obzirom na dugotrajnost upotrebe i korištenja istih prometnih pravaca u prošlosti, možda je ovdje bio prelaz preko Bosne još u rimsko doba.

Već prva pojava Bobovca u historiji bila je sjajna. Kad je u oktobru 1350. godine car Dušan, praćen caricom i sinom Urošem, prodro u Bosnu s velikom vojskom-kroničar navodi sa 80.000 momaka[73] — da bi prisilio bosanskog bana Stjepana II Kotromanića da mu povrati Humsku zemlju, grad je s uspjehom izdržao opsadu. Iako su Dušanu prišli i neki bosanski velikaši, utvrđeni Bobovac ipak nije mogao zauzeti. U toku ovih borbi Stjepan se povukao u šume i planine da odatle uznemiruje protivnika.

Svoju obitelj, i kćer Jelisavetu, kasniju ugarsko-hrvatsku kraljicu, ostavio je pod zaštitom čvrstih zidina Bobovca. To najbolje pokazuje koliko je Bobovac za ondašnje prilike bio čvrst, gotovo neosvojiv grad. Konačno je veliki vladar zbog ratnih zapletaja na jugu svoje države morao da napusti opsadu Bobovca.[74] Ban Stjepan bio je vjerojatno onaj bosanski vladar koji je najviše ojačao Bobovac. Povod za to bio je ovaj Dušanov pohod i strah od novog rata.

Nećak i nasljednik Stjepanov, ban i kralj Tvrtko I, često je boravio na Bobovcu, a naročito posljednjih godina života. Sigurno je već tada grad imao sve uslove za udoban život sredjovjekovnog dvora i za njegovu obranu, pa je već tada, ako ne u doba Stjepana II, zahvatio i područje Crkvice i Visa. Godine 1370. grad je izdržao i drugu opsadu, ovog puta banovog mlađeg brata Vuka, koji je uz ugarsku pomoć pokušao da osvoji grad i Tvrtka sruši s vlasti. Grad su obranila braća Rajkovići i tom prilikom izmirili zavađenu braću.[75] Tvrtko je i poslije toga jačao svoju prijestolnicu. Sasvim je vjerojatno da su mu Dubrovčani (kojima je na Bobovcu 9. II 1375. izdao povelju kojom ih oprašta »oda svake carine«[76]) baš za Bobovac prodali jednu bombardu.[76a] To je bio prvi top koji su Dubrovčani izradili za Bosnu. Tako se krajem XIV v. počela pripremati revolucija u naoružanju koja će uskoro sasvim oslabiti obrambenu moć Bobovca. Možda su u to vrijeme i dubrovački »magistri a cisternis« radili na cisterni, za koju mislimo da je nastala u ovo doba.

U mutno doba plemićke oligarhije poslije Tvrtkove smrti (1391), kada je vlastela po svojoj volji postavljala i skidala kraljeve, odigravali su se oko Bobovca značajni događaji. Grad je tada izdržao opsadu »velikog vojvode rusaga bosanskoga« Hrvoja Vukčića-Hrvatinića. Kad je, naime, kralj Ostoja, nezakoniti sin Tvrtkov, pristao uz ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda (u njegovu sporu sa Ladislavom Napuljskim), vlastela ga zbace 1404. g. s vlasti i proglase kraljem Tvrtka II, zakonitog Tvrtkovog sina. Ostoja je ipak uspio da pobjegne iz opsjednutog Bobovca u Ugarsku, odakle je nastojao da se povrati na vlast uz ugarsku pomoć. Ove su borbe uz prekide potrajale sve do 1411. g. Eho ovih žalosnih događaja kao s nekom tugom odjekuje sa nadgrobnog spomenika vlastelina Vignja Miloševića u Kočerinu. Viganj je »služio banu Stipanu, kralu Tvrtku, i kralu Dabiši, i kralici Grubi, i krala Ostou ... i u to vrime doide i svadi se Ostoja kral s hercegom i s Bosnom i na Ugre poe Ostoja ...«[77] U toku ovih borbi, koje Viganj nije preživio, jer mu »doide končina«, kroz više su godina ugarske vojske provaljivale u Bosnu, ali bez znatnijeg uspjeha (1404—1408). Ostoja se, istina, pod njihovom zaštitom vratio u Bobovac, ali zemljom su i dalje vladali velikaši. Tvrtko II bio je samo figura bez vlasti i krune koja je bila u rukama Ostoje u čvrstom Bobovcu. Vlastela je imala vlast, Tvrtko II titulu, a Ostoja krunu i prijestolnicu, dok je zemlja stradala od rata i Ugara. Kroz ovo cijelo vrijeme na Bobovcu je bila ugarska posada i štitila Ostojinu obitelj, a kasnije i njega samoga. Spominju se tri čete pod zapovjedništvom Pippa Spana[78]. U septembru 1407. boravio je u Bobovcu i sam ugarsko-hrvatski kralj Žigmund, nezadovoljan situacijom i bolestan.[79] Tek nakon odlučnog Žigmundovog uspjeha pod Doborom (1408), koji je završio pokoljem zarobljenih bosanskih plemića — njih 171 na broju — mogao je Ostoja da napusti Bobovac i preuzme vlast nad cijelom zamljom. Grad je također i u ovim borbama izdržao sve napade. Ugarske čete nisu osvojile Bobovac, nego im ga je kao saveznicima predala Kujava, Ostojina žena.[80]

[73] M. Orbini u Il regno dei Slavi, 264 i dalje.

[74] Klaić: o. c., str. 139; Truhelka: o. c., str. 91; Jiriček: o. c. I, str. 228.; Čorović: o. c., str. 271.; Napretkova Povijest Bosne, str. 281. Dušanov sin Uroš trebalo je po Dušanovu prijedlogu da uzme Jelisavetu za ženu i da s njom dobije Hum u miraz. Kada Stjepan nije pristao na ovaj zahtjev Dušanov, planuo je rat.

[75] Isp. Šurmin: Acta croat. I, 85—86, gdje se kaže: »... tada nas Stipan Rajković umiri i da nam naš grad Bobovac, a ne da ga dati Ugrom«. (Iz povelje koju su izmirena braća izdala »Rajkoviću Stipanu i Vuku, njegovu bratu ...«).

[76] Miklošić: Mon. Serb., 184—185.

[76a] Mon. Rag. Libri refor. IV, 165. Cf. GZM 1914, str. 244.

[77] Natpis sa stećka Vignja Miloševića iz Kočerina.

[78] Poznati kondotijer u ugarskoj službi, Firentinac Filip de Scolari, koga su u Ugarskoj zvali Pipo od Ozore, a naša ga narodna pjesma spominje kao Filipa Madžarina.

[79] Napretkova Povijest, str. 422.

[80] Isp. Starine 39, str. 261—262, Žigmundovu povelju banu Ivanu Moroviću, u kojoj kaže: »Ban Ivan... prodre u rečeno bosansko kraljevstvo... te glavni grad kralja Ostoje, zvan Bobovac (Babowch), gdje se čuva kraljevska kruna bosanskog kraljevstva i gdje je boravila svijetla gospođa kralja Ostoje (Kujava, op. n.) sa svojom djecom, zauze i p r i m i (podvukli mi!) u svoje ruke.« Ugri nisu, dakle, grad osvojili, nego zauzeli (tj. zaposjeli) i primili, okupirali— U novim zapletajima koji su u Bosni uslijedili g. 1410. Bobovac

Međutim, ukoliko je jačala snaga artiljerije, grad je sve više gubio na važnosti. Bosanski vladari boravili su i dalje u svojoj staroj prijestolnici,[81] iako se ona više nije mogla smatrati pouzdanom tvrđavom, pogotovo ne otkad su se u Vrhbosni (dan. Sarajevo) učvrstili Turci. Izgleda da Tvrtkovi nasljednici nisu učinili baš ništa da ojačaju grad i da ga prilagode suvremenim ratnim potrebama. Na gradu se ne vide tragovi nikakvih fortifikacija koje bi pripadale ovom vremenu: okrugle kule, baterijski tornjevi, bastioni, kazamati i drugo. Ne ukazuje li i to na veliku slabost bosanske države u prvoj polovini XV stoljeća?

Godine 1459. Turci su po prvi put s velikom snagom ugrozili »naš kraljevski grad Bobovac«.[82] U gradu je tada boravio Tomašev sin Stjepan Tomašević, designirani despot srpski. Stjepan je srećno izmakao iz Bobovca, te u pratnji strica Radivoja i ugarskih četa stigao u Smederevo, gdje je bio ustoličen za despota. Samo dvije godine kasnije, pošto je naslijedio oca kao kralj Bosne, Stjepan je zbog ugroženosti prenio prijestolnicu u sigurnije i bolje utvrđeno Jajce. Nisu prošle nakon toga ni dvije godine, a Turci su zauzeli Bobovac (1463. g.). Pad Bobovca ujedno je označio i slom srednjovjekovne bosanske države.

Naša historiografija — s rijetkim iznimkama[83] pripisala je ovaj nagli i brzi pad grada Bobovca u turske ruke izdaji branitelja grada, vojvode (Radaka. [83a]) Međutim, podaci iz turskih izvora spominju teže borbe oko grada.[84] Grad nije mogao da odoli snažnoj turskoj artiljeriji, oružju kojim su Turci osvojili ne samo Bobovac, nego i mnoge druge gradove na Balkanu, pa i sam Carigrad. Ne smijemo smetnuti s uma da su Turci tada bili u naponu snage, te da je samo deset godina ranije palo i nekad moćno Istočno rimsko Carstva (1453). Ovi veliki turski uspjesi moraju se, pored ostalih faktora, u prvom redu pripisati vještoj upotrebi artiljerije. A Bobovac je baš u tom pogledu bio svojim položajem osjetljiv i nepripravan.

Po pričanju turskog kroničara Dursum-bega, oko Bobovca se razvila »golema bitka, neobično veliko krvoproliće ... i prije no što je stigao sultan ...[85] carske vojskovođe oružanom rukom otvoriše mu kapije.«[86] Janjičar Konstantin Mihajlović, Srbin iz Ostrovice, koji je bio očevidac i učesnik u ovim borbama, kaže da su Turci pod Bobovcem »salili velike topove« i tako zauzeli grad.[87] Time Konstantin kao učesnik i očevidac potvrđuje da su Dursum-begovi kićeni navodi u suštini tačni.

Ipak nije isključeno da je Radak, kad je uvidio da grad neće izdržati silovitu vatru turskih topova i juriše janičara, predao Bobovac. Ali, to se moglo dogoditi samo u toku borbe, jer već prvi podaci arheoloških iskopavanja jasno pokazuju tragove požara[88] i teških oštećenja na bedemima. To isto svjedoči i turska arhitektura na gradu. Turci su naime morali popravljati teže oštećeni grad.

Prema tome ne odgovara historijskoj stvarnosti Truhelkino mišljenje: »Osvajači ne ostaviše u Bobovcu ni kamen na kamenu, već ga do temelja razoriše, a grad nestaje gotovo sa površine zemlje, te mu u daljnoj povijesti Bosne nema više ni spomena«.[89] Naprotiv, Turci su se Bobovcem koristili još punih 150 godina.[90]

je ponovo došao u ugarske ruke. U ovom ratu, koji je kralj Žigmund poveo, ovoga puta, protiv Ostoje, herceg Hrvoje je odmah početkom 1410. predao ugarskoj vojsci gradove Srebrenik, Kušlat, Brodar i Susjed. Vjerojatno je Žigmund na sličan način došao i u posjed Bobovca i Vranduka. Izvori o ovim događajima nisu, na žalost, dovoljno jasni, pa se pouzdano ne zna da li se zaista Žigmund tada okrunio bosanskom krunom. Isp. Klaić: c. c., str. 241, Napretkova Povijest, str. 433—434 i Čorović: o. c., str. 405—406. Cf. Jorga II. 126—127; Dipl. rag. 195—201. K. Jiriček: o. c. I, str. 343 izričito veli: »Nastojanjem Hrvoja, ugarske trupe posedoše ubrzo Bobovac, Srebrnicu i još mnogo drugih zamkova.« Moguće je da se baš na ove događaje iz 1410—1411 odnosi sadržaj natpisa iz Kočerina. Isp. M. Vego, GZM 1960—61, str. 261.

[81] Isp. povelje Stjepana Ostojića od 1419, Tvrtka II od 1339, Stjepana Tomaša 1451 itd.

[82] Iz pisma kralja Tomaša Ivanu, vitezu od Sredne, varadinskom biskupu, kod Thalloczy Stud. 99—101. Pismo je upućeno iz Jezera 10. II 1459, gdje je kralj tada boravio, a puno je crnih slutnja. Među ostalim Tomaš kaže: »... čim ... okopni snijeg doći će na zator našega kraljestva čitava sila sultanova ... (i na kraju) vidimo očito posvemašnje rasulo i propast našega kraljevstva ... »Turci su Bobovac opsjeli da bi spriječili put Stjepanu Tomaševiću u Smederevo, gdje je trebalo da bude ustoličen za despota. Mislilo se da će ujedinjena Srbija i Bosna lakše spriječiti tursko nadiranje. Turci su nastojali da svakako spriječe ovaj plan ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina. Sporazum o tome zaključen je između Matije i Tomaša na saboru u Segedinu u januaru 1459. g. Stjepan Tomašević trebalo je da se oženi Marom, kćerkom despota Lazara i nasljednicom despotovine, i da s njom dobije ostatke Despotovine. Isp. Klaić: o. c., str. 315; Čorović: o. c., str. 528—531; Napretkova Povijest, str. 545—547.

[83] K. Jiriček koji o. c. I. str. 392 kaže: »Grad Bobovac osvojen je bio u toku nekoliko dana s pomoću novo salivenih topova.« Turci su naime, topove salili pod samim Bobovcem, Isp. i THALLOCZY, Povijest Jajca 1450—1527, str. 64.

[83a] Ovo zastarjelo gledište formulirano je u Historiji naroda Jugoslavije I, Zgb. 1952, str. 609. ovako: »Kraljevsku prijestolnicu Bobovac predao je njegov zapovjednik čim se pokazala turska vojska.« Uporedi i *Dufresne Illyr. Vet.* p. 123: Mahumetus Sultanus Bosniam ingressus B o b a z i u m munutissimum in monte situm oppidum quodque Bosniae Regum caput fuit, a R a d a c e, olim Manichaeo, deinde Christiano mentito, per proditionem recepit.

[84] H. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, Naše starine, I, str. 17. Podaci ranije nisu bili poznati.

[85] Sultan Mehmed El Fatih stigao je pod Bobovac 20. V 1463. Isp. H. Šabanović: Bosanski pašaluk, Sarajevo 1960, str. 38.

[86] Kreševljaković, 1. c.

[87] Ibidem.

[88] Podatak sam dobio od kolege Pave Anđelića. Isp. i Arheološki pregled 1952, str. 160.

[89] Truhelka: Naši gradovi, str. 92.

[90] Kreševljaković 1. c.

Legenda o Radakovoj izdaji još je i danas svježa u kraju oko Bobovca, a vjerojatno je nastala kao izraz težnje da se opravda i razjasni nagla propast prijestolnice i države (»Bosna šaptom pade«), kao što je i srpski narod slom na Kosovu tumačio izdajom Vuka Brankovića. U ovom kraju legenda o Radaku ima i svoj posebni, čisto etiološki karakter. Narod je njom objašnjavao ime stijene Radakovice pod Borovicom, s koje je navodno, po legendi, sultan dao »za nagradu« survati »izdajicu Radaka«. Istog su karaktera i neke druge legende, vezane uz Bobovac i njegove vlasnike, kao što je, na primjer, ona o postanku imena sela Dragovića i Mijakovića.[91]

Turci su osvojili grad popravili i u nj smjestili posadu.[92] Otada Bobovac više nije utvrđeni grad sa dvorom nego obična tvrđava u kojoj boravi posada. Dvor je izgorio u požaru, a što nije izgorjelo, to je opljačkano i demolirano. Turci su za potrebe posade izvršili samo najnužnije popravke na gradu i zgradi dvora. Kratko vrijeme u Bobovcu je bilo i sjedište kadiluka, prvog što su ga Turci osnovali u »Kraljevoj zemlji«,[93] ali je kadija već oko 1470 godine prešao u nahiju Brod (Zenica).[94] U ugovorima iz godine 1503. i 1519. između Ugarske i Turske Bobovac se navodi kao turski grad.[95] Poslije bitke na Mohaču (1526), a i ranije već, Bobovac je izgubio svaku vojničku važnost. Stotinu godina nakon bitke na Mohaču navodi se među napuštenim gradovima (1626.).[96] Možda je tom prilikom i porušen. Takva je praksa kod vojske česta.

Turci su se po svoj prilici koristili samo manjim (i to starijim) dijelom grada, dok su ostalo — Crkvicu i Vis — porušili. Gradom je kao dizdar zapovijedao aga.[97] Gradskoj posadi pripadalo je i šire područje šuma i ispaša oko grada, kako se to lijepo vidi iz sačuvane isprave brodskog kadije od 21. jula 1502. godine.[98]

Izložen zubu vremena i uništavanju ljudi,[99] Bobovac je danas još samo ruina — tužni eho daleke prošlosti i slave, meta ljubitelja starine i — arheologa.

[91] Isp. Stratimirović, GZM 1891, str. 204, 208; M. Filipović: Visočka nahija, str. 259, 260, 394, 509, 526, gdje se navode i druge legende. Još se i danas u području od Vareša do Kaknja po selima prepričavaju u raznim varijantama priče o Radaku, o kraljici Katarini i druge.

[92] Kreševljaković, 1. c.

[93] Šabanović: o. c., str. 123.

[94] Na istom mjestu.

[95] Šabanović: o. c., str. 35; Kreševljaković: o. c., str. 17.

[96] Kreševljaković, 1. c.

[97] Ibidem.

[98] Kreševljaković, 1. c. Isprava se i danas u originalu i prepisu čuva u kući Ibre Jusića u Mijakovićima. Nekada se zaselak Jusića zvao Kučevci. Za Jusiće se priča da su potomci bobovačkih dizdara i da su se ranije prezivali Dizdarevići. Po iskazu Ibre i Hasana Jusića sve do autrijske okupacije pripadao je Jusićima posjed koji je prema citiranoj ispravi iz 1502. bio vlasništvo bobovačke posade. Danas je Hasan Jusić, ugledni domaćin i penzioner, počasni konzervator na Bobovcu.

[99] Isp. M. Filipović: o. c., str. 586, koji kaže: »Kuća pok. Ilije Perića (danas Anđelići) u Kovačićima (Poljani) sagrađena je od kamena sa Bobovca.« U selu Kučukovići ugrađena je u staru kuću Ante Crepulje ploča od miljevine sa križem (crux coronata). Ova ploča najvjerojatnije potiče sa Bobovca, koji je udaljen oko 20 minuta.

Sl. 14. Jedna strana gotičkog portala na istočnom zidu »dvora«. Zid je pripremljen za konzervaciju.

Kroz ovih 400 godina otkako je Bobovac napušten, uništen je i najveći dio njegove arhitekture, tako da danas još strši samo po koji teško nagriženi zid, najčešće obrastao u vegetaciju. Takvo stanje grada, kao i njegova velika spomenička vrijednost za historiju ove zemlje, odredili su i cilj konzervatorskog zahvata na njemu: ništa ne obnavljati, jer se gradu više ionako ne može dati nikakva suvremena praktična namjena. Potrebno je jedino sačuvati (i usporiti) od daljeg propadanja ono što još postoji, te na taj način ruševine grada što dulje sačuvati za nauku i kao objekat jedinstvene očigledne nastave za đačke ekskurzije, koje ovamo često dolaze, te kao »veliku lekciju pozitivnog kulturnog nasljedstva«[100] za odgojno uzdizanje najširih masa.

Konzervacija je u slučaju Bobovca pošla od jedino ispravnog stanovišta »čuvati, konzervirati, ne restaurirati«, dakle, od principijelnog stanovišta koje je danas u svijetu općenito priznato i prihvaćeno. Bilo je potrebno odreći se svake obnove, koja ovdje ne bi imala nikakva smisla, i ostaviti ruševinu »da ostane ruševina pa da je takvu konzerviramo i čuvamo«.[101] Ovaj princip jasno je formulirao i otac modernog konzervatorstva Maks Dvořak, koji kaže: »Obimne pregradnje i rekonstrukcije spomenika ne mogu se dozvoliti ne samo zbog toga što se time uništavaju dragocjeni spomenici ranijih doba, nego i zbog toga što se time svojevoljno mijenja forma i izgled spomenika koji time gubi svoj umjetnički i historijski izraz«.[102] Potrebno je, dakle, sačuvati autentičan izgled ruševine, ništa ne mijenjajući na njenom izgledu, da tako ostane kao historijski dokumenat najveće važnosti. To napose važi za spomenike koji su udaljeni od suvremene upotrebljivosti i civilizacije, a takav je i naš Bobovac.[103]

Da bi konzervator mogao ostvariti postavljeni cilj i primijeniti pravilnu metodu rada, bilo je *apsolutno potrebno da najprije dobro upozna* — kako sa arhitektonske, tako i sa historijske strane — spomenik koji konzervira. »Ne smije biti restauracije spomenika bez prethodne naučne studije spomenika« — ističe France Stele.[104] Jasan i precizan teoretski stav u pogledu metode i cilja konzervacije, kao i detaljno poznavanje samog spomenika, konzervatoru je uveliko olakšalo i na Bobovcu posao na praktičnoj konzervaciji ovih u kulturno-historijskom smislu vrlo značajnih ruina. Sva pažnja konzervatora bila je, dakle, usredotočena da se što autentičnije konzerviraju i plombiraju rasklimani i erodirani dijelovi zidova. U tom poslu konzervator nije mogao uvijek izbjeći anastilozu, tj. *ponovni sastav razbacanih ostataka*, ali je to učinjeno bez opasnosti od falsificiranja, jer su svi elementi bili tačno poznati, a upotrijebljen je i isti materijal koji je ležao u samoj ruševini. Manjim nadogradnjama i izravnjanju zidova pristupalo se samo iznimno i to samo iz konstruktivnih razloga i gdje su za to postojali sigurni elementi. Pri tome se pazilo da spomenik sačuva izgled ruine koliko god se to moglo, jer su sa druge strane trajnost i efikasnost konzervacije tražile da se pri vrhu zidova postignu zaravnjene kosine zbog oticanja vode. Da bi se spriječilo taloženje humusa i stvaranje vlage u jezgri zida, pažljivo su kamenom i malterom zatvorene sve pukotine u zidu. Time je uklonjena opasnost da se na zidu razvija vegetacija, koja svojim korijenjem jako uništava zidove, a također i opasnost od smrzavanja vode u zidovima, od čega oni pucaju, što bi na ovom visinskom položaju vrlo razorno djelovalo, budući da su na Bobovcu amplitude temperature vrlo velike i promjene nagle, a objekti potpuno izloženi svim atmosferskim uticajima i njihovim čestim i naglim promjenama. Baš iz tog razloga konzervator se i odlučio na upotrebu produžnog maltera na površinskim dijelovima zidova, dok je u unutarnjim dijelovima isključivo upotrebljavan krečni malter, koji bolje odgovara ovom miljeu. Time se postiglo brže i jače vezivanje zidne mase, ali se donekle izmijenila boja maltera i umanjio vizuelni koloristički efekat. Smatramo da je to bilo potrebno kako bi se postigla na ovoj vjetrometrini pojačana otpornost zidova.

Konzervator se, dakle, na Bobovcu ograničio na čistu (biološku) konzervaciju, ne upuštajući se ni u kakve obnove i rekonstrukcije, što je za ovakav objekat jedino i logično. Pri tome se radi otpornosti i trajnosti zida u izvjesnom smislu žrtvovao vizuelni koloristički efekat, (koji bi se inače mogao regulirati dodavanjem bijelog dolomitnog brašna u malter). Konzervator je smatrao da to na ovom položaju i nije bitno, nastojeći da zadovolji primarni moment konzervacije: trajnost i otpornost zida. *Međutim, u daljnjem radu na konzervaciji Bobovca moglo bi se i s tim pokušati.* Za konzervatora je, naime, vrlo težak problem (utoliko teži što su financijska sredstva bila ograničena) predstavljala nabavka i dovoz materijala na gradilište. Svi su poslovi obavljeni u vlastitoj režiji. Cement se morao nabavljati u Varešu i Sutjesci i prevoziti planinskim konjskim stazama na konjima, što mu je poskupljivalo cijenu za 50%. Pijesak je vađen u rijeci Bukovici pod samim gradom i pre-

[100] Đ. Mano-Zisi: Pitanja zaštite i održavanja arheoloških spomenika i nalazišta, Zbornik zaštite spomenika kulture I, Bgd. 1951, str. 27.

[101] F. Stele: Osnovni principi restauratorstva, Zbornik zaštite spomenika kulture I, Bgd. 1951, str. 17.

[102] U djelu: Katechismus der Denkmalpflege, citirano po Fr. Stele, o. c., str. 20, gdje su izneseni osnovni principi modernog konzervatorstva.

[103] Prema tački 3. talijanske »Carta del restauro« iz 1932. g. Ibidem.

[104] Fr. Stele: o. c., str. 21.

nošen na konjima, dok je kreč paljen od čistog bijelog krečnjaka odmah pokraj grada uz Mijakovsku rijeku. Kvalitet i pijeska i kreča vrlo je dobar i po svoj prilici ne razlikuje se od onog kojim je zidan sam grad, jer pretpostaljamo da su i graditelji grada na isti način, ako ne baš i na istom mjestu, pribavljali ovaj materijal. Kako na samom gradu nema vode, malter je pripreman uz obalu Mijakovske rijeke, na udaljenosti od nekih 600 koraka od radilišta. Odatle su ga radnici iznosili u kaselama na rukama do radilišta. Pri tome su po neravnoj i uskoj stazi morali još savladavati i visinsku razliku od nekih 120 m.

U konzervatorskom smislu glavni problem bio je izbor maltera. Sam Bobovac je, naime, sagrađen od lomljenog kamena krečnjaka, koji je dijelom uzet na licu mjesta. a dijelom u najbližoj blizini grada, a sam kamen je vezan krečnim malterom. Struktura zidova je tipično srednjovjekovna, bosanka. Oplate su izvedene od probranog, malo pritesanog kamena, dok je jezgra od amorfnog sitnijeg kamena u obilatoj kaši od krečnog maltera (tipična structura caementitia incerta). Stabilnost zida pojačavana je još drvenom armaturom (»hatule«). Konzervator se poslije konzultacije sa tehničarima i drugim stručnjacima odlučio da kod konzervatorskih radova upotrijebi krečni malter, čije je svojstvo da se dobro veže sa istorodnim kamenom krečnjakom. Međutim, pri tome je odlučivala i ekonomska računica: kreč se nalazio na licu mjesta i bio je mnogo jeftiniji od cementa, koji je uz najveće poteškoće trebalo nabavljati sa strane. Zato se pristupilo kompromisnom rješenju. Za unutarnje dijelove zida upotrijebljen je, prema dobroj formuli starog Vitruvija, krečni malter u omjeru dva dijela riječnog pijeska i jedan kreča.[105] Pijesak je bio vrlo dobre kvalitete, sitan, zrnast, čist i bez primjese zemlje, a kreč dobro ispečen i mastan. Za malterisanje zaštitnog sloja na površini zidova, kako smo već istakli, upotrebljavan je zbog bržeg vezivanja produžni malter u omjeru pet dijelova pijeska, dva kreča i jedan cementa, i to kvalitetnog portland cementa RS — 350. Cilj ovakvog rješenja bio je da se dobiju što čvršći i otporniji zidovi. Koliko se u tom uspjelo, to će se tek vidjeti. Savjesno nadzirući da se malter pravilno miješa konzervator je učinio svoju dužnost, a bobovački uslovi će pokazati koliko se u tome uspjelo.[106]

[105] Vitruv. De Archit. II, 5.: »Kod riječnog ili morskog pijeska uzmu se dva dijela pijeska i jedan kreča.«

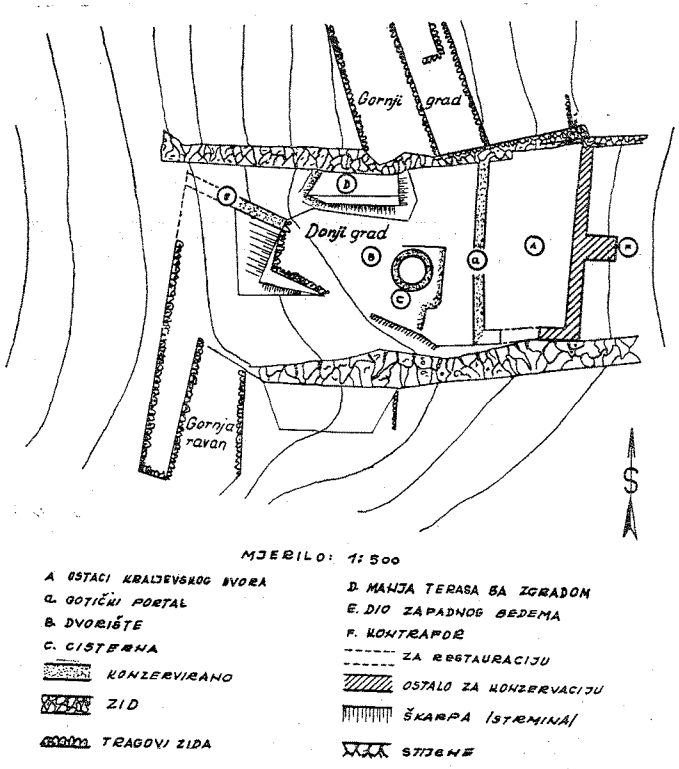

Sl. 15. Plan konzervatorskih rodova na Donjem gradu.

Konzervacija je vršena paralelno sa arheološkim iskopavaniem objekata koje je trebalo sačuvati in situ.[107] Tek pošto su ruševine otkopane i urušeni dijelovi zida pažljivo odvojeni od očuvanih, pristupilo se konzervaciji otkopanog zida. i to nakon zajedničkog dogovora konzervatora i arheologa. To je imalo tu prednost što je konzervator imao stalnu priliku da se u svakoj situaciji komisijski konzultira sa drugovima iz Zemalieskog muzeja, P. Anđelićem i A. Kućanom, koji raspolaže dugogodišnjim iskustvom u ovakvim poslovima.[108]

Zadatak konzervatora sastojao se zatim u tome da se otkopani zidovi najprije dobro očiste od humusa i žila, da bi malter što bolje primao. U toku vremena u zidovima se nataložio jak sloj humusa, tako da ih je miestimično trebalo i razgraditi da bi se uklonio humus i korijenie. To je bio dug posao na koiem je stalno radio jedan radnik. Nakon toga su zidovi redovito dobro isprani. pa se tek poslije toga pristupalo njihovoj konzerva ciji. (Sl. 14). Da bi sušenje na taj način konzerviranih zidova po lietnoj pripeci bilo što normalnije i sporije, te da bi se spriječilo pucanje maltera, zidovi su redovito prskani vodom i pokrivani granjem. Iako je vrijeme bilo izrazito sunčano, osim četiri posljednja dana, malter ipak nije nigdje popucao.

Ukupno je u 1961. g. konzervirano 121 m² zida (vidi sl. 15), i to:

istočni zid »Dvora« A	62 m²
dva manja zida na terasi D	15 m²
veliki zapadni zid E (sl. 18)	44 m²

[106] Svakako ovogodišnje radove na Bobovcu treba shvatiti kao pokus. jer je izbor maltera na ovom. atmosferilijama izloženom. miestu više stvar iskustva.

[107] Uporedo sa otkopavaniem zida vršena je i niegova konzervacija gdje god se to moglo. Isp. Manuel de la technique des fouilles archeologiques, Paris 1939. i str. 59 i dalie. Isp. i dr Milutin i Draga Garašanin o. c.. str. 47. i Đ. Mano-Zisi o. c. str. 29. koii kaže: »Treba insistirati na paralelnom iskopavanju i konzervaciji objekata na terenu... Problemi konzervacije moraju se rešiti na terenu komisiski.«

[108] Ovdje se još jednom koristim prilikom da se drugovima Anđeliću i Kućanu drugarski zahvalim na ovoj vrlo korisnoj saradnji. Posebno se zahvaljujem drugu Anđeliću za izvjesne podatke koje sam s njegovom dozvolom iskoristio u ovom radu.

Najsloženiji problem konzervacije u ovoj kampanji predstavljala je cisterna, glavni nepokretni objekat istraživanja u sezoni 1960. godine. To je vrlo lijep i zanimljiv objekat, velike kulturno-historijske vrijednosti. Zato je na cisterni izvršena samo privremena konzervacija, prepuštajući konačno rješenje na diskusiju. Naše je mišljenje da ne bi bilo nekog jačeg opravdanog razloga da se na cisterni izvrši (djelomična) rekonstrukcija, već da bi je trebalo konzervirati onakvu kakva je sada.

Ne ulazeći u opis same cisterne, ukratko ćemo se samo osvrnuti na neka njena konstruktivna svojstva, i to samo ukoliko je to konzervatoru bilo potrebno radi konzervacije samog objekta. Kako smo naveli, omotač (tj. zidni plašt) cisterne izveden je od dobro tesane sedre, preko koje je navučen vodozaštitni sloj hidrauličnе, crvenkaste glazure. Sličnom masom nabijeno je i dno cisterne, samo su ovdje komadići opeke nešto krupniji. Taj sloj je još bio obložen i pločama od škriljevca. Cisterna se pri vrhu vjerojatno završavala na svod te imala otvor koji je možda bio ograđen ogradom (puteal).

Kako zasad ne raspolažemo podacima o pravom izgledu gornjeg dijela cisterne, niti sa odgovarajućim komparativnim materijalom za njegovu rekonstrukciju, cisterna je privremeno konzervirana u zatečenom stanju. Sedreni plašt prvobitne cisterne konzervacija nije dirala. Slojem gline je od atmosferilija i nesavjesnih posjetilaca zaštićena glazura od hidrauličnog vapna. Međutim, cisterna je jednom kasnije, da bi se spriječilo oticanje vode, bila sužena i pregrađena novim plaštem (debeo 1 m.), koji se sastoji od tri podjednako debela sloja (gline, šljunka i sedre). Istom je prilikom bilo i dno ojačano slojem gline i podom od dasaka.

Sl. 16. Bobovac pod snježnim plaštom. Na slici se vide privremeno konzervirana cisterna i konzervirani zid »dvora« (lijevo).

Prilikom konzervacije konzervator je morao da vodi računa i o ovim promjenama na spomeniku, poštujući i ove dogradnje, kako bi objekat sačuvao svoj puni autentični izgled u historijsko-genetičkom razvoju. Zato su slojevi kasnijeg plašta samo poravnani, a dva gornja reda sedre fiksirana malterom. I dno cisterne sačuvano je također u svom autentičenom dvostepenom razvitku. Samo je djelomično izmijenjen istruli drveni pod. Na taj je način cisterna ponovno osposobljena da drži vodu, što će biti od velike koristi u daljnjim radovima na Bobovcu. Ukupno je na cisterni konzervirano 50 m² površine. (v. sl. 16). Da bi se spriječio prilaz stoci do neograđene cisterne i time izbjegla opasnost od davljenja stoke, na prilazu Donjem gradu postavljena je drvena ograda. Ograda je tek toliko visoka da preko nje ne može prijeći krupna stoka, tako da je objekat posjetiocima potpuno pristupačan. Za obavještenje posjetilaca postavljene su i dvije željezne table sa najvažnijim podacima o samom gradu i sa upozorenjima.[109]

Ukupno je u sezoni 1961. na prostoru Donjeg grada konzervirano oko 171 m² zida. Svi ovi radovi (zajedno sa pripremnim radovima, nabavkom materijala i njegovim prenosom na radilište) trajali su 18 dana, od 15. VIII do 5. IX 1961. godine. Prosječno je dnevno radilo uz jednog majstora po 5 radnika. Ukupni troškovi, uključivši i porez, iznosili su 250.000 dinara, ali je u to uračunat i izdatak za kreč i drvenu građu za iduću sezonu. Radove je finansirao NOO Vareš, pa i ovdje izražavamo zahvalnost drugovima iz NOO-a, a posebno drugu I. Đoji, predsjedniku NOO Vareš, na razumijevanju koje su pokazali za starine na području njihove komune, a u prvom redu za Bobovac.

Predviđeno je da se u 1961. godini završi sa istraživanjem i konzervacijom svih objekata u Donjem gradu. Ovi će se radovi nastaviti po istom principu kao i dosad: ne obnavljati, nego konzervirati, tj. usporiti procese propadanja spomenika i zaštititi nalaze nakon arheološkog iskopavanja, nastojeći ujedno da se sačuva i slikovitost ruševine, tako da ona »svojom prisutnošću djeluje na estetska čuvstva kao ruševina«. Da bi se to postiglo, potrebno je da se svi postojeći zidovi velike stambene zgrade — »dvora« — očiste od vegetacije i da se fugiraju. Na južnoj strani ove zgrade potrebno je zbog konsolidacije dozidati 6 m zida do visine od 2 m. Ovaj se, dio zida, naime, urušio u provaliju pa postoji opasnost da se sruši i 7 m visoki, sačuvani ćošak u jugoistočnom dijelu zgrade (v. sl. 17). Obnavljanjem ovog dijela zida dobio bi se čvrst potporanj spomenutog ćoška, zbog čega je apsolutno nužno obnavljanje tog dijela zida. Samo obnavljanje ovog dijela južnog zida ne predstavlja u konzervatorskom smislu problem, jer su nam poznati svi elementi.

Ovakav zahvat, koji je zbog konsolidacije spomenika potreban, dozvoljen je pod uslovom da se dodaci svedu na najmanju moguću mjeru i da su im svi elementi tačno poznati. Na objektu »dvora« treba konzervirati ukupno oko 30 m³ vrlo osutog i nagrizenog zida, kojemu je oplata dobrim dijelom otpala, pa će biti potrebno da se izvrši krpanje na njegovom većem dijelu. Debljina zidova na ovom objektu iznosi 1,50 m, ali im je visina još zasad nepoznata dok arheolozi ne raščiste istočnu terasu na kojoj ovaj dio grada leži. S vanjske strane visina im mjestimično iznosi i do 4 m, ali sa nutarnje strane teren se diže, pa će visina biti manja. Posebnu pažnju treba kod ovog objekta posvetiti jakom kontraforu (F) zbog njegove konstruktivne važnosti na ovom veoma strmom terenu. Posebnu brigu konzervator će voditi i o konzerviranju dvaju otvora koji se primjećuju na zidu »dvora«. Način njihove konzervacije ovisit će o rezultatima arheološkog pretraživanja koje treba da utvrdi radi li se o puškarnicama ili o prozorima, odnosno o obliku tih prozora ili puškarnica.

[109] Osim toga postavljen je kao počasni konzervator grada Hasan Jusić iz Mijakovića, zaselak Jusići, koji redovito obilazi ruševine.

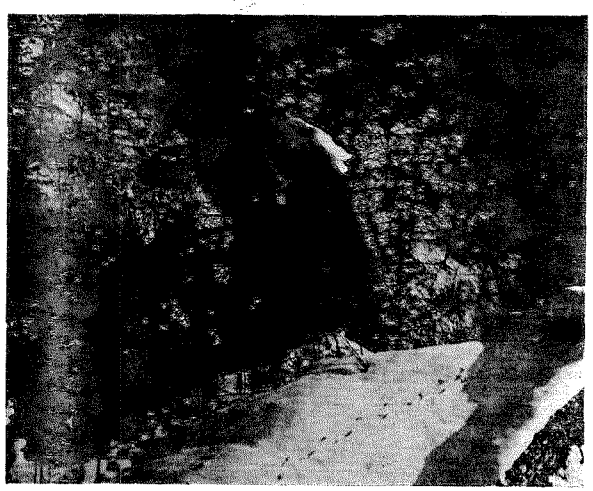

Sl. 17. Jugoistočni ćošak »dvora«. Ćošak je visok preko 7 m. Da bi se spriječilo daljnje rušenje ovih ostataka »dvora«, potrebno je s desne strane restaurirati dio zida (kako je to označeno na sl. 15)

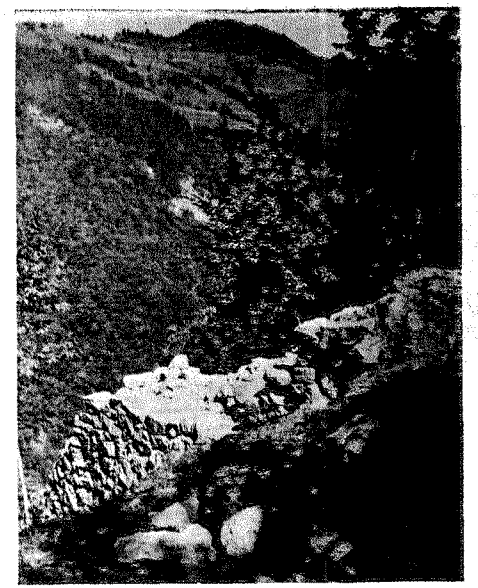

Sl. 18. Zapadni zid (E) djelomično konzerviran.

Sl. 19. Detalj iz kanjona Bukovice. Okomita stijena je Ljestvača uz koju je tradicija vezala razne legende. Prema tradiciji na ovom su mjestu razapinjali volovske kože i kanjon punili vodom da bi spriječili neprijatelju prilaz gradu. Kanjon je dug više stotina metara. Prilaz ovim jedinim putem s juga bio je neprijatelju gotovo nemoguć

Osim ruševina stambene zgrade, konzervatorski zahvat je potreban i na potpornom zidu platoa na kojem leži Donji grad. Taj zid je još zasut ruševinama pa nam njegovi elementi kao i sačuvanost nisu poznati. Treba također računati da će se daljnjim iskopavanjem naići na obrambenu arhitekturu i na zapadnom dijelu platoa koji leži u ruševinama. Ni ovdje nam nisu poznati elementi, ali će u svemu radovi u 1961. godini biti obimniji od onih u 1960. godini. Za ove radove potrebne su i skele jer će se konzervacija obavljati na strmom i opasnom terenu. Ipak će radovi u 1961. g. biti utoliko olakšani što neće biti potrebno vući vodu čak iz Mijakovske rijeke, pa će se malter pripremati na samom radilištu. I ove će se godine radovi izvoditi financijskim sredstvima NOO-a Vareš.

U idućim godinama, paralelno sa arheološkim iskopavanjem, treba konzervirati i zidove Gornjeg grada. Ovdje se pred konzervatora postavljaju dva teža problema: 1. kako konzervirati i sačuvati od propadanja antički zid na kuli (opus spicatum) 2. kako učvrstiti zapadni srednjovjekovni zid kule koja leži na vrlo slabim temeljima na samoj ivici stijene te postoji potencijalna opasnost da se prije ili poslije sruši. Za konzervaciju ovog zapadnog zida konzervatoru će biti potrebna i pomoć statičara. Sličan slučaj je i sa južnim zidom kule, koji je po sredini pukao. Konzervatorski zahvat na ovom zidu treba izvesti ili ubrizgavanjem cementnog mlijeka i boljim fundiranjem zida, ili, ako to ne bi bilo dovoljno, vezivanjem željeznim klamfama[110]. Pri tome treba osobito paziti da se ovaj vrijedni spomenik starine potpuno sačuva u svom današnjem obliku. Zato konzervatorski zahvat na kuli treba da ima isključivo preventivno zaštitni karakter, tako da ne izmijeni izgled samog spomenika. To će biti najteže postići na antičkom zidu, na kojem je s nutarnje strane oplata sasvim otpala. Ali kako to izvesti? Naše je mišljenje da ove probleme treba komisijski raspraviti na licu mjesta. Radi se o vrijednom spomeniku bosanske prošlosti i kulture.

[110] Carta del restaure, t. 9.

DIE ALTE BURG BOBOVAC UND IHRE KONSERVATION

Die alte mittelalterliche Burg Bobovac die einstige Residenz bosnischer Bane und Könige, die in der Gegend von Vareš, unweit von Sarajevo liegt, stellt ein von den bedeutendsten Denkmäler Bosniens und der Herzegovina dar. Parallel mit den archäologischen Erforschungen dieser historischen Burg, welche durch das Landesmuseum in Sarajevo ausgeführt werden, der Verfasser voriger Abhandlung konservierte in der Regie des Denkmalpflegeamtes für Bosnien und Herzegovina und auf Kostan der Gemeinde Vareš die bisher entdeckten Teile der Burg (ABB. 1). Die Ruine derselben wurde vorher nicht erforscht. Bisher besteht über die Ruine nur eine Beschreibung und zwar bloss *de visu* (Stratimirović: Grad Bobovac, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 6891, S. 203—208; Wiss. Mitt. aus B. u. H. II, Wien 1894, S. 323—327.). Durch die neusten Erforschungen aus dem Jahre 1959. und 1960., die durch den Kustos des obenerwähnten Landesmuseums P. Anđelić, geleitet worden sind, entdeckte man, dass die Burg viel grösser war als man bisher dachte und dass sie sich am schmalen Bergrücken wie ein grosser Keil bis auf 500 Meter Länge hinzieht. Tatsächlich beschrieb Stratimirović nur eine Hälfte der Burgruine, namentlich die sogenannte untere und obere Stadt, aber die Teile der Burg an der Lokalität Crkvica und Vis, die anscheinend jünger sind, nicht einmal erwähnte (Abb. 3). Die Burg entwickelte sich im früheren Mittelalter um einen spätantiken Kern, von welchem sich bisher die nördliche Mauer des Donjon im oberen Teile der Burg teilweise erhielt. Äusseres Angesicht dieser Mauer stellt das typischrömische opus quadratum pseudisodomon vor (Ab. 7.), während ihr Kern aus einer atwas degenerierten provinzialen Bauart dem sogenannten opus spicatum (Fischgrätenmuster) besteht, welche Bauart in der späten Antike ziemlich beliebt war (Abb. 8.). Ein von den bedeutendsten Objekte die bisher in der unteren Burg, wo das Schloss bestand, ausgeforscht sind, ist eine schön ausgebaute Zisterne, die der Autor als nach der antiken Tradition ausgebautes Werk betrachtet (Glasur aus dem signinischen Kalk!). Erst im XIV Jahrhundert, wahrscheinlich zur Zeit des Königs Tvrtko I (Abb. 5.), unterschied sich beträchtlich der technische Ausbau der Zisterne von allem was im Mittelalter auf Bobovac, sogar in Bosnien, gebaut wurde (regelmässig ist die structura caementitia incerta), was allem Aussehen nach dem Werke eines Meisters aus Dubrovnik zuzuschreiben ist.

Bobovac wird zum erstenmal im Jahre 1350 erwähnt, aber nach der Meinung des Verfassers ist die Burg viel älter. Er identifiziert sie mit der Burg Desnik το Δδεσνήκ des Kaisers Porphyrogenitus, der sie Mitte des X Jahrh. erwähnt. Verfasser meint nämlich. Der dass der Ortsname Desnik des Porphyrogenetus bedeutet »Tijesni grad« (also Tijesnik = Engburg) aus dem altslawischen Adjektiv тѣсенъ und dem Ansatz k als Abbreviation des griech. bysant. Wortes kastron στκάρον welches Wort als Equivalent für das slavische »grad« ist. So ein Ortsname entspricht genau der Lage der Burg Bobovac, die in einem engen Tale an einer sehr eng auslaufenden Bergnase gelegen ist (Abb.1.). Der Meinung des Autors nach, jener Name, nämlich Tijesnik, ging später auf das Ort Sutjeska (Enge) über, dass vom XIV Jh. in historischen Dokumenten als Suburbium und Hof (Palast, Kurie) der Burg genannt wird, während die Burg selbst den neuen Namen Bobovac erhielt.

Die Burg wurde an einer sicheren, fast unzugänglichen leicht verteidigenden Lage erbaut und in ihrer Geschichte hält alle Belagerungen aus, so dass sie bis zur Erscheinung der Beuerwaffen niemand einnehmen vermag. Nachdem verlierte Bobovac jede strategische und taktische Wichtigkeit, da die Burg seiner Lage nach von höher herumliegenden Bergen leicht durch die Artillerie beschossen und vernichtet sein konnte (Abb. 1). So nahmen sie leicht die Türken im Jahre 1463. Sie hielten sich einige Zeit in der Burg auf und verliessen sie noch vor dem Jahre 1626. Seitdem steht sie im Verfallen. Von ihrer Arhitektur hat sich wenig aufbewahrt.

Anlässlich der vorgenommenen Konservation der Ruine, da man aus ihr keinen nützlichen Raum oder sonst ihrgend ein nützliches Bau herauskriegen konnte, entshloss sich der Autor nur für die reine Konservation, was heuzutage in der Denkmalpflege und dem Schutz vorgezogen wird. Endziel der Konservation war das weitere Zugrundegehen dessen, was noch bestand, einzuhalten und so jenen positiven Teil der kulturellen Erbschaft für die Wissenschaft und zur Erziehung der Erwachsenen und Jugend im allgemeinen aufzubewahren. Deshalb konzentrierte der Konserwator seine ganze Aufmerksamkeit auf das je autentischeres Konserwieren der varfallenen und erodierten Mauerreste, jedes Dazumauern meidend. Um die Humusablagerung und das Schaffen von Feuchtigkeit im Mauerkerne zu verhindern, wurden alle Löcher und Risse in der Mauer verstopft, indem mein dabei tracktete, das die Ruine ihre Patine und Altertümlichkeit bewahr en sollte. Autor legt uns aufsührlich die Organisation der Arbeiten, die Auswahl von Mörtel, Arbeitsmethoden, sowie Konservierungsprobleme und ein Arbeitsprogramm für das nächste Jahr aus. Die Zisterne wurde nur zeitweilig konserviert, bis man ihr originelles Aussehen zur Feststellung bringt.

Die konservierten Teile sind in Abbildung ... zu sehen, ebenso diejenigen Teile die im Jahre 1962 konserviert werden sollen.

OLD CITY BOBOVAC AND ITS CONSERVATION

One of the most important mediaeval monuments of Bosnia and Herzegovine is, of course, Bobovac, the old capital of Bosnian kings and princes which is situated not far from Vareš near Sarajevo. National Museum in Sarajevo has done a lot to investigate this histoarical complex. At the same time Institute for Protection of National and cultural Monuments of Bosnia and Herzegovine, together with means of communal committee of Vareš has done a great deal of conservation of this well-known mediaeval city (picture 1). Ruins of this city had not been investigated before. There is only one description of the city to this day, that is: Stratimirović: Grad Bobovac, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1891, page 203—208 Wissenschaftliche Mittheilungen aus BH II, Wien 1894, S. 322—327). In 1959 and 1960 recent investigation was done, directed by Pavo Anđelić, the custos of National Museum. It has shown that the city was larger than it was thought of before and that it was stretched on a narrow mountain range, long about 500 metres in the shape of a thin and long nail. Stratimirović in fact described only the half of the city, called Lower and Upper Cities (picture 1—2), while he did not mention parts of the city at Crkvica and Vis (picutre 3). In the early Middle Ages the city was developed round a late antique centre (of which there is only a northern wall on the tower of Upper City, which is preserved to this day). The exterior of the wall is a typical roman opus quadratum pseudisadonom (picture 7), while its centre is built in a provincial structure, that is opus spicatum (Fiscoratenmuster (picture 8). One of the most important objects investigated to this day in Lower City, where an old castle with a yard was situated, is a nice cistern which was built in antique style and tradition (its outer layer was of a special lime). It was built not earlier than in XIV century, probably under rule of the king Tvrtko I (picture 5). The cistern, with its technique and style is greatly differed from other Bosnian mediaeval architecture at Bobovac and Bosnia generally (it was structura caementitia incerta), and so probably made by Ragusian masters.

Bobovac has been mentioned for the first time in 1356, but it is much older. The author identifies this old city with a town τὸ δεσνήκ (to Desnik), which had been mentioned by Byzantine czar Constantine Porfirogenet in the middle of the tenth century. He explained that Porfirogenet's Desnik means »Narrow of Greek and Byzantine word καστρον (kastron). It is town«, which had originated from the Slavonic adjective тѣсиь and endig »K«, which is an abbrevation an equivalent for Slavonic word-town. It corresponds to the situation of Bobovac which lies in a very narrow place in a narrow valley (picture 1 and 2). The author thinks that later it turned in Sutjeska which was mentioned as suburbium and the castle from the XIV century, while the very fortress got the name Bobovac. Bobovac was built on the very safe and hardly accessible place easy to defend. During its history it has endured many sieges and nobody could conquer it. Meanwhile in the first half of the XV century it lost its strategic importance, for armament, strategics and tactics were revolutionized. Then Bobovac was not protected from artillery, so the Turks conquered it very easily in 1463. They lived there for some time, but in 1626 they deserted it. Since then it has been deserted and become quite unprotected and ruined. Thus there are only few examples of architecture preserved to this day.

The author worked according to principles accepted and appreciated all over the world: »to preserve and conserve, but not to restore«. The purpose of such kind of conservation is to prevent ruins from further decay and so preserve it for science and education, especially of youth. The conservator tried only to conserve ruins, adding nothing to them. All the wall gaps and holes disappeared and so moisture and sedimentation was prevented. It was done very carefully, trying to keep their patina. The author described organization and methods of work as well as the programme for the next year. Mediaeval cistern has been temporarily preserved, because we do not know its original form. Conserved parts and those which are going to be conserved soon are shown in the picture 15.

ĐOKO MAZALIĆ

JEDNO RANIJE DJELO SLIKARA »R« — EVIDENCIJA I KONZERVACIJA

Kad sam prije nekoliko godina pregledavao u svrhu evidencije neke stare slike u crkvi sv. Prokopija u Visokom, privukla mi je osobitu pažnju slika »Jerusalim« zbog sličnosti u cjelini i detaljima sa radovima jednog našeg starog slikara od čijeg imena znamo samo zadnje slovo (»r«), po kome ga i poznajemo u stručnoj literaturi. O tome sarajevskom slikaru i njegovim velikim

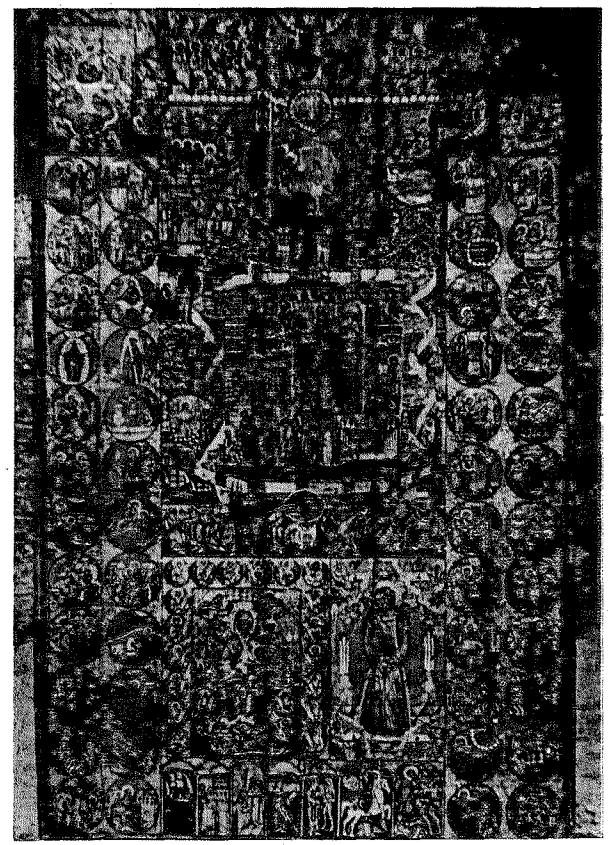

Sl. 1. »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

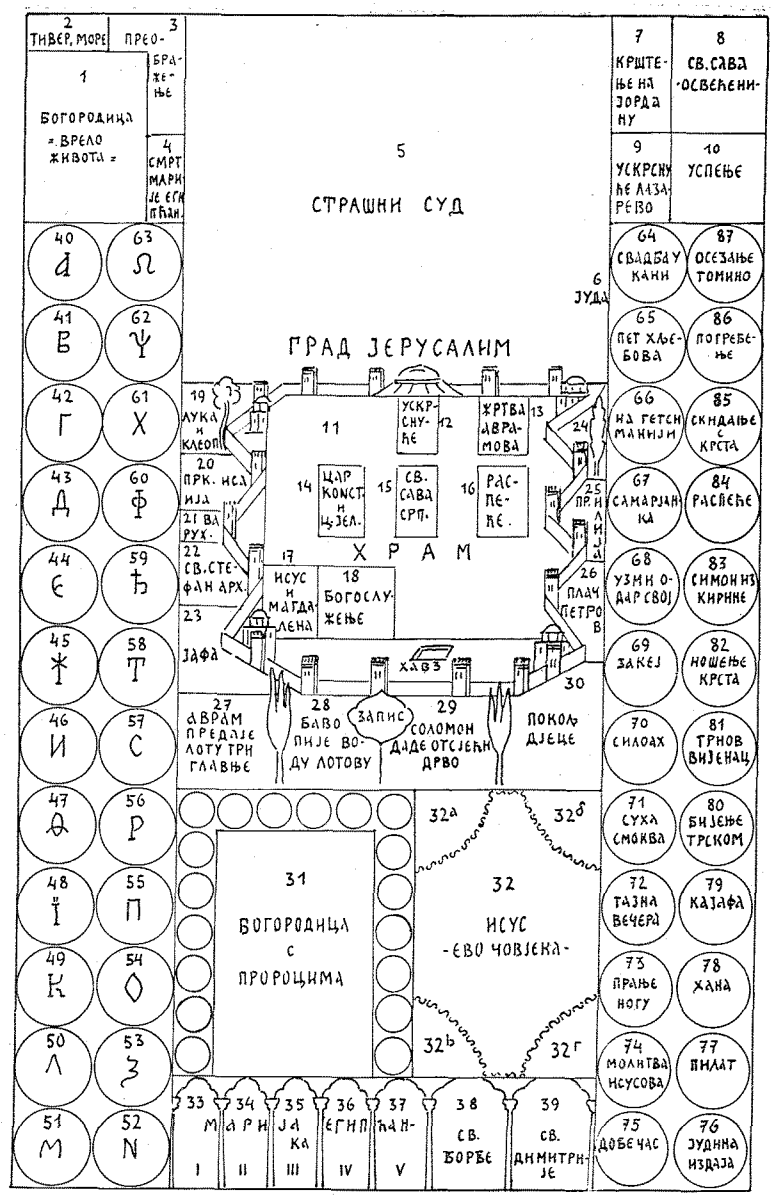

Sl. 2. Šematski prikaz rasporeda tema na slici »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. godine. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

slikama koje se nalaze u Staroj crkvi u Sarajevu napisao sam ranije opširniju studiju[1]. U njoj sam ocrtao neobičan lik toga našeg talentovnog slikara, punog neobuzdane fantazije, učenosti, darovitosti, strpljivosti, dosjetljivosti i da i ne govorim o njegovom tehničkom znanju. Upravo te odlike svratile su mi pažnju i na spomenutoj slici i nije trebalo mnogo pa da ustanovim da je to djelho našeg slikara. Raspodjela prostora na slici, način opisivanja detalja, oblik pismena, jezik karakterističan crtež draperija i ljudskih figura, kompozicija i pejsaž, sve to, upoređeno i analizirano, daje nesumnjivu osnovnu karakteristiku *kasnijih djela našeg majstora sa istom sadržinom.* Ovo djelo, naime kako se vidi iz zapisa, završeno je 1795. godine, a veliki »Jerusalim«, koga smo ranije opisali, završen je 1799.[2]

Upada u oči temeljni oblik slike, uspravni format mjesto vodoravnog, što predstavlja jedini slučaj kod nas kad je govor o toj vrsti slike kao što je tzv. »Jerusalim«. No taj neobičan, upravo,

[1] Mazalić: Dvije stare slike i njihov majstor, Naše starine, Sarajevo 1953.
[2] Isto tamo, str. 76.

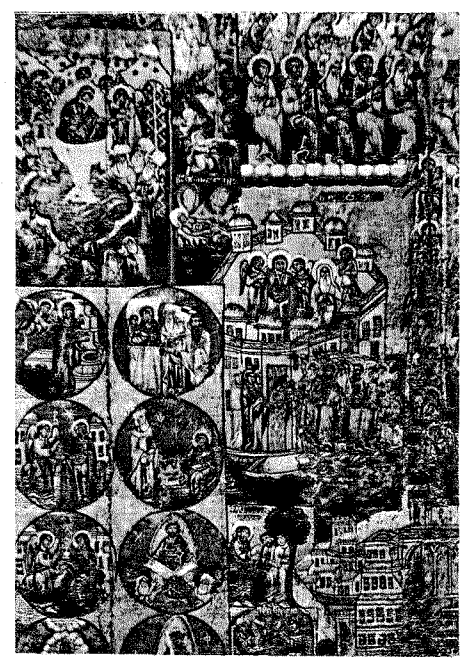

Sl. 3. »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. Detalj. Srpsko prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Sl. 4. Smrt Marije Egipćanke. Detalj slike »Jerusalim« iz 1795.

težak format za prikaz i raspodjelu mnoštva raznovrsnih tema vezanih za hrišćansko vjerovanje nije nimalo zbunio našeg majstora, koji je stalno nastojao da se ne ponavlja. On je sam grad »Jerusalim« postavio u sredinu slike, odredivši mu povelik kvadratan prostor, iznad koga je ostavio sve do vrha platna sličan prostor za sliku »Strašnog suda«, dočim je donji dio, onaj ispod grada Jerusalima, rezervirao za sliku Bogorodice, s lijeve strane, i sliku Isusa, s desne strane. Analogno tome, sav preostali prostor s lijeve strane platna dodijelio je scenama života Bogorodice a desni scenama iz života Isusova. Uski prostor ispod slika Isusa i Bogorodice ostavio je za prikaz događaja iz legendarnog života Marije Egipćanke, zatim slike sv. Đorđa i sv. Dimitrija. U ostatke prostora između gornjih, glavnih scena, ubacio je bez naročitog reda razne događaje, opisane u hrišćanskim svetim knjigama. Opisana raspodjela prostora na platnu, koja je našem slikaru poslužila da izvede svoju zamisao, vidi se na slici 2. Kako je taj prostor do sitnica iskorišten vidi se na našoj slici 2, na kojoj se može nabrojati 87 kompozicija sa oko 300 ljudskih figura, mnoštvo zgrada, pejsaža, figura životinja i raznih prirodnih pojava. Imaju i četiri prizora s mora. Među njima se ističe kao posebna slika izrailjski grad Jafa.

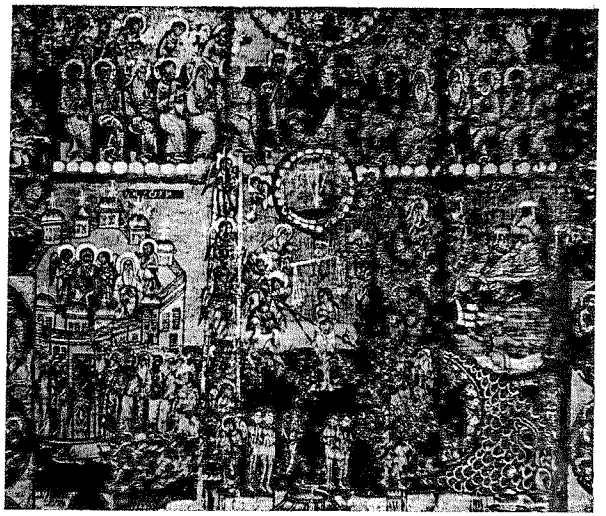

Sl. 5. »Strašni sud«. Detalj slike »Jerusalim« iz 1735. god. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

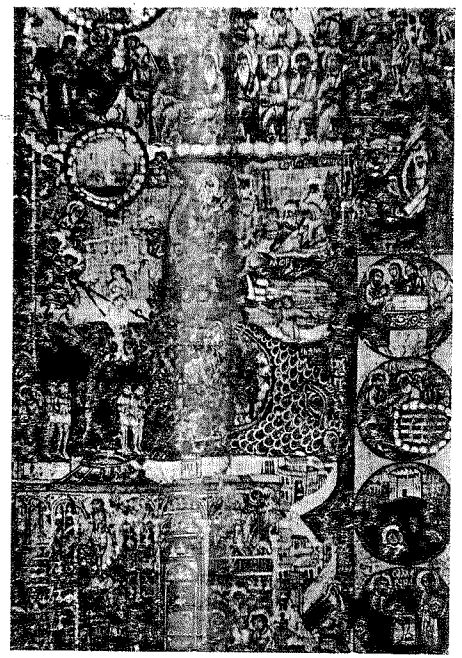

Sl. 6. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. godine. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Pregledaćemo po redu sve kompozicije, zadržavajući se s kraćim opisom samo na onima koje nam pružaju nov materijal u poređenju sa kasnijim djelima istog slikara. Opis ćemo početi iz gornjeg lijevog ugla i produžiti u pravcu desno.

1. Bogorodica »Vrelo života« (natpis nečitak zbog oštećenosti), sažeta kompozicija prema uobičajenom propisu. Na slici se ne vidi kapetan što zalijeva obamrlog Tesalca, dočim se ta scena vidi na kasnijem »Jerusalimu« (1799). U pozadini se ističe hram sa više portala i krovom sa pet zlatnih kupola (sl. 3).

2. Tiverijadsko more predstavlja mali uski prostor iznad gornje slike. Od natpisa sačuvan je samo ostatak »ore« (more), a od same slike tek mali krajičak zdesna: crn pramac lađe koja je obojena u crveno i malo mora.

3. Preobraženje (ПРЕОБРАЖЕНИЕ) prikazano je po propisima na desnoj strani od gornje slike. Ističe se crvena mandorla oko Isusa sa zlatnim zrakama, živ kolorit (zlatno, crveno, zeleno, plavo i svijetlosmeđe) i pejzaž sa tri šumovita brda (sl. 3).

4. Smrt Marije Egipćanke (ЅСПЕНИЕ МАРИНО) nalazi se ispod gornje slike. Marija leži gola sa tamnocrvenim perizonom oko bedara na pustinjskom tlu žute i smeđe boje. Ruke su joj opružene niz tijelo. U planu ispod nje su tri krošnjata stabla, a u planu iznad nje leži lav smeđe boje, iskeženik zuba, sa zavitlanim repom ukrug. Upadljive su mu jake pandže na nogama (sl. 3 i 4).

5. Strašni sud (bez naslova) nalazi se desno od gornjih slika. On je znatno veći (46:50 cm), sa sličnom kompozicijom kao na »Jerusalimu« iz 1799.[3] Novo je što se u segmentu uvrh slike mjesto sv. Trojice nalazi hor anđela, zatim plavo nebo sa zvijezdama i teren u bujnom zelenilu oko raja (sl. 5 i 6).

6. Obješen Juda ΪѠΑΝΗΩ je mala slička koja se nalazi neposredno iza glave aždaje; ona, iako izgleda uklopljena u kompoziciju Strašni sud, ipak je odvojena kompozicija (sl. 5 i 6).

7. Krštenje na Jordanu (natpis istrven) nalazi se desno od niza apostola i slike Strašni sud. Izrađeno je u manjem formatu u uobičajenoj kompoziciji (sl. 6). Na slici se ističe živ kolorit stijena u svijetlozelenoj, tamnozelenoj, crvenoj i crnoj boji.

8. Sv. Sava Osvećeni, bez natpisa, nalazi se desno od gornje slike Sava je prikazan na nekoj zidini grada s kulom u tamnozelenom pejzažu. Desno do kule je možda oranica sa golim stablom u pozadini iza koga se vidi kuća na kat (manastirski konak?) i do nje desno crkva s tornjem (sl. 7).

9. Uskrsnuće Lazarovo (. . ѕп..ѧѕаρε . .) nalazi se ispod slike »Krštenja na Jordanu« prikazano u uobičajenoj kompoziciji. Ovdje sa ženama koje kleče, visokom palmom i krošnjastim stablima u prvom planu slike, čega nema na onom Jerusalimu iz 1799 (sl. 7).

10. Smrt Bogorodice (Uspenje), bez natpisa (sl. 7) prikazano je na desnoj strani gornje slike u poznatoj već kompoziciji, u svemu slično kao na Jerusalimu iz 1799. Ističe se odar crvene boje, bijelo osvjetljen.

11. Grad Jerusalim, nalazi se ispod slike »Strašni sud« i nešto je manji od nje po prostoru (37 : 43 cm). Nema natpisa. Konturu grada čini zidina zlatne boje u obliku četrougaonika, čije su uspravne strane prikazane cikcak-linijom (sl. 8) sa po više kula, a vodoravne u pravoj liniji, sa dvije, odnosno četiri kule. U svemu su u bedem ugrađene 22 kule, postavljene obično u uglove što ih čine cikcak-linije. Kule su u većini kvadratne osnove raznih visina sa zupcima na vrhu, a imaju i četiri poligonalne sa manjom kulom u sredini koja nosi zlatnu kupolu (mauzoleji?). Oko kula su zbijena naselja. U zidinama grada je veliki hram sa vrlo visokim zvonikom, izgrađenim od blokova tesanog kamena. Oko sredine njegove visine je rozeta u obliku krsta a dalje gore su pet etaža sa mnoštvom prozora. Zgrada ima dvostruki portal i nisku kupolu na vrhu. U mnoštvu otvora na fasadi vide se kandila kao i na Jerusalimu iz 1799. Slobodni prostor hrama iskorišten je za prikaz nekoliko scena iz hrišćanskog vjerovanja: *Avramova žrtva, Raspeće, Isus i Magdalena, Uskrsnuće, Car Konstantin i carica Jelena, Sv. Sava i Liturgija.* To su u našem planu (sl. 2) brojevi 12, 13, 14, 15, 16, 17 i 18.

[3] Mazalić: nav. dj., str. 56.
[4] Mazalić: nav. dj., str. 73, sl. 15.

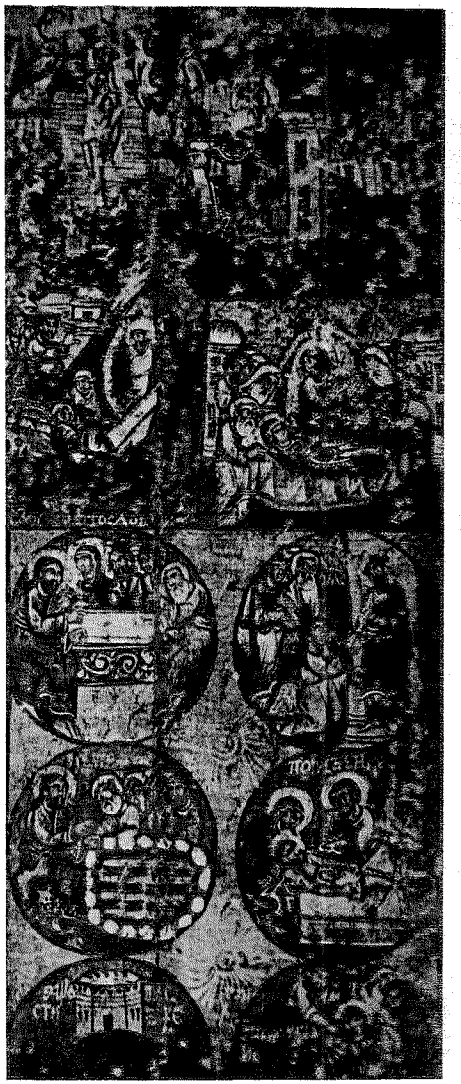

Sl. 7. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

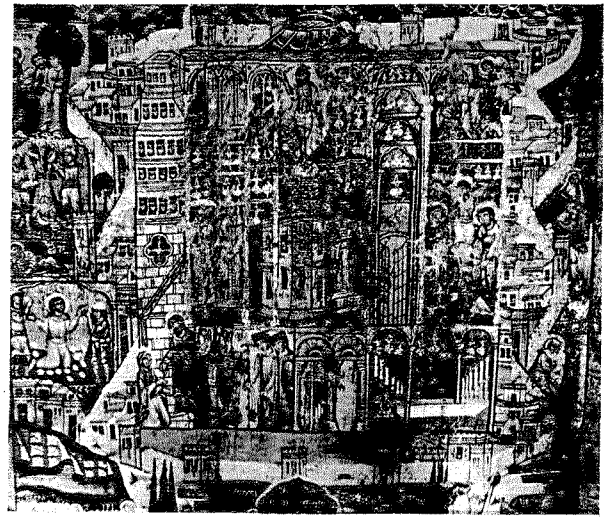

Sl. 8. Grad Jerusalim sa hramom. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

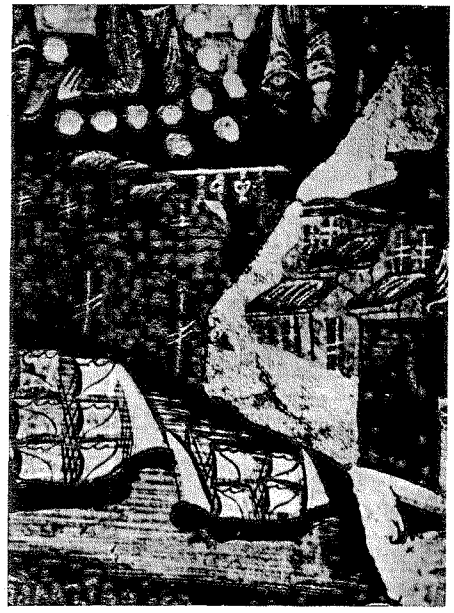

Sl. 9. Izrailjski grad Jafa. Detalj slike »Jerusalim« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Sl. 9a Pokolj djece. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Prostor oko zidina grada s desne, s lijeve i s donje strane ispunjen je manjim scenama:

a) S lijeve strane ozgo dolje:

19. Luka i Kleopa. Ovo je ista scena kao i na »Jerusalimu« iz 1799, koja je ostala u mom navedenom članku pod upitnikom, jer ne odgovara svom naslovu. Međutim, ovdje je naslov sasvim nerazgovijetan. ФМЛАПЬМНАДѦМЛЬ

Vidi našu sl. 3 pri dnu (sličica sa stablom) ili sl. 8 gore.

20. Prorok Isaija ПРНЇСАНА naopako razapet.

21. Baruhovo proročanstvo (ВАРУХОВО) prikazano je kao i na »Jerusalimu« od 1799. s tom razlikom što ležeća figura (Josif) drži maramu na ustima (sl. 8, lijevi kraj oko sredine).

22. Sv. Stefan Prvomučenik (СТЬИ СТЕФАН) Ista scena kao na Jerusalimu« od 1799.

23. Grad Jafa (ІАФА). Na slici je prikazana luka toga grada: u srednjem planu je mirno plavo more sa dva broda (bark ili škuna) pod punim jedrima. Desno se vidi mali dio pjeskovite obale žućkasto ružičaste boje. U pozadini su kuće primorskog tipa sa radnjama ili magazinima u prizemlju. (sl. 8 i 9)

b) S desne strane ozgo dolje:

24. Pejsaž sa visokim stablom u bujnom zelenilu: sličica je znatno oštećena. Nema naslova.

25. Prorok Ilija ПРО ИЛМА sjedi podnimljen kraj jednog krošnjastog stabla. Naokolo pejsaž: sprijeda tlo crvenkasto sa tamnozelenim biljem, pozadi gustiš svijetlozelene boje. Ilija ima na sebi smeđu haljinu i tamnocrven plašt, postavljen krznom, Gavran se ne vidi (sl. 8, desni kraj, oko sredine).

26. Plač Petrov. ПЄТРЬ ПЛАЧА ГОРКО

Petar stoji pored mramornog stuba koji ima kapitel i stopu jednostavnog profila. sl. 8 pri dnu desno). Na vrhu stuba vidi se pijetao bijelog perja sa crvenim nogama i krestom. Na Petru je crvena haljina (cinober!), preko koje je prebacio plašt od zlatnog brokata, smeđe boje. Briše suze bijelom maramicom izvezenom zlatnim koncem.

27. Avram predaje Lotu tri glavnje

АВРААМЬ ЇДАДЕЛОТУ ТРН ГЛАВЬЇЦЄ

Na lijevoj strani te male slike vidi se Lot kako prima iz ruku Avramovih tri manje cjepanice, a na desnoj kako zalijeva odraslu jelu ili cipresu.

28. Đavo pije vodu Lotinu (ПЇЄТ ДЇАВО ВОДЯ ЛОТІНЯ) je ista scena kao na »Jerusalimu« iz 1799. godine.

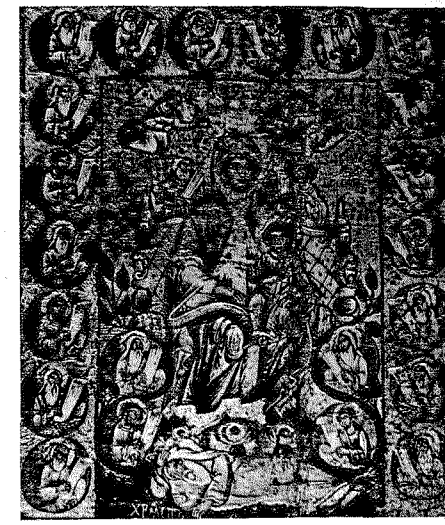

Sl. 10. Bogorodica s prorocima. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

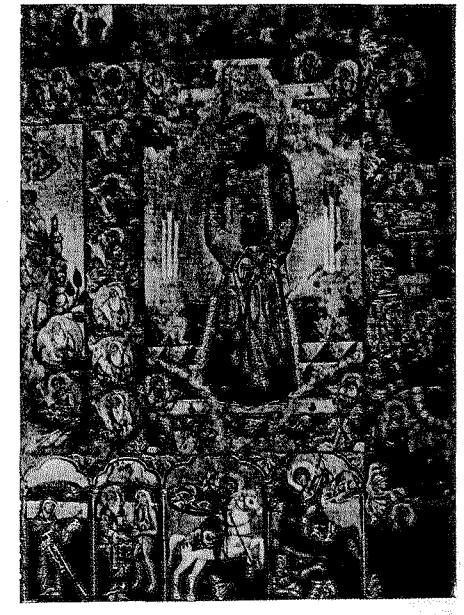

Sl. 11. Isus »Evo čovjeka«. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Sl. 12. Scene iz života Marije Egipćanke. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

29. Solomon dade usjeći drvo je ista

ѿсѣте соломѡ дрєвокртн

scena kao na »Jerusalimu« iz 1799. godine.

30. Pokolj djece (погѣьи ирод..ъ) je ista scena kao na »Jerusalimu« iz 1799. godine (Sl. 9[a]).

31. Bogorodica s prorocima (bez naslova), veličine 31:37 cm, slična je istom motivu na kasnijem »Jerusalimu«, s tom razlikom što su iza kićenog trona Bogorodice mjesto anđela postavljeni carevi David i Solomon i što dva anđela stavljaju Bogorodici krunu na glavu, lebdeći iznad nje. Ističe se na ovoj slici Bogorodičin crveni maforij, opervažen zlatom kao i plava haljina sa pojasom i širokim porubom, koji teče ozgo dolje. Neobično je što je slikar iscrtao Bogorodici trepavice vrlo minucioznim linijama. Ispod Bogorodice leži Jesej od koga se izvija dvostruka loza Isusovog roda. Ona je obuhvatila ovdje samo četiri proroka, ali ovamo moramo uračunati i spomenute careve te osamnaest proroka što se nalaze u medaljonima oko Bogorodice. Ova lijepa kompozicija čini kao neku novu varijantu poznate slike (sl. 10).

32. Isus »Evo čovjeka« (bez naslova), veličine 31 : 37 cm, je gotovo isti motiv sa »Jerusalima« iz 1799. godine, samo što se kartuša koja uokviruje Isusovu figuru sastoji ovdje od zlatnih girlandi i mnoštva zlatnih kandila obješenih po njima iznad Isusove glave (sl. 11). Neobičan oblik gornjih kapaka očiju što smo ga vidjeli na »Jerusalimu« iz 1799.[4] ističe se i na ovoj slici. U četiri ugla na našoj slici (1, brojevi 32a, 32b, 32v, 32g) vide se četiri evanđelista (tetramorf).

Ispod slika Bogorodice i Isusa, već pri dnu platna, prikazan je ciklus od pet scena iz života Marije Egipćanke, zatim posebne sličice sv. Đorđa i Dimitrija (sl. 11 i 12).

33. Marija razgovara s mornarima Sprijeda se vidi tamnozelena i siva obala, pozadi more s brodom punih jedara. Na jarbolima su crvene zastavice. Marija i dva mornara sjede u lađi (sl. 12, I).

34. Anđeo ustavlja Mariju (недѡпѹщєна ѿ ан...). Pred ulazom u hram anđeo ustavlja Mariju. Hram je visoka zgrada sa zlatnom kupolom koja leži na poligonalnom tamburu. U pozadini kuća (sl. 12, II).

35. Molitva Marijina Bogorodici

ИСПОПЕДАСА ПРЄТЬСТАБРЦА

Marija kleči pred ikonom Bogorodice. Na njoj je crvena haljina i smeđ ogrtač (sl. 12, III).

36. Marija u pustinji. Marija u tamno-

ПРЄНДЄ НѠРДАН ѠБРЄТЄШН ПОЖОН

plavoj monaškoj odjeći sa tamnocrvenom kapuljačom na glavi drži u lijevoj ruci tri hljepčića, a u desnoj štap i brojanice. U pozadini rijeka (Jordan) i tamnozeleno brdo iznad koga se plavi nebo (sl. 12, IV).

37. Zosim nađe Mariju. Isti pejzaž kao

ЄОТАТОЄНАНДЄ ЗОСНМА

na gornjoj slici. Marija sasvim gola sijede kose. Zosim okrenut od nje pruža joj svoj ogrtač (sl. 12, IV).

38. Sv. Đorđe (сѵ̑ты гєѡргнє) na bijelom konju ubija zmaja crvene boje s bijelim osvjetljenjima. Upada u oči Đorđev crveni sagion silno zalepršan. Sagion je inače protkan zlatom. Cijela scena odiše dinamikom. Na konju iza sedla nema Leonovog sina s vrčem kao na »Jerusalimu« iz 1799. godine (sl. 11 pri dnu).

39. Sv. Dimitrije (сѵ̑ты дмнтрнє) na crvenom konju ubija palog ratnika. Čitava scena je u dinamici kao i prednja (sl. 11 pri dnu).

Ostale su nam još slike u medaljonima sa uspravnih krajeva platna; slijeva ilustracija himne akatiste u 24 slike, obilježene slovima azbuke i zdesna događaji iz života Isusova, također u 24 slike.

I, Himna akatista, lijevi red medaljona, ozgo dolje:

40. (А) Bogorodica s anđelom. Iznenađena Bogorodica stoji kao pred nekom okruglom posudom. S leđa lebdi anđeo pružajući joj zlatnu grančicu. U pozadini se vidi zidina crvene boje (sl. 3).

41. (Б) Bogorodica s anđelom. Bogorodica stoji pred tronom. Anđeo, sletivši, blagosilja je desnom rukom a u lijevoj drži zlatnu grančicu. U pozadini su dvije kuće na kat (sl. 3).

42. (Г) Bogorodica s anđelom. Bogorodica sjedi. Pred njom anđeo koji je blagosilja desnom rukom dok u lijevoj ne drži ništa. Pored Bogorodice vidi se vrlo lijepa vaza s cvijećem (sl. 3).

43. (Д) Bogorodica oranta u mandorli od oblačića (sl. 13).

44. (Ѕ) Susret Marije i Jelisavete. U pozadini zgrada sa dva stupca. (sl. 13).

45. (Ж) Sumnja Josifova. Ista scena kao na »Jerusalimu« iz 1799. (sl. 13 i 14).

Sl. 13. Detalj slike »Jerusalim« iz 1795. g. Rad sarajevskog slikara »r«. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Sl. 14. Sumnja Josifova. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

46. (И) Rođenje Isusa. Josif i Marija kleče pored novorođenog Isusa (sl. 13).

47. Sv. Tri kralja. Jašu u galopu kroz zeleni pejzaž pokriven biljkama. Nebo kao u suton; dolje crveno, gore tamnoplavo (sl. 15).

48. (Ї) Poklonstvo kraljeva prikazano je kao obično sa istaknutim crnačkim kraljem (sl. 15).

49. (К) Povratak kraljeva, opet na konjima u galopu (sl. 15).

50. (Л) Bijeg u Egipat. Bogorodica sprijeda sjedi na bijelom konju (magaretu?). Neposredno za njom korača sv. Josif, noseći malog Isusa na ramenima. Desnom rukom se podštapa a lijevom drži za lijevu nogu dijete, koje ga je uzjahalo oko vrata. Naokolo zelen pejzaž sa palmom. U pozadini kuća ružičaste boje sa crvenim krovom (sl. 16). Na »Jerusalimu« iz 1799. ova scena je vrlo oštećena pa se mali Isus uopšte ne vidi, ali izgleda da se radi o istoj kompoziciji.

51. (М) Sretenje (Simeon). Događaj se odigrava kraj nekog malog paviljona s kupolom koju nose okrugli tankovijasti stupci. Pozadi su dvije kuće na kat. Sprijeda starac Simeon prima od Marije malog Isusa. Iza nje je Josef, a iza Simeona proročica Ana (sl. 17).

Desni red medaljona ozdo gore:

52. (Н) Bogorodica s malim Isusom sjedi u pejzažu s dvije kuće u pozadini. Pred njom metanišu dva starca, od kojih se jednom vidi samo dio glave (sl. 17).

Pored nje je bijel konj (magare?) i vo smeđe boje. U pozadini brdo. Iznad njega segment neba sa zrakom (sl. 15).

53. (О) Bogorodica u mandorli leži dok se pored nje u košari nalazi mali Isus. Zdesna dolazi starac ispruženih ruku prema Isusu (sl. 17).

54. (О) Isus u tronu sjedi s knjigom u lijevoj ruci a desnom blagosilja. U pozadini dvije kuće na kat (sl. 17).

55. (П) Bogorodica s novorođenim Isusom sjedi u pećini kraj košare s djetetom.

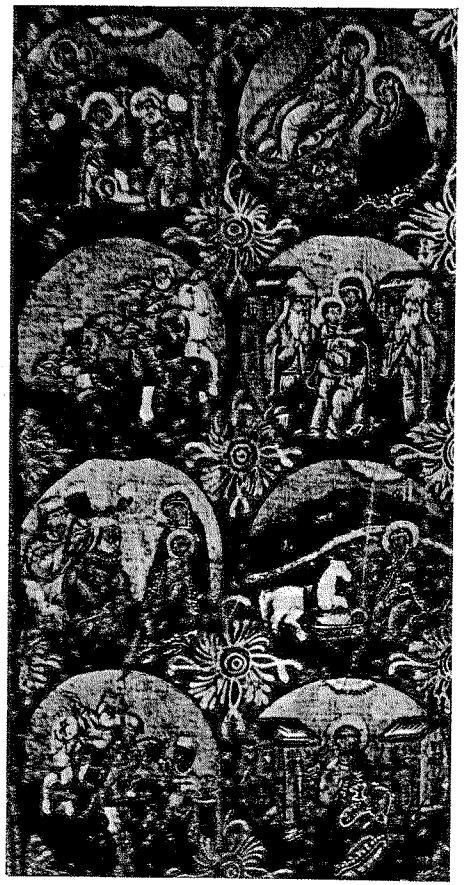

Sl. 15. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

56. (Р) Bogorodica s malim Isusom u naručju sjedi na prijestolu. Pokraj nje kleče dva starca sa zlatnim kapama na glavi, držeći prekrštene ruke na grudima. Pozadi dvije kuće na kat (sl. 15).

57. (Ѓ) Nedremljivo oko. Bogorodica sjedi podnimljena na travi zdvojnog izraza. Ispred nje su sitna krošnjasta stabla, iznad kojih se vidi Isus žalosna lica, koji leži u mondorli (sl. 15).

58. (Т) Bogorodica zastupnica moli se za prisutne nešto uzdignutih ruku Zdesna se vidi monahinja a slijeva starac monah sa štapom u ruci (sl. 13).

59. (Ѣ) Raspeće. Sprijeda je po cijeloj širini slike sto i na njemu zvjezdica, putir i kašičica. Iza stola je krst sa raspetim Isusom. Pod krstom je s jedne strane ženska figura a s druge starac s krunom na glavi (sl. 13).

60. (Ф) Bogorodica sa svijećom. Čitavom scenom dominira ovdje ogromna svijeća koju drži Bogorodica stojeći u mandorli. Pozadi dobro prikazan brdski pejzaž u zelenom sa plavim nebom. Dolje, kraj mandorle vidi se s jedne strane žena u crvenom a s druge monah s kapuljačom na glavi (sl. 13).

61. (Х) Isus u mandorli prikazan je kako stoji sa ogromnom otvorenom knjigom u rukama. Dolje, s obe njegove strane vidi se po jedan starac. Desni ima krunu na glavi (sl. 3 i 13). Pozadi pejzaž kao kod gornje slike.

62. (Ѱ) Bogorodica s malim Isusom S jedne strane je prikazan starac s krunom na glavi. S druge sjedi Bogorodica s rukama na grudima. Između njih leži mali Isus u košari. Pozadi pejzaž sa crvenkastosmeđim brdom i plavim nebom iz koga sja zraka u pravcu Isusa (sl. 3).

63. (Ѡ) Ikona Bogorodice. Kao na nekom pultu svoji ikona na kojoj je prikazana Bogorodica s djetetom na desnoj ruci. Njoj se obraća gomila ljudi mlađih i starijih. Sprijeda su dva starca s krunama na glavi i jedan sredoviječan čovjek duge kose, brade i brkova.

Ako uporedimo ovu ilustraciju himne akatiste sa onom na »Jerusalimu« iz 1799. godine uočićemo znatnu razliku samo u tački pod Т, jer je ista označena na njemu sa Y, zatim u tački pod Ѣ koja je u »Jerusalimu« od 1799. označena sa Y, ali im se razlikuje i sadržaj, jer je na tom »Jerusalimu« prikazan na tom mjestu Isus na prijestolu, dočim je na ovom »Jerusalimu« iz 1795. prikazano Raspeće. Na ovom je u tački pod Ф Marija sa ogromnom svijećom u rukama, što na kasnijem »Jerusalimu« nema. Na tom kasnijem u tački pod Х drži Isus dva razvijena svitka, a u ovome od 1795. drži otvorenu knjigu. U tački pod Ѡ razlika je utoliko što je na »Jerusalimu« od 1799. prikazana Bogorodica na prijestolu, a na ovome iz 1795. prikazana je ikona Bogorodice s djetetom u naručju.

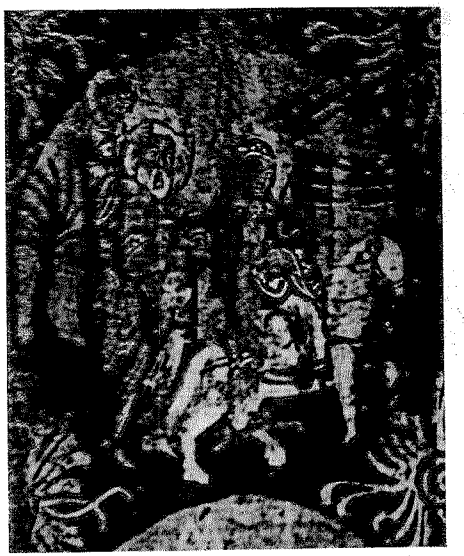

Sl. 16. Bijeg u Egipat. Detalj slike »Jerusalim« iz 1795. godine. Rad sarajevskog slikara »r«. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Život Isusov.

Lijevi red ozgo dolje:

64. Svadba u Kani ..ГОСЛОД,, razlikuje se od one na kasnijem »Jerusalimu« samo po tome što Isus blagosilja tri zlatna vrča (tamo pet) i što se vidi oko stola (po stolnjaku?) kao ukras lijepa loza bijele boje na crnoj podlozi (sl. 7). Mlada ima nimbus iza glave!

65. Čudo s pet hljebova ЛЕПО, S odgovara onoj kompoziciji na kasnjiem »Jerusalimu« (sl. 7).

66. Na Getsimaniji ѫЩО ПКѪСТНБЖЄ je neobična scena u ovom nizu medaljona. Nema je na »Jerusalimu« iz 1799. Naslov je nerazgovijetan. Na brdu poligonalna kula nazubljena po vrhu i ukrašena s tri kordona. Na sredini joj je kapija a sa strane po jedan prozor. Pod brdom, ispod čempresa pao ničice golobrad mladić koji ima oreol oko glave. Nije u odijelu koje svuda na ovoj slici nosi Isus. Scena se odnosi, po svoj prilici, na događaje u Getsimaniji (Mat. 26/36—45). Vidi našu sliku 6.

67. Isus i Samarjanka (самарана) slična je scena onoj sa kasnijeg »Jerusalima« (sl. 6).

68. Isus izliječi oduzetog (взмнодаѳ) Prikazan je Isus kako blagosilja čovjeka u smeđem, zlatno brokatskom odijelu, koji drži svoj odar na ramenu (Jov. 5/9).

69. Zakhej.

ЗАЇЄСОСЬ (СРЕДЊЄ СЛОВО С ПОГРЄШНО МІЄСТО Є)

Ista kompozicija kao na »Jerusalimu« od 1799. (sl. 18 lijevo gore).

70. Siloah (силоам). Isus sa apostolima. Pred njim stoji mladić u crvenom odijelu sa ispruženim rukama. Isusova desna ruka podignuta je do očiju mladića. U pozadini ovoga vidi se bazen (sl. 18).

71. Suha smokva. ЬѮХОШЈ ЬХЯЈ

U krasnom pejzažu humak s biljem živih boja (zeleno, tamnozeleno, smeđe, žutozeleno). Na humci je visoko razgranato suho drvo. Pozadi nebo, gore tamnoplavo, dolje crveno. Pred drvetom Isus s apostolima. Njegova ogromna ruka s prstima dje-

Sl. 17. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. godine. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

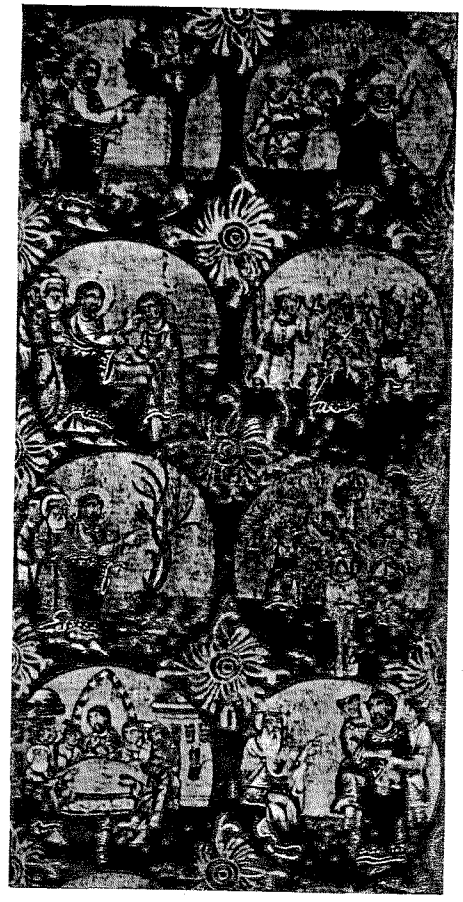

Sl. 18. Scene iz života Isusova. Detalj slike »Jerusalim« iz 1795. g. Rad sarajevskog slikara »r«. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

luje sugestivno. Majstor, naime, povećava tu ruku gdje mu izgleda potrebno da se osjeti čudni događaj (sl. 18, 19).

72. Tajna večera. ТѪННАЈЄЄЄРЧ

Ista scena kao na »Jerusalimu« iz 1799. godine (sl. 18, 20).

73. Pranje nogu. ѴМНЄНИЄ Isus kleči na oba koljena kraj okruglog umivaonika, zastrt bijelim rupcem, prihvatajući lijevu nogu apostola Petra objema rukama. Iza Isusa stoje ostali apostoli u živom razgovoru. Scena se odi-

grava kao u nekom dvorištu između dviju jednokatnica (sl. 11 i 21).

74. Molitva Isusova. НАМО.НТОЧ

Isus kleči ispruženih ruku prema anđelu koji desno gore, u segmentu neba, drži krst. U pozadini zeleno brdo sa čempresima (sl. 11).

75. Dođe čas. ПРИНДЄ ЧАС U tamnozelenoj šumi s čempresima, u sutonu, stoji Isus sa ispruženim rukama prema Petru koji kleči. Iza Petra kleče druga dva apostola. Nebo dolje crveno, gore plavo.

Desni red ozdo gore:

76. Judina izdaja (прєданиє .ѵда). Juda ljubi vezanog Isusa, koga pridržava jedan vojnik. Pozadi Isusa vidi se mlađi čovjek sa zavitlanim užetom. Nad cijelom scenom izdignuta je plamsajuća baklja. Okolo sivosmeđ pejzaž i nad njim tamnoplavo nebo.

77. Isus pred Pilatom (..пилатѣ). Pilat je prikazan kao sijed starac s krunom na glavi. Pruža ruke prema Isusu, koga drže vezana dva vojnika sa zlatnim šljemovima.

78. Isus pred Hanom (ѧнна). Scena slična onoj sa »Jerusalima« iz 1799. godine.

79. Isus pred Kajafom.

ЇЄЧНЧФЧ (ѯКАЈАФѢ)

Kajafa sjedi na prijestolju sa zlatnom krunom na glavi, ispružene lijeve ruke sa kažiprstom uperenim u Hrista, koga čvrsto drže dva vojnika u zlatnim kacigama. Kajafa je sijed starac u crvenoj haljini sa zlatnobrokatskim plaštem. Tlo je sivosmeđe boje sa tamnozelenim biljkama. Nebo je tamnoplave boje. Na kasnijem »Jerusalimu« Kajafa je mlađi čovjek (sl. 18).

80. Bijenje trskom (вієн поланнтѣ). Isus sa bijelim perizonom stoji svezan za kameni stup koji ima čudan kapitel i bazu jednostavnog profila. Dva vojnika u kacigama biju ga knutama. Okolo je crvenkastosmeđ pejzaž sa tamnozelenim biljem. Nebo plavo (sl. 18).

81. Trnov vijenac. ТЄРНѲНИ ѲЄНЄЦ

Isus sjedi kao na nekoj klupi a dvojica vojnika s kacigama na glavi nabijaju mu na glavu zlatan vijenac (sl. 18).

82. Nošenje krsta.

ХРИСТѺ НОСИ ІЄРЄ..

Isus nosi veliki krst. Pognut je pod teretom. Jedan vojnik s kacigom na glavi ide naprijed držeći konop kojim je Isus vezan. Drugi vojnik, također pod kacigom, ide za Isusom sa izmahnutim topuzom (sl. 18).

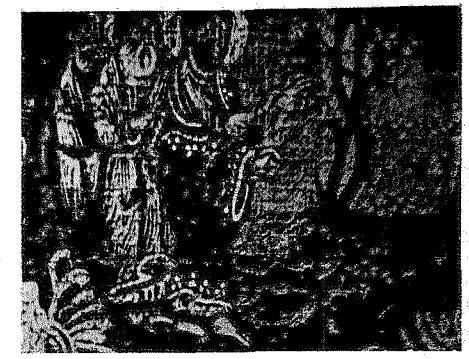

Sl. 19. Čudo sa suhom smokvom. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. godine. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Sl. 20. Tajna večera. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Sl. 21. Pranje nogu. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

Sl. 22. Zapis na slici »Jerusalim« iz 1795. g. Rad sarajevskog slikara »r«. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom

83. Simon iz Kirine. ІЕРЕСЬ (= КРЕС')

Starac Simon sprijeda nosi Isusov krst. Jedan vojnik s kacigom na glavi bije ga. Drugi vojnik, isto pod kacigom, drži Isusa, koji za njima korača.

84. Raspeće (РАСПЕТИЕ). Scena vrlo slična onoj na »Jerusalimu« iz 1799.

85. Skidanje s krsta (СНЕМТИЕ). Dva čovjeka na krstu, o koji su oslonjene ljestve, spuštaju Isusa. Dolje ga prihvata Bogorodica. Scena je vrlo živa (sl. 7 pri dnu desno).

86. Polaganje u grob. ПОГРЕБЕНИЕ

Mrtav Isus s perizonom oko bedara leži na bijelom čaršavu. Više glave mu je Bogorodica, u sredini mladi čovjek (Nikodim) a kod nogu starac (Josif iz Arimateje, koji drži objema rukama čaršav sa strana i podiže ga (sl. 7).

87. Osezanje Tomino (ОСЕЗАНИ ТОМА). Scena je slična onoj sa »Jerusalima« iz 1799. godine (sl. 7).

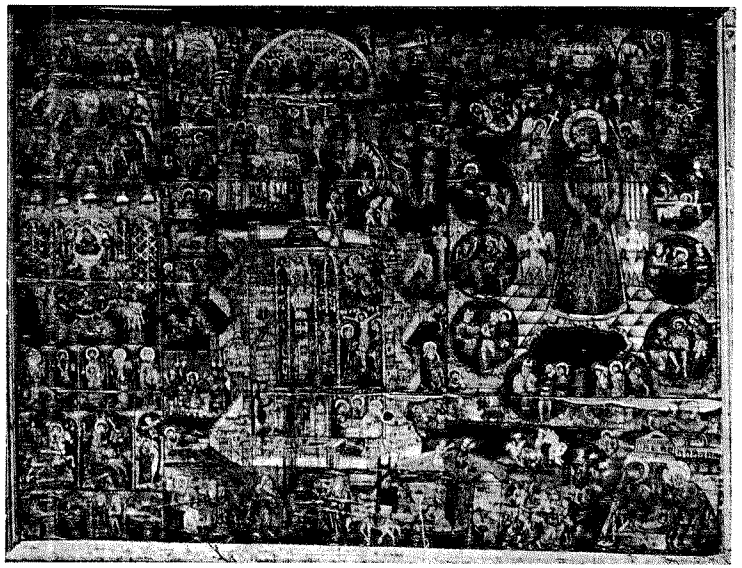

Sl. 23. »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz godine 1797. ili 1798. u srp. prav. crkvi u Livnu

Zapis. Ispod bedema grada, gotovo usred cijele slike nalazi se u jednoj ovalnoj kartuši zapis (sl. 22). Čita se: Ač' Kosta poklonioe živonosnomu grobu godnu 1795. Mjesto hadži slikar se poslužio izgovorom čaršije za tu riječ, pojačavši ga ovdje sa dvostrukim slovom č, h i tvrdim poluglasom.

Ako uporedimo sliku koju smo opisali sa »Jerusalimom« iz 1799. godine, zapazićemo među njima znatnih razlika, da i ne uzimamo u obzir sam format u kome su izvedene. Opšta razlika je u tome što je kasnija slika, ona iz 1799, izvedena sa više rutine u tehničkom pogledu, naročito ukoliko se to odnosi na detalje. Zanimljiva je u tom pogledu još jedna slika našeg majstora iste sadržine, dosad nepoznata, koju sam otkrio u Livnu u srpskoj pravoslavnoj crkvi. upravo na završetku ovoga članka (sl. 23). Ona čini prelaz između one dvije kako u kompozicionom tako i u tehničkom pogledu, a bliža je sarajevskom nego visočkom »Jerusalimu«, zbog čega bismo je mogli staviti po vremenu postanka u 1797. ili 1798. godinu. Ktitor joj je sarajevski građanin hadži Maksim Petrović, vjerovatno brat ili bliski rođak hadži Jovana Petrovića, prvog ktitora onog sarajevskog »Jerusalima« iz 1799. Sastoji se od 31 kompozicije sa 232 ljudske figure.

Za ostvarenje zamišljene slike, mislim ove što smo je opisali, trebalo je našem slikaru, pored ostalog, da naslika 300 ljudskih figura, dva lava, dvije aždaje, 11 konja, dva vola i jednog orla, a za onaj »Jerusalim« iz 1799. imao je da naslika 540 samo ljudskih figura!

Upadljivo je da na ovom visočkom »Jerusalimu« nije prikazan kao izdvojena figura sv. Jovan Krstitelj (»Anđeoski vijesnik«). Novo je slikanje lava pored mrtve Marije Egipćanke, prikazivanje Josifa sa malim Isusom na ramenu, te grada Jafe.

Arhitektura je obogaćena jednom biforom i jednom tetraforom na hramu kao i balkonom na kome se odigrava scena »Avramove žrtve«. Na bifori i tetrafori glavni stabac ima tobože korintsku glavicu.

Pejzaži su ovdje bogatiji nego na kasnijem »Jerusalimu« i sastoje se obično od par stabala, sa cvijećem i drba. Dominira tamnija zelena boja osvjetljavana svjetlijom zelenom.

Sitnije figure ljudi izvođene su šablonski i primitivno, dok su veće figure izvođene i u detaljima dobro i znalački.

Odijela nisu raznolična i bogata kao na sarajevskom »Jerusalimu«. Isus i Bogorodica imaju ovdje sasvim istu odjeću: plavu haljinu i tamnocrven ogrtač, ukrašen po rubu biserom. Vidjeli smo isti takav ogrtač i u starca Zosima, kad ga daje Mariji Egipćanki, zatekavši je nagu u pustinji.

Sl. 24. Detalj slike »Jerusalim« sarajevskog slikara »r« iz 1795. g. Srp. prav. crkva sv. Prokopija u Visokom. Izgled slike u toku konzervacije: donji dio prije čišćenja; gornji dio očišćen

Na slici »ne dotakni me« (Isus i Marija iz Magdale) Marija ima na sebi smeđu suknju i zlatotkani maforij plave boje.

Kacige i krune ne pokazuje ono obilje formi kao na kasnijem »Jerusalimu«. Njihov uprošćeni oblik sveden je ovdje samo na nekoliko različitih primjeraka.

I sa oreolima je naš slikar ovdje štedljiv: tako apostoli u scenama iz života Isusova nemaju oreola a nema ga ni Marija Egipćanka. S druge strane, dao ga je mladi na svadbi u Kani.

Inkarnat figura je svuda isti: blijedo ružičaste na žućkastoj podlozi.

Životinje su dobro crtane, naročito konji i magarci.

Brodovi su savremenog tipa i nose na svakom jarbolu crvenu zastavicu.

Sve slike na ovom »Jerusalimu« izvedene su na crvenoj (cinober) podlozi i ukrašene okolo, gdje god je bilo praznog prostora, zlatnim cvjetovima, što daje kao cjelina vrlo ugodan dojam. Pored crvene i zlatne ističe se na slici i plava boja.

U tehničkom pogledu slikar je gotovo na visini kao i na svojim kasnijim radovima. I ovdje je radio tempera-bojama na platnu prilijepljenom na daščanu podlogu, sastavljenu od pet dasaka. Od boja upotrijebio je bijelu, crvenu, svijetloplavu, tamnoplavu, svijetlozelenu, tamnozelenu, svijetlocrvenu (cinober), tamnocrvenu (grimiz, krimizi po grč.), žuti svijetli oker, žuti tamni oker, crveni oker, smeđi oker i jednu ružičastu boju koja je vjerovatno mješavina grimiza i bijele.

Jezik slikara je onovremeni jezik sarajevske čaršije s mješavinom crkvenoslovenskog i makedonskog (padeži), ali se vidi da mu nije vješt.

Azbuka kojom se služi često iznenađuje oblikom pojedinih slova. Gdje li ih je samo našao! Ima među njima i vrlo starih oblika, a ima možda i izmišljenih. Tako on piše slovo:

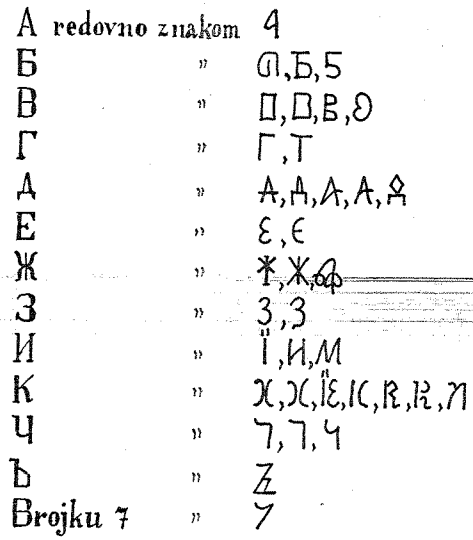

Slikar upotrebljava i jedan neobičan znak za nepoznato slovo, sličan grčkom kurzivnom slovu ϑ (tita) kao Ꝩ Vidi naslov slike pod našim brojem 19.

Stanje slike zasad zadovoljava, a bilo je rđavo kad je slika prvi put pregledana. Na njoj se tada vrlo teško išta razaznavalo, jer je bila pokrivena stogodišnjim slojem čađi i prašine, koji su se čvrsto slijepili sa prvobitnim lakom, što je i sam bio potamnio. Drvena podloga pod platnom koje je nosilo pikturalni sloj sasušila se vremenom, što platno sa slikarijom nije moglo da prati, nego se rastezalo, naročito po sastavcima dasaka, tako da su mu već niti bile počele da prskaju i boja duž spomenutih sastavaka da se ljušti. To se događalo i na sporednim mjestima gdje je rad daske bio jači. No, u cjelini uzevši, slika nije mnogo stradala. Prljava površina lijepo se skidala zajedno sa starim lakom (sl. 24), bez ikakve štete po slikariju, tako da je ona uskoro sinula u svoj svojoj ljepoti. Novi lak, kojim je slika prevučena, učvrstio je ujedno i bojene slojeve za podlogu na svim mjestima gdje su oni stajali labavo. Kako je sasušivanje i skupljanje daščane podloge slike dostiglo svoju kulminaciju, stanje slike se neće mijenjati dok god se ona bude čuvala u suhom prostoru i bez naglih promjena temperature.

Pri konzervaciji, koja je izvedena od stručnjaka našeg Zavoda, predviđeno je da se najprije skida prljavština, što je izvođeno vatom natopljenom alkoholom od 86%. Skidanjem toga sloja dobio se uskoro i uvid u pravo stanje laka i pikturalnog sloja pod njim. Izvršenim probama utvrdilo se da se lak lijepo skida poznatom rastopinom tvrdog parafina u benzolu (1 : 1), smješanom u istom omjeru sa alkoholom i acetonom (CH_2COCH_3). Ovaj aceton ima ugodan miris i daleko je bolji za potrebe konzervacije od onoga što se kod nas obično prodaje pod tim imenom a jako zaudara. Gornjom smjesom skinut je stari potamnjeli lak u potpunosti, pikturalni sloj obrisan francuskim terpentinskim uljem i nakon nekog vremena prevučen novim lakom (damar).

EIN FRÜHERES WERK DES MALERS »R«

In der vorhergehenden Abhandlung wird ein früheres Werk eines alten Sarajevoer Malers beschriben von dessen Namen nur der letzte Buchstabe und zwar Buchstabe »R« bekannt ist. Unter diesem Buchstaben wird der erwähnte Maler in der Fachlitteratur sonst geführt. Diesem Maler hat der Verfasser schon eine umfangreichere Studie, die sich auf zwei grosse Bilder desselben Malers aus den Jahren 1795, und 1799, bezieht gewidmet. (Naše starine I, Sarajevo 1953.). Das Gemälde vom Jahre 1795 ist eine Ikone, »Jerusalim« genannt, auf welcher der erwähnte Maler in 131 Kompositionen mit 540 menschlichen Figuren, umfangreichen Architektur, Landschaften und Tiere, die Geschehnisse aus dem Alten und Neuen Testament sowie die Geschehnisse aus dem Leben der Heiligen neurer Zeit dargestellt hat. In ein Gemälde desselben Inhalts, das man unlängst in der serbisch-orthodoxen Kirche in Visoko bei Sarajevo entdeckte (ABB. 1 u 2), welches der Inschrift nach im Jahre 1795 ausgeführt wurde, trug der Maler bedeutende Zahl verschiedener Einzelheiten ein, die in dem späteren Gemälde, jenem vom Jahre 1799, nicht zu finden sind. Sogar nahm der Meister anstatt einer horizontalen die vertikale Form des Gemäldes. Unter den Einzelheiten, die in das erwähnte Gemälde eingetragen sind), ist besonders die Szene aus der Flucht nach Egypten anziehend, wo man den heiligen Josef sieht den kleinen Christ auf der Schulter tragend (Abb. 16), oder die Szene in welcher ein Wüstenlöwe den Leichnam der heiligen Marie aus Egypten bewacht (Abb. 4), oder eine interessante Abbildung der israelitischen Seestadt Jaffa. Es ist auch sehr interessant eine Variante der bekannten Ikone der Gottesmutter mit den Propheten (Abb. 10), dann neue architektonische Details an dem Tempel von Jerusalem und neue Formen und Ansichten in den Landschaften der verschiedenen Szenen, die obwohl sehr vereinfacht doch voll vom Lebendigkeit sind.

Das Gemälde ist aus 87 Szenen komponiert, zu welchen der Meister 300 menschliche Figuren, 2 Löwen, 2 Drachen, 11 Pferde, 2 Ochsen und eine Adlerfigur verwendete. Befremdenden Eidruck macht das Alphabet, welches der Meister zur Beschreibung der Szenen in seinem Gemälde verwendete, da er dazu für einzelne Buchstaben mehrere Zeichen mit erstauplichen Formen nahm.

AN EARLIER PAINTING BY A PAINTER »R«

The author of this article has described an earlier painting by a painter from Sarajevo. We do not know his name, but only the last letter, that is »r«, under which he is known in our literature. In 1935 the same author wrote a large study about the same painter explaining his two monumental pictures from 1795 and 1799. (Naše starine I, Sarajevo 1953). The painting made im 1799 is an icon called Jerusalem where the painter had painted about 540 human figures with architecture, animals and landscapes in 131 compositions. In the same painting he represented events from Old and New Testament, then some details from a few Christian saints' lives.

A painting with the same subject — matter has been lately discovered in an orthodox church at Visoko. An inscription says that it was finished in 1795. There is a great similarity between these two paintings. But there are some details more than in the painting made in 1799.

Among many details some scenes are very interesting: a scene where St. John Baptist carries a little Christ on his shoulders escaping to Egypt (picture 16.); then the scene where a desert lion takes care of dead Mary is interesting also. New types od icons with Mary the Virgin and prophets (picture 10), then some architectural details in the temple and landescapes which are very simplified.

The painting is composed of 87 compositions for which the painter needed 300 human figures, two lions, two dragons, eleven horses, two oxen and an eagle. The alphabet which the painter used is very unusual. He used a few signs for separate letters, whose forms are very surprising.

ĐURO BASLER

SPOLIJA ANTIČKE ARHITEKTURE NA NEKROPOLI MRAMORJE U GRBOREZIMA KOD LIVNA

Prilikom zaštitnih radova na staroslovenskoj nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna, 1956. godine došlo je u grobu br. 16 do nalaza većeg broja komada obrađenog kamena antičkog porijekla. (Sl. 1).

Grob pripada vremenu ograđenih i poklopljenih ukopa, dakle mlađoj fazi korištenja nekropole, a vremenski se može približno staviti u raspon od XII do XIV vijeka.

S obje strane mrtvaca položen je po jedan ukrašeni kamen porijeklom sa završnih profila neke svečane rimske zgrade. Poviše njih je kao poklopac upotrebljen dosta veliki prag. Pri vrhu, gotovo ispod same površine zemlje, namješteno je čeono kamenje: poviše glave komad kamene grede sa djelomično obrađenim plohama, a do nogu fragmenat cippusa. Sa obje strane ovako načinjene etaže postavljeno je razno kamenje, izvađeno iz zida i svoda neke zgrade, a obrađeno zubačom na rimski način. Komadi su bili izrađeni od muljike, izuzev kamenja svoda koje je bilo od sedre.

Nalazi fragmenata arhitekture iz groba br. 16 potječu većim dijelom od jedne manje, bogato ukrašene kultne zgrade, u kojoj je vjerovatno postojao i nekakav svod od sedre. Dio ukrašenog gezimsa (sl. 4), i možda još neki komad, ne pripadaju ovoj cjelini.

U grobu su nađeni slijedeći predmeti:

1. Cippus (sl. 2). Od njega je sačuvana samo gornja polovina, a također mu je odbijena i jedna bočna strana. Čeona ploha izgleda da je bila podijeljena u dva polja. U gornjem su bile prikazane dvije (ili tri) ljudske figure, a u donjem je vjerovatno bio natpis. Na jednoj od užih strana izrađen je ljudski lik u profiliranom okviru, a u okolo svega tekao je širok opjas stilizirane vegetacije. Druga bočna strana je odbijena. Poleđina je cippusa grubo obrađena u ravnu plohu, a to znači da je spomenik stajao prislonjen uz zid.

Dva sačuvana lika na čeonoj strani toliko su oštećena da ih je nemoguće pobliže odrediti. Po svoj prilici su tu prikazana dva muškarca. Postrana figura, također vrlo fragmentarno sačuvana, podsjeća na prikaze »tužnog Attisa«, ukoliko se tako što može zaključiti po desnoj podbočenoj ruci i pokrivalu glave u obliku sličnom perzijskoj kapi. Na drugim cippusima iz naših krajeva Attis je prikazan bez odjeće i sa lijevom podbočenom rukom. Naša figura ovdje je obučena. Prikazivanje Attisa na bočnim stranama cippusa nije obavezan motiv. Tako naprimjer na spomeniku koji se nalazi u dvorištu crkve u Čerinu, stoje prikazani muškarac i žena, nagi i vezani u okove.

Što se datiranja tiče, mislim da u obzir dolazi otprilike III vijek n. e., tim prije što se ovdje već javlja elemenat kulta Mitre, a što je svakako pojava kasnijeg carskog doba u našim krajevima.

2. Arhitrav i friz. Ova dva detalja neke svečane zgrade izvedeni su u jednom komadu (sl. 3), od muljike, u radionici koja je potpuno vladala klesarskim vještinama visoke Antike. Visina friza iznosi 25 cm, kime (lezbijskog tipa) 10

Slika 1

cm, a 3 ukošene grede arhitrava ukupno 21,5 cm. Gornja greda visoka je 8,5 cm, srednja 7,5 a donja 5,5 cm. Kosinom iskaču po 2 cm. Profil arhitrava ponavlja se i sa druge strane u debljini od 39,5 cm na kimationu, i 35 cm u dnu donje grede. U području friza kamen je debeo svega 15 cm Sačuvani komad dugačak je 140 cm.

Po stilu i načinu obrade ovaj kamen može se datirati u I vijek n. e. On pripada korintskom stupovnom redu, što je u to doba i inače bilo običajeno. Poznata je činjenica da je sakralna arhitektura Antike bila podložena modularnim mjerama, a to znači da je izgled takvih zgrada bio manje ili više fiksiran u času kada se njen graditelj odlučio za stil i namjenu. Drugim riječima: proporcije su bile u glavnim potezima fiksirane, a osnovu individualnosti pojedinih objekata činili su ukrasi detalja, sitna odstupanja u modulaciji i — dakako — veličina samoga modula. Zbog toga je često i sa ograničenim brojem detalja moguće predočiti približan oblik cjeline građevina (sl. 6). Polazeći sa tog stanovišta nije na odmet da i u ovom slučaju pokušamo barem sa približnom rekonstrukcijom prvobitnog stanja.

Za preračunavanje u module uzeta je u obzir cjelokupna visina bloka, dakle zbir visina arhitrava i friza. To je svakako bolje i praktičnije jer su na ovim detaljima i pored strogih normi individualne mjere kod pojedinih objekata dosta varijabilne. Kod profila ovog tipa norma zbroja elemenata iznosi naprimjer na rimskom Panteonu 2 modula i 22 1/4parta (na portiku) odnosno 24 parta (u unutrašnjosti). Kod drugih tipova mjere su još i veće, tako da raspon na Titovom slavoluku iznosi puna 3 modula i 1/2 parta, što je — koliko znam — najveća mjera. Kod ovog objekta friz je mnogo manji od prosječne mjere, dok je kima naprotiv predimenzionirana.

Preneseno u današnje mjere, modul nekadašnje zgrade u Livanjskom kolju mogao se kretati između 19,5 i 21 cm, a prema tome odgovarajući part od 0,65 do 0,70 cm, uzimajući u obzir razmjer odnosa 1 modul = 30 parta. Time smo u mogućnosti da odredimo približnu veličinu zgrade, dakako uz predpostavku da je ovdje riječ o jednostavnom prostilosu, sa portikom od 4 stupa na pročelju. Kod građevina ove veličine to važi gotovo kao pravilo. Sklon sam uvjerenju da je ovdje modul bio veće mjere, dakle 21 cm, jer mi se čini da su slični odnosi vladali i na Augustovom hramu u Puli, kao i na Maison carée u Nimesu. Prema tome je cjelokupni stup, zajedno sa bazom i kapitelom, bio visok 4,20 m. Arhitrav, friz i završni vijenac iznosili su u tom slučaju zajedno 0,87 cm, računajući ih sa 4 modula i 5 parta. Ukoliko je zgrada počivala na stilobatu uobičajenog oblika, onda je visina cjelokupnog objekta, računajući od podnožja stilobata do vrha timpanona, iznosila gotovo 7,50 metara, uzimajući u obzir 7 modula sa stilobat, 20 za stup, 4 modula i 15 parta

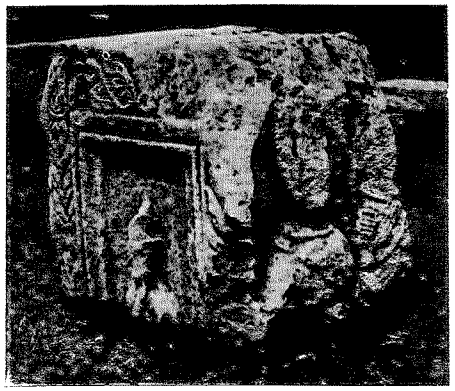

Slika 2

za arhitrav, friz i gezims zajedno, 2 modula i 14 parta za visinu unutrašnjeg polja timpanona (1/9 raspona zabata, i konačno oko 1 modul i 24 parta za potkrovni gezims i završnu kimu.

Sačuvani komad pripada portiku a nešto je manji od polovine lica građevine, imajući u vidu da je zbog malih dimenzija objekta srednja interkolumnija mogla iznositi i nešto više od uobičajenih 5 modula, možda 7. Zbog manjeg razmjera objekta obe bočne interkolumnije mogle su iznositi do 6 modula.

Ovaj građevinski objekat bio je još u doba Antike, računajući ovamo i kasno doba, upotrebljen u nekoj drugoj građevini, i u izmjenjenoj funkciji. O tome govore započete volute akroterija, usječene u visini friza na desnoj bočnoj strani. Ovako nanesena predožba akroterija sliči gotovo igri nekog majstora na već razvaljenom bloku.

Kamen je ležao uz lijevi bok mrtvaca, ukrašenim dijelom okrenut ka unutrašnjosti rake. Prvobitna funkcija grafički je prikazana na sl. 6.

3. Završeni vijenac. To je ploča veličine 54 × 40 × 14,5 cm, profilirana sa jedne dužne strane tako da je služila kao gezims ili dio bogatije profiliranog završnog vijenca (sl. 4). Ukrašen je širokim listovima i vrpcom astragala. Svojim modulom i načinom obrade ne pripada cjelini zgrade od koje potječe primjerak br. 2. I ovaj komad je prije stavljanja u grob bio upotrebljen u druge svrhe, što se vidi po obijenom dijelu plastičnog ukrasa. Ležao je uz desni bok mrtvaca.

4. Prag. Sačuvan je u cjelini, a služio je kao poklopnica groba. U svoje doba vrlo je malo korišten, što je očiti znak da je stajao u nekom sakralnom objektu u kojega je pristup bio vrlo ograničen. Na njemu nisu bila usađena vrata. Veličina: 143 × 57 × 13 cm. Sa tri strane teče uzdignuti profil širok 7 cm, a visok 2 cm. (Sl. 5).

5. U grobu je osim svega nađeno nekoliko komada sedre porijeklom iz nekog svoda. Visina ovih kubusa iznosi 27 cm, šire osnove 15 × 22 odnosno 25 cm, a njima odgovarajuća uža osnova 14,5 × 20 odnosno 21 cm. Treći primjerak ima osnovu 13 × 24 a manju 11,5 × 20 cm. Izgleda da su svi komadi služili za izradu kupolastog svoda. Nadalje je nađeno i nekoliko ulomaka građevnog kamena.

Sagledajući u cjelosti ovaj nalaz, može se bez ustezanja reći da je i u pozadini Ilirika bilo kulturih punktova u kojima su rimski kolonisti sačinjavali kompaktnu zajednicu, i čije su se kulturne manifestacije kretale u okvirima visoke antičke kulture. Ne treba, dakako, gubiti iz vida da su ovi objekti nastajali u periodu pune rimske predominacije u ovim krajevima, koju zapažamo ne samo u I v. n. e. nego sve do velike političke krize u sredini III vijeka.

Pronađeni komadi pripadaju najmanje u dva objekta. Svi, osim gezimsa pod br. 3, mogu se donekle sročiti u neku zgradu sakralnog karaktera, možda mauzolej ili hram. U svakom slučaju radi se o jednostavnijoj kompoziciji cele sa portikom od 4 stupa. Ovako korektni oblici nagovještavaju i građevinu koja ničim nije prelazila normirane oblike. Zgrada je počivala na stilobatu. Krov na dvije vode oblikovao je na oba čela po timpanon. Ukoliko je zgrada služila kao mauzolej, onda se ispod njene podnice nalazila presvedena grobnica, od koje se možda sačuvalo ono nekoliko sedrenih blokova.

S obzirom da se u slučajevima sličnih arheoloških nalaza nastoji ustanoviti izvore i pravce kulturnih utjecaja, a s tim u vezi predloške i uzore kulturnih spomenika, u ovom slučaju uslovi su manje-više jasni. Livanjsko polje leži blizu stare Salone, pa se tako nemamo kamo drugo obazirati. Već je i inače ustanovljeno da je utjecajima Salone bila podložena sva Srednja Bosna (Šipovo, Turbe, Kiseljak), pa je logično da su njihovi putevi vodili preko Livanjskog polja. Traženje neposrednih uzora za ove spomenike, ne bi ovoga časa imalo naročitih efekata. U I v. n. e. čitavo veliko carstvo bilo je preplavljeno mrežom majstora koji su radili po jednom jedinstvenom uzoru. Od postojećih i poznatijih objekata u našim krajevima, koji su izvedeni u sličnoj maniri, treba prije svega spomenuti hramove Augusta i Rome na Forumu u Puli.

Opisani objekti su dobiveni i jednom zaštitnom zahvatu na ugroženoj nekropoli iz Srednjeg vijeka. U takvim uslovima problem zaštite je jednostavan, jer predmeti ovako kako su nađeni, pripadaju jedino u neku muzejsku zbirku. Za to postoje dva razloga: prije svega oni su izrađeni od muljike koja je u priličnoj mjeri »hidrofilna«, zbog čega nepokrivena stradava u zimskom smrzavanju. Drugi je razlog koji govori u prilog smještaju u muzejske zbirke veličina predmeta, koja ne dozvoljava nikakve rekonstrukcije na slobodnom prostoru. Uostalom, rekonstrukcija bi imala smisla na mjestu prvobitnog postojanja

Slika 3

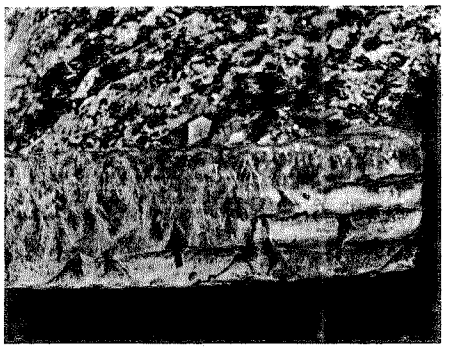

Slika 4

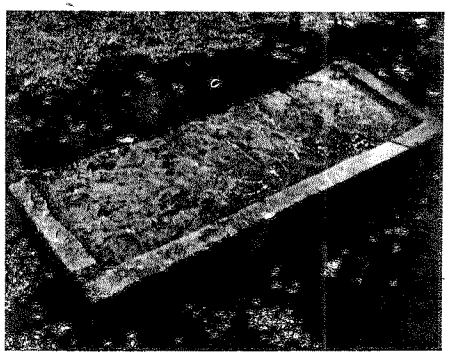

Slika 5

antičke građevine, a to nam je zasada još nepoznato. Osim toga ni srednjovjekovna nekropola u Grborezima nije kao cjelina posjedovala kvalitete zbog kojih je trebalo poduzimati konzervatorske mjere za prezentaciju objekata na mjestu nalaza, a da je do toga i došlo, ovi spomenici ne bi našli svoje pravo mjesto jer su ovdje bili ukopani u zemlju, dakle praktično nevidljivi.

Na koncu želim da istaknem činjenicu da je na teritoriju naše zemlje već u više navrata otkriveno fragmenata svečane antičke arhitekture, a da kod publiciranja materijala nije uzeta u obzir rekonstrukcija prvobitnog izgleda objekta. Stoga je i učinjen ovaj mali pokušaj.

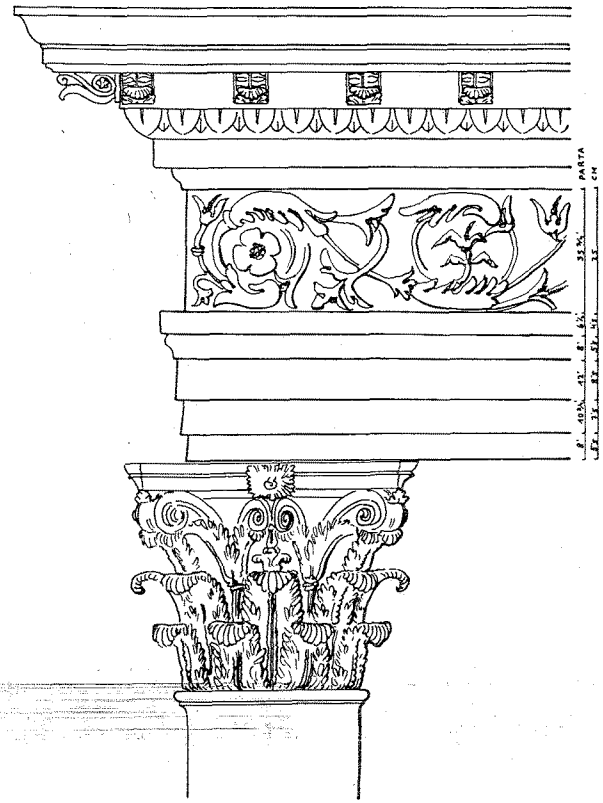

Sl. 6.

FRAGMENTE RÖMISCHER ARCHITEKTUR IN GRBOREZI BEI LIVNO (WESTBOSNIEN)

Anlässlich der vorgenommenen Schutzmassnahmen auf der gefährdeten mittelaterlichen Nekropole Grborezi bei Livno fand man im Grabe No 16 plastisch verzierte Fragmente römischer Architektur. Insbesondere wurde das Bruchstück eines Portikusarchitraves gewahr. Dieser war samt dem Fries in einem Stück ausgehauen. Im selben Grabe wurde auch das Bruchstück eines profilierten Gesimses aufgefunden sowie Fragment von einem Cippus. Der plastisch verzierte Balken (Architrav und Fries in einem Stück) rührt von einem sakralem verzierten Gebäude aus dem I. Jh. n. Chr. Modul des erwähnten Gebäudes ist aus der Summe beider Fragmente ausgerechnet. Er stimmt im Masse mit dem Grunde des Architravs überein, der (Grund) der Breite des oberen Teiles der Säule entspricht. Er beträgt 20—21 Zentimeter. So ausgearbeiteter Entwurf, vorausgesetzt eines Prostilos samt dem Portikus mit vier Säulen an der vorderen Fassade wie man annimmt dass das Gebaude aussah, stellt ein Gebäude von insgesammt 7.50 Meter Höhe vor.

Gesimsfragment gehört einem anderen Gebäude.

Von dem Cippus blieb nur der obere Teil erhalten mit der Darstellung von zwei Personen auf der Vorderseite, und einer Person mit der sogenannten phrygischen Mütze in persischer Form als Kopfbedeckung

Die Schutzmassregeln im Falle so entdekten Denkmäler finden den besten Beschluss sie in einer Musealsammlung zu bewahren. In unserem Falle sind die Gegenstände als heterogene Spolia im Erdboden vergraben vorgefunden, anderseits besteht keine Möglichkeit von einer Rekonstruktion im offenem Raume, da die Herkunft der Steine noch keine Feststellung fand. Sonst schön plastisch verziert, diese Objekte können in einem Museum als anziehende Eksponate dienen.

MEHMED MUJEZINOVIĆ

STARI ALIFAKOVAC U SARAJEVU

Vekil-Harčova džamija sa svojom dosta visokom kamenom munarom, grobljem oko nje, česmom i topolom, zatim Šeher-ćehajin most te okolne kuće koje se nižu po padinama Alifakovca sa velikim grobljem i turbetima u sredini toga groblja, čine zaista jednu slikovitu cjelinu i privlačan ambijent starog Sarajeva.

O nabrojanim spomenicima i dosada je nešto pisano, ali parcijalno i nepotpuno. Mi smo, međutim, u mogućnosti da o njima pružimo nove, do-

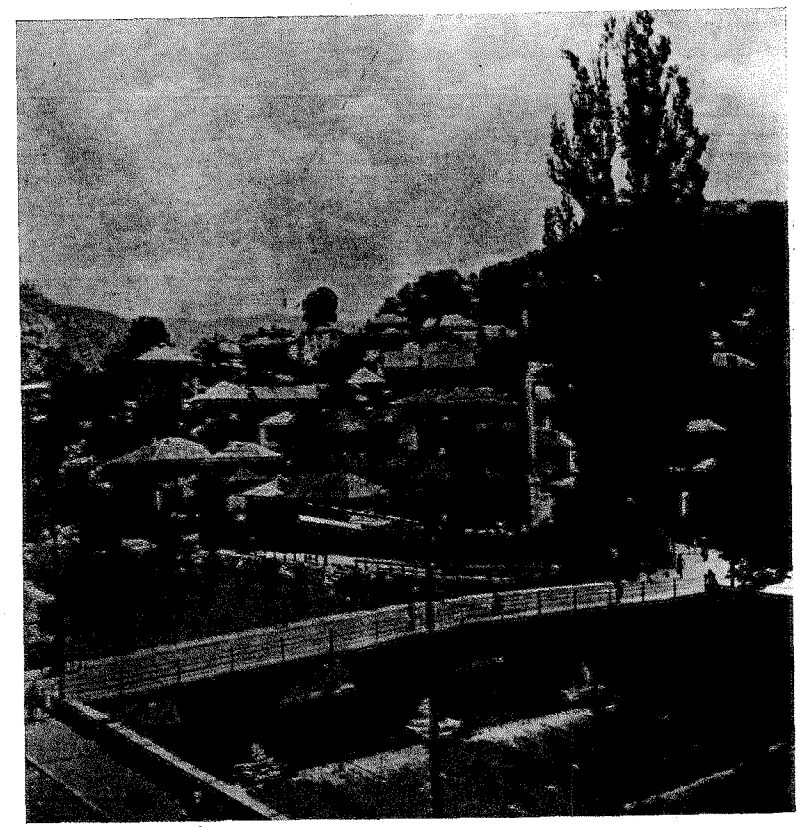

Sl. 1. Pogled na Alifakovac sa Šeherćehajinim mostom.
Današnji izgled

sada nepoznate istorijske podatke i da na taj način upotpunimo njihovu istorijsku sliku. Ako uz to imamo u vidu još i činjenicu da čitav ovaj kraj u novije vrijeme postaje sve više turistički značajan i atraktivan, to nam se onda nameće i pitanje njegove zaštite i prezentacije kao urbanističke cjeline. Zato ćemo spomenike ovoga kraja najprije pojedinačno prikazati, a zatim posebno razmotriti pitanje koje smo spomenuli.

I. VEKIL-HARČOVA (HADŽIJSKA) DŽAMIJA

Mali je broj džamija u Sarajevu kod kojih se ime osnivača njihova bilo zaboravilo, a takav je slučaj upravo sa Vekil-Harčovom džamijom. Riječi Vekil-Harč označuju zanimanje, a znače opskrbnika (intendanta). Prema tome je Vekil-Harčova džamija nazvana i poznata po osnivačevu zanimanju. Kod skoro svih ostalih sarajevskih džamija uz zanimanje se spominje i ime osnivača, na primjer Čekrekči Muslihudin, Buzadži Hadži Hasan, Čoban Hasan, Divan Katib Hajdar, Kečedži Sinan i dr.

Osim pitanja imena Vekil-Harča sve dosada nije bilo poznato kada je tačno podignuta Vekil-Harčova džamija. Međutim, nedavno je Orijentalni institut u Sarajevu pristupio proučavanju carigradskih katastarskih deftera koji se odnose na naše zemlje pod turskom vlašću. U defteru broj 379. prvi puta se spominje mahala mesdži-

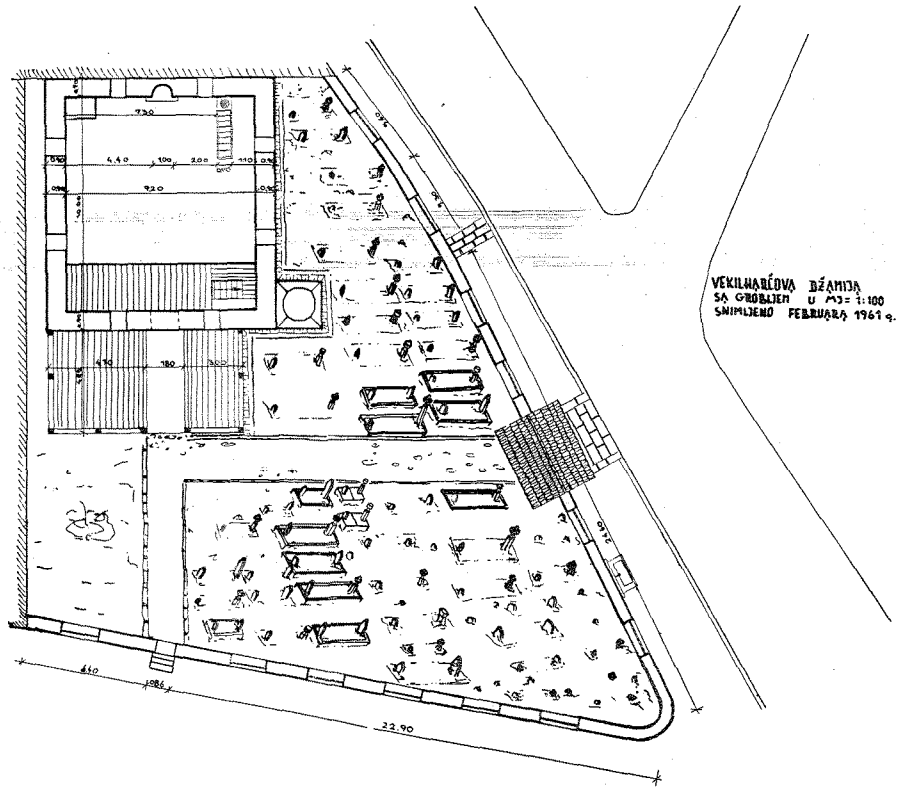

Sl. 2. Situacija Vekil-Harčove džamije sa grobljem

da Vekil-Harč Mustafe.[1] U tom defteru se spominje da ova mahala ima šezdeset kuća i trideset i jedno inokosno lice. Istina ovaj defter nije datiran, ali je prema ispitivanjima dr Hazima Šabanovića nastao poslije jula 1561. godine.[2] Daljnim ispitivanjem dr Šabanović je ustanovio da je Vekil-Harčova mahala mogla nastati u međuvremenu od 1540. do 1545. godine.[3] Na osnovu toga vidimo da je Vekil-Harču ime Mustafa i da je njegova džamija mogla biti podignuta između 1541. do 1561. godine. Prema tradiciji Vekil-Harč Mustafa je intendant Husrev-begov, što je i vjerovatno. Interesantno je napomenuti da se u već spomenutom defteru među stanovnicima Vekil-Harč Mustafine mahale nalazi i ime Husrev-begova oslobođenog roba, sandžaka (bajrakdara) Abdulaha. Prema tome ovim bi otpala i tvrdnja Šejh Sejfudina Kemure prema kojoj je Vekil-Harč došao sa sultan-Fatih Mehmedom u Sarajevo i nastanio se u ovom kraju gdje je sagradio svoju džamiju.[4]

Vekil-Harčova džamija je među Sarajlijama poznata kao Hadžijska džamija. Ovo ime je dobila po tome što su sarajevske hadžije pri polasku u Meku na hodočašće obavljali u njoj molitvu za sretan odlazak i povratak, odakle bi ih Sarajlije ispratili preko Alifakovca do Abu-Hajata kod Kozje ćuprije i tu bi se s njima oprostili. Odatle bi hadžije nastavili na konjima put za Istanbul i dalje na istok. Poznato je da se kod Kozje ćuprije nalazi lokalitet zvani »Hadžijska ravan«. Ovaj običaj polaska hadžija iz Vekil-Harčove džamije zadržao se sve do izgradnje višegradske željezničke pruge 1902. godine.[5]

Vekil-Harč Mustafina džamija situirana je na lijevoj obali Miljacke nedaleko od Šeher-ćehajinog mosta pod Alifakovcem. Ona je dosta prostrana, zidana od kamena, ćerpića i drveta. Njezina visoka munara zidana je od tesanog kamena. Zidovi džamije imaju po četiri prozora, dok se na tri zida iznad gornjih prozora na sredini nalazi po jedan mali okrugli prozor. Džamiju su vjerojatno gradili domaći majstori.

Od prvobitnog zdanja ove džamije sačuvali su se zidovi i njena munara, jer je ona više puta opravljana, a od unutrašnjeg dekora sačuvan je iz nešto starijeg doba drveni strop, čija sredina je naročito lijepo izradena od rezanih komada daščica u obliku rozete obojene u više boja. Ovaj strop vjerovatno datira iz konca XVIII ili početka XIX. vijeka.

Nije nam se sačuvala zakladnica (vakufnama) ove džamije, iz koje bismo mogli saznati šta je osnivač ostavio za njeno uzdržavanje. Izgleda da vakif nije zavještao nikakvih objekata, nego je ostavio nešto gotovog novca.[6] Da ova džamija u početku nije imala većih prihoda, zaključujemo i po tome što se na zahtjev stanovnika ove mahale u jednoj peticiji iz 1697. godine traži da službenike džamije plaća država.[7]

Poslije osnivača Vekil-Harč Mustafe, velikim dobrotvorom ove džamije možemo smatrati stanovnika ove mahale, bogatog sarajevskog trgovca Hadži-Bešliju Mustafu.[8]

Hadži-Bešlija je, prije svega, uz ovu džamiju sagradio pekaru i mekteb.[9] Zatim je ovaj dobrotvor svojom vakufnamom od 27. II 1779. g. odredio i slijedeće:

— Da se 12 groša godišnje izdaje Onogošteli (Nikšićaninu) Hasan efendiji, koji će petkom poslije podne održavati vaz (redavanje) u Vekil-Harčovoj džamiji,

— 20 groša godišnje izdavaće se mualimu (nastavniku) mekteba u Vekil-Harčovoj mahali,

— po 5 groša godišnje ima se davati kao plata imamu i mujezinu Vekil-Harčove džamije,

— 10 groša godišnje trošiće se na održavanje javnih česama u Vekil-Harčovoj mahali i

[1] Fotokopija deftera u Orijentalnom institutu u Sarajevu, inv. br. 76.

[2] Bosanski pašaluk, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1959., 107.

[3] Postanak i razvitak Sarajeva, II dio (u rukopisu).

[4] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXII (1910), str. 104.

[5] Kazivao mi je hadži-Muhamed-aga Handžić, koji sada ima preko 90 godina, da on pamti kako su sarajevske hadžije odavde polazili na lijepo okićenim konjima. Svijet bi ih pratio do Kozje ćuprije, kojom prilikom bi vještí skakači skakali s mosta u vodu, a hadžije bi ih darivali.

[6] S. Kemura, Sarajevske džamije, GZM XXII (1910), str. 104.

[7] Zbirka Kadića, sv. V, str. 46, u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

[8] Hadži Bešlija Mustafa, sin Abdulaha, iz Vekil-Harčove mahale, rođen je u Sarajevu oko 1730. godine. Bavio se trgovinom i stekao velik imetak. Dobar dio toga imetka zavještao je u dobrotvorne svrhe. Tako je on, pored ostalog, sagradio jednu džamiju u Varešu, a obnovio je i Carevu ćupriju u Sarajevu kada je ova stradala za velike poplave 1791. godine. Biće da je on sagradio ili pak obnovio i poznatu ćupriju kod Kiseljaka na rijeci Fojnici, jer se ona i danas naziva »Hadži-Bešlijina ćuprija«. Dakle, Hadži-Bešlija je bio veliki dobrotvor, pa mu kao takvom savremeni sarajevski kroničar Mula Mustafa Bašeskija u svom ljetopisu posvećuje dosta prostora, opisujući ga kao čovjeka koji je bio popularan u svih četrdeset i osam kadiluka u Bosni. Opisujući ga dalje, Bašeskija kaže da je Hadži-Bešlija bio jako gostoljubiv čovjek. U njegovim konacima su boravili mnogi putnici, vaizi (propovjednici). Arapi i drugi. Njegove kuće su se nalazile pored obale Miljacke na mjestu gdje je sada park u Dimitrije Tucovića ulici.

Hadži-Bešlija je umro 17. aprila 1797. godine i sahranjen je u velikom groblju na Alifakovcu, desno od Jusuf-pašina i Jahjaefendića turbeta. Na njegovom grobu su i danas usprav dva masivna nišana ograđena santračem, a na njima se nalazi natpis u pjesmi na turskom jeziku, koji mu je spjevao sarajevski kadija Mehmed Džudi Čohadžić. (O Hadži-Bešliji vidi i: Šejh Sejfudin Kemura, Sarajevske džamije, GZM XXII (1910), str. 106 gdje donosi kronogram sa njegova nišana sa pogrešnim datumom Bešlijine smrti: Seid Traljić, Hadži Bešlija Mustafa, Novi Behar VII (1933/34), str. 352—353).

[9] Pekara i mekteb su nestali još poslije I svjetskog rata.

— 7 groša godišnje trošiće za popravak mekteba u Vekil-Harčovoj mahali.[10]

Poznata braća Morići, Hadži Mehmed (Pašo) i Ibrahim-aga, također stanovnici ove mahale, uzurpirali su od Isa-begova vakufa baštu, koja se nalazi preko Miljacke upravo prema džamiji (današnji park kod jezera na Bendbaši) i u istoj godini u kojoj su pogubljeni, tj. 1775, zavještali su ovu baštu za službenike Vekil-Harčove džamije.[11]

Nadalje je stanovnik ove mahale, sarajevski muftija Muhamed Šakir-efendija Muidović 1847. godine zavještao jedan dućan i magazu koji se nalaze na zamljištu Isa-begova vakufa u čaršiji Kazandžiluk, poznatoj po imenu Ibrikčijska čaršija u Oprkanju, i odredio da se od prihoda ovih

— plaća mukata Isa-begovu vakufu,

— za 75 groša godišnje ima se nabavljati zejtin i trošiti za paljenje kandilja u Vekil-Harčovoj džamiji uz mubarek-večeri i uz Ramazan,

— 50 groša godišnje kao plata imamu džamije,

— 25 groša godišnje plata mujezinu džamije,

— 10 groša godišnje za opravku spomenute džamije i

— 10 groša godišnje za opravku uvakufljenih objekata u Oprkanju.[12]

U proračunima vakufa u Bosni i Hercegovini za 1889. g. vidimo da je vakuf Vekil-Harč te godine imao prihode u iznosu od 25 forinti godišnje, a rashodi su mu iznosili 21 forintu, što znači da je imao 4 forinte uštede.[13]

U proračunima za 1913. godinu vakuf Vekil-Harč se dijeli na dva vakufa i to: vakuf I, čiji su prihodi od zakupnine bostana iznosili 730 kruna godišnje od koje se sume plaćao imam 692 krune, i vakuf II kao evladijet vakuf. Prihodi ovoga vakufa su bili od pekare u iznosu od 720 kruna, odakle se plaćao mujezin 694 krune godišnje.[14]

Većim dobrotvorom ove džamije možemo smatrati i Hadži Hasana Nezirhodžića, stanovnika ove mahale, koji je džamiju temeljito opravio 1938. godine.

Iz sačuvanih dokumenata saznajemo da je Vekil-Harčova džamija imala ranije osim imama i posebnog hatiba kao i dva mujezina. Poznata su imena nekolicine službenika ove džamije. Tako se kao hatib džamije spominje 1697. g. Husein, a kao imami spominju se: Alaudin, sin Kasimov (1556/57); Ibrahim (1697—1700); Salih-halifa, sin Mustafin, koji se u vremenu od 1775. do 1777. godine javlja u više navrata kao svjedok kod sarajevskog kadije; Mula Sulejman, kojeg imamo također kao svjedoka u periodu od 1779. do 1788. godine.[15] Dugi niz godina, sve do svoje smrti 1890. godine, bio je imam ove džamije muderis Tahirefendić Ahmed-efendija, a njega je na ovoj dužnosti naslijedio hafiz Mustafa-efendija Fočak do 1908. godine.[16] Od 1909. do 1946. godine imam ove džamije je hafiz Mustafa-efendija Mujezinović-Kovač, koji je ujedno bio i mutevelija ovoga vakufa.[17]

Kao mujezini spominju se: prvi mujezin Abdulah i drugi mujezin Mehmed (1697) godine; Mula Sulejman (1775—1781); Mula Mustafa, sin Mula Ibrahimov (1798); Mula Mehmed, sin Ahmedov (1816); Derviš Mujezinović (do 1930) i Ali efendija Jabučar (do 1937).[18]

Prilikom velikog požara Sarajeva za navale Princ-Evgena 1697. g. izgorila je pored ostalih i Vekil-Harčova džamija, ali su je stanovnici ove mahale svojim prilozima i vakufskim novcem ubrzo popravili, kako to vidimo iz izvještaja Kose Halil-paše, u kojem se kaže da je iza ove opravke ostalo 21.000 akči gotovog novca ovog vakufa.[19]

Džamija je svakako i poslije toga više puta popravljana, ali mi o tim opravkama nemamo podataka sve do najnovijeg vremena, odnosno 1938. godine. Spomenute godine je ovu džamiju temeljito popravio stanovnik Vekil-Harčove mahale hadži Hasan-aga Nezirhodžić.[20] Prilikom te opravke izmijenjena je drvena krovna konstrukcija a ćeremit zamijenjen crvenim crijepom. Zatim su u unutrašnjosti džamije izmijenjene dotrajale sofe i musandara. Umjesto drvene ograde pred mihrabom izrađeno je mermerno postolje za čirake, a zamijenjen je i stari ćurs novim. I u groblju uz džamiju izvršena je tada opravka polomljenih nišana.

Godine 1959. stanovnici ove mahale su uz pomoć Vakufske direkcije u Sarajevu izmijenili dvorišni zid oko harema džamije, a tada je izvršeno i bojadisanje unutrašnjosti džamije, i njene fasade i munare.

[10] Ovom zakladnicom je Hadži-Bešlija zavještao 11 magaza i dva dućana u Dairi u blizini Starog mosta (Džisri-atik Careve ćuprije) u Sarajevu. Prepis vakufname u sidžilu br. 20, str. 38 i 39. u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

[11] Prepis zakladnice u Kadića zborniku IX, str. 193—196.

[12] Prepis njegove vakufname vidi u sidžilu 83, str. 26 u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Muhamed Šakir-efendija Muidović bio je vrlo ugledna ličnost i čovjek visoke obrazovanosti. On je u vremenu od 1826—1855. godine s malim prekidima, bio sarajevski muftija. Isticao se u doba sultan Mahmutovih reformi kao i za ustanka Husejin-kapetana Gradaščevića, pa je u tim burnim danima bio jednom pozvan u audijenciju sultanu-Mahmutu. Muhamed Šakir je slovio i kao dobar pjesnik. Posjedovao je veliku i vrlo vrijednu biblioteku orijentalnih rukopisa. Umro je 1858. godine i sahranjen u groblju uz Vekil-Harčovu džamiju, kako ćemo to i kasnije vidjeti kod obrade ovoga groblja. (O Muidoviću vidi još i: Š. Sejfudin Kemura, Sarajevske džamije, GZM XXII (1910), str. ??; isti, Sarajevske muftije, Sarajevo 1916, str. 24—28 i H. Mehmed Handžić, Nekoliko fetvi naših muftija iz turske dobe, Kalendar Gajret za 1939. godinu, str. 207—209).

[13 14] Izdanje Vakufske direkcije u Sarajevu, godine 1889. i 1913.

[15] Sidžili: 16, str. 124; 18, str. 165; 22, str. 134 i 137; 30, str. 148; 35, str. 118 u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

[16] Ovaj je Tahirefendić je sahranjen u groblju na Alifakovcu, a Fočak je umro u Turskoj.

[17] Hafiz Mustafa je rođen 1883. a umro 1946. godine i sahranjen u groblju na Grlića Brdu u Sarajevu.

[18] Sidžili: 16, str. 128; 18, str. 165; 38, str. 137 i 56, str. 2.

[19] Popis izgorjelih džamija kao i izvještaj Kose Halil-paše u Husrev-begovoj bilioteci u Sarajevu.

[20] Hadži Hasan-aga Nezirhodžić, sin Hadži-Abdulah-age, unuk Nezir hodže, rođen je u Sarajevu 1869. godine. Njegovom inicijativom i doprinosima pokrivene su iza I svjetskog rata Baščaršijska i Čekrekčijina džamija u Sarajevu bakrom, jer je za vrijeme rata sa njih skinuto olovo. Hadži-Hasan je umro 25. II 1943. i pokopan je na Grlića brdu u Sarajevu. (Vidi Kalendar Narodne uzdanice za 1944. godinu, str. 174—175.).

II. GROBLJE

Sa jugozapadne i sjeverozapadne strane Vekil-Harčove džamije nalazi se groblje ograđeno zidom, u kojem je situirano 56 nadgrobnih spomenika. Od njih je 26 sa natpisima. Ovi nadgrobni spomenici su različitih dimenzija i oblika, a možemo ih ovako razvrstati: 31 par nišana označuju grobove muškaraca; po oblicima njihovih kapa, odnosno turbana, ovdje se nalaze:

— četiri nišana zvana mušebek (koji označuje grobove svećenika višeg ranga: muftija, muderisa);

— pet nišana imaju aginske turbane (to su janičarski age i zapovjednici koji su bili obavezni u ratu izdržavati izvjestan broj vojnika);

— četiri para nišana su tzv. ulemanski nišani (koji se stavljaju na grobove imama, muallima i inače učenih ljudi);

— šest pari nadgrobnih spomenika umjesto turbana imaju fes (to su nišani iz druge polovine XIX vijeka, a obično označuju grobove činovnika ili pak muških članova njihovih porodica).

Ostalih 12 pari muških nadgrobnih spomenika su sa običnim turbanima u gužve. Oni se stavljaju na grobove hadžija, esnafa i ostalih.

Od 25 ženskih nadgrobnih spomenika dva nišana imaju ženske kape ukrašene vegetabilnim i geometrijskim ornamentima. Oni označuju grobove djevojaka. Zatim jedan nišan sa neukrašenom kapom. Ovaj nišan može da označuje i grob udate žene. Inače se obično udatim ženama stavljaju nišani poput stela kakvih ovdje ima 20 pari. Dva groba imaju ženske kape neukrašene, a sasvim slične nišanima muškaraca s fesovima. Među njima je samo ta razlika što nišani muškaraca s fe-

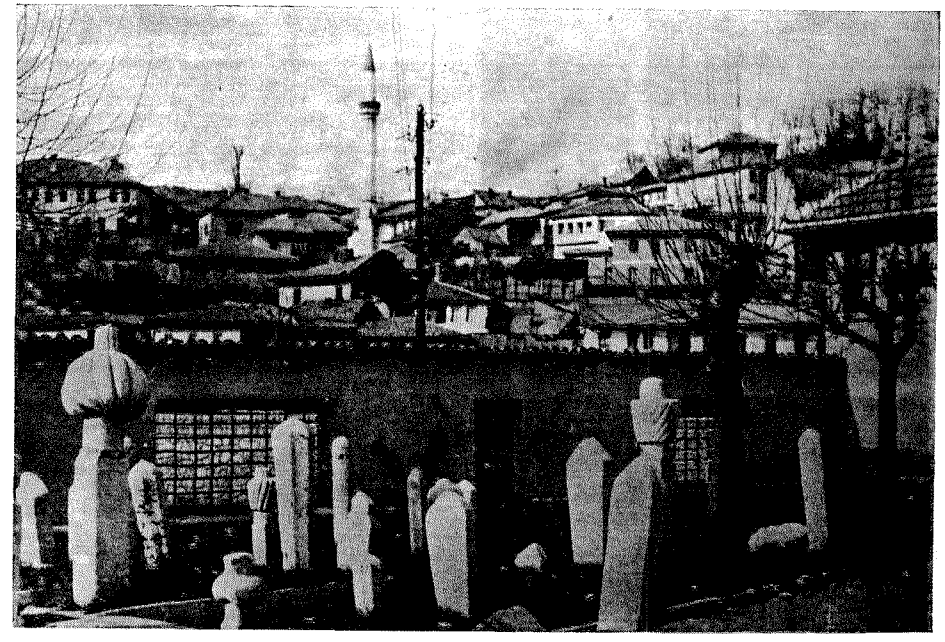

Sl. 3. Groblje uz Vekil-Harčovu džamiju. Detalj

som imaju kićanke, dok ženski nišani ove vrste imaju samo malo ispupčenje na vrhu. I ovi nadgrobni spomenici mogu označavati grobove udatih žena kao i djevojaka.

Imućniji građani su grobove svojih pokojnika označavali santračima.

Među nedatiranim nadgrobnim spomenicima, svojim dimenzijama i oblikom kao i klesarskim preciznim radom ističe se jedan grob čiji je uzglavni nišan visok 1,90 m sa osnovicom 23 × 24 cm i promjerom turbana 50 cm. Nožni nišan mu je osmorokutnik nešto tanji i niži od uzglavnog. Ovaj grob je ograđen santračem od velikih kamenih ploča. Za ovaj grob se predpostavlja da bi mogao biti grob osnivača džamije Vekil-Harč Mustafe. (vidi sl. br. 4).

Osim dva, već spomenuta, ukrašena nišana djevojačka još samo na jednom aginskom nišanu (Sl. 5) ima s jedne strane isklesan mač, a na turbanu njegovom čelenka. Ostali nišani ovoga groblja nemaju ukrasa.

Svi nadgrobni spomenici u ovom groblju, osim par spomenika od zelene sedre,[21] izrađeni su od domaćeg kamena vapnenca i svakako su djelo sarajevskih klesara. Među ovim nišanima više njih

[21] Nadgrobni spomenici od zelene sedre importirani su u Sarajevo iz Srebrenice, obično su manjih dimenzija, a rijetko koji od njih ima natpis. Jedino je na nekima označena samo godina. Predaja kaže da su ovakvi nišani stavljani na grobove muhadžira iz Ugarske.

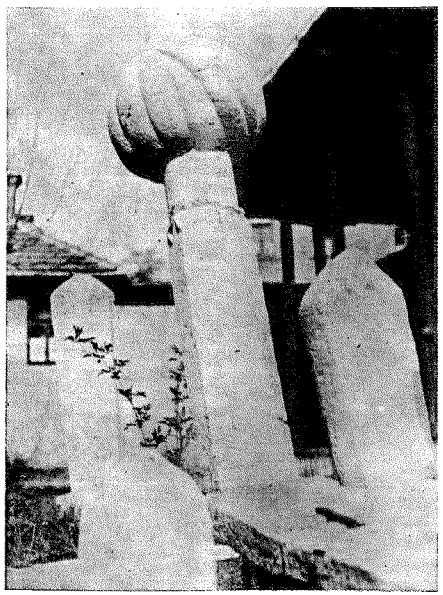

Sl. 4. Nadgrobni spomenik Vekil-Harč Mustafe

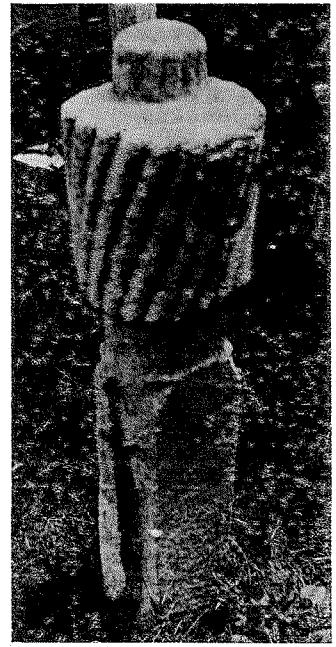

Sl. 5. Aginski nišan sa čelenkom i mačem u groblju Vekil-harčove džamije

predstavljaju vrlo lijepe primjerke klesarske vještine i izrade. Tako su nišani Kurevije Sulejman-efendije iz 1776. g., Atije Morić iz 1764. godine djelo zaista vještih ruku, a natpisi na njima su precizno isklesani i odlikuju se lijepim pismom. I među nedatiranim nišanima ima ih vrlo lijepo i precizno rađenih.

U ovom groblju 26 nadgrobnih spomenika ima natpise, koje možemo s obzirom na njihove tekstove ovako podijeliti:

Četiri natpisa su u stihovima na turskom jeziku. Ostalih 22 natpisa su u prozi na turskom jeziku, od kojih opet dva natpisa imaju samo označene godine (bez imena pokojnika), a dva natpisa nemaju datuma. U ostalim natpisima pored godine smrti i imena pokojnika nalazimo uobičajene invokacije na početku kao što su: »Merhum ve magfur« ili »El-merhum vel-magfur« (pokojni, umrli), »Huvel-hajjul-baki (Bog je vječan) ili samo »Huvel-baki (On je vječan), ili pak »Ah minel mevti« (O smrti), a završavaju sa riječima »Ruhičun el-Fatiha« (tj. Neka je za njegovu dušu Fatiha). Jedino se u tome pogledu razlikuje natpis na nadgrobnom spomeniku Ruždića Muhameda iz 1862. godine kod kojeg na početku natpisa stoji: »El-mevtu šarabun kullu nasin šaribuhu, velkabru babun kullu nasin dahiluhu« (Smrtnu čašu svako će popiti i na vrata groba svak će unići).

Iz datiranih kronograma, koje ovdje kronološki donosimo, saznajemo da su u ovom groblju sahranjeni:

1144 (1731—32)

— Mustafa-efendija Kurevija (Kurevi-zade). Njegov uzglavni nišan visine 90 cm i osnovice 16 × 16 cm ima obični turban, a grob mu je označen santračem.

1150 (1737—38)

— Hadži Omer, čiji uzglavni nišan manjih dimenzija ima također obični turban u gužve.

1170 (1757—58)

— Morić (Moro-zade) hadži Mehmed i

— Morić Ibrahim-aga. Nišani ove dvojice braće Morića, koji su 1757. godine pogubljeni u sarajevskoj tvrđavi imaju aginske turbane. O njihovoj pogibiji postoji u zidu s vanjske strane spram njihovih grobova posebna spomen-ploča u stihovima, čiji ćemo prevod kasnije ovdje donijeti. Njihovi grobovi su također označeni santračima.

1171 (1758—59)

— Morić Mehmed-čelebi, čiji je grob obilježen santračem, a uzglavni nišan visine 1 m i osnovice 17 × 17 cm ima obični turban, ali lijepo rađen. Titula čelebi pokazuje da je ovaj Morić bio učen čovjek.

— Ahmed-aga, čiji uzglavni nišan je tipa ulemanskih nišana, a grob mu je označen santračem.

1176 (1762—63)

— Mehmed, sin Alije, bajrakdar. Uzglavni mu je nišan aginski, a grob sa santračem.

— Morić Atija, kći Mehmed-čelebije, umrla od kuge. Natpis u pjesmi spjevao joj je pjesnik Mejlija.[22] I njezin je grob ograđen santračem.

1190 (1776—77)

— Sulejman-efendija Kurevija (Kurevi-zade), muderis, uzglavni mu je nišan mušebek, a grob ograđen santračem. Natpis u pjesmi spjevao mu je Mejlija.[23]

1230 (1814—15)

— Morić Mustafa-aga, sin Ibrahim-age. Uzglavni nišan njegov ima aginski turban.

1251 (1835—36)

— Osman-efendija, sin Mehmedov, muderis.

[22] Mehmed Mejli Kjurani je poznati sarajevski pjesnik druge polovine XVIII vijeka. Njegov savremenik sarajevski kroničar Bašeskija kaže da je Mejlija slovio kao odličan pjesnik, »kojem u čitavoj Bosni nije bilo ravnog.« Bio je osobito vješt u sastavljanju kronograma u stihovima i odličan kaligraf. Mejlija je stanovao u Vekil-Harčovoj mahali, a umro je 1871. gdine, i sahranjen je u Docu kod Travnika, gdje mu se i danas nalazi nadgrobni spomenik sa natpisom. O Mejliji vidi: M. Mujezinović, Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije, Naše starine IV. str. 131—168.

[23] Naše starine IV (1957), str. 158—159.

Sl. 6. Nadgrobni spomenik Sulejman efendije Kurevije iz 1776. godine

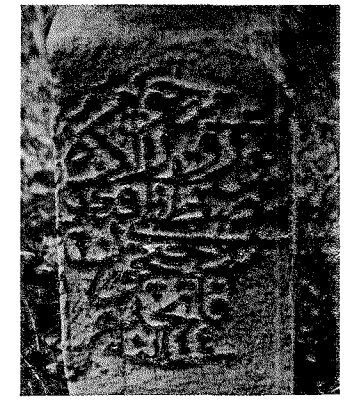

Sl. 7. Natpis na nadgrobnom spomeniku Mustafa efendije Kurevije iz 1731. godine

Uzglavni nišan mu je mušebek.[24]

1254 (1838—39)

— Hamida, kći Mustafa-age Morića, čiji su nišani obični ženski (poput stele) većih dimenzija.

1275 (1858—59)

— Mehmed Šakir-efendija Muidović, sarajevski muftija. Natpis u pjesmi na turskom jeziku na njegovom nišanu spjevao je Fadil-paša Šerifović. Mehmed-Šakir-efendija je umro 10. zilhidže 1275 (11. VII 1859). Njegov uzglavni nišan je mušebek.[25]

[24] U sidžilu 69, str. 82 nalazi se vakufnama ovog Osman-efendije, muderisa, kojom zavještava svoju biblioteku sa fondom od 102 knjige kao evladijet vakuf. Tu se kaže da se knjige, ukoliko se ovaj vakuf utrne, imaju predati u Osman-Šuhdijinu biblioteku u Sarajevu, koja se nalazi kod Careve džamije. Ova vakufnama je datirana sa 1247. (1831.) godinom.

[25] Natpis sa nadgrobnog spomenika Muidovića objavio je Šejh Sejfudin Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe GZM XXII (1910), str. 109. O autoru ovog natpisa Fadil-paši vidi niže bilješku. 47.

Sl. 8. Ukrašeni djevojački nadgrobni spomenik iz 1762. godine

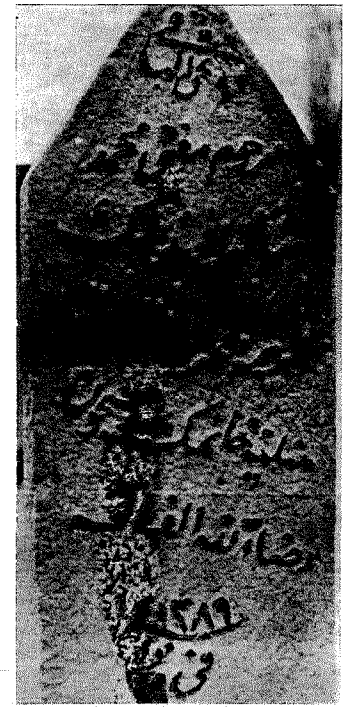

Sl. 9. Nadgrobni spomenik Atije-munlije hanume Muidović iz 1873. godine

— Mehmed Nail-beg, sin Kemal-bega, glavnog pisara (baš-katiba) u bosanskom Medžlisi-kebiru. Nad njegovim grobom je zatvoreni mali sarkofag od klesanih ploča, a uzglavni nišan s fesom.

— Sejida Šerifa Merjem-hanuma, kći Sejid hadži Mehmed-age, umrla mjeseca ramazana (4. IV — 3. V 1859). Njezini obični ženski nišani su visoki 1 m sa osnovicom 35 × 13 cm.

1276 (1859—60)

— Šerifa-hanuma, kći Fejzulah-efendije, pisara u Mali-kalemu. Uzglavni nišan njezin je sa ženskim fesom.

— Mula Ahmed, sin Fejzulah-efendije, pisara u Mali-kalemu. Uzglavni nišan malih dimenzija ima fes.

1278 (1861—62)

— Mustafa Ruždi-beg, sin Kemal-bega, baškatiba u bosanskom Medžlisi kebiru. Grob mu je označen manjim zatvorenim sarkofagom.

— Fehima-hanuma, kći Fejzulah-efendije, umrla 17. šabana (17. II 1862). Uzglavni nišan joj je sa ženskom kapom.

1280 (1863—64)

— Ruždić Muhamed-efendija, sin Ibrahim-efendije. Uzglavni nišan dosta visok sa mušebek turbanom.

1281 (1864—65)

— Abid Hulusi, sin Fejzulah-efendije, katiba u Mali-kalemu. Uzglavni nišan malih dimenzija sa običnim fesom.

1289 (1873)

— Atija Munlija-hanuma, kći Mehmed Šakir-efendije Muidovića, muftije, umrla 29. zilkade (28. II 1873). Njezini nišani su obični ženski nišani većih dimenzija.[26]

[26] Atija-hanuma je uzela idžazet (diplomu) od svoga oca Muhamed Šakir-efendije i bila dobro učena žena. Jednom prilikom otac joj je rekao da bi po svojim sposobnostima mogla biti muftija (po pričanju hadži-Mujage Merhemića). Da je Atija bila učena žena svjedoči nam i titula m u n l i j a uz njezino rođeno ime, koja se davala samo učenim osobama.

Kako vidimo, najstariji datirani spomenik u ovom groblju je iz 1731/32. godine, a najmlađi iz 1873, iz čega proizlazi da je ovo groblje prestalo biti aktivnim prije okupacije 1878. godine.

Potrebno je napomenuti da se u ovom groblju nalaze još dva natpisa bez datuma i to na grobovima:

— nekog stranca čije čak ni ime u natpisu nije spomenuto, iako se natpis sastoji iz dva stiha na turskom jeziku, a nadgrobni spomenik mu je s fesom, i

— neke Fatime, čiji su nišani obični ženski.

Ako nadgrobnim spomenicima koji imaju natpise dodamo još dva natpisa na kojima su isklesane samo godine i riječi »El-Fatiha«, bez imena pokojnika i to oba natpisa iz 1762/63. godine, dobivamo ukupno 26 spomenika sa natpisima.

III. ČESMA

U zidu haseme Vekil-Harčove džamije od strane ulice nalazi se od kamena klesanca lijepo zidana česma sa velikim kamenim koritom. Na ploči veličine 35 × 20 cm isklesan je u lijepom nestalik-pismu slijedeći kronogram u stihovima na turskom jeziku:

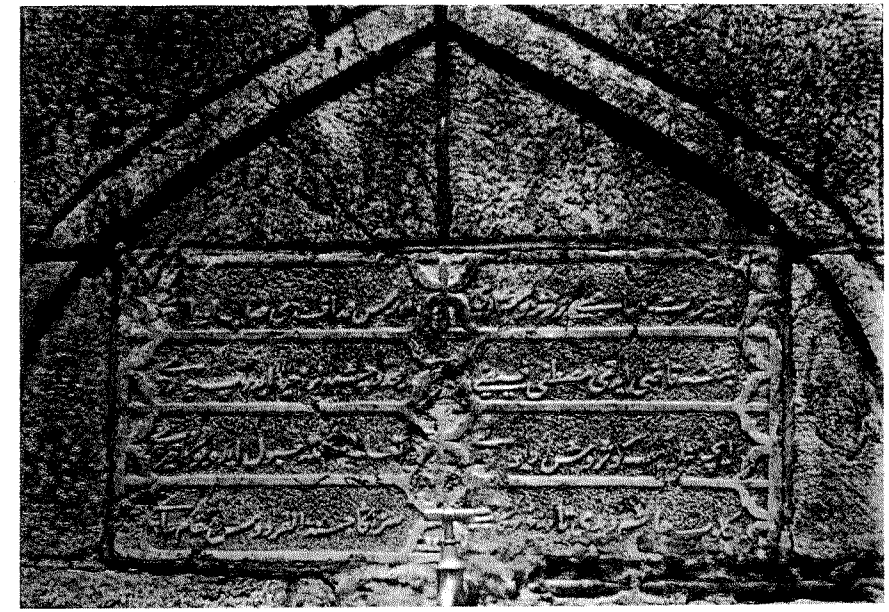

Sl. 10. Kamena ploča s natpisom na česmi kod Vekil-Harčove džamije iz 1800. godine

بوخيرات صاحبي فرزند موستاري
مدرس حمد افندى صلب اوپاكي

بنفشه قاضى ايدى مصطفى فيضي
مجدّد چشمه لر احيا ايدوپ جارپ

ايچنله آب كوثر وش ديو مائي
تعالى الله قبول ايده بوڭا خيرپ

كلوپ هاشم ديدى تاريخ بوڭا حسبي
سزا الخاجنة الفردوس مقام جايي

سنه ١٢١٥

Sl. 11. Prepis natpisa sa česme kod Vekil-Harčove džamije

To u slobodnom prevodu znači:

»Vlasnik ovoga dobra je pravi sin Mostarca Hamdi-efendije, muderisa.

Mustafa Fejzi, kadija u mjestu Binefše[27], koji je ponovno sagradio česmu.

Oni koji budu pili vodu poput Kevsera (vrelo u raju) reći će:

Neka Uzvišeni primi ovo dobro djelo.

Došao je Hašim[28] i dragovoljno joj (česmi) izrekao kronogram:

Dobrotvor je zaslužio da bude nastanjen u raju Firdevsu.

Godine 1215. " (25. V. 1800 — 13. V 1801)

I iz teksta samog natpisa razabiramo da je i ranije na ovom mjestu postojala česma jer se u drugom stihu natpisa kaže da ju je p o n o v n o sazidao Mustafa Fejzi. Da je na ovom mjestu postojala česma i ranije zaključujemo i po tome, što je Hadži-Bešlija, kako smo već spomenuli, još 1779. godine svojom zakladnicom odredio da se 10 groša godišnje ima trošiti na popravak česme u Vekil-Harčovoj mahali, a česme su se obično nalazile uz džamije.

U doba Austrije ova je česma bila isključena, tj. nije služila svojoj svrsi, jer je kojih desetak metara od nje, do džamijskih glavnih vrata, bila postavljena željezna česma. Kada je 1938. godine prof. Hamdija Kreševljaković obrađivao stare sarajevske česme tada je korito ove česme već bilo uklonjeno, ali je naknadno opet vraćeno na svoje mjesto. I nakon uklanjanja javnih česama sa sarajevskih ulica 1959. godine, ova je česma ostavljena kao starina pa i danas služi svojoj svrsi.[29]

[27] Gdje se nalazi ovo mjesto nije nam poznato.

[28] Hašim je pseudonim autora ovoga natpisa, a o kojem nemamo pobližih podataka.

[29] O ovoj česmi vidi: Šejh Sejfudin Kemura, Sarajevske džamije GZM XXII (1910), str. 105 i H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, 1933, str. 36, 127.

IV. SPOMEN-PLOČA O POGIBIJI BRAĆE MORIĆA

Ranije smo vidjeli da su braća Morići, hadži Mehmed i Ibrahim-aga sahranjeni u dvorištu (haremu) ove džamije i da se na njihovim nišanima nalaze natpisi. Pored toga je u dvorišnom zidu groblja od strane ulice, a spram njihovih grobova, postavljena i posebna spomen-ploča sa kronogramom u stihovima na turskom jeziku, koja govori o pogibiji braće Morića 1757. godine.

Tekst ovoga kronograma isklesan je na kamenoj ploči veličine 45 × 30 cm. Pismo je dosta krupan i lijep talik. Slova su plitko klesana. Tekst kronograma glasi:

Sl. 12. Spomen-ploča o pogibiji braće Morića 1757. godine

Prevod:

»Poznatoj i popularnoj braći Morićima,
Hadži Mehmedu i Ibrahim-agi,

موروزاده ديو شهرت اخوين
حاجى محمد ايله ابراهيم اغا

بادمرگ اسدى قضادن ناگاه
ايكيسى ايلدى بردن افنا

قويديلر والده سنى پرماتم
ايله انلره رحمت مولا

مدآه ايله يازلدى تاريخ
انلره اولدى شهادت بيعى

سنه ١١٧٠

Sl. 13. Prepis natpisa o pogibiji braće Morića

Nenadano je puhnuo vjetar smrtni,
I obojicu ih začas uništio.
Ostaviše majku u velikoj tuzi i žalosti,
A Gospodar (bog) neka ih primi svojoj milosti.
Sa jednim uzdahom napisan im je ovaj kronogram:
Neka im je vječna spomen kao mučenicima (šehitima).

Godina 1170. " (1775).

Ova spomen-ploča kao i više narodnih pjesama koje pjevaju o Morićima pokazuju nam da su oni uživali u narodu veliku popularnost.

Morić hadži-Mehmed, zvani Pašo, i njegov mlađi brat Ibrahim-aga sinovi su Mustafa-age, a unuci Hasan-agini. Otac im, kao i djed, bijaše aga serdengečdija (janičarski zapovjednik), a to su po svoj prilici bila i ova dvojica braće, što se dade zaključivati i po aginskim turbanima na njihovim nadgrobnim spomenicima. Morići su stanovali u Vekil-Harčovoj mahali u kući koja je sada vlasništvo porodice Kamenica. Njihova stara kuća imala je muško i žensko odjeljenje, pa je muško odjeljenje izgorjelo negdje iza 1857. godine.

Godine 1747. izbile su u sjevernoj i zapadnoj Bosni pobune koje su trajale punih deset godina, sve do 1757. Ove pobune protiv turske vlasti bile su većih razmjera, tako da je dolazilo do krupnih nereda. Savremeni kroničari bilježe da su ove pobune u početku izazvali odnosno skrivili same paše i veziri, jer su bili počeli činiti narodu nasilje, a osobito siromašnom svijetu. Kroničar Bašeskija opisujući ove burne događaje kaže da se punih deset godina nije slušao ni poštovao ni paša ni kadija niti učeni ljudi.

Među kolovođama ove pobune u Sarajevu nalazimo i braću Moriće hadži-Mehmeda i Ibrahim-agu, pa je po njima ova pobuna u Sarajevu i poznata kao »pobuna Morića«. Kada su se konačno prilike izmijenile pohvatane su pod zapovjedništvom dizdara sarajevske tvrđave kolovođe ustanka, njih 23 na broju, i podavljeni u sarajevskoj tvrđavi. Ovo se dogodilo u martu 1757. godine. Osim braće Morića pogubljeni su još i Halilbašić (odveden u Travnik i tamo pogubljen), Sari Murat i drugi.

Karakteristično je, međutim, da je jedino Morićima podignuta spomen-ploča, a i narodna pjesma je jedino njihovu pogibiju opjevala. Prof. Hamdija Kreševljaković je zabilježio da je, kako izgleda, ubrzo nakon pogibije Morića nastala ona dirljiva pjesma koja govori o tom događaju, a od koje je zabilježeno deset varijanti.[30]

[30] Vidi Morići od H. Kreševljakovića (Prilog povijesti Sarajeva), 1938.

V. ŠEHER-ĆEHAJINA ĆUPRIJA

U neposrednoj blizini Vekil-Harčove džamije, u istoimenoj mahali, nalazi se kameni most na Miljacki, od koga se danas vide četiri okna, dok je peto okno zasuto 1897. godine prilikom regulacije lijeve obale Miljacke.

Iz samog imena zaključujemo da ga je podigao neki šeher-ćehaja (načelnik grada), ali nam nije poznato kako je ime ovom šeher-ćehaji kao ni to kada je on ovaj most podigao. Istina, većina autora tvrdi na osnovu jednog dijela kronograma, sačuvanog u Evlija-čelebijinom putopisu, da je ovom šeher-ćehaji bilo ime hadži-Husejin i da je on svoj most sagradio 1626. godine.[31] Međutim, naknadnim ispitivanjem ustanovio sam da se spomenuti kronogram odnosi na Carevu, a ne na Šeher-ćehajinu ćupriju.

Ovaj most kao i svi kameni turski mostovi imao je kamenu ogradu (korkaluk), koja se lijepo ovdje vidi na sl. 14 i 15, a koja je uklonjena 1904. godine, kada je most sa bočnih strana, zbog porasta prometa, proširen pridodatim pješačkim stazama i ograđen željeznom ogradom.

[31] Putopis Evlije Čelebije sv. V. str. 433.

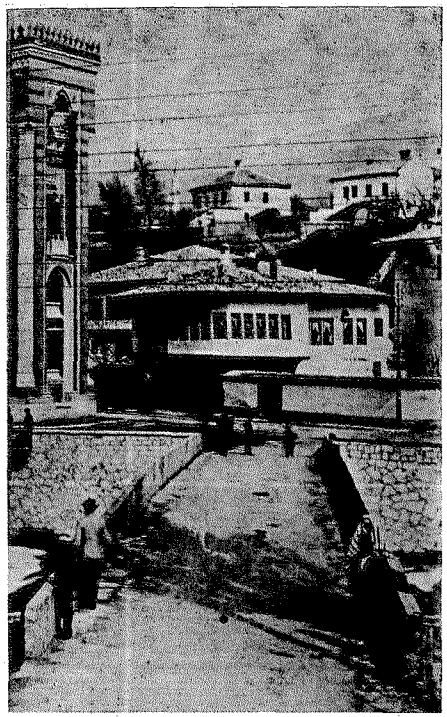

Šeher-ćehajin most je, kako izgleda, odolio mnogim poplavama pa i onim iz 1791. i 1814 godine. Međutim godine 1843. srušila su se dva okna uz desnu obalu rijeke, pa ih je popravio Mustafapaša Babić. O ovoj opravci postoji i natpis uzidan na svodu mosta.[32]

I godine 1880. oštećen je jedan svod ovoga mosta, koji je poslije toga opravila gradska opština.

Poznata nam je još jedna opravka ovoga mosta u godini 1840., kada je Amina, kći Ahmeda, iz Kalin Hadži-Alijine mahale utrošila 420 groša za opravku Šeher-ćehajinog mosta u Vekil-Harčovoj mahali.[33]

Most je danas dugačak 40 m (izuzimajući zatrpani dio), dok je ranije bio dugačak oko 48 m. Širina mosta (bez pridodatih pješačkih staza) iznosi 4,50 m.

[32] Prepis i prevod natpisa vidi H. Kreševljaković, Vodovodi, str. 205.

[33] Sidžil 79, str. 47 u Husrev-begovoj bilioteci u Sarajevu.

Sl. 14. Šeher-ćehajin most sa kamenom ogradom slikan prije 1904. godine.

VI. VEKIL-HARČOVA MAHALA

Vekil-Harčova mahala zahvata upravo područje starog Alifakovca i ide prema istoku do groblja na Alifakovcu, a prema zapadu seže obalom Miljacke do Hadži-Isatove mahale u Dugom sokaku. Na sjevero istoku ona se proteže do mahale Mufti Sulejman na Babića Bašči, dok prema jugu ide do mahale bivšeg mesdžida Jakub-paše u Magodi.

Vidjeli smo da je ova mahala, kada se prvi put spominje u XVI vijeku, imala 60 kuća. Vjerovatno zbog svoje pristupačnosti i blizine ondašnjem centru grada Sarajeva, neobično lijepog vidika koji se pruža na grad iz ove mahale, u njoj su obično imali svoje domove ugledniji i bogatiji građani. Tako smo već spomenuli da je u ovoj mahali imao svoje konake poznati bogataš Hadži-Bešlija, zatim Morići, sarajevski muftija Muidović, a u ovoj mahali je živio i poznati pjesnik XVIII vijeka Mehmed Mejlija. Svakako je ovoj mahali pripadala i medresa zvana Drvenija, pa su otuda svakako u ovoj mahali živjeli i muderisi koji su sahranjeni u haremu Vekil-Harčove džamije: Kurevija Sulejman efendija, zatim muderis Osman-efendija i drugi. Međutim u sarajevskim sidžilima iz 1782. do 1834. godine i u drugim dokumentima nailazimo na podatke i o nekim esnafskim i drugim porodicama koje su bile nastanjene u ovoj mahali. Tako se u spomenutim sidžilima nalaze podaci o deset tabačkih porodica, zatim porodicama mumdžija, dunđera i drugih koji stanuju u ovoj mahali. Prilikom uzajamne jamčevine sarajevskih kršćana 1788. godine u ovoj mahali se spominju: Mićo Mihajlo, Tripko, Krsman kao dunđeri, zatim Šahin i Risto, terzije.[34]

Sarajevski kroničar XVIII vijeka Mula Mustafa Bašeskija bilježi da su po kućama imućniji građana održavana javna sijela u gradu Sarajevu. Na ovim sijelima bi se između ostalog i čitale knjige vjerskog i drugog sadržaja. Običaj održavanja ovakvih sijela održao se dugo u Sarajevu. Tako je na primjer poznato da su i u Vekil- Harčovoj mahali održavana takva sijela na koja se dolazilo svaku noć bez poziva i najavljivanja. U

[34] Sidžili: 22, str. 153; 30, str. 34; 39, str. 40; 43, str. 71; 45, str. 237; 55, str. 67; 69, str. 97 i 74, str. 11 i Prilozi Orijentalnog instituta.

Sl. 15. Vekil-Harčova mahala. Stanje 1882. godine

pojedinim kućama su za takva sijela postojale i posebne prostorije. U ovoj mahali su sijela održavana u kući Muidovića, Pandže i drugih. Kao zadnja takva kuća u ovoj mahali je bila kuća Aganagića gdje su ova sijela održavana sve do pred drugi svjetski rat.

VII. GROBLJE ALIFAKOVAC SA TURBETIMA

Groblje Alifakovac sa svojim sniježno bijelim nišanima situiranim u zelenilu i među visokim drvećem, zatim sa dva kupolasta turbeta u sredini i česmom daje čitavom ovom kraju poseban kolorit starog Sarajeva. Ono zauzima dosta velik prostor i sastoji se iz pet parcela ispresijecanih putevima: Alifakovac—Kozja ćuprija, Alifakovac —Čeljigovići, Babiča bašča-Magoda i Megara— Kozja ćuprija. U ovom groblju se nalazi preko 300 pari nadgrobnih spomenika, a među njima više od 200 datiranih, koji sa svojim zanimljivim podacima predstavljaju pravi arhiv u kamenu. Najstariji datirani nišan u ovom groblju je iz 1751. godine. Međutim, ima tu i starijih nedatiranih spomenika. Tako na primjer, tu se nalazi jedan nadgrobni spomenik za kojeg se predpostavlja da označuje grob Ali-Ufaka[35] po kojem je ovaj kraj i dobio svoje ime, zatim jedan visoki nadgrobni spomenik za kojeg predaja kaže da je to grob Šeher-ćehaje, dobrotvora istoimenog mosta u ovom kraju, a ovi su nišani svakako stariji od XVIII vijeka.

U groblju na Alifakovcu ima skoro svih vrsta nadgrobnih spomenika, kakve susrećemo i u ostalim većim sarajevskim grobljima: ulemanskih, aginskih, običnih muških i ženskih, djevojačkih, derviških, skopaljskih i dr. Jedino tu nema tzv. šehitskih nišana. Više grobova je označeno santračima, a ima i ukrašenih spomenika. Svakako da svi nadgrobni spomenici ovoga groblja ne predstavljaju umjetničku ili istorijsku vrijednost. Zato ćemo i mi ovdje spomenuti samo važnije spomenike.

[35] Nad grobom Ali-Ufaka je interesantan sarkofag (dužine 1,70 m, šir. 1 m i vis. 80 cm) koji je izrađen od lijepo klesanih kamenih ploča. Nad sarkofagom su dva manja nišana postavljena dosta blizu jedan drugoga čime se vjerojatno želilo ukazati na to da je pokojnik bio malog uzrasta, jer i riječi Ali-Ufak znače »Mali Alija«.

Prije svega tu su dva veoma slična turbeta. Postolja ovih turbeta su kvadrat sa stranicom 3,20 m od klesanih kamenih ploča. Kamenje postolja je vezano željeznim sponama. Nad postoljem se na četiri ugla dižu četiri kamena stuba koji prelaze u lukove i kupole. Baze i kapiteli ovih stubova su jednostavnije izrade. Kroz kapitele stubova prolaze zatege od plosnatog kovanog željeza. Na osmorokutnim tamburima nalaze se kupole pokrivene pocinčanim limom. Do prvog svjetskog rata kupole su bile pokrivene olovom. Zadnje pokrivanje limom izvršeno je 1941. godine.

U oba turbeta se nalazi po jedan grob označen santračima. U jednom turbetu je sahranjen Muhamed Jahja, efendi-zade (Jahjaefendić), sin sarajevskog kadije Ahmeda. Nad njegovim su grobom dva nišana, obla, bez turbana, a na uzglavnom nišanu je natpis u stihovima iz godine 1780. od sarajevskih pjesnika Mehmeda Mejlije.

Nad grobom u drugom turbetu je samo uzglavni manji nišan, sa turbanom, ali bez natpisa. Prema pisanju Šejh-Sejfudina Kemure,[36] ovdje je sahranjen Jusuf-paša Ćuprilić, koji je suprostavivši se turskim vlastima došao u Sarajevo i tu anonimno živio, a o kojem i danas u Sarajevu postoje razna predanja.[37] Spomenuti Jahja-efendija je ovome Jusuf-paši podigao turbe istodobno kada i svome sinu Muhamedu. Ahmed-efendija je isto tako sagradio jednu česmu kod groblja na Alifakovcu, kako to čitamo iz njena natpisa u stihovima, koji je također spjevao pjesnik Mejlije.

Nedaleko od ovih turbeta je i grob Hadži-Bešlije s kojim smo se već ranije upoznali, a osim njega u groblju na Alifakovcu nalazi se još mnogo grobova ličnosti i osoba čija su zvanja odnosno zanimanja označena u natpisima na nišanima. Tako su ovdje sahranjeni:

muftije: Sulejman-efendija (1799),[39] Česrija Ahmed-efendija (1766), Česrija Mehmed-Šakir-efendija, sin Ahmed-efendije (1832);[40]

muderisi: (profesori medresa): Mostari Ahmed-efendija (1786), Dubičanin Ahmed-efendija (1806), zatim još jedan Ahmed-efendija (1806), hafiz-Ali-efendija (1828), Goro-zade Hadži Muhamed-Hilmi-efendija, sin Ibrahima (1845);

kadije: Isević Smail-efendija (1775), Šerifizade (Šerifović) Fejzulah-efendija (1793), Foćozade Ahmed-efendija (1799), Hajri-zade (Hajrić) Ibrahim Edhem-efendija (1815), Isevi-zade (Isević) Mehmed Emin-efendija (1816),[41] Hajri-zade Abdulah Akif-efendija (1823), Foćevi Abdulah-efendija (1842) i Isević Sulejman Nedžib-efendija (10. I 1851);

[36] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe GZM XXII (1910), str. 95.

[37] Kadić u sv. V. str. 71 bilježi da se 1728. godine pojavio Jusuf-paša u derviškom odijelu i da se nastanio u Đumišića medresi gdje je ostao do smrti 1160. (1747.) godine. Kadić dalje kaže da je Jusuf-paša, po pričanju bio muhafiz u Tibrizu i da je ne slažući se sa vlastima bio osuđen na smrt, pa je utekao i došao u Sarajevo. U spomenutoj medresi nalazio se i jedan bunar kojeg je iskopao Jusuf-paša, a odakle je svijet uzimao vodu za lijeka.

[38] Faksimil i prevod natpisa vidi u Naše starine IV (1957), str. 162—163.

[39] U zagradama donosimo preračunate godine smrti pojedinih osoba, a u natpisima na njihovim nadgrobnim spomenicima stavljene su redovno hidžretske godine po islamskoj eri.

[40] Vidi Šejh Sejfudin Kemura, Sarajevske muftije, 1916, str. 19—21.

Sl. 16. Turbeta na Alifakovcu

Ostale učene osobe: mula Sulejman (1760), Sejid Mustafa, sin bosanskog age Bekirage (1762), hadži Derviš Mustafa (1792), Softić mula Mustafa, sin mula Mehmeda (1795), Katibi (Čato) Abdulah-efendija (1842), Šerifi-zade (Šerifović) Sejid Ali (1845), Salih Sami-efendija, sin Ibrahim Hilmi-efendije, baš-katib u mehkemi (14. III 1856), Goro-zade hadži hafiz Abdulah Tahir-efendija, sin hadži Mehmed Ali-efendije (1855), hafiz Osman-efendija, sin Mehmeda, imam Careve džamije u Sarajevu (1857), Hadži Mehmed Tahir-efendija, mualim (1865), Hašema-hanuma, mualima (hadžei-inas), kći hadži hafiz Mehmeda Kalabe (1871), hafiz Muhamed-efendija Čeligija, hatib Skender-pašine džamije i muvekit Careve džamije u Sarajevu (1875);

age serdengečdija: Ismal-aga (1751), Uskupli Hasan-baša (1763), Dal-kilič Ali-aga, sarajlija (1792), Abdulah-aga (1799), Delal Muhamed -aga (1811), Ablagi-zade (Ablaković) Sulejman--aga, sin hadži Mehmeda (1821);

esnaflije (zantlije): Husejin, kahvedžija bivšeg bosanskog age (1762), Sulejman, sin Muhameda, kaukčija (1805), Abdulah-aga, sin kaukčije Sulejmana (1811), Muhamed, sin, Ibrahima, kazaz (1823), Ahmed-aga-zade (Ahmedagić), sin Mustafe, trgovac (1828), Mustafa-aga, sin Mehmeda, sarač (18. IV 1836), Mehmed-aga, sin Muharema, bičakčijski kalfa-baša (4. VII 1849), Zuber mula Salih, sin Mehmeda, sarač (1850), Kumašin hadži Abdulah-aga, ćehaja zergera (zlatara) (1853), Kumašin Muharem-aga, sahačija (1856).

Groblje na Alifakovcu je među Sarajlijama poznato i kao musafirsko groblje (gdje se sahranjuju stranci). I zaista ovdje se nalazi veći broj pokojnika uz čija su imena oznake mjesta odakle su se ove osobe doselile u Sarajevo. Tako su ovdje sahranjeni:

Mahmut-aga, iz Ostrovice (Ostrovičeli) (1763), Skopljak (Uskupli) Hasan-baša (1763), Goraždak (Goraždali) Salih-baša (1766), Mostarac (Mostarli) Ahmed-efendija (1786), Tatar Ibrahim-aga (1791), Asitaneli (iz Carigrada) Seid-efendija, sin Mehmed--age, katib u Saraj-Bosna malijji (1797), Foćo Ahmed-efendija (1799), Mostarac Alikalfić Hasan-aga, sin hadži Ahmeda (1805), Dubičanin hadži Ahmed-efendija (1806), Rakovi (iz Rakovice) Šakir Mustafa, sin Abdulah-age (1814), Kajsarli Anadoli Sejid Ahmed, sin Jusufa (1826), Ipekli (iz Peći) Fejzulah (1830), Sejid Mehmed, sin Osmana, iz Gumuldžine (1835), Vrh Pračali (iz Vrhprače) Babić Derviš Osman-beg, sin Ahmed bega (1836), Travničanin Mustafa, sin Abdulaha (1858), Jakovali (iz Đakovice) Adem Hajrulah, sin hadži Mustafe, trgovac (1862), Jusuf, sin Hasana Dugonjića, iz Puračića (1863), Pilav hadži Salih, sin Bekir-age, iz Foče (1866), Asitaneli (Carigradlija) hadži Ferhad-beg (1874), Manastirli (iz Bitolja) Husejin-Haki, juzbaša (1875) i Prizrenli (iz Prizrena) Husejin, sin Hamida (1876).

[41] Isević je pjevao pod pseudonimom »Emin«. Od njega nam se sačuvalo nekoliko kronograma. Bio je sarajevski kadija. Njegov grob je ograđen santračem, a na uzglavonm nišanu sa mušebek turbanom nalazi se isklesan natpis u pjesmi na turskom jeziku.

Sl. 17. Nadgrobni spomenik Šeher-ćehaje u groblju na Alifakovcu

Sl. 18. Nadgrobni spomenik Ali-Ufaka u groblju na Alifakovcu

Nadgrobni spomenici s natpisima pokazuju nam da su osim spomenutih osoba ovdje sahranjeni još i neki članovi slijedećih sarajevskih porodica: Šehići, Burekovići, Hašimovići, Trebe, Tralje, Tahmišćije, Hamamdžići, Ćurekovići, Aganagići, Azabagići, Zuberi itd.

U ovom groblju su i 34 natpisa u stihovima, iz čijih tekstova vidimo da su ih spjevali: Mejlija[42] (3 kronograma), Nuri[43] (3 kronograma), Džudi[44] (1 kronogram), Vehbi[45] (2 kronograma), Dai[46] (1 kronogram), Fadil[47] (2 kronograma), Abdi[48] (2 kronograma), Šakir[49] (1 kronogram), Esad[50] i Enveri[51] (7 kronograma). Kod 10 kronograma u stihovima nisu spomenuti njihovi autori.

I na kraju potrebno je napomenuti da su između preko dvije stotine natpisa u ovom groblju objavljena dosada svega četiri natpisa i to od onih u pjesmi.[52]

[42] Vidi bilješku 22.

[43] Nuri je pseudonim Mustafe Šerifovića, oca Fadil-paše Šerifovića o kojem niže vidi u bilješci 47.

[44] Mehmed Džudi Čohadžić iz Sarajeva služio je kao kadija u više mjesta u Bosni i Hercegovini. Od njega nam se sačuvalo nekoliko pjesama i kronograma. Umro je u Travniku 1815. godine i sahranjen je u dvorištu Teskeredžića džamije u Potur-mahali, gdje mu se i danas nalazi nadgrobni spomenik s natpisom.

[45] Ahmed-Vehbi Zekić rodom je iz Stoca. Bio je kadija i kao takav umro u Travniku negdje iza hidžr. 1232. (1816/17) godine. Iza njega je ostao prilićan broj pjesama i kronograma.

[46] Ko je ovaj Dai nisam dosada mogao ustanoviti.

[47] Potpuno mu je ime Fadil-paša Šerifović, sin je *Mustafa Nurudina. Rođen je u Sarajevu 1808. godine.* Služio je najprije kao kadija, a 1837. g. postao je zapovjednik spahija i muselim grada Sarajeva. Umro je 1893. u Turskoj. Od Fadil-paše se sačuvao čitav divan (zbirka) pjesama a spjevao je i prilićan broj kronograma, koje i danas nalazimo na raznim spomenicima. (Vidi H. Kreševljaković, Muteselimi, str. 128 i 129).

[48] Ni o ovom epigrafičaru nemamo pobližih podataka osim nekoliko kronograma.

[49] O ovom epigrafičaru vidi bilješku 12.

[50] Esad efendija Kulović.

[51] Muhamed Enveri efendija Kadić iz Sarajeva (17. I 1855 — 21. II 1931). Sahranjen je u groblju na Hanbinoj Carini u Sarajevu gdje mu se i danas nalazi nadgrobni spomenik sa natpisom.

[52] Šejh Sejfudin Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade GZM XXII (1910) i M. Mujezinović, Epigrafika i kaligrafija Mehmeda Mejlije Naše starine IV (1957).

VIII. PREDLOZI ZA UREĐENJE KOMPLEKSA STAROG ALIFAKOVCA

Izgradnjom nakon oslobođenja mnogi gradovi širom naše zemlje naglo mijenjaju svoj lik i preobražavaju se u moderne gradove sa ostvarenjima savremene arhitetkure. Zato se nameće pitanje o zaštiti i održavanju čitavih starih naselja ili pojedinih dijelova njihovih kao urbanističkih cjelina interesantnih za pojedine epohe ili regione.

Činjenica je da predio starog Alifakovca u Sarajevu, koji seže od Šeher-ćehajinog mosta do vrha groblja na Alifakovcu, predstavlja slikovitu i atraktivnu cjelinu, koja odavno privlači pažnju javnosti. Stari Alifakovac su i ranije posjećivali mnogi strani i domaći turisti, i danas ga posjećuju, razgledaju i fotografišu. Ovaj kraj se veoma često nalazio na razglednicama starog Sarajeva, a prenosili su ga na svoja platna i umjetnici-slikari, kako naši tako i strani.

U najnovije vrijeme ovaj kraj je postao naročito istaknut i turistički atraktivan, jer je u neposrednoj blizini njegovoj izgrađeno nekoliko značajnih turističkih objekata: uspinjača za Trebević, jezero na Benbaši, zatim park i jedna ljetna kafana. Ako svemu tome dodamo još i to da je izgradnjom nove tramvajske mreže ovaj kraj povezan sa Ilidžom, onda uočavamo koliko je on postao značajan. Ovaj kraj posjećuje danas pored građana Sarajeva svaki stranac koji dođe u Sarajevo. Zbog svega toga nužno se i opravdano nameće pitanje zaštite i prezentacije ovog kraja kao urbanističke cjeline.

Zato ćemo ovdje iznijeti nekoliko predloga i sugestija u vezi sa ovim pitanjem, polazeći pri tom od najizloženijih objekata ovoga dijela.

Šehar-ćehajin most. Uklanjanjem kamene ograde i dodavanjem pješačkih staza 1904. godine, most je izgubio mnogo od svoje ljepote i atraktivnosti. Naime, pridodate pješačke staze osim toga što su donekle pokrile most tako da ne dolazi više do izražaja njegova arhitektura, još su doprinijele i tome da se na stranama mosta zadržava plijesan i otopine oborina, pa on uvijek izgleda prljavo i neukusno. Međutim, ranije su atmosferilije čistile i uklanjale plijesan sa kamena vapnenca i sedre od kojih je most sazidan i tako je onuvijek bio čist i izgledao kao okupan. Smatramo da bi ovaj most trebalo vratiti u njegovo prvobitno stanje, tj. skinuti pridodate pješačke staze i staviti kamenu ogradu. Time bi, istina, most postao tješnji, te bi u tom slučaju sa mosta trebalo isključiti promet teretnih vozila, a to će biti moguće izvesti kada se kroz Sarajevo izgradi magistrala na lijevoj strani Miljacke koja je predviđena za preuzimanje glavnog tereta saobraćaja kao i novi most iznad Šeher-ćehajinog kao sastavni dio te magistrale. Spomenuli smo da je i jedno okno ovoga mosta na lijevoj obali njegovoj zasuto 1897. godine prilikom regulacije lijeve obale Miljacke, pa bi se mogla razmotriti i mogućnost otkopavanja zasutog okna, jer bi i time most dobio kako na atraktivnosti tako i na svojoj autenti-

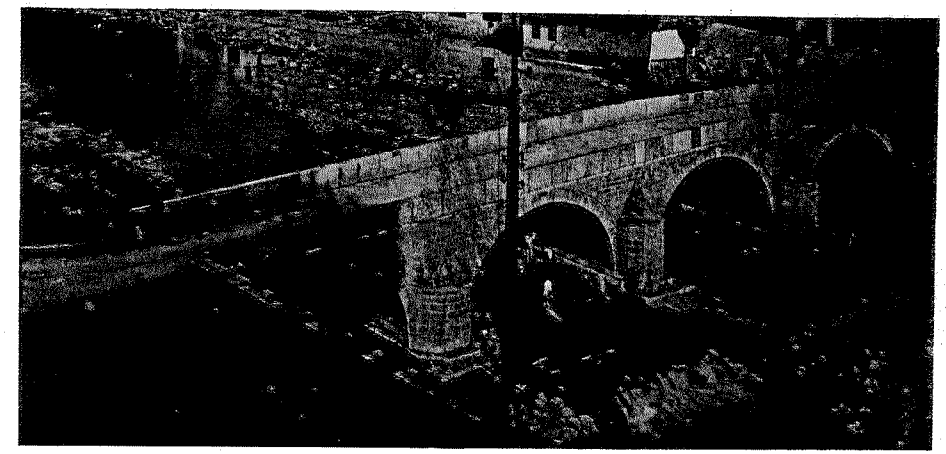

Sl. 19. Šeher-ćehajin most

čnosti. Naime, poznato je da su skoro svi značajniji kameni mostovi turskog perioda imali na sredini mosta izbočenje tzv. sofu sa jedne strane, a nasuprot tome postojao je na drugoj ivici njegovoj portal za kamenu ploču s natpisom, kao što to i danas vidimo npr. na višegradskom mostu. Sigurno se zna da su takvu sofu i portal imale i Careva i Latinska ćuprija u Sarajevu. Međutim nije nam poznato da li je spomenute dijelove imao i Šeher-ćehajin most, jer to ne vidimo na ilustraciji sačuvanoj iz doba prije preuređenja ovoga mosta. (Sl. 14). Ali bez obzira na to, po analogiji možemo predpostaviti da su postojali sofa i portal i na Šeheriji, pa smatramo da bi ih trebalo ponovo izgraditi, jer bi se to sasvim lijepo ukomponovalo uz stari Alifakovac i novoizgrađeno jezero, koje se nalazi više ovoga mosta.

Ulica Toplik. Dio ove ulice koji vodi od Šeher-ćehajinog mosta do izvora Toplik i Jezera, s lijevu stranu Miljacke, predstavlja najizloženiji dio ovoga kraja, a nalazi se u veoma zapuštenom i slabom stanju. Tu se mogu vidjeti kante za smeće i zaprežna kola, što pruža vrlo ružnu sliku, osobito danas kada je na drugoj strani Miljacke, nasuprot Topliku, uređena parkovna površina. Osim donošenja zabrane o zadržavanju kola i ostavljanju kanti za smeće, ovaj dio ulice treba popločati ili kaldrmisati i uz Miljacku izgraditi niski podzid kako bi odgovarao ambijentu mosta

Vekil-Harčova džamija sa grobljem. Ranije je spomenuto da je na ovoj džamiji 1938. godine izmijenjen krov i umjesto nižeg i dosta ravnog krova sa ćeremitom, podignut je visoki (izdignuti) krov od sarajevskog crvenog crijepa. Ovakav krov je upravo unakazio građevinu a time je i čitav ovaj kraj mnogo izgubio od svoje privlačnosti i ljepote. Džamija sa sadašnjim krovom izgleda dosta ružno i neuvjerljivo, zaklanja pogled na neke okolne lijepe kuće, a umanjuje i estetsko-arhitektonsku vrijednost njene dosta visoke munare, koja inače daje visinski akcenat starom Alifakovcu.

I prilikom najnovije opravke džamije 1959. godine učinjene su izvjesne greške i propusti. Tako je fasada džamije i munare obojena žućkastom bojom, što nikako ne odgovara objektu, jer su džamije, ukoliko nisu od kamena ili sedre, redovno bojene bijelom bojom (krečom). Tom prilikom je *izmijenjen i zid dvorišta džamije*, ali je pokrov od ćeremita direktno stavljen na zid bez drvene podloge i sa vrlo malim propustima, tako da okapnice sa ćeremita padaju i na sami zid, pa on stalno izgleda uprljan, a uz to ga i oštećuju.

Zato bi, po našem mišljenju, trebalo krov džamije vratiti u njegovo prvobitno stanje, tj. sniziti ga i dati mu pokrov od ćeremita, fasadu džamije, munare i dvorišnog zida obijeliti, a i pokrov ovoga zida preurediti, odnosno napraviti mu veće propuste osobito na onu stranu na koju padaju okapnice, a istodobno mu dati i drvenu podlogu.

Čini nam se da bi u dvorištu džamije bilo potrebno više zelenila, te bi se moglo zasaditi neko drveće nižeg rasta.

Predio oko džamije na njenoj južnoj strani sa česmom, koji je nešto niži od nivoa ulice, također je zapušten i neuredan. Zato bi ovaj dio trebalo ponovo kaldrmisati i ograditi niskim podzidom uz prometni dio ulice.

Spomen-ploča braće Morića. Na ovoj ploči je 1960. godine od strane stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu izvršena konzervacija i čišćenje natpisa. Naime svi kasniji premazi su skinuti sa ploče i došlo se do prvobitne pozlate i plave podloge natpisa, koji su očišćeni i popravljeni.

Što se tiče *nadgrobnih spomenika oko džamije* oni su u dosta dobrom stanju, osim što bi neke trebalo ispraviti i učvrstiti. S obzirom da u jugozapadnom dijelu dvorišta ima praznog prostora to bi se ovdje mogli prenijeti i neki značajniji nadgrobni spomenici iz Sarajeva koji su ekshumacijom lokaliteta ostali bez mjesta, pa se inače postavlja pitanje gdje da se ovakvi spomenici smjeste i prezentiraju.

Groblje Alifakovac. Ovo groblje se sastoji od pet *većih parcela ispresijecanih putevima.* Ono je dosta zapušteno, mnogi nadgrobni spomenici povaljeni, a priličan broj ih je utonuo u zemlju, sarkofazi i santrači su rastavljeni. Sve parcele ovog groblja su ograđene kamenim podzidom, na kome je ranije stajala drvena ograda (parmaci). Ove ograde je nestalo kod svih parcela, a podzid se ruinirao na mnogim mjestima. Dvije parcele su ograđene bodljikavom žicom, ali vrlo slabo i neukusno. i kaldrma na Širokom prostoru između ovih parcela je izrovana i dotrajala.

U vezi s takvim stanjem svakako se nameće i pitanje uređenja ovog groblja. Smatramo da bi ovo groblje trebalo pretvoriti u parkovnu površinu, ali pri tome nastojati da groblje što je moguće više zadrži svoj prvobitni izgled. Naime mislimo da bi ovo groblje trebalo opet ograditi, ali umjesto nekadašnje drvene mogla bi mu se dati trajnija željezna ograda. Osim toga obzirom na dosta veliki prostor pred ovim grobljima tu bi se mogle dati *klupe za odmor, a u groblju klupe postaviti samo* na nekim istaknutim mjestima. Spomenike bi trebalo popraviti, učvrstiti i staze oko grobalja ponovo kaldrmisati i urediti.

Svakako najveći problem i poteškoću kod prezentiranja ovoga dijela grada, kao uostalom i na drugim mjestima kod zaštite urbanističkih cjelina predstavlja održavanje postojećih i izgradnja novih stanbenih i drugih zgrada. Naime, mnoge stare kuće su izmijenile svoj nekadašnji izgled, popravljane su i prepravljane, a izgrađene su i neke novije zgrade, a da se prilikom njihove izgradnje nije ni najmanje vodilo računa o ambijentu ni o visinskim prostornim odnosima, a najmanje *o postavljanju njihovih pročelja. Tako, na* primjer, u neposrednoj blizini Vekil-Harčove džamije, s njene istočne strane, nalazi se jedna masivna trospratna zgrada, koja potpuno odudara od okolnih zgrada bosanskog tipa položenih horizontalno sa krovovima na četiri vode i mnogim prozorima, doksatima i dr.

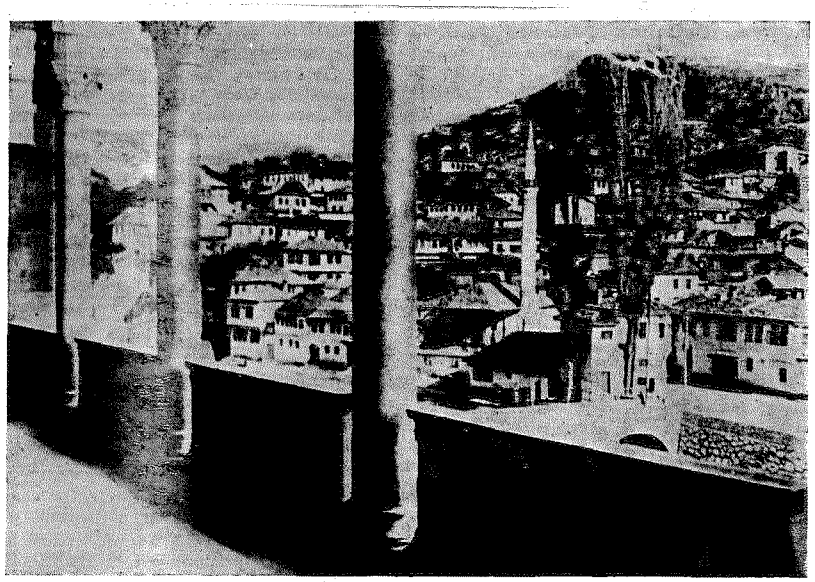

Sl. 20. Pogled na Alifakovac sa Vijećnice 1910. godine

Tretirajući ovo pitanje smatramo prije svega da se na ovom području ne bi smjela dozvoliti izgradnja višekatnica i da bi kod izgradnje novih zgrada trebalo strogo voditi računa o ambijentu. Čak bi se i na nekim ranije sagrađenim zgradama dale izvršiti izvjesne manje izmjene. Na drugoj strani postojeće stare građevine potrebno je koliko je moguće održavati, naročito što se tiče njihovog vanjskog izgleda.

Ovdje smo se samo dotakli nekih pitanja i dali nekoliko predloga i sugestija u vezi sa zaštitom i uređenjem starog Alifakovca kao urbanističke cjeline. Međutim, ova pitanja zahtijevaju jednu detaljniju razradu od strane stručnjaka, a možda i jednu širu konzultaciju arhitekata, istoričara umjetnosti, urbanista, građana i dr.

Na kraju želimo napomenuti još i to da, po *našem mišljenju, radovi na ovom kompleksu* ne bi zahtijevali neka naročita velika sredstva, a mogli bi se izvoditi etapno počevši od najistaknutijih — Šeher-ćehajinog mosta i džamijskog kompleksa.

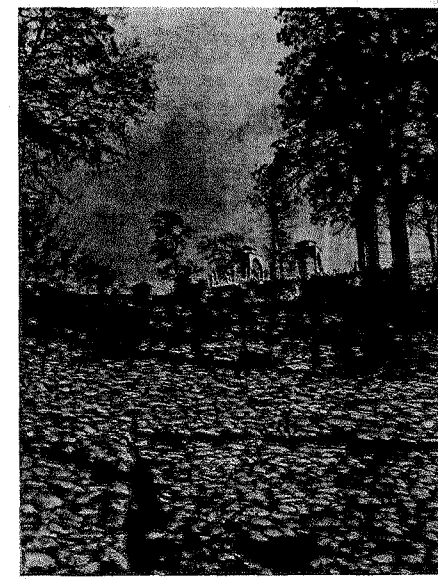

Sl. 21. Stari kaldrmisani put na Alifakovcu

ALIFAKOVAC AND ITS SURROUNDINGS IN SARAJEVO

Vekil Harč Mosque from the XVI century with its rather high stone minaret and a grave yard round it, with a fountain and a white poplar tree, Šeher Ćehaja's bridge and nice surrounding houses perched on the sloping ground towards Alifakovac with its large cemetery and mausoleums at the top of it are realy a picturesque whole and an atractive part of old Sarajevo. It is written a lot about these monuments, but there are many things to be heard also. Describing separate objects the author gave a lot of new and unknown material. So due to various data from Constantinople relating to Bosnia and Herzegovine the author has found founder's name of Vekil Harč. His name was Mustafa and he was Gazi Husrevbeg's intendant (provider).

Then the author writes about the protection and presentation of these monuments in an urban whole. The protection of this complex is very acute to day, because many tourist objects have just been built in the very nearness of it: the wire rope to the mountain Trebević, an artificial lake at Bend-baša, a park, an open air garden with a coffee house. With the new tramway line this part is connected with an old Roman spa Ilidža. Foreigners, tourists and citizens from Sarajevo pay visit to this complex more frequently than before. So its protection and presentation is very acute indeed. He suggests some measures to present this complex as a wonderful and attractive whole. He considers as very important to give Šeher Ćehaja's bridge its original form; to remove pedestrian parths from it, put a stone fence with a sofa (a complex part with benches for rest) and a portal with an inscription. He suggests to lower the roof of Vekil Harč mosque and to replace tiles with those which has been before. He is pleading for regulation of an old grave yard on Alifakovac and not to build high buildings and skyscrapers as well.

To do all this does not need great sums of money. It can be done rather cheaply and slowly one monument by other.

ALIFAKOVAC UND SEINE UMGEBUNG IN SARAJEVO

Die Vekil Harč Moschee aus dem XVI Jahrhundert mit ihrem ziemlich hohem Minaret, dem Friedhof um sie, dem Brunnen und einer grossen Pappel samt der alten steinernen Brücke, dann mit den an Berglehnen von Alifakovac zerstreuten Häusern samt der räumlichen Nekropole und Mausoleen in ihrem eberen Teile, präsentiert sich gewiss als eine bildliche Einheit und ein anziehendes Objekt des alten Sarajevo. Von diesen Denkmälern hat man bisweilen geschrieben aber nur teilweise und unvollständig. Einzelne Objekte beschreibend bot uns der Autor neues bisher nicht veröffentliches Daterial dar. So wurde auch auf Grund der Konstantinopolischen alten Katastralbüchern, die sich auf Bosnien und Hercegovina beziehen, unter anderem, der Name des Stifters der obengenannten Moschee Vekil Harč erfunden: er hiess Mustafa und benahm höchstwahrscheinlich seinerzeit die Stelle eines Intendanten bei dem bekannten bosnischen Landeshauptmann Gazi-Husrefbeg.

Weiters traitiert der Autor auch das Problem des Schutzes und der Präsentation der erwähnten Denkmäler im Kreise des alten Stadtteils Alifakovac als einer urbanistischer Einheit. Das Schutzproblem dieser Einheit drängt sich besonders heute auf da in ihrer nächsten Umgebung viel gebaut wird: Trebevićer Drahtseilbahn, der See von Bendbaša, ein Park, Sommergarten und ein Kaffeehaus. Ausserdem durch das Ausbauen und die Verbreitung der neuen Strassenbahn Sarajevo-Ilidža, besuchen Sarajevoer Bewohner sowie einheimische und fremde Touristen heute viel mehr diese Gegend als vorher, weshalb sich nötig und gerechtvertigt die Frage des Schutzes und der Präsentierung aufdrängt. In dieser Beziehung bietet uns der Autor selbst einige konkrete Vorschläge über die Präsentierung einzelner Objekte im Kreise der erwähnten Denkmäler. So zum Beispiel schlägt er vor die Šeherćehajina Brücke in ihr früheres Aussehen instandzusetzen, das heisst, man müsse die nachträglich zugebauten Fussgängerpfäde entfernen und von neuem das steinerne Geländer und in der Mitte der Brücke die Sofas (Ausruhstätten) und die Gedanktafel ausführen. Dann wird weiter das Niedriglegen des Daches an der Vekil Harč Moschee und am selben die Ersezzung der Dachziegel mit den einheimischen Hohlziegel vorgeschlagen. Dann werden weitere Vorschläge gemacht wie die Einrichtung der Nekropole von Alifakovac und die Ausschliessung vom Ausbau der mehrstöckigen Gebräuden in jener Gegend.

Die Ausführung der Konservationsarbeiten an dem genannten Objekte sowie ihre Einrichtung möchten nicht grosse finanzielle Ausgaben erfordern; dieselben könnte man sogar etappenweise ausführen. indem man mit jenen die am meisten gefährdert sind beginnen sollte.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

FOČANSKA ALEKSANDRIDA

Godine 1958, radeći na evidenciji spomenika, pronašao sam zajedno sa dvije starije rukopisne knjige,[1] i jedan pozniji prepis poznatog srednjovjekovnog romana o životu cara Aleksandra Makedonskog. Smatrajući da fočanska Aleksandrida ima izvjesne dokumentarne vrijednosti za proučavanje naše starije književnosti, paleografije i jezika, donosim ovdje o njoj najosnovnije podatke, kako bih skrenuo pažnju na ovaj rukopis svim onima koji se bave proučavanjem ove vrste našeg kulturnog naslijeđa.

Fočanska Aleksandrida je relativno dobro sačuvana, ne nedostaje joj ni jedna stranica teksta, ukoričena je u drvene korice obložene kožom a ima ukupno 111 listova teksta i 4 lista zapisa sa čituljom poznate fočanske porodice Sokolovića i jednom basnom o postanku gamadi. Listovi knjige veliki su 11,4 : 16,5 cm, a tekst, sa 20 redova na jednoj stranici, pisan u jednoj koloni, širok je 9,5 cm, a dug 13,5 cm. Tekst Aleksandride pisan je crnim mastilom i perom, jednim ne mnogo ispisanim rukopisom, a pismo je nešto izmjenjena polukurzivna bosanska ćirilica. Papir je prost, tipičan za poznije tursko doba u našim krajevima, sa bijelom mrežom linija u tehnici »vodenog tiska.« Na 1 cm dolazi 7 horizontalnih ovakvih linija, a na 2,5 cm dolazi jedna vertikalna linija. Stranice su paginirane sa ćirilskim slovima brojčane vrijednosti. Crvenim slovima obilježen je samo naslov u cjelini i prva slova nekih ličnih i geografskih imena, kao i počeci poglavlja.

Knjiga nosi naslov na početku teksta: „Сказание книга царя Алесдра с□е земле подневесне..“,[2]

a završava se zapisom iz koga doznajemo godinu kada je prepisana: „саписа се □а лето зсз□, а от рождес□а ЗЧНД“.

Kako vidimo knjiga je prepisana 1754. godine što je vrlo kasan datum, s obzirom da je do sada poznata samo jedna Alksandrida kasnije prepisana.[3] Godina 1754. nalazi se spomenuta još jedanput, na jednoj praznoj stranici na kraju knjige, uz prezime nekog Zečevića, čije je ime izbrisano.

Da li je ova Aleksandrida prepisana u Foči, naručena od nekog Fočaka, ili je naknadno donešena u Foču, nije lako sa sigurnošću ustanoviti. Vlasnik knjige zna da je knjigu otkupio od Turaka koji su opljačkali manastir Pivu njegov pradjed, Timotije Sokolović, rođen 1812. godine. To se navodno desilo oko 1853. godine. Međutim, najstariji datum u čitulju rođenih u porodici Sokolović, koja se nalazi u knjizi, potiče iz 1767. godine, što može da znači da je knjiga već tada bila u Foči. Ali, s obzirom da je čitava čitulja mogla biti samo prepisana u ovu knjigu, to se ovaj dokaz, u navedene svrhe, ipak, ne mora koristiti. Zato nam se čini da jedan drugi zapis daje više podataka o sudbini ove Aleksandride. Na posljednjoj stranici knjige zapisano je skoro nepismenom rukom: ‚(1)769, тогд. Фикентиѳ Фикентиѳ игѵмень пн□ски“.

Na starom groblju u Foči, iznad crkve, nalazi se jedan nadgrobni spomenik u obliku krsta na kome se čita ovaj tekst: „1781. зде почівшоі їеѳм вїкентіѳ, пивски игѵмень“.

Nema sumnje da se oba zapisa odnose na jednu ličnost i da pomenuti grob pripada nekadašnjem

[1] To su dve rukopisne knjige sa kolorisanim vinjetama i inicijalima. Jedna od njih minej za septembar, oktobar, novembar i decembar, sačuvan je u cjelini, izuzev 5 posljednjih listova, a od druge je ostalo samo nekoliko listova. Minej nije starije od 17. vijeka a najstariji zapis na koricama knjige datiran je sa 1732. godinom. Ovaj rukopis nalazio se svojevremeno u posjedu Timotija Sokolovića koji ga je vjerojatno otkupio od Turaka kao opljačkani inventar manastira Pive. Vodeni znaci su u obliku nešto stilizovanog sidra.

Drugi rukopis je stariji od prvog.

[2] Naslov je donekle originalan jer ostale Aleksandride počinju najčešće sa: »KNJIGA ALESANDRA MAKEDONSKAGO«, »ŽITIJE I POSLJEDOVANIJE« ili »ALEKSANDAR VELIK«.

[3] Aleksandrida prepisana u Sarajevu 1782. godine od Sime Đorđića.

vlasniku fočanske Aleksandride. Jeremonah Vikentije, iguman manastira Pive, vjerovatno je bio rodom iz Foče, s obzirom da je pred kraj života napustio položaj igumana u Pivi i došao u rodni kraj, gdje je proživio posljednje dane svoga života. Njegov grob se nalazi u okviru parcele Sokolovića, što upućuje da je iguman porjeklom iz ove porodice, koja je dala nekoliko sveštenika. On je, dakle, mogao donijeti Aleksandridu iz Pive, gdje je za njega mogla biti i prepisana. Poslije njegove smrti ona je prešla u ruke ostalih Sokolovića. Knjiga je ostala u posjedu Sokolovića sve do početka ovoga vijeka, a onda je ženskom linijom prešla u porodicu Sunarić, gdje se još uvijek nalazi.

Predaja da je knjiga otkupom od Turaka prešla iz Pive u posjed porodice Sokolović dobila bi našim objašnjenjem izvjesne potvrde, ali i ispravke. S obzirom da se u posjedu istog vlasnika nalaze još dvije rukopisne knjige porijeklom iz Pive i da se u fočanskoj crkvi nalazi jedno jevanđelje, štampano u Moskvi 1804. god., sa Njegoševom svojeručnom posvetom Pivi, proizlazi da je takvih otkupa zaista bilo.[4] Ipak, ta činjenica neće biti od važnosti za našu Aleksandridu. Prije će biti da su docniji otkupi knjiga porijeklom iz Pive uticali na narodnu predaju, te se i ranije prispjeće Aleksandride počelo objašnjavati istim momentom.

Određenju Pive kao mjesta gdje je prepisana naša Aleksandrida ne protive se ni njene paleografske i jezičke osobine. Za polukurzivnu ćirilicu, kojom je knjiga pisana, karakteristična su ova slova: □ (B), т (T), ıt (K), н (N). Jezik je sasvim blizak prostom narodnom govoru crnogorsko — hercegovačkog područja. Karakteristične su riječi: »maskarahu« (smijahu), »zaščititi« (zapušiti, zatvoriti), »čoiče« (čovječe), »zaišće« (zaište), »krvina« (krv), — sve iz basne — ili: »Pilip« (Filip), »šćo« (što), »vlhovan« (vlhva-volšebnik), »otroci« (ostrva), »prigodi se« (desi se), itd.

[4] U pomenutom rukopisnom mineju u posjedu M. Sunarića iz Foče nalazi se ovaj zapis: »Neka se zna šća dade Tiomtije i Sima: triod i minej mjesečni i prolog i triod srbski«. Knjige su vjerovatno otkupljene od Turaka i predane fočanskoj crkvi. Njegoševa posveta glasi: »Milostivi podarak od njegova imperatorskog i carskogo veličestva velikogo Gosdara sve Rusie g. g. g. Nikolaja Pavlovića mene Petru Petroviću, arhiepiskopu i vladici Crnogorskom i Brdskom 1835. goda v manastir ... (Ime manastira namjerno izbrisano). Zapis je, riječ po riječ, ispisan na nekoliko stranica jevanđelja. Jevanđelje sa sličnom Njegoševom posvetom nalazi se u crkvi u Seljanima kod Prijepolja. (Lj. Aleksić, Pronađena knjiga koju je ruski car Nikolaj poklonio Njegošu, Politika, 21. XII. 1958. god. Beograd).

Navedeni zapisi pisani su kurzivnom ćirilicom.

Fočanska Aleksandrida prepisana je sa nekog starijeg teksta koji je već bio prilagođen narodnom govoru i popularno skraćen sažimanjem pojedinih sporednijih opisa ili njihovim izbacivanjem. Zbog toga Aleksandrida obiluje nejasnoćama, pogrešno shvaćenim pojmovima i nelogičnostima. Ako uzmemo u obzir da je knjiga sačuvana u cjelini i da je zbog toga vrlo dobar primjerak one grupe ovih romana, koji su, nakon dugog procesa prepisivanja i prilagođavanja savremenom narodnom govoru, pretrpjeli znatne izmjene kako u pogledu preglednosti, sažetosti i jezika, tako i u negativnom pravcu — u smislu udaljavanja od originala, izvjesne degeneracije teksta i, s tim u vezi, nejasnoće — fočanska Aleksandrida, ipak, predstavlja vrlo dobar i interesantan primjerak, koji se ističe između ostalih Aleksandrida XVIII vijeka, ako ni po čemu drugom a ono po svojoj potpunosti i očuvanosti.

U svrhu ilustrovanja paleografskih i jezičkih osobina fočanske Aleksandride, donosimo ovdje u tačnom prepisu njenu prvu stranicu:

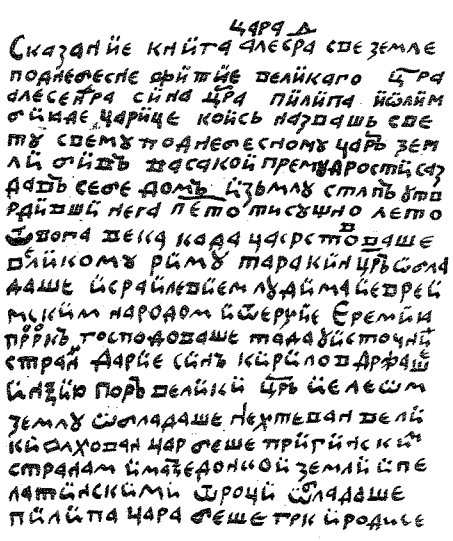

Sl. 1. Prva stranica Aleksandride. Primjer paleografskih i jezičkih osobina

Uvod je, kao što vidimo, mnogo sažetiji od uvoda Aleksandrida koje su objavili Jagić[5] i Novaković.[6] Pada u oči da su izvjesni hrišćanski

[5] V. Jagić: Život Aleksandra Velikog, Starine 3, Zagreb 1871, 203—331.

[6] S. Novaković: Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj književnosti, Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd 1878, 1.

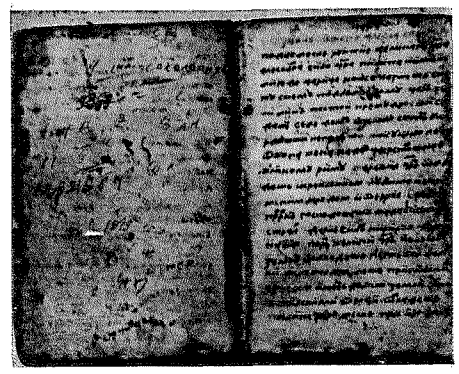

Sl. 2. Prva stranica Aleksandride iz Foče

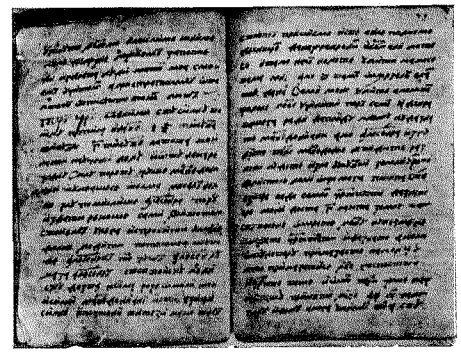

Sl. 3. Aleksandrida iz Foče

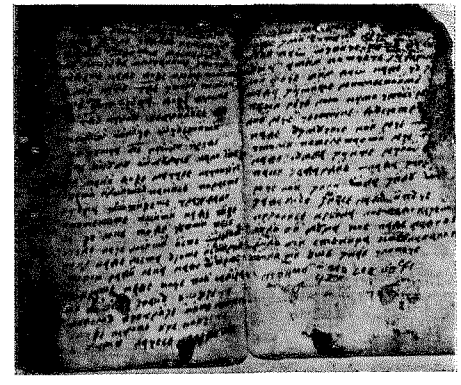

Sl. 4. Basna o postanku gamadi. Posljednje stranice Aleksandride iz Foče

pojmovi izbačeni ili zamijenjeni. Na primjer: Aleksandrida Novakovićeyog izdanja ima ovaj dio rečenice: »bist velikoi *Božie* premudrosti«. Slično je i kod Jagića, dok ova konstrukcija u našoj Aleksandridi glasi »...biv va sakoi premudrosti...« Dalje, na istoj stranici Aleksandride Novakovićevog izdanja stoji: »Sazdavši *hram* sebe..«, slično i kod Jagića[7], a kod fočanskog rukopisa isti dio glasi: ...»sazdav sebe *dom*«. Neki hrišćanski pojmovi izbačeni su i iz teksta basne na kraju knjige. Pitamo se zbog toga da li fočanska Aleksandrida nije prepisana sa nekog starijeg primjerka koji je mogao biti prilagođen konfesionalnim doktrinama srednjovjekovne pastve u Bosni i Hercegovini ili našem narodu islamske vjeroispovjesti.

Sudeći po izvjesnim podudarnostima, ovaj prepis Aleksandride najbliži je rukopisu koji se svojevremeno nalazio u posjedu Srpskog učenog društva u Beogradu (broj 50), a koji je Jagić tretirao uzgredno, obilježivši ga slovom »C«. I jagić i Novaković izrazili su se negativno o ovome rukopisu smatrajući da je mnogo iskvaren, da je prepisan sa lošeg primjerka te da pripada grupi rukopisa docnijih redakcija čiji je najbolji predstavnik rukopis »M«.[8]

Po Novakoviću ova vrsta rukopisa nastala je negdje u drugoj polovini XV vijeka, kada je, na osnovu nekog starijeg rukopisa čiji je predstavnik rukopis »A«, izvršena prerada teksta i njegovo prilagođavanje narodnom govoru. Fočanska Aleksandrida stoji negdje na kraju toga procesa prilagođavanja.

Smatramo da posebne vrijednosti imaju brojni zapisi na listovima one knjige te ćemo ih navesti onim redom kojim se nalaze u knjizi. Zapisi se nalaze na praznim stranicama prije i poslije teksta romana[9].

[7] V. Jagić: nav. delo, 211. Sačuvani dijelovi teksta sa prve stranice C rukopisa (»PILIPOV... SIN NEKTENAVA... VELIKE CARICE OLIMBIADE... PRIGODI SE TAKO NEKTEVAN EGIPTANSKI CAR VIHOVAN« — ćirilica) karakteristično se poklapaju sa odgovarajućim tekstom fočanskog rukopisa, pa čak i u greškama. Oba rukopisa umjesto Filip imaju Pilip, a umjesto »VLHVA« (volšebnik) pogrešno stoji u oba rukopisa »VLHOVAN«. Isto tako zajednički je i glagol »PRIGODI SE« na suprot drugim rukopisima gdje redovno stoji »SLUČI SE«.

[8] S. Novaković, nav. delo, VII i XXXIX.

[9] Basna se dovde poklapa sa pričom »Nojeva lađa«. (K. Kovačević: Nojeva lađa, Bosanska Vila V, br. 19—20, Sarajevo 1890, 312). Ostali dio basne sličan je priči »Zašto lastavica vije gnijezdo u kući«, koja je zabilježena u okolini Mostara (F. Martinčević. Zašto lastavica vije gnijezdo u kući, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIII, Sarajevo 1901, 151).

I list, I stranica:

1. А пйпа оукола, шйо у кола, пише нога перода бла... сего. (pošalica je vjerovatno pisana u man. pivi).

2. Нермонд моисеи дечаць 1798 (vjerovatno Dečanac)

3. помозї боже сдкомь сада кой с прадом...ЋѠ (1783?)

I LIST, II STRANICA

4. Симо соколовиђь (sljedi 221 STRANICA ROMANA)

5. Книга соколовикд (čituća rodenin).

6. Роди се оуко 1794.

7. Роди се симо 1797.

8. Роди се перо на дѠд (1801).

9. Роди се тмотие 1812. (pocmiji vlasnik Aleksandride).

10. Дшан маистор

11. Оуколйнь родїо є дотона 1821, днь 29, мца ѡктомра.

12. Месеца новмриа роди се т. ѡ.1821

13. Месеца оугвста, днь 24, брои 24, роди се мица, месеца оугвста, днь 14, брои 14.

14. Роди се акоов дѰѯ. (1767).

15. Роди се лазо на дѰѯ. (1767).

16. Роди се ѣорѣйе на дѰод. (1774).

17. Роди се пайто на дѰод. (1774).

18. Роди се стедо й мйтарь на дѰоѯ. (1777).

19. Роди се спасое ѡ (8) мрта на дѰоп. (1777).

20. Роди се божо на 1784. рдико.

21. Роди се Пасо 1794, ферфара 17.

22. Роди се перо 1796, июниа мес.

23. Роди се ѣоко 1797.

24. Роди се теодорь 1801, їюни: 6.

25. BASNA O POSTANKU GAMADI

Када ноїе начйнй копчегь предь потопомь на трй годйне на найпишѡ(и) планйнй людй мь се маскарахѫ. Такй (дуди) копчегь ѡпоганйше, у погань (и)зйдаше. Каде доше преме потопа... йе ной кагь (рече?): Гдѣ (господе) этомї (што ми) поделд(о)шй ѡ копчега доше преме... Гдь (господ) каноѡ (казо?) не брйнй се ное, (ко је) опоганйѡ ѡни че (ће) очистйтй. (па)кй пѫща бѣ (бог) на ѡнй градь (?..)ль й гѣбь. Огѣба се мало и велйко. Такй дошє мдгд ре ка копчегь (к)опатй и ропйтй. Такй се порасте с пѣба. Пйтеше граждани и потекоше носитй каде пйѣеше ѣе лекь. Тадє чѫшй пась градь начє носитй й сде ѡнесоше. Такй каде нестд ѫзеше йстйратй с водою радй лека? каде ѡ трйца опраше тадє поче ной са(ѣ)йратй (жи)ой(нь) сдкь у копчего. Тадє мь прогрйзе мйшь копчего. (ка)дє потопь ѫзе копчего (но)сатй начє се потапатй. Озмоцй се ной каде поче водь ѫсйсатй. Пйде змй(ю), (а о)датй рецй ною: Бйлй дай, ѡ чойче, кровь да (сам) сйта, а бйхь копчегь за(тйщйла). Ной рече: бйхь дай. Каде чь, змйя тадє затйще репомь сройтмь (рупу na kovčegu), пакй рече ною: камо что сй рекo. Ной рече: чекайте до сютра... каде ѫзмѫчй се ной рече: й... что мй поделедаешй рече д(а) каде сутра зайще рецй ѡ д(а) (зйн)є, такй задахнй є. каде зайста рече ной: зиний, ѡна зйнь, ѡн задахнь є, змйа надь и пѫче. Пролй се кройна. Кое падє на землю бй бѫхд, кое падє на дрпо ѡно бй стеница, кое(падє) на халинь ѡнѡ бй ѫшь, знай члопече.

PRIMJER GRAFIJE BASNE

Кое пдде нддроѡно бй стенйца коина халинь ѡпо бй ѫше здй чло-пéчє, гдждднй, здтйще, рече ...

26. Радъися сод земля славенска код но си мдика. (oko 1800–1820).

27. Сйе тпое ѫзе є жйтд й млйод мойе ѡкд 27·3· (XIX.v)

28. Нермонахь моисеи. (XVIII. vijek)

29. Дошє к попу фаргу(?) ѣокь 1832. їеро(мона пахомие дон·4хц.

30. Ода кньига есть чядесна у прочитанїю. прло добро разум(е)ѣеш сдаща... ѡ боже хдални, тко испоседа тако чядно дело. (oko 1860).

31. помози сое и ради по именѹ... помози

32. пишемо само у дйе речи моме бабѫ у мос..... титие є ти тиб..(?). (oko 1850).

33. тко, боже, море постиби такое непостоянйе сядбине. (oko 1860 god.).

34. (1)769. тогд. фикентие, фикентие игумень пиоски. (zapis prvog vlasnika knjige).

35. ѡдань дѰод (1771).

36.... зечедийь дѰнд, (1754). (godina pisanja knjige).

Zapisi su pisani mastilom, vrlo nepismenim i i teško čitljivim rukopisom. i potiču od ruku nekoliko ljudi.

Spomenuću na kraju da sam u Bijeljini imao prilike da vidim još jedan rukopis Aleksandride iz 18. vijeka, koji je u mnogome podsjećao na fočansku Aleksandridu. Rukopis je izgleda poticao iz Krajine i nalazio se u posjedu prof. V. Opalić. Nesretnim slučajem ova Aleksandrida uništena je prije nego što je proučena.

*

Osvrćući se na kraju na problematiku zaštite Aleksandride iz Foče, mi se namerno nećemo zadržavati na konkretnim konzervatorskim pitanjima. Naposljetku, već smo naveli, fočanska Aleksandrida nalazi se u relativno dobrom stanju, iako će, sasvim razumljivo, biti potrebno da se i na njoj obave preparatorsko-konzervatorski zahvati. Ali ćemo se osvrnuti na jedan drugi vid zaštite spomenika ove vrste i pokretnih spomenika uopšte. To je problem blagovremenog i sistematskog otkupa pokretnih spomenika kulture i njihovo pohranjivanje u ustanovama koje se bave skupljanjem, čuvanjem i prezentiranjem spomenika kulture.

Primjer Aleksandride iz Bijeljine, spomenut uzgredno u ovom izvještaju o fočanskoj Aleksandridi, je vrlo poučan i karakterističan. Ova knjiga evidentirana je od organa zaštite već 1957. godine. Kada je vlasnik doznao da knjiga ima naročite vrijednosti bez razloga je uobrazio da su te vrijednosti ogromne. Knjiga je zato počela da putuje. Jedan značajni beogradski muzej, kome je knjiga ponuđena na otkup, odigrao je u svemu ovome vrlo nezahvalnu ulogu. Stručnjaci su knjigu zadržali nekoliko mjeseci i, razočarani što Aleksandrida nije bila ilustrovana, vratili je vlasniku uz obrazloženje da knjiga za njih nije interesantna (vlasnik kaže da su mu saopštili da Aleksandrida nema nikakve vrijednosti, valjda iz trgovačkog *iskustva*), *ali da je može ponuditi biblioteka*ma.

Razočarani vlasnik vratio se u Bijeljinu i predao knjigu na upotrebu svojoj djeci, koja su je uskoro potpuno uništila, list po list.

S *razlogom se pitamo da li je pomenuti muzej* pravilno postupio. S punim pravom smatramo da nije. Ostavimo po strani činjenicu da je spomenik bio porijeklom iz susjedne republike i da je bio red da se o ponudi direktno obavjesti neki od muzeja u toj republici, ukoliko već ponuđeni spomenik nije bio interesantan za beogradski muzej. Ostavimo po strani i greške vlasnika, jer se radi u najčešćim slučajevima o nedovoljno obavještenim ljudima. Ali pitamo se, zar je zaista stručni kadar jednog renomiranog muzeja mogao da smatra da rukopisna knjiga ove vrste, porijeklom iz XVIII vijeka, roman koji na teritoriji naše zemlje postoji tek u dvadesetak primjeraka, nema takvih vrijednosti zbog kojih bi je trebalo otkupiti od vlasnika. Mislimo ipak da se u ovom slučaju radilo samo o nepotrebnoj štednji muzejske ustanove i da je Aleksandrida iz Bijeljine odbijena *zbog toga što nije bila neophodna za ovu ustanov*u. Ali stručnjaci ovog muzeja nisu uzeli u obzir da su odbijanjem knjige potpisali njenu smrtnu presudu.

Poznat mi je *primjer da je jedan muzej u našoj* Republici nudio vlasniku jedne lijepo dekorisane tepsije, sa zapisima iz XVIII vijeka, novčanu nadoknadu u visini cijene bakra od koga je tepsija bila napravljena. Naravno da tepsija još niju otkupljena i da vlasnik radije hrani iz nje kokoši, te svakog časa možemo da očekujemo vijest da je više nema. Sličnih primjera mogli bi nabrojati još na desetine.

Nepotrebno škrtarenje određenih ustanova (muzeja, biblioteka, galerija, arhiva) prilikom otkupa predmeta sa spomeničkim vrijednostima ima više negativnih posljedica, od kojih su dvije najnegativnije. *Odbijanjem otkupa, ili davanjem neadekvatne* nagrade za otkupljeni spomenik kulture, mi vršimo indirektan uticaj u negativnom smislu na popularizaciju našeg kulturnog naslijeđa, potcjenjujući na najdrastičniji način često neprocjenjive vrijednosti jednog spomenika. Mi time direktno isključujemo iz rada na zaštiti spomenika kulture brojnu armiju vlasnika, nalazača, pronalazača i ljubitelja spomenika kulture, bez čijeg se aktivnog učešća efikasna služba zaštite ne može sprovoditi.

Drugo, nepravilna politika otkupa spomenika kulture utiče na vlasnika spomenika da traži kupca za svoju robu izvan granica naše zemlje, ili da taj spomenik uništi. Jedan spomenik ukoliko je ponuđen na otkup nekoj ustanovi i odbijen najčešće završava u antikvarnicama Pariza, Atine, Beča i drugih evropskih gradova. Tu se kupci nalaze a za nas to je gubitak određenog spomenika.

Zato, čini mi se, ukoliko je neka od javnih ustanova uspjela da otkupi neki spomenik kulture za »jevtine pare«, da se u tom slučaju teško može govoriti o koristi učinjenoj zajednici, a najmanje o koristi učinjenoj odnosnoj ustanovi. Naprotiv, našem spomeničkom fondu nanesena je šteta. Takav, ili sličan spomenik neće niko više donijeti »na noge« u tu ustanovu, kao što će rijetko koji posjednik stare rukopisne knjige, koji zna za slučaj sa Aleskandridom iz Bijeljine, otići u muzej u Beogradu da bi mu je ponudio. A sigurno je da svaki muzej želi da mu vlasnici donose na uvid spomeničke vrijednosti. Zato je uvijek bolje preplatiti spomenik kulture nego ga nedoplatiti.

S tim u vezi potrebno je povećati sredstva određenih ustanova namjenjena otkupu predmeta sa kulturno-istorijskim i umjetničkim vrijednostima, prije svega onih koji se nalaze u privatnom vlasništvu, ili koji su iz bilo kakvih razloga nedovoljno i stručno čuvani. Otkupi treba da se vrše direktno, najhitnije i po svaku cijenu. Dalje, službenici iz ustnova koje rade na zaštiti spomenika kulture često su u prilici da na terenu pronalaze dragocjene spomenike kulture, ali nisu u stanju da ih otkupljuju, pošto se zavodi, sasvim razumljivo, *ne bave skupljanjem* predmeta sa spomeničkim vrijednostima. Ali zato bi konzervatori mogli vršiti otkupe za druge ustanove. U tu svrhu potrebno je donijeti pravilnik koji bi ovakve akcije regulisao, a kod konzervatorskih ustanova u budžetu otvoriti sredstva namijenjena otkupu. To bi predstavljalo određeni vid popularizacije i zaštite spomenika kulture.

ALEXANDRIDA AT FOČA

In 1958 a manuscript of a mediaeval novel about Alexander the Great from Macedonia was found at Foča. It was in a private possession. The manuscript was written in 1754, which date can be read at the end of the novel. The book has 111 pages of the text which is written in cursive Bosnian cyrillic. Having studied its language and its paleographic peculiarities experts concluded that it was written in the neighbourhood of the Monastery Piva. There is an inscription by a prior Vicentius, who was, a long time ago, its owner. Later the manuscript was in the possession of the Sokolović family at Foča. This family used the blank pages of the book to write numerous data and details about the members of the family, their birth and death. At the end of the copy there is a fable about vermin and its origin.

The book belongs to a group of novels which are adapted to our readers. By long and repeated readings the text was simplified and adapted to simple and usual folk speech. Yet there are some ununderstandable and unlogical things. The complete novel is preserved. So it is a very useful book, for it gives us material and facts to study folk speech and paleography of the Turkish time.

»ROMAN D'ALEXANDRE« DE FOČA

En l'an 1958, à Foča, en posession privée fut trouvée une copie manuscrite du célèbre roman médiéval sur la vie d'Alexandre le Grand. La copie est faite en 1754, ce qu'on peut lire à la fin du roman. Le livre contient 111 feuillets du texte qui est écrit en caractères cursifs cyrilliques de Bosnie. A en juger d'après la langue et les particularités paléographiques, le manuscript est fait aux environs du monastère de Piva, ce qui est confirmé aussi par la note de l'iguumène (supérieur du couvent orthodoxe) Vikentije, qui jadis était le propriétaire du livre. Plus tard le manuscript est passé dans la possession de la famille des Sokolović de Foča, laquelle a utilisé les feuillets non écrits en y faisant de nombreuses notes sur la naissance de ses membres. A la fin, là se trouve encore une fable sur l'origine de la vermine.

Le livre appartient au groupe des textes de ce roman lesquels, par un long processus d'adaptation à nos lecteurs, se sont suffisamment approchés du parler populaire. D'où viennent certaines obscurités et incohérences. Étant donné que le roman est conservé en entier, il représente une utile contribution à l'étude ultérieure de ces romans sur notre territoire et plus particulièrement du langage populaire et de la paléographie à l'époque turque.

ESAD PROLIĆ

PARTIZANSKE ŠTAMPARIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Uz pojavu prvih partizanskih odreda, četa i bataljonna padaju i prvi počeci partizanske štampe. Partizanska štampa bila je pored puške najmoćnije oružje pobjede. Ona se stvarala i razvijala uporedo sa stvaranjem i razvijanjem narodnooslobodilačke vojske i igrala je krupnu ulogu u njenom organizacionom učvršćenju i jačanju, u vaspitanju boraca i rukovodilaca naših jedinica u duhu ljubavi prema narodu i njegovoj slobodi i mržnji prema svim njegovim neprijateljima. Preko štampe narod je obavještavan o razvoju političke i vojne situacije u zemlji i inostranstvu. Putem štampe Partija je objašnjavala masama ciljeve i zadatke narodne revolucije ukazujući im puteve pobjede. Partizanske štamparije su aktivno djelovale, često bez neophodnih grafičkih sredstava, na domaku neprijateljskih rovova i aviona. A ipak koliko je vještine, preciznosti i ljepote u opremi listova, brošura, knjiga i časopisa, koji su štampani u nekoj seoskoj kući, u bajti ili pod krošnjama bukve ili hrasta. Slagalo se slovo po slovo uz svjetlost lojanice ili petrolejke, ali borci i narod dobivali su novine sa najaktuelnijim vijestima. To je bio neumoran, danonoćni rad oduševljenih kolektiva, koji su svaki novi broj lista, novi letak ili brošuru osjećali kao novu pobjedu. Partizanska štampa javljala se u vidu dnevnih i nedeljnih listova, zatim knjiga, časopisa, listova za omladinu, za žene, pa čak i listova za djecu — pionire, kao i stručnih vojnih publikacija. Prvi put u Jugoslaviji, blagodareći partizanskoj štampi, novine su prodrle u najšire narodne slojeve i u zabačenim planinskim krajevima.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine za vrijeme narodnooslobodilačke borbe radilo je nekoliko štamparija. To su bile većinom male štamparije snabdjevene najnužnijim mašinskim uređajem i potrebnim materijalom. Ove štamparije dale su neprocjenjivi prilog razvoju narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini širećí ideje bratstva i jedinstva, borbe protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača itd. Ove štamparije prolazile su kroz teške i neobične situacije. Često su se morale premještati sa jednog mjesta na drugo. Ponekad su zakopavane u zemlju ili pohranjivane u bunkere. Neke od njih pronalazio je neprijatelj, pa ih je uništavao.

U Bosni i Hercegovini je bilo jedanaest partizanskih štamparija: jedna u Sarajevu, dvije drničke, jedna drvarska, jedna u Banjaluci, jedna kozarska, jedna u Travniku, jedna u Birču, jedna u Trnavi i dvije u Hercegovini. Ovih jedanaest štamparija radilo je na slijedećim područjima: šest štamparija djelovalo je u Bosanskoj Krajini, dvije u Hercegovini, dvije u istočnoj Bosni i jedna u srednjoj Bosni.

*

Odmah u početku okupacije, u Sarajevu počela je da radi ilegalna štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Tigl i ostali materijal za štampariju poslao je iz Zagreba Pavle Pap, tada član CK KPJ. Štamparijom, koja je bila smještena u Travničkoj ulici broj 1 rukovodio je Đuro Pucar — Stari. Za njen smještaj pronađen je stan preko partiske organizacije — u mjesecu

1. Kuća u Travničkoj ulici u Sarajevu u kojoj je bila smještena 1941. godine ilegalna špamtarija Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH

maju 1941 godine. Po direktivi Partije trebalo je da se u stan useli bravar Željezničke radionice Mihajlo Popović sa sestrom. On je bio preko Partije povezan sa Šalomom Albaharijem, koji je nakon toga što je Popovića doveo u vezu sa drugom Pucarom, prekinuo svaki kontakt s njim radi sigurnosti štamparije. Mihajlu Popoviću i njegovoj sestri data je jedna soba a ostale prostorije trebalo je da služe za potrebe štamparije. U to vrijeme u Sarajevu policija je počela da hapsi Srbe po gradu pa je, između ostalih, u Željezničkoj radionici uhapsila i Mihajla Popovića. Pošto je policija u to vrijeme pretresala i stanove pohapšenih Srba tražeći kompromitirajući materijal, došlo je i do premetačine stana Mihajla Popovića. U času kada je policija došla da izvrši pretres Popovićevog stana, 27. juna oko 17 časova, u njemu su se nalazili drugovi Đuro Pucar i Ferid Čengić, koji su užurbano radili na umnožavanju Proglasa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o oružanom ustanku. Kada su agenti zakucali na vrata, drug Pucar otišao je da vidi tko kuca a zatim otvorio vrata. Na pitanje agenata tko je on, Pucar je odgovorio da je brat Mihajla Popovića. Oni su zatim tražili da pretresu stan, poslije čega ih je Pucar odveo pred Mihajlovu sobu, a zatim rekao agentima da ide da donese ključ. Međutim, drug Pucar se vratio u sobu u kojoj je bio Ferid Čengić i obavijestio ga o dolasku policije. Dok su agenti pretresali sobu Mihajla Popovića u prisustvu druga Pucara, dotle je Ferid Čengić sklonio sav materijal pod krevet i ormar tako da se ništa nije moglo primijetiti. Nakon pretresa Mihajlove sobe, agenti su tražili da pregledaju i podrum. Pod izgovorom da ide po ključ od podruma, drug Pucar je otišao ponovo u sobu u kojoj se još uvijek nalazio Ferid Čengić, i tada se s njim dogovorio o bjekstvu. Prvi je izašao drug Stari i uspio da pobjegne preko Mrakuše na Jezero ulicu kod drugarice Cilike Hajnrih, preko koje je obavijestio partijsku organizaciju o provali štamparije, a zatim je iz Sarajeva krenuo za Bosansku Krajinu. Ferid Čengić, međutim, nije uspio da pobjegne agentima, koji su ga uhapsili i zatvorili i, poslije dvomjesečnog mučenja, izveden je pred Prijeki sud, koji ga je osudio na smrt. Nešto kasnije (novembra 1941) bio je zamijenjen za zarobljene neprijateljske oficire na Crvenim stijenama na Romaniji.

*

U selu Drinićima, kod Bosanskog Petrovca, radile su dvije štamparije i to: livanjska i bihaćka.

Prilikom zauzeća Livna, mjeseca augusta 1942. godine, partizani su u njemu zatekli malu štampariju — nožni tigl — vlasništvo Mate Kaića. Za tu štampariju, koja je bila snabdjevena bojama, olovom i papirom, pokojni Moša Pijade dao je vlasniku 200.000 kuna u gotovu, 150 kilograma brašna i još neke druge stvari. Osim toga bilo mu je doživotno obećana suma od 10.000 kuna na mjesec. Dok su partizani držali Livno, vlasnik je redovno primao navedenu naknadu. Partizani su štampariju najprije smjestili u selo Pidriš, koje se nalazi između Prozora i Gornjeg Vakufa, gdje je ostala do septembra 1942. godine, a zatim je prenesena u selo Driniće.

Drinići nisu bili slučajno izabrani za štampariju *Borbe*. To selo leži u srcu Bosanske Krajine i u vrijeme narodnooslobodilačke borbe bilo je jedno od najborbenijih mjesta u Krajini. Samo do kraja 1942. godine, iz Drinića je otišlo u partizane 480 mladića i djevojaka. Od toga ih je 80 poginulo.

Štamparija i redakcija *Borbe* bile su smještene u tri male prostorije jedne brvnare (vlasništvo Vlade Kecmana). Kasnije je Narodnooslobodilački odbor donio odluku da se štamparija proširi sa još dvije nove prostorije. Prije nego što je štamparija počela sa radom, pokojni Moša Pijade pomogao je Veselinu Masleši da riješi jedan prilično složen tehnički problem. Livanjski tigl imao je format običnog kancelarijskog papira, a *Borba* je, međutim, trebalo da bude štampana na dva puta većem formatu. Ovaj problem riješen je na taj način što se svaka stranica štampala dva puta — prvo jedna polovina, a zatim druga.

Livanjska štamparija ostala je u Drinićima sve do kraja januara 1943. godine kada je predata na upotrebu Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku Krajinu. Prilikom povlačenja štamparije iz Drinića u pravcu Livna, ona se zadržala kratko vrijeme u Drvaru. Odavde je livanjska štamparija

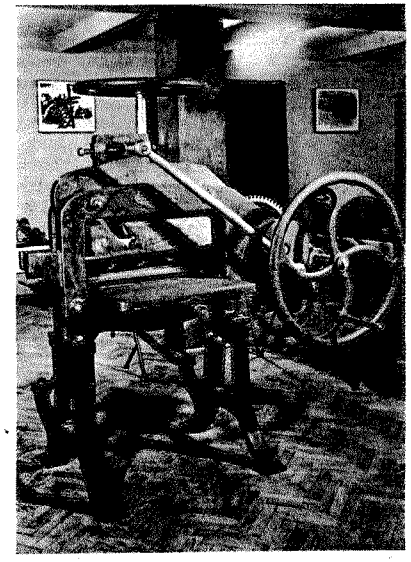

2. Livanjska rezača mašina na kojoj je rađena »Borba« u selu Drinići (sada se nalazi u Zavičajnom muzeju u Bihaću)

prebačena u selo Mala Župica kod Prekaje. Ovdje je ona radila oko desetak dana, a zatim se povlači dalje u pravcu sela Stekerovaca u Glamočkom polju. Tu je štamparija trebalo da se zadrži duže vremena, ali su Nijemci uskoro ugrozili i ovaj teren. Odmah po dolasku u Stekerovce, usljed nastale situacije, nastavljeno je dalje povlačenje štamparije u pravcu sela Preodac pod planinom Šator. Tu je ona zakopana u jednom bunkeru ispod drvarnice bivše žandarmerijske kasarne. Da bi se neprijatelj zavarao, drvarnica iznad bunkera (po direktivi druga Vilka Vinterhaltera, Milana Gavrića i Bogdana Popovića) speljena je. U bunkeru je štamparija ostala oko 15 dana i neprijatelj je nije uspio otkriti iako je tu boravio tri dana. U mjesecu martu 1943. godine štamparija je iskopana i ponovo prenesena u selo Mala Župica. Tu je ona ostala svega nekoliko dana. U mjesecu aprilu iz Male Župice štamparija je prebačena u jednu šumu kod sela Ataševca (kod Drvara), gdje je radila sedam do osam dana. Pošto je neprijatelj počeo da ugrožava i ovaj teren, štamparija se morala opet zakopati. U mjesecu junu ona je iskopana i ponovo, po treći put, prebačena u selo Mala Župica, gdje je ostala sve do kraja augusta 1943. godine. Iz Male Župice (u augustu) štamparija je prebačena u Ribnik a odatle u zaseok Podić (ovdje je bila smještena u kući Đure Dmitrovića). U ovom zaseoku štamparija je radila oko dva mjeseca a poslije toga prebačena je u selo Busije, koje se nalazi u neposrednoj blizini sela Podića. Ovo selo je po broju boraca koji su učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi bilo slično Drinićima, a štamparija je bila smještena u kući Sime Banjca. Ovdje je livanjska štamparija radila od mjeseca novembra 1943. do kraja maja 1944. godine. Za vrijeme šeste ofanzive štamparija je ponovo zakopana. Tokom rada u Maloj Župici i Busijama na livanjskoj štampariji štampan je različit materilaj. Pored *Glasa, Oslobođenja, Mladog krajišnika,* zatim omladinskog lista *Mi mladi,* na njoj je štampan veliki broj letaka i proglasa. Također su štampane i *Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a* kao i *Odluke Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a.* Na livanjskoj štampariji, osim toga, štampan je i bukvar, zatim Čopićeve »Priče partizanske«, Zogovićeva »Biografija druga Tita« i drugo. Mjeseca marta 1944. godine na njoj je počela da se štampa i *Nova Jugoslavija,* jedno od najljepših i najznačajnijih izdanja narodnooslobodilačkog rata. Jedan broj *Nove Jugoslavije,* koji je izlazio na trideset do četrdeset stranica, a u tiražu od tri hiljade primjeraka, završavan je za tri do četiri dana. Ukupno je objavljeno sedam brojeva. U njima su drugovi Tito, Kardelj i drugi rukovodioci narodnooslobodilačke borbe objavljivali članke koji danas imaju veliku istorijsku vrijednost. Za vrijeme sedme ofanzive štamparija je u Busijama bila zakopana u zemlju. Po završetku ofanzive (juna 1944), ona je izvađena iz zemlje i prenesena na Medvjeđe brdo kraj Sanice. Ovdje je štamparija radila oko mjesec dana a bila je smještena u kući Grubiše Pantelije. Sa Medvjeđeg brda štamparija je prebačena u Gornju Sanicu, gdje je radila sve do mjeseca oktobra 1944. godine. Odatle je, prilično oštećena, prebačena u oslobođeno Jajce, gdje je ostala sve do oslobođenja (12 aprila 1945), a zatim prenesena u oslobođeno Sarajevo. Jedno vrijeme livanjski tigl bio je na čuvanju u Muzeju narodne revolucije u Sarajevu, a sada se nalazi u Zavičajnom muzeju u Bihaću (kao muzejski eksponat).

Dok je livanjska štamparija radila u Župici kod Prekaje, Busijama kod Ribnika i Jajcu, u njoj su radili slijedeći drugovi i drugarice: Bogdan Popović, Jovo Martinović, Albert Altarac, Pavle Vukićević, Boro Simić, Ante Sojak, Mira Brkljača, Mara Miletić, Stana Prpa, Ante Bulić, Ante Kuzmanić, Talijan Đovani Perone, Bosa Balaban, Danilo Emeršić, Rapo Marija, Elza Kajzer, Zdravko Jović, Hasan Muhamedagić, Jure Kerošević, Vilko Vinterhalter, Milan Gavrić, Skender Kulenović, Branko Čopić, Mirko Bilić, Sadeta Hadžić, Đorđe Čiča, Šimecki, Vlado Vojnović, Vuk Jelovac, Nika Miličević, Zvonimir Šubić, Ljuto Trivić, Razija Handžić, Moriseta Begić, Emilija Rodić, Todor Kruševac, Idriz Dervović, Zdravko Pavlović, Rasim Filipović, Ana Kulenović, Ferid Softić, Omer Zorabdić, Šime Kronja i drugi.

*

Kada je livanjska štamparija, koja je do tada štampala *Borbu* u Drinićima, predata Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku Krajinu na upotrebu, štampanje *Borbe* u Drinićima nastavilo se na štampariji koju je 7. novembra 1942. godine prenio iz oslobođenog Bihaća Veselin Masleša. Ta štamparija bila je snabdjevena novim slovima i imala je dosta hartije. U Drinićima je ova štamparija nesmetano radila do četvrte neprijateljske ofanzive, kada je 31 januara 1943. godine, po najvećoj zimi, natovarena na konje i poslana sa vojskom u pravcu Hercegovine. Neko vrijeme ona je bila smještena u selu Priluke u Livanjskom polju. Tu je štampano nekoliko brojeva *Borbe* i dovršena je knjiga »Ka pitanjima lenjinizma«. Oko 20. februara štamparija iz Priluke evakuisana je u selu Zagoričane, gdje su štampane samo radiovijesti. Iz sela Zagoričani, 23. februara, štamparija je u pokretu, tako da je krajem februara prebačena u kanjon rijeke Rame kod sela Gračanice. U Gračanici je štamparija raspakovana i ponovo počela s radom. Tigl je bio smješten u podrumu jedne neugledne kuće u selu, dok su slovoslagači radili u planinskom potoku, pod otvorenim nebom. Zbog učestalih vazdušnih napada, radilište je bilo maskirano lisnatim hrastovim granama. Radilo se pod veoma teškim uslovima, jer je, pored čestih vazdušnih napada, i vrijeme bilo snježno i veoma hladno. Tu je, u mjesecu februaru, odštampan i posljednji broj partizanske Borbe. Drugog marta donesena je odluka da se štamparija zakopa u

selu Gračanici. Redakcija štamparije je raspuštena, a njeni članovi su raspoređeni na nove dužnosti. Nešto kasnije Nijemci su pronašli ovu štampariju i dinamitom je uništili. Tako se završila krajiška era *Borbe*, era koja je trajala tačno pet mjeseci.

Evo šta je Vladimir Dedijer zapisao u svoj dnevnik pred polazak iz Drinića o količini materijala koje su dale štamparije u Drinićima:

»Borba«, 18 brojeva, prvih pet po 2.000 primeraka, ostali po 3.000;
»Narodno oslobođenje«, tri broja, 3.200, 1.200 1.600 primeraka;
»Bilten Vrhovnog štaba«, dva broja, 1.000, 1.200 primeraka;
»Vojno-politički pregled«, dva broja, 500, 500 primeraka;
»Omladinska borba«, dva broja, 1.000, 2.000;
»Žena danas«, jedan broj, 1.200;
»Krajiški partizan«, 1 broj, 1.000;
Staljinova slika, 200;
»Osnove ljenjinizma«, 2.200 primeraka;
»Staljinov govor«, 3.000;
»Proleter«, 1 broj 3.000;
»Jasenovački logor«, 2.000;
Brošura o narodnooslobodilačkim odborima, 500;
Obligacije zajma AVNOJ-a, 12.000;
Mapa Istočnog fronta, 3.000;
»Paprika«, 1 broj, 7 primeraka;

LECI:

7-novembarski, 5.000 primeraka;
AVNOJ-a, 7.000
»Krajini od Vrhovnog štaba«, 3.000;
»Poslanica sveštenika«, 3.000;
Omladinski kongres, 2.000;
AFŽ, 2.000;
Bihać — Cazin, 4.000;
Druga proleterska — Grahovu, 1.000;
»Četnicima Kninske Krajine«, 4.000;
»Domobranima u Sanskom Mostu«, 2.000;
Proglas Nurije Pozderca, 1.000;
Protiv tifusa, 5.000;
»Pomorski oficiri«, 1.000;
Mornarima, 1.000;

RAZNO:

Ranjeničke karte, 20.000;
Partizanske liste, 10.000;
Vojni listovi, 5.000;
Legitimacije partizanske straže, 800;
Koverti Vrhovnog štaba, 2.000;
„ AVNOJ-a 1.800;
„ Prve divizije 500;
„ Druge divizije 500;
Delovodnik Vrhovnog štaba, 800;
Legitimacija AVNOJ-a, 140;
Propusnica, 5.000;
Obaveštenje o slanju materijala, 3.000;
Formulari za pomoć, 300;
Trebovanje ekonomskog otseka, 1.000;
Svega: 68 publikacija u 181.147 primeraka, stranica 8^0 — 2,001.368.«[1]

U Štampariji Borbe radili su ovi radnici i radnice: Pavle Vukićević, Ante Orlić, Jovan Martinović, Velimir Martinović, Roman Salomon, Danon Jaša, Milan Varičak, Borivoje Simić, Bogdan Popović, Albert Altarac, Dušan Vujanović, Margita Hazoš, Marija Miletić, Mira Brkljača, Sofija Rokvić i Vuko Kovijanić.

*

U mjesecu martu 1944. godine sa Banije, iz Hrvatske, stigla je u Bosnu jedna veća tigl-mašina i smještena je u selo Šipovljane iznad Drvara. Ovaj tigl bio je pronađen u oslobođenoj Glini i prešao je više od trista kilometara preko neprijateljskih komunikacija dok nije stigao u Drvar. Nešto kasnije ova štamparija dobila je i jedan veliki nož za sječenje hartije, kao i znatne količine potrebnog materijala — hartije, boje i drugih grafičkih sredstava. Sve ovo bilo je nabavljeno u Bariju i otpremljeno transpornim avionom, koji se spustio na partizanskom aerodromu u Petrovačkom polju. Štamparija je izdala nekoliko stvari. Između ostalog, za vrijeme Drugog omladinskog kongresa, radila je kongresni list, koji je svake večeri dijeljen delegatima i gostima. Izašlo je pet brojeva ovoga lista. Osim toga, na ovoj štampariji štampano je i devet brojeva »Oslobođenja«. Za vrijeme sedme ofanzive Nijemci su napali i Šipovljane. Štamparija je, prije toga, zakopana u zemlju, ali su je Nijemci pronašli i uništili samo veliki nož za sječenje hartije, a ostale uređaje štamparije rasturili.

U ovoj štampariji radili su slijedeći drugovi: Jaša Danon, Mirko Roman, Kalman Vajs, Miško Trofimov, Ante Vunić, Duje Borčić, Arseta Ante, Veljko Tvrdić, Ratko Videka, File Reić, Vicko Raspor i drugarica Dobrila Pećanac.

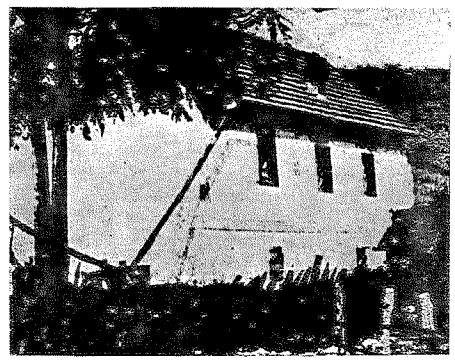

3. Kuća u Medjedjem Brdu kod Ključa, gdje je bila smještena štamparija »Oslobođenja« 1944 godine

[1] Vladimir Dedijer: »Dnevnik« II dio, str. 80 i 81.

U mjesecu maju 1942. godine krajiški partizani oslobodili su poslije žestokih borbi grad Prijedor. Tom prilikom u gradu je pronađena jedna moderna štamparija sa šnel-presom i tiglom. Šnel-presu sa tiglom i nožem i sa nešto štamparskog materijala partizani su prenijeli na Kozaru na Vitlovsku, gdje je napravljena jedna drvena baraka na sprat u koju je smještena ova štamparija. Tu su počeli da izlaze prvi brojevi *Krajiških novina*. Ovdje je štampan i list *Kozarski partizan*, kao i neke veoma značajne brošure i to: *Zašto se bore partizani, Nezaboravna jedna žena Roza Luksemburg, Borba na Donu, Smrt fašizmu — sloboda narodu, Istorija SKP (b)* (samo dvije glave) itd. Štamparija je radila sve do neprijateljske ofanzive na Kozaru (juna 1942), kada je po direktivi Skendera Kulenovića, Vilka Vinterhaltera i Nikice Pavlića, koji su radili u redakciji Krajiških novina, zakopana u jedan bunker na Vitlovskoj. Ona je za vrijeme ofanzive djelomično pala neprijatelju u ruke, a djelomično je uništena. Poslije ofanzive Kozarčani su izvadili iz bunkera jedan dio materijala (koji je pripadao ovoj štampariji), koji neprijatelj nije uništio i poslali ga u Driniće. Tako je na hartiji slavnih *Krajiških novina* kasnije izlazila *Borba*.

*

U mjesecu oktobru 1944. godine, borci krajiških brigada i divizija otpočeli su borbu za oslobođenje Banjaluke. U snažnom i nezadrživom naletu proslavljenih boraca Kozare i Grmeča, grad je za kratko vrijeme bio u rukama partizanskih jedinica. Držao se jedino »Palas«, u kome su se nalazili zabarikadirani gestapovci i ustaše, tvrđava Kastel i još neka uporišta. Još dok su trajale borbe mislilo se na mogućnost izvlačenja neke štamparije iz grada. Od tri štamparije koje su se tada nalazile u Banjaluci jedna je bila potpuno uništena, dok je druga bila teže oštećena usljed direktnog pogotka avionske bombe. Jedina štamparija, koja je bila i najveća (štamparija braće Jakšića), mogla je da se iskoristi. Pored linotipa, dvije šnel-prese i automat »Hajdelberg«, nalazio se tu i jedan tigl i izvjesna količina hartije. Čim je završena borba na ulicama grada, u štampariju je došao urednik *Oslobođenja*, organa Jedinstvenog fronta Bosne i Hercegovine, Vilko Vinterhalter. Pozvao je grafičke radnike i radnice na sastanak. Za njih je bilo mnogo posla i oni su svoj zadatak izvršavali u dvije smjene jer se radilo danonoćno sve do povlačenja partizanskih snaga iz Banjaluke (ovdje je štampano nekoliko glava *Istorije SKP (b)*. U međuvremenu u Komandi grada donesena je odluka da se jedan tigl izvuče i uputi u Sanicu. U toku noći, dok su na grad padale granate njemačke tenkovske divizije koja je dolazila iz pravca Gradiške, tigl sa većom količinom papira bio je demontiran i natovaren na kamion i preko oslobođenog Prijedora i Sanskog Mosta transportovan u Sanicu. Tigl iz Banjaluke značio je veliku prinovu male saničke štamparije, što se moglo osjetiti već prvih dana. Broj štampanih letaka i ostalog propagandnog materijala bio je skoro udvostručen. Od listova tu su se štampali *Glas, Oslobođenje, Omladinska riječ*, zatim razne brošure i ostale publikacije. Ekipa grafičkih radnika povećana je dolaskom nekoliko drugova i drugarica iz oslobođenih mjesta. U njoj su u to vrijeme između ostalih radili: Albert Altarac, Ante Bulić, Ante Kuzmić, Bogdan Popović, Danilo Emeršić, Bosa Balaban, Mara Rapo, Elza Kajzer i drugi. Štamparija u Sanici radila je sve do oslobođenja Jajca kada je stigla direktiva od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i druga Đure Pucara da se saničke štamparija premjesti u Jajce. Dijelovi oba tigla i ostali strojevi natovareni su na vagone partizanske željeznice i krenulo se na put. Međutim, nedaleko od Sanice na jednoj stanici kompozicija je bila zaustavljena i nakon tri dana zadržavanja ponovo vraćena u Sanicu. Strojevi su ovoga puta skinuti i sa ostalom opremom štamparije natovareni na dva kamiona odakle su preko Ključa i Mrkonjića prebačeni u

U oslobođenom Jajcu štamparija je početkom mjeseca oktobra 1944. godine bila smještena u prizemlje stambene kuće u današnjoj Koljenčićevoj ulici broj 6, koja čini nastavak Titove ulice prema Banjaluci. Ovdje je štamparija imala daleko bolje uslove za svoj rad. Prije svega Jajce je imalo električnu struju, a osim toga i prostorije za rad bile su sasvim drugačije od onih koje je krajiška štamparija imala na Medvjeđem brdu u

Snabdjevanje papirom išlo je iz oslobođenog Splita konjskim karavanima do Glamoča i Mliništa, a odatle željeznicom do Jajca.

*

Prilikom oslobođenja Travnika 1944. godine, iz grada je izvučena veća šnel-presa i »Hajdelber« (vlasništvo Franje Lipskog). U Jajce su transportovani u dijelovima vozom, i taj put trajao je

4. Kuća u Jajcu u kojoj se štampalo »Oslobođenje« 1944 godine

punih sedam dana. Pojačana šnel-presom i »Hajdelbergom« iz Travnika štamparija u Jajcu mogla je preuzeti mnogo obimniji i složeniji posao. Na finoj hartiji iz Travnika i Splita nastavljeno je štampanje *Oslobođenja, Omladinske riječi, Biltena Vrhovnog štaba, Udarnika* — lista Petog korpusa i mnogih drugih publikacija.

Jedan dio štamparije Franje Lipskog sa jednom starom šnel-presom ostao je i dalje u Travniku, poslije njegovog oslobođenja 1944. godine, i počeo da radi za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta. U ovoj štampariji, koja je bila sastavni dio štamparije u Jajcu, radili su slijedeći drugovi i drugarice: Albert Altarac, Ante Sojak, Marija Rapo i Boško Pucar. Osim toga, tu su povremeno dolazili na ispomaganje i neki drugovi iz Jajca. Na ovoj štampariji, koja je radila sve do oslobođenja Sarajeva (6 aprila 1945), štampan je razni propagandni materijal.

Od oslobođenja pa sve do 1957. godine šnelpresa iz Travnika bila je aktivna u Fojnici, a zatim je prešla u posjed štamparije u Trebinju, gdje se i danas nalazi.

*

U Birču, jednoj od najslavnijih partizanskih kula u Bosni, na tromeđi sela Kneževića, Petrovića i Vlačića, ispod brajinačkog groblja u kome leže žrtve četničkih zločinaca, nalazila se punih petnaest mjeseci tajna istočno-bosanska štamparija, koja je odigrala značajnu ulogu u razvoju narodnooslobodilačke borbe toga kraja. Veze istočne Bosne s ostalim dijelovima slobodne teritorije bile su vrlo teške sve do oktobra 1944. godine, kada je oslobođena Srbija. Centralni listovi, časopisi, bilteni, kao i proglasi, stizali su sa zakašnjenjem, poslije nekoliko nedelja. Zato je bio od velikog značaja izlazak *Fronta slobode* i drugih listova, koji su donosili ratne izvještaje Vrhovnog štaba, vijesti, članke i saopštenja radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Nijemci, ustaše i četnici toliko su puta govorili da su partizani istočne Bosne konačno uništeni, međutim *Front slobode* izlazio je ponovo i širio po Tuzli, Bijeljini, Brčkom, po selima Glasinca i Posavine, pozivao narod da ne klone, da istraje u borbi. Stizao je čak i u Sarajevo.

Birčanska štamparija osnovana je u mjesecu oktobru 1943. godine, poslije oslobođenja Tuzle. Partizani su preniieli u Birač jedan mali tigl, zatim hartiie i nešto slova. Štamparija je smještena u jednu potpuno osamljenu kuću, kraj puta. Još ranije bio je pripremljen bunker (dosta prostrana zemunica pod kućom). Nije bilo naročitog ulaza. Bunker je bio stalno otvoren, a kad bi zaprijetila opasnost, mašina i materijal spuštani su u bunker, pokrivani šatorskim krilom, a vrata u podu kuće zatrpavana su zemljom. Iz kuće bi se odniiele sve stvari tako da je ona ličila na napuštenu zgradu. Obično bi se utjerale ovce, ukoliko bi bilo vremena, da utabaju pod i vrata pod

5. Kolektiv »Oslobođenja« u Jajcu 1944/45 godine

podom. Dva puta su njemačke kolone prolazile pored same kuće, ali ništa nisu primijetile. Četnici su bili doznali da se negdje, u tom kraju, nalazi partizanska štamparija. Oni su zajedno sa Nijemcima upali u selo Petroviće, blizu štamparije, i počeli da saslušavaju neke starce, interesirajući se gdje se nalazi štamparija. To nije bila nikakva tajna za Petroviće. Čitav je Birač znao gdje je ona smještena. Ali ni Nijemci ni četnici nisu ništa doznali od stanovništva koje je živjelo u ovim krajevima, jer su oni masovno bili uz narodnooslobodilački pokret. Kad bi talas ofanzive prošao, redakcija *Fronta slobode*, u kojoj su bili Duško Blagojević, profesor Dušan Nedeljković, Vojo Dimitrijević, Ismet Mujezinović, Mladen Čaldarević, Nenad Petrović, Meša Selimović, Veso Jovanović, zajedno sa radnicima vraćali su se natrag na posao. U biračkoj štampariji radili su kao grafičari i bliži suradnici slijedeći drugovi i drugarice: Veselin Masleša, Nikica Pavlić, Milan Gavrić, Vlado Dedijer, Ahmed Hromadžić, Razija Pavlić, Eli Finci, Nika Milićević, Tomaš Perović, Slavko Mićanović, Muharem Fizović, Osman Fizović, Kunosić, Salih Atić, Boško Fišer i drugi. Biračka štamparija dala je dobre rezultate. Osim pet brojeva *Fronta slobode* i nekoliko brojeva *Omladinskog lista*, izdala je priličan broj *Vijesti*, oko pedeset raznih letaka, nekoliko knjižica izdanja *Biblioteke marksizma-lenjinizma*, Barbisovog *Lenjina* i druge stvari.

U ljeto 1944. godine zloglasna 13 SS plava divizija otpočela je žestoku ofanzivu u istočnoj Bosni i počinila strahovite zločine. U to vrijeme u štampariji su preduzete naročite mjere opreznosti. Skinute su daske kojima je zid bio obložen u starom bunkeru, prokopan jedan rov koji je na kraju bio proširen i na taj način stvoren je još jedan bunker. Tu je unešen tigl, ulaz je zatvoren zemljom, a daske stavljene natrag, tako da se ništa nije moglo primijetiti.

Zajedno sa SS-ovcima u Birač su upali i četnici iz Papraće. Ovog puta su palili sve što god im je došlo pod ruku. Drugovi koji su radili u štampariji namjerno su ostavili otvoren prvi bunker, čak su namjestili jedan pokvareni geštetner i nešto stare hartije kao i jedne iscijepane pantalone. SS-ovci i četnici su se obradovali da su pronašli štampariju i spalili su čitavu zgradu.

Dugo vremena pod srušenom kućom ležao je tigl. On nije bio mnogo oštećen, samo se nešto slova istopilo od velike vatre. Štamparija u popaljenom Birču ostala je sve do početka 1945. godine. Tada je tigl iskopan, očišćen i prenesen u oslobođenu Tuzlu.

*

Istočna Bosna imala je još jednu štampariju. U augustu 1943. godine, kada su partizani osvojili na juriš Bijeljinu, u gradu su pronađeni jedna velika štamparska mašina i dva manja tigla. Partizani su onesposobili veliku mašinu za rad, odnijeli su njene najvažnije dijelove, a dva tigla evakuisali. Jedan je smješten u selu Trnavi, a drugi otpremljen u Srijem.

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na sastanku održanom polovinom augusta 1943. godine u selu Donja Trnava, donio je odluku o pokretanju prvog opštebosanskog lista. Na sastanku su bili prisutni: Rodoljub Čolaković, Avdo Humo i Pašaga Mandžić. List je nazvan *Oslobođenje*.

Prvi broj lista izašao je 30 augusta 1943. godine, a štampan je u selu Donja Trnava na tiglu teškom 700 kilograma koji je dovezen iz Bijeljine prilikom njezinog oslobođenja. Ovaj tigl bio je vlasništvo štamparije Vlaste Milosavljevića iz Bijeljine. Prvi urednici lista bili su Rodoljub Čolaković i Avdo Humo, a u štampariji su radili tipografi Slobodan Narančić, Pero Grinfelder, Josip Romano i Meho Ramić. Glavu prvog broja *Oslobođenja* izradio je u bukovom drvetu Tomaš Perović. Prvi i drugi broj lista slagani su u kući Ilije Mičića, a štampani su u bunkeru nedaleko od te kuće.

Za prvi broj *Oslobođenja* glavne članke su napisali Rodoljub Čolaković, Avdo Humo i Hasan Brkić. Od prvog do trećeg broja list je nosio naslov, odnosno podnaslov »Organ Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu«.

U toku narodnooslobodilačkog rata, kada su naši narodi preživljavali najteže časove u svojoj istoriji, *Oslobođenje* je odigralo značajnu ulogu u političkom vaspitanju, pravilnom informisanju i organizovanju naroda Bosne i Hercegovine, što je doprinijelo podizanju njegove svijesti i morala.

Osim *Oslobođenja*, koje je kasnije nastavilo sa izlaženjem u Bosanskoj Krajini, u trnavskoj štampariji je odštampano prvih šest glava *Istorije SKP(b)* kao i veći broj letaka. Za vrijeme sedme ofanzive, 1944. godine, od strane neprijatelja spaljena je čitava Trnava, ali je štamparija ostala skoro nedirnuta. Poslije ofanzive ona je nastavila rad sve do oslobođenja — 1945. godine. Poslije rata vraćena je u Bijeljinu.

*

Na teritoriji Hercegovine za vrijeme narodnooslobodilačkog rata radile su dvije partizanske štamparije: jedna u Trebinju, a druga u selu Grude.

Iz oslobođenog Dubrovnika Mladen Knežević — Traktor prebacio je u Trebinje štampariju i smjestio je u kuću porodice Ljubomir (u današnjoj Štrosmajerovoj ulici). Mašine ove štamparije prenesene su iz Dubrovnika u Trebinje nekoliko dana po njegovom oslobođenju, to jest 15. oktobra 1944. godine. U Dubrovniku one su bile vlasništvo talijanske a zatim njemačke vojske (poslije kapitulacije Italije). Sa mašinama dovedeno je u Trebinje i desetak talijanskih vojnika, koji su radili u štampariji sve dok se sa divizijom »Garibaldi« nisu vratili u Italiju.

Oprema štamparije sastojala se od jedne šnelprese sa dva cilindra formata A—0 i jedne »Viktorija« — mašine, jednog linotipa, rezača, ručnog noža i dvije heft-mašine. Raspolagala je količinom od oko 1500 kilograma slova i 300 kilograma boje. Jedno vrijeme radilo se isključivo na roto-papiru koji je (dvije rolne) bio zaplijenjen u jednom vozu kod Čapljine.

U štampariji je štampana *Sloboda*, organ Oblasnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta za Hercegovinu, čiji je urednik bio Milenko Šotra. Kliše za zaglavlje lista izradio je od bukove daske Mile Petković, tada rukovodilac štamparije. Prvi broj *Slobode* izašao je 4 oktobra 1944. godine. *Sloboda* je počela izlaziti namjesto *Hercegovačkog vjesnika*, koji je kao organ Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora služio uglavnom u informativno-službene svrhe. Od 4. oktobra 1944. godine do 28. februara 1945. *Sloboda* izlazi u Trebinju petnaestodnevno i to samo na četiri stranice. Pored *Slobode* u Trebinju je izdavana i *Mlada Hercego-*

6. Kuća u selu Trnovi u kojoj je štampan prvi i drugi broj »Oslobođenja«

vina, organ Oblasnog odbora Narodne omladine za Hercegovinu čiji je urednik bio Osman Đikić i *Hercegovka*, organ Oblasnog odbora Antifašističkog fronta žena (AFŽ) koji je uređivala drugarica Olga Marasović. Ovdje su štampane i publikacije za XXIX diviziju, za tenkovsku brigadu i neki drugi proglasi i materijali. Štamparija u Trebinju štampala je i brošure: *Nova Jugoslavija, Ka pitanjima lenjinizma, Seljačko pitanje, Vlast radnog naroda i Biografija Lenjina.* Zbog nedostatka štamparskog materijala, tehnička obrada listova bila je svedena na vrlo skromne okvire. Klišea nije bilo, jer nije bilo cinkografije. Radilo se isključivo na linorezima koje je izrađivao Rajko Sikimić, sada akademski slikar. Prvi kliše izrađen u cinkografiji donesen je iz Italije a predstavljao je lik maršala Tita.

Poslije oslobođenja, štamparija je prenesena u Mostar. Mašine se danas nalaze u preduzeću »Rade Bitanga«, izuzev linotipa, koji se nalazi u Zagrebu u Akademiji znanosti i umjetnosti.

*

Poslije kapitulacije Italije rasla je potreba za jednom partizanskom štamparijom većeg kapaciteta koja bi, osim letaka i radio-vijesti, mogla štampati brošure i druge knjige. Gonjen tim potrebama Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu obratio se za pomoć Kotarskom komitetu KPH za Dubrovnik, da mu nabavi jednu štamparsku presu. Kotarski komitet Dubrovnika, preko partijske ćelije u lučkoj kapetaniji, demontirao je tigl sa manjim dijelovima štamparije Dubrovačke plovidbe i prebacio brodom do pristaništa u Cavtatu. Iz Cavtata je tigl prebačen do sela Grude, gdje je u šumi trebalo da se formira štamparija. Početkom oktobra 1943. godine četnici su jedne noći izvršili prepad i oteli štampariju.

*

Partizanske štamparije u Bosni i Hercegovini imale su među svojim saradnicima mnogo više istaknutih umjetnika nego ma koji kraj naše zemlje. To su bili književnici Branko Čopić, Hasan Kikić, Skender Kulenović i drugi. U partizanskoj štampi sarađivali su i likovni umjetnici: Ismet Mujezinović, Vojo Mimitrijević, Đorđe Andrejević — Kun, Tomašević itd. Ilustracije u grafici, bakrorezu, duborezu i drugim tehnikama crtanja, najbolje su sačuvane u publikacijama partizanskih štamparija. One su upravo najznačajnija kulturno-istorijska riznica za proučavanje umjetnosti u narodnooslobodilačkom ratu.

Eto, to je ukratko istorijat partizanske štampe u Bosni i Hercegovini, koja je u toku rata obavila jedan veliki ne samo političko-mobilizatorski već i kulturni zadatak.

Kako sam gore istakao, jedan dobar dio partizanskih štamparija stradao je u ratu, a ostale se nalaze još i danas u upotrebi, dok neke služe kao eksponati muzejskih zbirki. Isto tako, djelomično su uništene i zgrade u kojima su radile ove štamparije. Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne republike Bosne i Hercegovine stavio je pod zaštitu slijedeće zgrade u kojima su radile partizanske štamparije: u Sarajevu u Travničkoj ulici broj 1, kuću u kojoj je bila smještena 1941. godine štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu; u selu Donja Trnava (NOS Brčko) kuću Brane Jovića u kojoj je štampan prvi broj Oslobođenja i kuću Muje Muštovića u Mostaru u kojoj se četiri godine nalazila tehnika Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Zaštita ovih objekata traže dosta solidno organizovanu i sistematsku aktivnost svih zainteresiranih faktora, a ponajviše organa službe zaštite spomenika kulture. Smatramo da postoje objektivni uslovi za stvarnu i efikasnu zaštitu i ove vrste spomenika narodnooslobodilačkog rata, koji su nesumnjivo velikog značaja za proučavanje njegove istorije.

PARTISAN PRINTING HOUSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINE

Together with rifles and other kinds of arms, partisan press was a mighty instrument of victory during our National Liberation War. Many daily and weekly magazines, special newspapers for youth, women and even pioneers began to be issued during the war together with special army publications. So, for the first time in Yugoslavia, newspapers spread in the widest ranks of people, even in the most distant, backward and mountainous parts. In this way people knew and learned political situation in our country and abroad. In this way people, and especially young people, were invited to go to struggle, to go to work in the first partisan committee and etc.

On the territory of Bosnia and Herzegovine several printing houses worked during the war. They were small and provided with the most necessary machines and material. Nevertheless they have done a lot to develop our National Liberation War in our republic, to develop brotherhood, and unity, to fight the fascists and all their servants. These printing houses had great difficulties. Very often they had to be carried from one place to another. Sometimes they had to be buried in the ground and a few were found out and destroyed by enemy.

We had eleven printing houses: one at Sarajevo, two in Drinički region, one at Drvar, Banja Luka, the Kozara mountain, Travnik, at Birč, Trnava and two in Herzegovine. They worked in the following regions: six of them in Bosnian Krajina, two in Herzegovine, two in Eastern and one in Middle Bosnia.

Dr MILENKO FILIPOVIĆ

STARINSKA GROBLJA U PREDELU TAKOVO

PRILOG PROUČAVANJU STEĆAKA

Mada je u toku samo nekoliko poslednjih godina, posle 1951, na proučavanju stećaka urađeno mnogo više i bolje nego u toku prethodnih sedam decenija, pojava stećaka još nije objašnjena. Danas je već prilično jasno ko su bili ti na čijim su grobovima podizani monolitni nadgrobni spomenici i utvrđeno je da se ti nadgrobni spomenici ne mogu smatrati nečim specifično bosanskim. U glavna pitanja koja još nisu rešena spadaju: kako i kada je došlo do podizanja takvih nadgrobnih spomenika, kada je prestalo njihovo podizanje i kakav je razlog bio tome? Nekoliki nalasci u selima predela Takovo, u okolini Gornjeg Milanovca, unose nešto svetla u drugo od pomenutih pitanja, pa ću ih zbog toga objaviti na ovom mestu. Ti podaci su ujedno i nov prilog upoznavanju geografskog rasprostranjenja stećaka, što je takođe jedan od neophodnih uslova za rešenje složenog problema o stećcima.

Poznato je već odranije da stećaka ima i po zapadnoj Srbiji ali tamo nisu preduzimana onako sistematska proučavanja kao što se vrše sada po Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Ukoliko su istraživači obraćali pažnju stećcima po zapadnoj Srbiji, koliko mi je poznato, uzimali su u obzir samo lepše primerke, kakvih ima u srbijanskom Podrinju.

Obilazeći sela predela Takova, u doskorašnjem takovskom srezu, radi prikupljanja podataka o naseljima i poreklu stanovništva, 1950, 1953 i 1954, na više mesta sam naišao na nadgrobne spomenike, slične stećcima, koji su bili iz raznih vremena. Nisam ih sistematski istraživao, jer je to bilo izvan moga zadatka a nisam imao ni potrebnih sredstava za takav posao. Podaci do kojih sam došao običnim posmatranjem biće, ipak, koristan doprinos.

Po takovskim selima su veoma česta stara groblja. Na žalost, većinom na njima nema nadgrobnih spomenika: upotrebljeni su kao građevinski materijal, i stalno se dalje uništavaju. Pada osobito u oči da u tom predelu nema nikakvog poštovanja prema starim grobljima.

Gde god ih ima, stara groblja obično nose i naročita imena. Tako, na primer, u Bosni i Hercegovini se srednjevekovna groblja, kao i druge starine iz srednjeg veka (ostaci gradova, putevi, bunari), obično zovu »grčkim«. Narodno predanje smatra da su tu pre dolaska Turaka živeli »Grci« i njima pripisuje mnoge starine. Takva predanja se čuju izvan Bosne, pa ih ima i po zapadnoj Srbiji, osobito u srbijanskom Podrinju.

Naziv »grčki« u odnosu na staro stanovništvo i njegova groblja i druge ostatke može se čuti i u predelu Takovu, ali je tu češći i više rasprostranjen naziv »Madžari« odnosno »madžarski«. Karakteristično je da se »Grcima« pripisuju stara groblja i druge starine samo u selima neposredno ispod Rudnika i da se to ime, u odnosu na starine i staro stanovništvo, čuje samo do Gornjeg Milanovca prema zapadu; dalje od Gornjeg Milanovca prema zapadu govori se gotovo samo o »Madžarima« i »madžarskim« grobljima, ali se ti nazivi mogu čuti i istočno od Gornjeg Milanovca. Mislim da su nazivi »Grci« i »grčki« stariji i da se njihovo postojanje i upotreba samo u selima neposredno pod Rudnikom može objasniti na ovaj način: Rudnik je i u starije tursko vreme bio znatno naselje i nikada nije ostajao sasvim pust pa je tu bilo izvesnog neposrednog dodira između starijeg i novog stanovništva. Naime, današnje stanovništvo predela Takova sa neznatnim izuzetkom vodi poreklo od predaka koji su se doselili u toku 18. i 19. veka. Prema mojim ispitivanjima iz 1950—1954. u čitavu predelu bila su 6044 domaćinstva ili porodice, među kojima je bilo samo 7 rodova (sa 124 domaćinstva, ili 2% od svih današnjih domaćinstava) koji su u predelu bili prisutni i pre 1739, a od tih rodova samo dva od 960 srpskih rodova smatraju se starinačkim.

U selima udaljenijim od Rudnika nije bilo ni toliko kontinuiteta u stanovništvu, pa su novi stanovnici jednostavno sve ostatke od ranijih slojeva stanovništva i iz raznih perioda shvatili da pripadaju samo jednom i istom sloju i prozvali ga »Madžarima«.

Nema nikakvih indicija da je ovde ikada bilo etničkih Madžara. Ne može se uzeti ni to da je u spomenutom nazivu sačuvana uspomena na provale madžarskih vojski u ove krajeve u srednjem veku. Više verovatnoće ima pretpostavka da je i u ovom kraju naziv Madžar označavao uopšte

katolika sa severa i da su Madžarima smatrane austriske vojske koje su ratovale po Srbiji krajem 17. i u 18. veku i da je austrijska okupacija 1718—1739. u narodu smatrana, iz istog uzroka, »madžarskom«. Da je zaista tako, vidi se i iz ove činjenice: u Drenovi se priča da je iznad sela bila »madžarska« granica. Zaista je granica okupirane Srbije 1718—1739. bila u blizini tog sela. Međutim, u takovskim selima se može čuti da su Madžari, koji su tu ranije živeli, otišli u Madžarsku, da su pojedini od njih posle dolazili ovamo, znaju im se i prezimena itd. To su, dakle, Srbi koji su tu ranije živeli i koji su se u vreme i zbog austrijsko-turskih ratova 1683—1699, 1716—1718. i 1737—1739. iselili u »Madžarsku« i tako postali »Madžari«, baš kao što su Srbima u takovskom srezu i Srbi koji su do 1912. bili u Turskoj — a granica nije bila daleko — bili »Turci«. U upotrebi naziva »madžarski« ide se tako daleko da se »madžarskim« zovu čak i srpska groblja iz novijeg vremena. Tako, na primer, u selu Leušićima zovu »madžarskim« groblje iz druge polovine 18. veka, u kome je sahranjen i Aranit, predak roda Žižovića, a u Loznju zovu »madžarskim« napušteno srpsko groblje u kome ima nadgrobni spomenik s natpisom iz 1862; na Jovanju, u selu Ozremu, je staro srpsko groblje koje zovu »madžarskim«, a u selu Gornjim Branetićima zovu »madžarskim« grobove trojice Žižovića iz 19. veka kraj druma i potoka Madžarca, iako na njihovim spomenicima postoje jasni i opširni natpisi.

Izuzetno, može se čuti da se starinska groblja zovu i »džinovskim«. Tako, na primer, u selu Grabovici sam imao prilike da čujem od nekih da staro groblje na Rapaj-Brdu zovu »džinovskim«, a u zaseoku Arnautima da je bila »džinovska« crkva. Tako i u selu Semedraži neki zovu »džinovskim« starinsko groblje u selu. A u Majdanu sam čuo takvo predanje već sasvim deformisano: veliki kamenovi su stavljani na grobove radi toga da zverinje, koje se zvalo »džinovi«, ne bi noću vadilo leševe iz groblja.

Uticaju novog vremena treba pripisati što poneka starinska groblja i druge starine zovu »rimskim«.

U obližnjem predelu Donje Dragačevo našao je pok. J. Erdeljanović četrnaest starinskih grobalja, koja i tamo narod zove grčkim, džinovskim i madžarskim.[1]

Na nekim »madžarskim« grobljima su sasvim uništeni ili razneti nadgrobni spomenici, pa se sama mesta tako zovu. Sva ta groblja, ukoliko se što o njima zna, biće takođe pomenuta u pregledu starinskih grobalja po naseljima.

Moglo bi se pomisliti da se naziv »grčki« odnosi na starija groblja a naziv »madžarski« na groblja iz mlađeg perioda. Međutim, takva pretpostavka, ma koliko izgledala opravdana i primamljiva s obzirom na razlike u veličini i obliku nadgrobnih spomenika na raznim starinskim grobljima, zasada ne može opstati iz sledećeg razloga: groblje u Ozremu po svemu je veoma slično grobalju na Lipi u Majdanu, pa se ozremsko pripisuje »Madžarima« a ono na Lipi »Grcima«.

S izuzetkom »grčkog groblja« na Lipi u Majdanu, svuda tamo gde još ima očuvanih spomenika, vidi se jasno da su to samo još neznatni ostaci: ostao je tek poneki, i to obično pomeren, preturen ili slomljen, ili je od sasvim rđava kamena, te nije još našao interesenta. Sve su to činjenice koje treba imati u vidu kod ocene tih starina i utvrđivanja njihove orijentacije: nekada je starinskih nadgrobnih spomenika u ovom kraju, pa i stećaka, moralo biti mnogo više, a ako uništavanje produži dosadašnjim tempom, brzo će ih nestati sasvim.

Karakteristično je za odnos današnjeg stanovništva prema ranijem stanovništvu ovoga predela da su srazmerno retki primeri da se današnje stanovništvo sahranjuje u tim starim »madžarskim« i »grčkim« grobljima ili da je zasnovalo svoja groblja u blizini tih starih grobalja. Takvi su primeri samo u Ručićima, Pranjanima, Polomu, Velereči, Svračkovcima i Semedraži, ali to svakako nije iz poštovanja prema groblju, nego što su ta mesta po svom položaju bila podesna za groblje.

Na tim starinskim grobljima po takovskim selima nema jednoobraznosti u pogledu oblika spomenika. Negde se te razlike mogu objasniti tim da sva groblja nisu iste starosti i da je bilo promena u običajima. Tako, ima grobalja gde su nadgrobni spomenici u vidu većih stena, poput onih stećaka koji se zovu sada sanducima, negde su to srazmerno sasvim maleni i tanki stubovi, a negde viši i debeli stubovi. Ima i toga da se na istom starinskom groblju susreću različiti oblici spomenika, što se često može videti na starinskim grobljima po Bosni, a što je sasvim obična pojava i na savremenim grobljima po takovskim selima i drugde.

Značajna odlika starinskih nadgrobnih spomenika, »grčkih« ili »madžarskih«, po takovskim selima jest da nisu uopšte obrađivani ili su obrađeni sasvim grubo. Retki su spomenici kojima je klesanjem dat pravilan oblik. Obično su to komadi stene koji su tek ovlaš zatesani sa strana i na taj način im je dat oblik sanduka, ili ploče ili četvrtastog stuba. Ploče su često prilično debele. Ponegde ima i tako obrađenih, ali grubo, spomenika da imaju izgled stećaka na sleme. Obično su svi ti spomenici bez ikakvih znakova ili ukrasa na površini. Izuzetno, ponegde se vidi znak krsta, urezan ili u reljefu. Tako isto, ni na jednom od sačuvanih spomenika nema natpisa. Od meštana se može čuti da je na uništenim spomenicima bilo natpisa, ali se tome kazivanju ne može verovati jer nepismeni i slabo pismeni ljudi nisu ni mogli utvrditi da li se radi o natpisima ili kakvim šarama.

[1] J. Erdeljanović: Donje Dragačevo. Srpski etnografski zbornik IV (Beograd, 1902) 76—77.

Najveće i najbolje očuvano je »grčko groblje« na mestu Lipi u selu *Majdanu*, gde se vidi još oko 200 očuvanih nadgrobnih spomenika, iako su i sa tog groblja odnošene ploče za građevine. Groblje je veoma prostrano i obraslo je u šumu, po kojoj ima i mnogo sitnog džbunja, što sve znatno otežava utvrđivanje stanja na toj nekropoli. Mnoge ploče su utonule u zemlju toliko da jedva vire, te se bez kopanja ne može utvrditi tačan broj očuvanih nadgrobnih spomenika kao ni broj pojedinih njihovih vrsta, jer nisu svi istog oblika. To mesto, kao i okolne njive, sada je privatna svojina Ljube Jelića.

Nadgrobni spomenici na toj nekropoli su svi od nekog kamena zrnaste strukture, sličnog granitu, ali mekšem, koji je kopan verovatno u neposrednoj blizini u hataru sela Šilopaja (sama Lipa je na granici Majdana prema Šilopaju).

Groblje je veoma gusto. Na mestima je gotovo ploča uz ploču, pa ih ima i po dvadesetak tako grupisanih.

Najmnogobrojniji su spomenici u obliku ploče (sl. 1), često dosta velikih dimenzija. npr. 280 × 105 × 32—37 cm, ali su još češće ploče koje su nešto manje, dugačke oko 180 cm, pa ih ima i kraćih (127 cm). Te ploče su mahom grubo tesane, ali ih ima i dosta dobro tesanih. Nemaju ozgo pravilan oblik pravougaonika. Gotovo svaka je nešto uža na jednom kraju, ali je neka uža na istočnom a neka na zapadnom kraju. Možda se takvim oblikom htelo nagovestiti oblik ljudskog tela. Neke su ploče prevrnute, što su verovatno uradili kopači blaga. Poneka ploča je postavljena ukoso te izgleda kao stećak na sleme. Nije mi bilo moguće utvrditi da li je to njihov prvobitni položaj ili su ih u taj položaj doveli i ostavili tako kopači blaga.

Na toj nekropoli ima i vertikalno usađenih stubova i jedan krst. Ima i sasvim malih stubova, pa i većih. Nije jasan odnos ploča i stubova. Uz jednu ploču usađeni su stubovi uz obe uže strane, tj. iznad glave i nogu pokojnika. Uz neku ploču je

Sl. 1

Sl. 2

samo po jedan stub, a ima i stubova koji nisu uz ploče. Međutim, po tome se ne mogu izvoditi nikakvi zaključci, jer su ploče odnošene, a mogli su biti odnošeni i stubovi koji su bili uz ploče a one ostavljene.

Spomenici na Lipi su veoma oskudni ukrasima i znacima. Ima jedan stub na kom je u reljefu veći krst; površine tog krsta na krajevima njegovih krakova neosetno prelaze u okolnu površinu stuba. Vredi još da se pomene da je krst na strani okrenutoj zapadu (sl. 2). Samo je jedan, i to masivan, krst na nekropoli. Rađen je grubo. Iznad zemlje je za 82 cm, najveća mu je širina 80, a debljina 23 cm. Na njemu je izrađen krst u reljefu a u tom krstu šara: stabljika sa dva bademasta lista i dva cveta ili ploda (sl. 3). Moj pratilac, naviknut na simbole na savremenim nadgrobnim spomenicima po takovskim selima, spontano je izrazio mišljenje da je taj krst sa cvećem na grobu ženskog pokojnika.

Samo na tri očuvane ploče ima nečega što bi se moglo nazvati ukrasima. Na jednoj ploči osrednje veličine (165 × 57 cm), uporedo sa dužim stranama, su nizovi od po dve kratke crtice koje su u pravcu popreko prema tim ivicama, a u gornjem desnom uglu izgleda kao da ima krst upisan u veoma zaokruženu elipsu, ali nisam mogao pouzdano da utvrdim o čemu se radi (sl. 5). Na drugoj ploči, nepravilna oblika (dimenzije 180 × 70

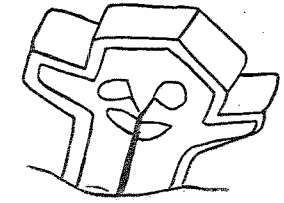

Sl. 3

Sl. 4

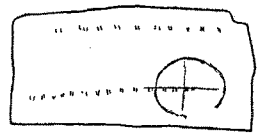

Sl. 5

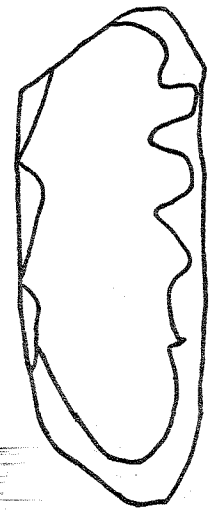

Sl. 6

× 35 cm), je veoma grub ukras u vidu deformisane cikcak-linije (sl. 6). Treća ukrašena ploča je najzanimljivija. Velika je samo 127 × 85 cm; uža je na istočnoj strani. Duž sve četiri ivice ima okrajnicu u vidu nepravilne cikcak-linije, a po sredini udubljenje, duboko oko 2 cm, u vidu korica širokog mača. Nekih znakova ima pouzdano i na jednom velikom stećku koji je prevrnut, ali ih nisam mogao da vidim: veličina i znaci su svakako i bili povod da ga kopači blaga prevrnu.

Majdan je postao samostalno naselje tek neposredno posle 1815[2], a u prošlosti je bio deo Rudnika, pa je i to groblje na Lipi ustvari jedno staro rudničko groblje. To je groblje veoma homogeno, što znači da je služilo samo u jednom periodu: kad je nestalo stanovništva kome je ono služilo, ono je prestalo da se upotrebljava, i stoga u njemu i pored njega nema grobova ili grobalja iz mlađih perioda.

Po Majdanu ima još starinskih grobalja. Niže sadašnjeg groblja u zaseoku Rapšincima, nedaleko od Lipe, bilo je »grčko groblje«, ali su tu na grobovima usađeni samo manji kamenovi, i to netesani ili delimično tesani, a samo je jedan lepo tesan. Mnogo se priča o »madžarskom groblju« iznad zaseoka Đurevaca. Groblje je iznad mesta Selišta a pod Visom, čiji se vrh zove Gradina. Samo groblje je visoko u strani. Taj lokalitet nisam posetio. Po kazivanju meštana, na tom groblju su mnogi kopali, i mnogi su spomenici uništeni. Po veoma raširenom verovanju, blizu tog groblja je bio i grob despota Đurđa: u potoku Jazinski do — Crkvina, desno od Visa, gde je takođe bilo »madžarsko groblje«. Tražeći blago, kopači nisu imali nikakva obzira prema tim spomenicima.

[2] Tih. R. Đorđević: Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815—1839). Srpski etnogr. zbornik XXXVII (Beograd, 1926) 384—385.

Treba da na Visu ima i sada grubih ploča i »dubećeg kamenja« ili »uzglavnika«, kako kažu, ali bez ikakvih znakova. Mnogo je toga odvučeno za građenje mostova. Na potesu Vujosavi, kraj kuća Savićevića, bilo je neko veliko starinsko groblje. Po tome što je na groblju bilo uzglavnika, ploča i koso postavljenih krstova, računaju da je groblje bilo »madžarsko«. Nije sasvim uništeno. Uništeno je »mađarsko groblje« na Kruščanju.

Napominjem ovde da na samom *Rudniku* na mestu Crkvini stoje ruševine crkve, koja je bila dugačka oko 7 m (bez polukružne apside) i široka oko 4 m. U zidu te crkve vidi se velik komad od stećka koji je bio na sleme; izgleda da je kod zidanja bilo upotrebljeno i više ploča sa grobova. Ima na Crkvini na jednom nadgrobnom kamenu znak ravnokrakog krsta, čiji se kraci završavaju krugovima. Drugo starinsko groblje na Rudniku je u današnjoj rudarskoj koloniji nad varošicom, gde još stoji nekoliko stećaka u vidu užih i širih ploča (sl. 8).

U prostranom selu *Velereči* bilo je »madžarsko« groblje. Po kazivanju, na njemu su bile velike ploče kao i na opisanom groblju na Lipi i Majdanu.

U selu *Grabovici* su bila dva starinska groblja: »madžarsko« pod Parcem i »madžarsko« ili »džinovsko« na Rapaj-brdu. Od tog drugog stoje tri kamena, dužine od oko po 2 m, ali su odvučeni sa groblja i video sam ih 1950. pored seoskog puta.

U selu *Svračkovcima* su bila tri »madžarska« groblja ali su uništena. Sa groblja na mestu Bastajima svučene su dve tanje ploče i jedan debeo stećak u obliku sanduka pa su 1950. stajali kod vodenice Nedića na Despotovici pod selom.

Nevade obiluju takvim starinama. Na mestu Crkvini, po predanju, bila je »madžarska« crkva i oko nje groblje. Video sam tu jedan izvaljen stub i više manjih u zemlji, ali su izlomljeni i obrasli šumom. Po kazivanju meštana, na tom groblju je bilo i stubova sa znakom krsta. Stoji još jedan stub, sa strana profilisan. Od »madžarskog« groblja u jednoj njivi u polju stoji samo jedan stub, visok oko 80 cm iznad zemlje, debeo oko 40 cm, otesan, ali bez ikakva znaka. Ostalo je sve razneto. Na kosi iznad dola Ponjavića Slavlja bilo je veće »madžarsko« groblje, od kog stoji samo još nekoliko uspravnih spomenika u obliku netesanih ploča i uzanih otesanih četvorostranih stubova. Mnogi su izvaljeni. Na samom vrhu oble Glavice bilo je veće »madžarsko« groblje: još se pokazuje oko 30 grobova. Na nekima od njih je omanji cipus i obična ploča, a negde samo cipus. Na većini samo dugačak monolitni blok, neobrađen ili samo malo doteran (sl. 7). Neki blokovi su tako postavljeni da liče na stećke na sleme. Uz neki je položen mali stub. Ima i tesanih. Mnoge stećke su kopači pomerili iz prvobitnog položaja. Po kazivanju, bilo je spomenika i u obliku krsta, pa su razneti. Spomenici su delom od krečnjaka a delom od crvenkastog kamena sa Parca. Grobovi su u pravcu istok—zapad. Od »madžarskog« groblja pod Miločajem stoje još samo tri netesane ploče; ostalo je sve razneto za gradnju mostova.

U *Jablanici* su potpuno uništena »madžarska« ili »rimska« groblja na Livatku pod Trijeskom i na Lipovcu. Na Lipovcu su kao »belege« bili stubovi visoki do kolena. Prilično je očuvano »madžarsko« groblje na mestu Svetinji, gde je, po predanju, bila i crkva: stoje još nekolike krstače i stubovi. Na jednoj velikoj ploči, koja samo gornjom površinom viri iz zemlje, nalazi se znak dvostrukog krsta (sl. 9).

Na kosi Bijorcima u *Lunjevicama* bilo je »grčko« groblje, na kom sam 1950. video samo manje komade od porazbijanih spomenika, a na Čardačkom brdu bilo je »madžarsko« ili »rimsko« groblje, gde je nekada bilo mnogo spomenika od mramora

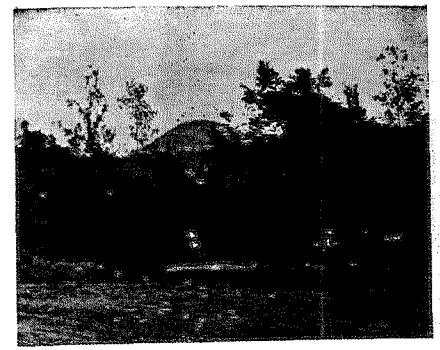

Sl. 7

Sl. 8

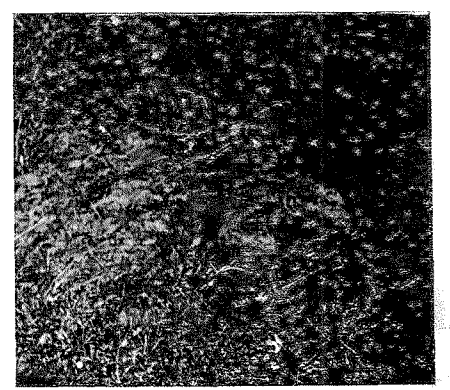

Sl. 9

(krečnjaka) i od peščara a gde sam 1950. video samo komade od nekoliko spomenika; na komadu jednog stuba su dva krsta. Jedna strana u tom selu zove se Grčka strana.

Selo *Brusnica,* koje je postojalo pod tim imenom u srednjem veku, a u obnovljenoj Srbiji bilo neko vreme i administrativno središte za rudnički okrug, imalo je više starinskih grobalja. Po kazivanju, na kosi kraj kuća Milivojevića (blizu današnjeg gornjomilanovačkog groblja) bilo je »madžarsko« groblje sa preko stotinu spomenika. Očuvan je dobro samo još jedan stećak grube izrade (sl. 10)), a izgleda da je jedan drugi kamen u stvari samo prevrnut stećak (sl. 11). Visoko na kosi Križevcu je »madžarsko« groblje s oko 30 očuvanih ploča. Treće starinsko groblje je bilo kod Padališta. Na njivi Žarkovcu (Stara Čaršija) i sada stoji jedan »madžarski« nadgrobni spomenik, već znatno oštećen, ali osobit: to je onizak stećak na sleme, a iznad njega je usađen i visok stub sa znakom krsta u reljefu (sl. 13 i 14). Uz taj grob je bila velika šljiva »madžarka«, koju pamti starac vlasnik njive (76 god.). Malo dalje od tog groba su još dva manja usađena stuba. Ne može, dakle, biti sumnje da je tu nekada bilo veće groblje. Kameno korito na česmi kod crkve (Stara Čaršija) napravljeno je od jednog stećka iz blizine.

Selo *Semedraž:* Neposredno uz današnje seosko groblje a delimično i u njemu je »madžarsko« groblje. Stoje još tri nadgrobne ploče i poznaju se rupe od mnogih ploča, koje su upotrebljene za zidanje škole. Kod jedne od onih ploča koje su ostale usađen je i uspravan kamen. Ploče su dugačke i nepravilna oblika. Grobovi su orijentovani istok—zapad. Neki vele da je to bilo »džinovsko« groblje. Na Ozrića brdu prema selu Šaranima je mesto Madžarevina.

U selu *Drenovi* je veliko »madžarsko« groblje blizu potesa Rosulja i Samokova. Grobovi su u pravcu sever—jug. Sačuvano je na tom groblju samo nekoliko nadgrobnih znakova: usađeni ko-

Sl. 10

Sl. 11

madi kamena ili po grobu položeni veliki dugački blokovi. Ima samo jedan koji izgleda kao da je tesan na oblik mrtvačkog kovčega. Mnogo je tog kamenja odatle razneto. Jedan komad od nadgrobnog spomenika sa tog groblja prenet je na Savinac (»varošica« za sela Drenovu i Šarane) i stoji sada kraj vajata D. Matkovića. Poznaje se da je na kamenu bio natpis, ali je toliko istrven da se ne može razaznati nikakvo slovo.

Kod škole u *Takovu* bilo je »madžarsko« groblje. Na grobovima su bile ploče. Stoje još dve, ali prevrnute. Bila su u selu još dva »madžarska« groblja, pa su uništena.

U selu *Ločevcima* su bila dva »madžarska« groblja sa pločama i krstovima, ali je sve uništeno. Tako isto su razneti spomenici i sa »madžarskog« groblja u *Sinoševićima.*

U selu *Klatičevu* su bila dva »madžarska« groblja. Od onoga pod Crnim vrhom stoji još samo jedan usađen stub i na njemu uklesan znak krsta. Na drugom, na Tardžovini, bile su, po kazivanju, »stene« po grobovima.

U *Kalimanićima* su bila tri »madžarska« groblja, od kojih je jedno sasvim uništeno. Na drugom, u imanju Povrenovića, bilo je oko stotinu dugačkih »stijena«, koje su takođe raznete. Po predanju, tu je bila i »madžarska« crkva. Treće je bilo na kosi Mramoru: tu su bile ploče dugačke oko 2, široke oko 1, a debele oko $^1/_2$ m.

Uništeno je i »madžarsko« groblje u *Nakučanima,* gde su bile ploče i jedan stub sa krstom.

U *Ljutovnici,* na kosi Pločama a do sadašnjeg seoskog groblja, bilo je »madžarsko« groblje sa velikim pločama (»ripe«, »stijene«).

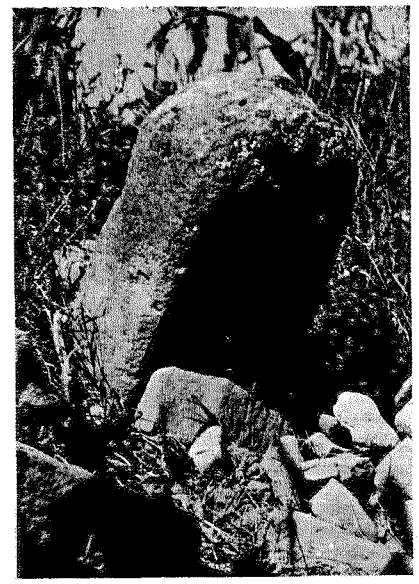

Sl. 12

U *Ručićima* ima »madžarskih« grobova iznad i ispod sadašnjeg seoskog groblja na Ravni, izvan grobljanske orgade. Na tim grobovima su usađeni stubovi na kojima se vidi samo znak krsta. Jovan Mišković je zabeležio za to groblje da ga zovu svatovskim i tvrdi da je na jednom kamenu video izrezan nevestinski »smiljevac«.[3]

U selu *Vrnčanima* se samo kazuje da je bila crkva u Varoškom Polju, kad su tu vladali »Madžari«.

Gornji Branetići su imali na više mesta »madžarska« groblja. Očuvano je samo jedno. Na strmoj kosi Bregovima, s obe strane puta, ima veći broj malih i osrednjih nadgrobnih stubova, netesanih ili delimično tesanih. Gotovo na svakom je zaparan znak krsta, a na većem dva uporedna obična krsta. Po predanju, u hataru ovog sela, u polju Madžarcu, bila je »madžarska« varoš i u njoj »madžarska« crkva. Mostić na drumu preko potoka Madžarca zovu »Madžarska ćuprija«.

U selu *Ozremu* ima Madžarska česma, a na bregu Dubnici je veliko »madžarsko« groblje, sa kog je mnogo kamenje već razneto. Ipak, ono što je ostalo dovoljno je karakteristično. I po veličini i po oblicima nadgrobnih spomenika groblje je veoma slično »grčkom« groblju na Lipi u Majdanu. Grobovi su orijentovani u pravcu istok—zapad. Nadgrobno kamenje je rađeno od veoma rđava kamena: od peščara sa dosta šljunka. Stoje još tri usađene ploče, jedan mali krst, dve položene (oborene?) ploče, deo jednog stećka u obliku sarkofaga, jedan grubo tesan stećak na sleme, jedan još veći na sleme, takođe grubo tesan, i mnogo stećaka tesanih u obliku sanduka. Jedan takav širok je 75 cm, a visok iznad zemlje oko 50 cm; na njemu je s gornje strane krst u reljefu. Kod dva stećka na sleme pada u oči da su im čeone strane kose, tako da izgledaju kao krov na četiri vode, a na jednome su uspravne (krov na dve vode).

U selu *Beršićima* je oveća nekropola na brdu Ovčici, na granici sa Breznom, sa više usađenih i položenih ploča. Grobovi su u pravcu istok—zapad. Bila su »madžarska« groblja još na dva mesta.

I u *Srezojevcima* su bila dva »madžarska« groblja, koja su oba uništena, i bila je »madžarska« crkva. Na jednom od tih grobalja nalazili su se spomenici od belog kamena, verovatno od magnezita, koji se sada kopa u selu, pa se ono stoga zove Bijelo Groblje.

Sem pomenutog »madžarskog« groblja na Ovčici, u selu *Brezni* je veće »madžarsko« groblje na glavici na kosi Trešnjici, obraslo u zabran. Tu je moglo biti oko 200 grobova orijentovanih prema istoku ili prema istok—jug—istoku. Ima sačuvanih nadgrobnih spomenika, koji su većinom grube ploče, položene po grobu, a ima i manjih usađenih ploča. Jedna položena ploča je lepše zatesana, kao paralelopiped, a druga tako da u preseku liči na sarkofag, a ozgo na njoj izrađen je reljefan pravougaonik. Dve velike ploče su postavljene na ploče ozdo. Samo uz jednu ploču ima i usađena ploča. Inače, tu ima dosta grobova obeleženih samo usađenim niskim pločama, koje su sasvim nepravilnog oblika. Ploče na tom groblju su većinom od krečnjaka, a ima ih i od žutog peščara. Sasvim je uništeno »madžarsko« groblje na Kremenu. Mesto u selu gde je sada zgrada zemljoradničke zadruge zove se Mramorje: tu je, po kazivanju, bilo desetak spomenika u vidu visokih stubova, pa su uništeni.

U selu *Loznju* kraj starog srpskog groblja je »madžarski« bunar. I groblje zovu »madžarskim«, iako u njemu ima datiran grob iz 1862.

U selu *Teočinu* ima potes Madžarište. Po kazivanju, tu je bilo veliko »madžarsko« groblje sa položenim većim i usađenim manjim pločama, ali je samo na jednoj ploči bio znak krsta. Od tog groblja stoje samo još dve ploče, preko kojih prelazi seoski put.

Od »madžarskog« groblja u selu *Gornjim Banjanima* stoji samo jedna uzana ploča pored puta, a priča se da je u selu bila i »madžarska« crkva ili manastir.

U selu *Polomu* su »madžarska« groblja na dva mesta. Na jednom se samo vidi usađeno nadgrobno

[3] Jovan Mišković: Opis Rudničkog okruga, II. Glasnik Srpskog učenog društva XLI (Beograd, 1875) 188.

kamenje, a u drugom, donjem, manji ili veći stubovi u obliku četverostrane prizme, s urezanim ili običnim krstom u krugu.

U *Koštunićima* samo kazuju da su na Ridovima u selu bili »madžarsko« groblje i crkva.

Na strani Madžarevcu (Madžarsko brdo kod J. Miškovića) u selu *Leušićima* bilo je »madžarsko« groblje, pa su svi spomenici razneti. A Jovan Mišković video je na tom groblju velike kamene ploče bez ikakvih znakova, položene preko grobova. Ploče su bile velikih dimenzija i neobrađene. Samo na jednom grobu bio je kamen koji je stajao uspravno i na njemu je bio urezan krst. Mišković je raskopao dva groba, ali je u njima našao samo kosti i kreč.[4] Niže ušća potoka Šibana u Čemernicu bilo je »madžarsko« groblje, koje je bilo isto kao i to na Madžarevcu (Madžarskom brdu).[5]

U *Pranjanima* su bila četiri »madžarska« groblja: potpuno su uništena.

Sva nabrojana groblja su iz starijeg perioda. Ona očigledno nisu sva iz istog vremena, i među njima ima sigurno starijih i mlađih. Mlađa su svakako ona gde su na grobovima samo stubovi. Iako nema nikakvih natpisa, ipak se sa sigurnošću može utvrditi da su neka iz starijeg vremena, vrlo verovatno iz srednjeg veka, i da su u ovom kraju u to vreme podizani nadgrobni spomenici po obliku i veličini isti kao i u Bosni toga vremena, ali skromniji i grublje izrade, što je, možda uslovljeno i osobinama kamena iz lokalnih majdana, koji nije podesan za obradu. S obzirom na veliku ulogu koju je Rudnik imao potkraj srednjeg veka, neka od starih grobalja u samom Rudniku i u njegovoj neposrednoj okolini biće pouzdano iz srednjeg veka, ali je bez raskopavanja teško utvrditi koja bi to bila, jer na spomenicima, ukoliko su očuvani, niti ima natpisa niti kakvih karakterističnih ukrasa. Ni oblici spomenika ne mogu poslužiti kao pouzdan oslonac, jer su isti oblici upotrebljavani u toku dugog vremena. Međutim, jedan pouzdan dokaz za starinu stećaka u ovom kraju nalazi se u zidovima porušene crkve na Crkvini u Rudniku. Ta crkva je opustela najdocnije 1690. ili neposredno posle te godine, kada su se Srbi iz Rudnika i ovog kraja u velikom broju iselili na sever, i u opisima iz prve polovine 18. veka crkva se nigde ne pominje. A pošto su kod zidanja te crkve upotrebljavani stećci i pošto je kamena crkva mogla biti podignuta ako ne u srednjem veku a ono jedino još u starije turske doba, najdocnije u drugoj polovini 16. veka, u doba obnovljene Pećke partijaršije i znatnog poleta u građenju srpskih crkava, stećci koji su upotrebljeni za njenu gradnju još su stariji, nesumnjivo iz srednjeg veka. Te starosti su onda verovatno i groblja sa sličnim nadgrobnim spomenicima, osobito ona na Lipi u Majdanu i na Dubnici u Ozremu.

Groblje na Lipi i Majdanu nesumnjivo spada u grupu starijih grobalja. Jedna pojedinost na njemu je od većeg značaja. To je onaj cikcak-ukras na jednoj ploči (sl. 6). Ma kako primitivan i siromašan, taj ukras je značajan elemenat. Na starinskom groblju u selu Bzoviku u dolini Studenice našao je pok. Vlad. Dvorniković »grčko groblje« i u njemu jednu ploču koja je imala sličan ukras. Njemu se čini kao da ukras između cikcak-crta pretstavlja »životno drvo« u vrlo uprošćenoj stilizaciji.[6] Groblje na Lipi, dakle srodno je sa grobljem u Bzoviku, koje je takođe veoma staro. Može se pouzdano zaključiti,na osnovi toga, da je groblje na Lipi bilo srpsko, a ne sasko. Cikcak-ukras na stećcima spada u vrlo česte ukrase i na stećcima u Bosni i u Hercegovini, s tom razlikom da su tamo trouglovi u cikcaku ispunjeni obično cvetovima.

Za ostala »madžarska« groblja i pojedine stećke manjih dimenzija a u obliku ploče, sanduka ili slemena ne može se sa toliko verovatnoće odrediti njihova starost, jer je običaj podizanja takvih spomenika u ovom kraju, kako izgleda, trajao dugo. To je baš i najznačajnije u ovom kraju: takvi spomenici su podizani i u 19. veku. Pošto je kontinuitet između starijeg i današnjeg stanovništva sasvim neznatan, pitanje je kako je došlo do produženja ili obnavljanja podizanja takvih spomenika: da li je jednostavno produžena tradicija, ili su se došljaci ugledali na ono što su zatekli, ili su taj način doneli sa sobom ili je tek ovde prihvaćen pod kakvim drugim uticajem. Pošto se u 18. veku stećci pouzdano više nisu podizali u Hercegovini i Crnoj Gori, najverovatnije je da je jednostavno produžena ili prihvaćena stara regionalna tradicija, makar i posle izvesnog vremenskog prekida.

Na mnogim aktivnim grobljima po takovskim selima video sam nadgrobne spomenike koji su se sastojali od dva dela: visokog stuba u čelu groba i velike ploče kojom je pokriven ceo grob. Te ploče su različite debljine, pa ih ima i blago lučno zasvedenih ili izvedenih na sleme. Evo nekoliko primera. Napominjem da nisam posetio sva groblja u tom kraju.

Na mnogim starijim grobovima u Jablanici su tanje i deblje ploče, koje se na donjem kraju obično završavaju polukružno. Noviji grobovi su samo oivičeni kamenim ivičnjakom. Dosta je ploča i na starijim grobovima u Lunjevicama iz doba oko 1890. pa do oko 1900; neke ploče su debele. Ploče i stubovi uz njih su utoliko deblji i veći,

[4] Nav. delo, I. Glasnik S. U. D. XXXIV (Beograd, 1872) 277—278.

[5] Nav. delo, 278.

[6] Vlad. Dvorniković: Tri starinska groblja u Studeničkom kraju. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII (1954) 10 i 30, sl. 3 na t. V.

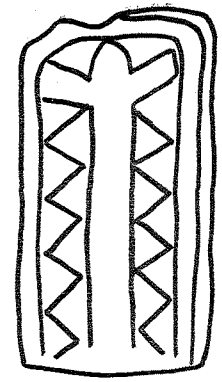

Sl. 13

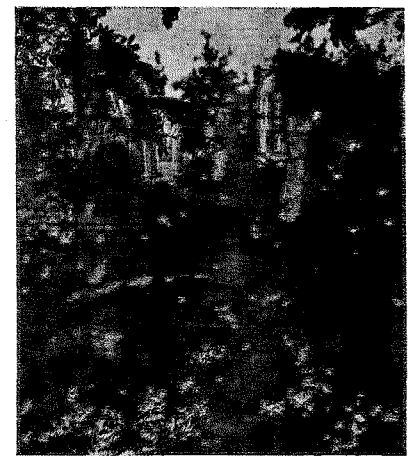

Sl. 14

ukoliko je pokojnik bio imućniji i ugledniji. U Brusnici ima na grobovima iz 1840-ih i 1850-ih godina dosta ploča, debelih do 20 cm, ali su neke od njih na grobovima umrlih viših činovnika koji su bili sa strane (tada je Brusnica bila središte rudničkog okruga). I na groblju u selu Šaranima ima ploča uz koje su i stubovi, ali u Ločevcima ima grobova iz 1850-ih godina samo sa pločama, bez stubova; docnije su stavljani samo stubovi ili krstovi. Na groblju u Ručićima su mnogi grobovi pokriveni pločama, od kojih su neke zasvedene. Ploča ima i na groblju u Vrnčanima. Na rodovskoj parceli Jakovljevića u groblju na Mramoru, u selu Beršićima, ima ploča iz 1830-ih godina, pa i iz 1921. Retke su, ali ima velikih ploča i na grobovima iz 1840-ih godina na groblju u Srezojevcima. Mnogo je ploča na groblju u Teočinu, a ima ih na starijim grobovima i u Koštunićima. Na groblju u Polomu video sam samo na jednom grobu veliku ploču i uz nju stub. Najzanimljiviji nadgrobni spomenik te vrste iz novijeg vremena je na grobu D. M. Lazića (umro 1898) u Svračkovcima: grob je oivičen usađenim kamenim pločama po kojima je ozgo postavljena ploča na sleme, a s gornje strane usađena visoka stela. Veoma je sličan tome spomeniku nadgrobni spomenik Đorđa Ostojića (umro 1899) u selu Lunjevicama.

Od interesa je da se navedu i narodni nazivi za nadgrobne spomenike u takovskom kraju. Kao što je poznato, u Bosni u Hercegovini stećci se često nazivaju »mramor«, »mramorovi«, »mramorje«, a u natpisima na stećcima, pored reči »kami« (kamen), često se susreće i »bilig«. Svi ti karakteristični nazivi postoje i u predelu Takovo. Mramorom se obično nazivaju osamljeni starinski monolitni nadgrobni spomenici, osobito oni izvan groblja, pa se onda i čitav potes ponegde zove tako. Tako, na primer, u Gornjem kraju u Pranjanima je mesto Mramor. Po predanju, na tom mestu je poginuo neki »Madžar«, pa mu je podignut mramor. Takođe u Pranjanima je Đevojački mramor. U Gornjim Banjanima je Čelin mramor. Po predanju: neki čovek došao je u posetu prijatelju, pa mu ukrao košnicu pčela, a domaćin, koji je znao da vrača, pošalje za njim pčele i one toliko izujedaju lupeža da je na tom mestu umro, pa mu tu posle podignut spomenik. Mramor u Nevadama je obrežak koji je tako prozvan po mramoru (stub visok oko 1 m a debeo oko 30 cm), o čijem se postanku različito priča. Jedna kosa u Beršićima se zove Mramor ili Tovarnica. Jedna kosa u Kalimanićima se takođe zove Mramor. Mramorom se i sada zove ponegde nadgrobni spomenik uopšte, npr., u selu Pranjanima, a u Nevadama mi je rečeno da su tako i u tom selu zvali ranije nadgrobni spomenik uopšte. Samo u Brezni zabeležen je toponim Mramorje. Stanje je, dakle, uglavnom isto kakvo je bilo pre više od pola stoleća u predelu Donje Dragačevo, gde je naziv »mramor« ili »mramorje« bio opšti za uspravljene nadgrobne spomenike.[7]

Dok se reč »mramor« upotrebljava poglavito u odnosu na naročite starinske nadgrobne spomenike i kao toponim nastao u vezi s takvim spomenikom, reč »biljeg«, »beleg« ili »belega« upotrebljava se kao naziv za nadgrobni spomenik uopšte i susreće se i u natpisima na nadgrobnim spomenicima iz novijeg vremena. Tako, na primer, u natpisu na grobu Zarije u Nakučanima iz 1800 (»ovaj biljeg«), u natpisu na grobu Mića Žižovića u G. Branetićima iz 1847 (»ovaj biljeg«), u jednom natpisu iz 1857. u Koštunićima (»beleg«), iz 1881. u Takovu (»biljega«) itd.

[7] J. Erdeljanović: na ozn. mestu.

Oba ta naziva mogli su doneti preci današnjeg stanovništva koji su dolazili iz Hercegovine i starovlaških krajeva, ali su ti nazivi mogli postojati u tom kraju i od ranije.

U natpisima na srednjevekovnim stećcima po Bosni ta vrsta spomenika često se naziva »kami«. Taj termin u savremenom obliku »kamen« susreće se i u natpisima na nadgrobnim spomenicima iz 19. veka. Tako, na spomenicima iz 1840-ih i 1850-ih godina u Brusnici obično se susreće ova formula: »Ovaj ladni kamen pokriva...« Pored toga veoma često se čuje u govoru kao naziv za nadgrobni kamen sinonim za kamen: stijena. Susreće se ta reč i u natpisima, na primer, u natpisu na spomeniku Milosave, druge žene Nikole Lunjevice (umrla 1829), na groblju u Lunjevicama.

Na bosanskim stećcima ima natpisa, ali su srazmerno veoma retki. Češći su stećci ukrašeni figuralnim predstavama i raznim ornamentima, čiji pravi smisao i uloga još nisu poznati. Možda će objašnjenju stavljanja tih ukrasa na stećke doprineti objašnjenje o ukrašavanju nadgrobnih spomenika u takovskim selima u 19. i 20. veku, a tako je i drugde po Šumadiji i jugozapadnoj Srbiji.

Nadgrobni spomenici po takovskim selima su često ukrašeni. Jedno vreme bilo je veoma u običaju da se na steli predstavlja pokojnik, razume se veoma primitivno. Pored toga, veoma je u običaju i danas da se na spomenik uklešu obični ornamenti i predstave raznih predmeta: štap, kišobran, čutura itd. Stavlja se ono što je pokojnik osobito voleo za života ili što je u vezi sa njegovom smrti. Tako, na primer, čutura znači da je pokojnik voleo rakiju, štap znači da je pokojnik bio »čiča«, stariji čovek koji je išao sa štapom, kišobran je atribut devojke, bradva znači da je pokojnik bio »majstor« (tesar ili kačar), preslica označava prelju, puška može da znači vojnika ili da je pokojnik ubijen metkom iz puške itd. Na groblju u Jablanici je grob Blagoja Dragojlovića iz 1918, koji je na spomeniku predstavljen s rukom na srcu: išao on sa panahijom u crkvu u Gornji Milanovac, pa ga u putu ubili Austrijanci, misleći da nosi i vadi bombu. Ruka na srcu pokazuje kako je on molio da ga ne ubiju. Te predstave su rađene obično veoma grubo, mogu da izgledaju i smešne, ali seljani na njih gledaju drukčije: za njih to nisu obične šare i ukrasi, za njih su to simboli puni značenja, po kojima oni čitaju biografiju pokojnika. Drugim rečima, za njih te predstave imaju vrednost slikovnog pisma. Vrlo je verovatno da i neke predstave na bosanskim stećcima imaju taj karakter.

DIE ALTERTÜMLICHE NEKROPOLE IM GEBIETE VON TAKOVO

Es ist genügend bekannt, dass auf den mittelalterlichen Nekropolen in Bosnien und in den angrenzenden Gebieten karakteristische Denkmäler befinden deren Vorkommen und deren Sinn wissenschaftlich noch nicht erklärt wurde. Im Gebiete vor Takovo in Serbien, das ziemlich ferne von Bosnien liegt, und nie in der inneren Einrichtung mit der bosnischen Kirche verbunden war oder unter Jurisdiktion derselben stand, sind viele altertümliche Friedhöfe zu finden mit den Denkmälern, die mit jenen in Bosnien gleich sind oder ihnen ähneln. Die Bevölkerung hat für diselben, genau wie in Bosnien, den Namen »ungarische« oder »griechische« Gräber. Auf den Grabdenkmälern im Gebiete von Takovo findet man sehr selten irgend ein Zeichen wie z. B. Kreuzabzeichen oder noch seltener ein Ornament in der Form einer Zickzacklinie wie man es auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern in Bosnien oft findet.

Es ist von Bedeutung dass man im Gebiete von Takovo die Denkmäler solcher Art noch im XIX und XX Jahrhundert errichtete und dass dieselben von Bevölkerung als »Mramor« (Marmor), »Beleg« (Zeichen), oder »Kamen« (Stein) genannt werden, genau wie man sie in Bosnien im Mittelalter nannte.

ĐOKO MAZALIĆ

TRI SLIKE IZ OSOVE

Osova je uglavnom katoličko selo, udaljeno od Žepča sjeverozapadno oko sat hoda. Rimokatoličku župu u tom selu osnovao je 1830. fra Mate Nikolić, žepački župnik, inače i doktor medicine.[1] Teritorij župe bio je u to vrijeme vrlo velik, jer je obuhvatao Novi Šeher, Radunce, Žepče i Zavidoviće. Franjevci iz samostana u Sutjesci upravljali su njom od osnutka, a kasnije oni iz Kreševa[2]. Stara crkva, koja danas ne postoji, bila je podignuta 1857[3]. Ona je porušena kad je podignuta današnja crkva, 1930. Poznati sarajevski arhitekta Paržik dao je za ovu novu nacrte. U njoj se nalazi više slika, ali na sebe privlače pažnju tri koje ćemo niže opisati. Te slike je skinuo s tavana nove crkve na koji su smještene prigodom rušenja stare crkvene zgrade, V. Šunjić župnik, koji se sad nalazi u Lepenici; inače gaji umjetnost — muziku. Bile su zapravo dvije slike: Gospa sa skapularom i sv. Ivan krstitelj. No čisteći s njih prašinu primijetio je spomenuti župnik da je ispod slike sv. Ivana zalijepljena neka druga slika. Kad je gornju odlijepio, ukazala se na donjoj dobro očuvana slika Isusa. Zašto je tako učinjeno, moglo bi se objašnjavati tim, što je slika Isusa bila nategnuta na slijepi kvir (blindram), a slika sv. Ivana bila bez njega, ali je možda postojao i neki drugi razlog. Spomenuti župnik misli da slika Isusa predstavlja neku drugu ličnost pa da je zato bila pokrivena.

Dvije od spomenutih slika (Isus i Sv. Ivan) prenesene su nedavno u franjevački samostan u Kreševu, a slika Gospe ostala je u Osovi u novoj crkvi.

Pošto te slike kao spomenici kulture imaju svoj značaj donosimo ovdje i njihov opis i ospeg prethodne konzervacije.

1. *Madona sa skapularom.*

To je druga slika te vrste koja se nalazi u našoj Republici. Prvu sam ranije opisao[4]. Ova je inače poznata pod popularnim nazivom »Osovska Gospa«.

Madona je na toj slici prikazana kako stoji sa malim Isusom u naramku, koga blago podržava objema rukama. Isus stoji lijevom nogom, koja se ne vidi, u samom njezinom maforiju, desnu, golu, oslonio je na njezinu lijevu ruku; svojom desnom rukom drži se lagano za vrat matere, a lijevom za podbradak (sl. 1). U istočnoj ikonogra-

Sl. 1. Nepoznati majstor XVIII stoljeća: Madona iz rimokatoličke crkve u Osovi

[1] Status personalis, officialis etc. Bosnae Arg. pro an. 1835, Anconae, str. 26.

[2] Fra I. Strukić: Povjesničke crtice Kreševa. Sarajevo, 1899, str. 151.

[3] Conspectus historicus, topographicus et statisticus Bosnae arg., anno 1935, Beograd 1936, str. 86, 87.

[4] Mazalić: Nekoliko starih ikona, Naše starine II, Sarajevo, 1954, str. 61, 62.

Sl. 2. Nepoznati majstor XVIII stoljeća: Sv. Ivan iz rimokatoličke crkve u Osovi

fiji ovakva slika se naziva »Umiljenije«, a po onoj lijevoj ruci spada u riječe njezine pojave (»Cetinjska«). Bogorodica ima puno, oblo razdragano lice, uske obrve, manje, okruglaste oči, ravan nos vrlo usku gornju, a široku donju usnu i jako malu bradu. Dijete ima istu fizionomiju kao i mati. I njegovo je lice razdragano, upravo blaženo, kao da veli: To je moja mama. Umjetnik je ovdje upravo nadmašio samog sebe, ako je htio da prikaže sretnu majku sa djetetom. Kod obje figure upada u oči detalj da je razrez usana zavijen prema gore (Rembrandtova Saskija).

Madona ima na sebi sivkastosmeđu haljinu, ali se od nje vidi tek mali dio desnog rukava i preko haljine prebačen tamnoplavi maforij, opervažen po rubu masivnom zlatotkanom bordurom, širokom oko 2 cm, i ukrašenom na lijevom ramenu zlatnom osmokrakom zvijezdom.

Isus ima na sebi vrlo tanku prozirnu bijelu košuljicu i haljinu sivkastoplave, izblijedjele boje. Kosa mu je svijetlokestenjasta.

Inkarnat obiju figura je na osvjetljenim mjestima skoro bijele boje koja tek nešto malo naginje na ružičasto a zatim prema krajevima na crvenkasto. Za izradu inkarnata slikar se uglavnom poslužio bijelom bojom, crvenim cinoberom i crnom.

Skapular što ga Madona drži u desnoj ruci, prikazan je sa svoja oba dijela. Na prednjem se vidi ista ova slika koju opisujemo, izrađena perom, tušem ili rastanjenom crnom bojom, vrlo sitnim linijama u bijeloj podlozi. Na stražnjem dijelu skapulara, izrađen je također u pero-crtežu, monogram Marijinog imena u zrakastom nimbusu.

Madona nosi na glavi zlatnu otvorenu krunu sa školjkastom ornamentikom, sastavljenom od izmiješanih ili jako stilizovanih akantusovih listova. Kruna je izrađena svijetlim i tamnim žutim okerom.

Iza glava obiju figura su nimbusi; u Bogorodice okrugao, u Isusa ovalan (zapravo okrugao ali gledan u perspektivi). Po rubu Bogorodičinog nimbusa ima 12 osmokrakih zvijezda, podjednako raspoređenih, a izrađenih tamnim i svijetložutim okerom. Pozadina iza figura je smeđa.

Majstor koji je izradio gore opisanu sliku bio je bez sumnje dobar slikar, što se naročito opaža u rješenju same kompozicije i u anatomskim detaljima. Ima i nešto grešaka koje su neminovno morale nastati zbog sklopa kompozicije gdje je bačen akcenat na središnji oval, u kome se u živim linijama manifestuje inkarnat figura tako nježan da upravo zrači iz sebe neobičan čar boje. Taj lijepi oval, uokviren u maforij Madone i kosu djeteta, sretno je i spretno dopunjen okruglim nimbusom, ali ga, naime taj oval, ponešto razvlači Isusov nimb, koji je previše odmaknut od njegove glave.

Upadaju u oči neobično blijede ruke Madone, a to bljedilo prelazi pomalo u crvenkastu boju vrhova prsta, naglašavajući tako nježnost tih ruku i oživljavajući ih. Neobično se ističu te ruke svojom solidnom anatomskom obradom. Sudeći po tome, po fizionomiji lica te po neobično svijetloj boji inkarnata moramo majstora ove slike tražiti negdje na sjeveru, u Budimpešti ili, još prije, u Beču, gdje je u prvoj polovini XVIII vijeka počela, pod uticajem nekih bečkih slikara, inače mletačkih đaka (M. Unterberger), i našeg Benkovića, uz domaću primjesu, da se stvara bečka škola, u kojoj će malo kasnije, sve do uspona Minhena, mnogi naši slikari nalaziti svoje obrazovanje, kao i naši franjevci po tamošnjim samostanima, s kojima su oni održavali jake veze. Ta bečka škola počivala je na dobrom studiju prirode, strogoj primjeni anatomije i perspektive, što se ističe i na ovoj našoj slici te bismo je mogli po vremenu postanka staviti u vrijeme oko polovine XVIII vijeka.

Slika je rađena uljanim bojama na platnu osrednjeg tkiva. Sadašnja veličina joj je 55 : 78 cm, ali se vidi po rubovima, da je izrezana iz većeg formata. Oštećena je na više mjesta.

Istom majstoru pripadaće i slika Madone što se nalazi u rimokatoličkoj crkvi u selu Hočevlja (istočno od Visokog), sudeći po obliku okruglastih, jako ispupčenih očiju, formi usana sa vrlo istaknutim uglovima i formi ruku (sl. 4).

2. Sv. Ivan

Svetac je prikazan kao mladić u ekstatičnom stanju, u poprsju, sa lijevom rukom na grudima, držeći u desnoj kalež, iz koga se izvija zmija (sl. 2). Lice, prirodne boje crnomanjastog čovjeka, uokvireno je gustom kosom crne boje, koja naginje i na tamnoplavo. Gledano odozdo, što mi u svagdanjem životu nismo navikli, to lice djeluje pomalo i groteskno, iako je anatomski potpuno tačno prikazano, iz čega možemo zaključiti da je rađeno po živom modelu, vjerovatno ženskom, čisto realistički. Da ga je slikar radio napamet on bi ga uljepšao i ne bi pritom došlo do isticanja lične kosti (os zygomaticum), niti koljena vilične kosti (ugao mandibule). A do toga isticanja došlo je zbog bliskog izvora svjetla što je palo na lice. Postavio sam za probu model u istu pozu sa jakim osvjetljenjem glave izbliza pa sam dobio istu sliku.

Na licu sv. Ivana ističu se duge ravne obrve, krupne oči i male pune usne. Lijeva obla ruka sa dugim prstima leži na grudima. Preko desne, u kojoj drži kalež, pala je sjenka istog te izgleda sakata. Kalež je zlatan, zmija po leđima crna, ozdo žuta. Svetac ima na sebi haljinu jarke crvene boje (tamni crvni cinober). Pozadina je skoro crne boje toplog tona (Rebenschwarz).

Slika je odličan primjerak italijanske škole, takozvanih »tenebrozâ« s kraja XVII i početka XVIII vijeka, koja je u svojim djelima isticala vrlo tamne sjenke prema jakom osvjetljenju figura, držeći se pri tom što više prirodnih pojava. Svoja nastojanja mogla je ta škola postizati samo na taj način, što je svoje figure postavljala pred tamnu pozadinu, a osvjetljavala ih izbliza jakim svjetlom. Nastala je pod jakim uticajem samog Karavađa *(Michelangelo da Caravaggio* 1565—1609, razvijajući se postepeno do pretjeranosti. Glavni predstavnik te škole bio je mletački slikar Pjaceta (Giov. Batt. Piazzetta, 1682—1759), koji je najviše slikao polufigure; poprsja ili same glave sa vrlo tamnim sjenkama i jarkim osvjetljenjem. Njegovom vremenu i krugu možda će pripadati i naša slika.

Ona je rađena na platnu osrednjeg tkiva uljenim bojama. Sadašnja joj je veličina 56 : 75 cm, ali se vidi po rubovima da je izrezana iz većeg formata. Dosta je dobro očuvana.

3. Isus

Prilikom proučavanja gornje slike našla se pod njom, kako je u početku članka rečeno, još jedna slika ne manje vrijednosti koja predstavlja Isusa u poprsju (sl. 3). Ona je bila zbog nestručnog popravljanja ispucala po cijeloj površini, a počela se i ljuštiti, pa je nekom palo na pamet da je iskoristi kao podlogu za onu gornju i samo je slučajem izišla opet na svjetlo dana.

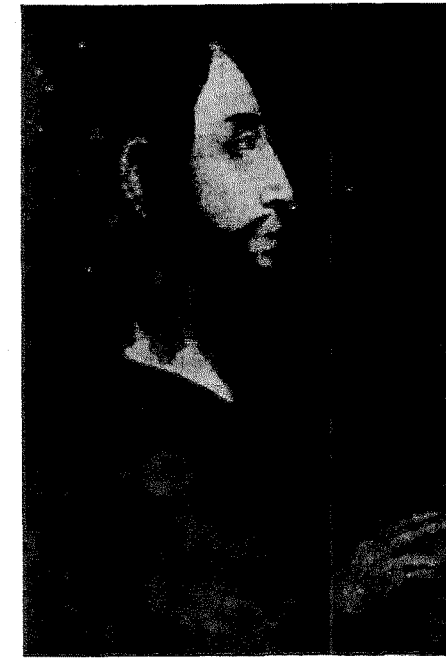

Sl. 3. Nepoznati majstor XVIII stoljeća: Slika Isusa iz rimokatoličke crkve u Osovi

Isus je prikazan kao mladi čovjek, duguljasta lica, dosta bijele bolesne puti, malo kukasta oduljeg nosa, niska čela, duge crnokestenjaste grgurave kose, koja mu pada po plećima, čudnih brkova i kratke brade iste boje. Gledan je u profilu jako otvorenog oka, uperenog u neizvjesnu tačku. Usne su mu male i pune. Obučen je u haljinu tamnosmeđe boje, koja je oko vrata i podnu rukava opervažena zlatnim porubom, sastavljenim od biljnog ornamenta. Vidi mu se samo desna ruka, čiji su prsti sastavljeni u znak trojstva (palac se ne vidi). Inkarnat je jako blijede, svjetloružičaste boje koja naginje i na blijedožuto, očito bolesnički. Tek malo rasutog crvenila po jagodici ukazuje na pulziranje krvi. S ovim je usko povezan izgled oka, jako otvorenog, staklastog, kao i upadljivo blijeda boja ruke. Iza glave je ovalan oreol, izrađen linijski u ornament sa istaknutim krstom u sredin,i koji se češće javlja u tom obliku na oreolu malog Isusa italokritskih ikona.

Pozadina slike je zelenkastosmeđa.

Sl. 4. Nepoznati majstor XVIII stoljeća: Madona iz rimokatoličke crkve u Hočevlju (Očevlju) kod Vareša

Po svemu sudeći, majstor ove slike našao je svoj *model* Isusa među poljskim Jevrejima, sjeverno od Karpata, možda oko Krakova, gdje su Jevreji nosili duge kose i solufe, slične brade i brkove. kako ih vidimo i na našoj slici, ali su se prije prvog svjetskog rata, u vrijeme bivše Austro-Ugarske monarhije, pojavljivali pokoji put i u Budimpešti i Beču, dolazeći tamo s poslom, te je moguće da slika potiče i iz tih mjesta, pogotovo što znamo da su naši franjevci održavali žive veze s njima. Vrijeme postanka slike teško je odrediti, ali neće biti mlađa od XVIII vijeka, sudeći po njezinom današnjem stanju i izgledu, što nije najmjerodavnije, ali je ovdje dosta uvjerljivo.

Čini se da je majstor za model namjerno izabrao čovjeka bolesnog izgleda, jer je najbolje odgovarao zamišljenoj temi. Na široke mase vjernika ova slika je doista djelovala neobično sugestivno u smislu predstave mističnog učitelja.

Slika je rađena uljanim bojama na vrlo grubom platnu. Današnja joj je veličina 54 : 75 cm, ali se po rubovima vidi da je izrezana iz većeg platna. Tu i tamo je popravljana, a naročito duž cijele lijeve strane, gdje je doslikan taj dio na samom blindramu u širini od 3 do 4 cm. Platno slike bilo je vjerovatno na mjestima naduveno ili potklobučeno pa ga je nepoznati »popravljač« htio izravnati premazavši ga pozadi debelim slojem brašnjavog ljepila. To je kobno uticalo na slikariju, jer se zbog vlage iz njega (ljepila) platno naglo skupilo, što sloj boje nije mogao da slijedi, pa je ispucao gdje god je bio tanji (Isusova haljina, pozadina, kosa). Površina lica i ruke, gdje je sloj bio deblji, bolje se očuvala.

Uzgred napominjem da se onaj ko poznaje sliku bosanskog kralja Tome u samostanu Sutjesci[5], gledajući sliku gore opisanog Isusa, ne može oteti pomisli o nekoj vezi među njika (linija čela, nosa, uspravno uho!).

Poslije skidanja slika s tavana župnik Šunjić ih je donio u Sarajevo na pregled i eventualno preventivnu konzervaciju, što je izvršeno u našem Zavodu. Osim čišćenja površine slika, podmetnuto je pod sliku Gospe novo platno, ali zasad nije rentoalirano, a pikturalni sloj slike Isusa je učvršćen smolastom masom da se dalje ne odljuskava. Svakako bi trebalo na ovim slikama u dogledno vrijeme izvršiti potpunu konzervaciju, jer su one danas po sastavu svog materijala vrlo osjetljivog stanja, a predstavljaju inače u našoj sredini vrijedne spomenike kulture.

[5] Mazalić: Nekoliko primjeraka slikarske umjetnosti Bosne i Hercegovine od XVI—XIX vijeka, Naše starine III, Sarajevo, 1956, str. 119, slika 19.

DREI BILDER AUS OSOVA

Im obigen Artikel sind drei Gemälde unbekannter Meister des XVIII Jahrhunderts aus der katholischen Kirche im Dorfe Osova nächst Zepče (Bosnien) beschrieben und zwar das Gemälde der Madonna, des beiligen Johannes und Jesu Christi.

TROIS TABLEAUX DE OSOVA

Dans l'article ci-dessus sont décrits trois tableaux représentant respectivement la Sainte Vierge, Saint — Jean et Jésus, de peintres inconnus provenant du 18ème siècle et se trouvant dans l'église catholique du village de Osova près Žepče (Yougoslavie).

IVO BOJANOVSKI

NALAZ SREDNJOVJEKOVNIH MAMUZA NA CRKVINI U ŠIPOVU

Šipovo, u dolini Plive, već je dugo u nauci poznato kao potencijalno nalazište antičkih spomenika.[1] Među najljepše i najvrednije akvizicije Zemaljskog muzeja u Sarajevu spadaju baš antički skulpturalni i arhitektonski fragmenti iz Šipova (na pr. tzv. mauzolej iz Šipova, zatim reljef Jupitra i Minerve, bizarna kompozicija lavljih glava i drugi). Prema ocjeni prof. Sergejevskog radi se o spomenicima koji se rijetko nalaze kod nas u Bosni i Hercegovini, a »pojedini od njih zanimljivi su i sa gledišta istorije umjetnosti«[2]. Sudeći po lijepoj izradi i raznolikosti ovih fragmenata, kao i po jednom fragmentarnom natpisu, u Šipovu je u antici bio značajan rimski municipij nepoznatog imena. Još se i danas na istočnoj periferiji Šipova uz Plivu, na lokalitetu »Gromile«, vide ruševine antičkog »c a s t r u m-a« (vjerojatno iz I ili II stoljeća carstva)[3], dok je samo naselje (m u n i c i p i u m) ležalo nešto zapadnije na brežuljku Crkvina (?), koji se blago izdiže u centru Šipova.

Sl. 1. Dio materijala sa antičkog nalazišta na »Gromilama« u Šipovu, pripremljen za gradnju kuće. Na slici se vide fragmenti stupova i pragovi

Na samoj Crkvini danas nema nikakvih gomila ni ruševina. One su već davno iskrčene i izorane. Tek s vremena na vrijeme prilikom oranja — gotovo čitava Crkvina zasijana je žitaricama — izore se poneki rimski obrađeni fragmenat od kamena ili komadi rimskih opeka. Osim

[1] Dr Ćiro Truhelka, Arheološko ispitivanje jajačkog grada i okoline, GZM 1892, str. 315. = WM II (1894.), S. 92; Dr K. Patsch, Sipovo u dolini Plive, GZM 1910, str. 182—190. = WM XII (1912.), S. 137—145; Isti, Drei bosnische Kulturstätten, u Wiener Zeitsch. f. d. Kunde d. Morgenlandes, B. XXXII. S. 140; prof. D. Sergejevski, Epigrafski nalazak u Šipovu, GZM 1926., str. 155—158.; Isti, Epigrafski i arheološki nalasci. (Šipovo, Livno, Drina), GZM 1930, str. 157—158; Isti, Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca, GZM 1938., str. 49—64; Isti, Archäologische Forschungen in Bosnien in den Jahren 1920—1940 u Südost-Forschungen (Separat), S. 169—170.

[2] prof. D. Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz Sipova, GZM 1952., str. 41.

[3] Ruševine na »Gromilama« već odavna služe stanovnicima Šipova kao majdan. Samo na parceli Muje Ribića iskopano je u 1961. god. materijala za gradnju jednokatne obiteljske kuće: kvaderi vapnenca i muljike, mnogo obrađene sedre i više arhitektonskih fragmenata: i to jedna baza stupa, fragmenat gesimsa, 4 kućna praga sa žljebom, i 4 fragmenta debla stupa. Stupovi (dimenzije fragmenata su ove: 0,77 m, promjer 0,50 m; 1,00 : 0,50; 1,13 : 0,53 i 0,66 : 0,48 m) su bez kanelira i obrađeni zubačom krupnog zuba, što je karakteristično za kasniju antiku. I kvadri od muljike i vapnenca — visina reda je 0,35 m — svojim dugoljastim oblikom također upućuju na kasnu antiku. Vredniji arhitektonski komadi su dozvolom vlasnika predani NOO-u Šipovo na čuvanje (sl. 1.). Materijalom iz »Gromila« građe se u 1961. g. još dvije kuće, a priprema se materijal za gradnju još nekoliko kuća. Ako se ovako nastavi, ruševine »castruma« brzo će biti iskrčene, a to će za nauku biti velika šteta, jer je ovo jedan od najznačajnijih antičkih arheoloških terena u Bosni, za koji prof. Sergejevski kaže: »Mislim da bi jedno iskopavanje u Gromilama bilo jako poželjno, i moglo bi dati neočekivane rezultate, na koje nisu mogli ni da misle arheolozi pred 30—40 godina, a u svakom slučaju rasvjetlilo bi nekoliko stranica nepoznate nam istorije Bosne« (GZM 1952., str. 57.). Konzervirane ruševine ovog rimskog logora (?) bile bi prvorazredan objekat za turiste, te bi od toga i Šipovo, koje leži u vrlo lijepom kraju na dvije planinske salmonidne rijeke, imalo značajnu korist. Zemaljski muzej u Sarajevu ima u planu istraživanje Gromila, ali je za iskopavanje ovako prostranog objekta potrebna i pomoć NOO-a, NOS-a i drugih.

Sl. 2. Srednjovjekovni grob-sarkofag na »Crkvini« u Šipovu

antičkih spomenika na Crkvini su u novije vrijeme nađeni i srednjovjekovni grobovi, što pokazuje da se na Crkvini na antičkim ruševinama razvilo i srednjovjekovno groblje. Tako su prilikom gradnje pravoslavne crkve nakon Prvog svjetskog rata bili otkriveni srednjovjekovni grobovi u kojima je, pored ostalih sitnijih priloga, nađen i ugarski novac iz XVI stoljeća[4]. Godine 1960. prilikom kopanja rupa za stupove dalekovoda nađena su na padini brežuljka pred crkvom još dva, vjerojatno srednjovjekovna groba. Grobovi, navodno, nisu imali grobne arhitekture, a bili su pokriveni običnom neobrađenom pločom od krečnjaka koju je vremenom zatrpala zemlja.[4a]

U maju 1961. godine prilikom poljskih radova slučajno je, nekih 50 m sjevernije od današnje crkve, na parceli Milana Jakšića, pronađen još jedan srednjovjekovni grob. Tom je prilikom grob bio otvoren, a kosti sasvim poremećene. Prema kazivanju očevidaca, uz skelet — osim jednog para ostruga — nije bilo nikakvih drugih priloga. Navodno je po jedna mamuza ležala uz glavu i pored nogu mrtvaca.

Kad sam 15. VII 1961. godine ponovo otvorio ovaj grob, u njemu su ležale poremećene kosti samo jednog mrtvaca. Od lubanje se sačuvala samo donja vilica, u kojoj su svi zubi bili zdravi i sačuvani. Nije bilo moguće odrediti ni dob ni spol pokojnika. Grob sam pažljivo pretražio, ali nikakvih priloga nisam našao. Ostruge je vlasnik njive bio pohranio kod svoje kuće.

Ostaci skeleta ležali su u sarkofagu, koji je bio napravljen od ploča muljike položenih »na nož«, debelih cca 5 cm, u obliku dugoljastog sanduka, kojem dužina iznosi 2,00, širina 0,37 (!), a visina 0,48 m. Sanduk je bio odozgor pokriven poklopcem od istog materijala (vel. 2,20 : 0,45 : 0,12)[5]. Poklopac je sa strane prema unutra bio koso zasječen da bolje prilegne u gornji otvor (okvir) sanduka. Upada u oči da je širina ovog sanduka-sarkofaga samo 37 cm, po čemu bi se moglo zaključiti da je u njemu bila pokopana neka vrlo vitka i mlada (možda i ženska) ali odrasla osoba.[5a] Sarkofag je bio ukopan u zemlju i ležao je svega nekih 30—40 cm ispod površine njive. Da nije već ranije bio pronađen, razlog je što leži na samoj međi parcela Milana Jakšića i Miljević Vida. Ni na poklopcu ni na sanduku nije bilo ornamenata. Sudeći po njegovim malim dimenzijama, sarkofag je bio namijenjen samo jednoj osobi. Po obliku je sličniji drvenom sanduku nego pravom sarkofagu. Grob je bio orijentiran u pravcu sjever—jug uz neznatno odstupanje prema sjevero—zapadu (sl. 2).

Za ovu vrstu sanduka-sarkofaga od laporastih ploča imamo analogiju u Založju kod Bihaća, gdje su u srednjovjekovnoj crkvini nađena dva slična »kamena sarkofaga u obliku paralelopipednih sanduka«.[6] Ovi grobovi iz Založja pripadaju samoj arhitekturi crkve i svakako potiču iz srednjeg vijeka, ali elemenata za tačnije datiranje nema. I u ruševinama starokršćanske crkve sa istog lokaliteta u Založju također su nađeni sarkofazi istog oblika. Za jednog se od njih moglo utvrditi da sigurno pripada arhitekturi starokršćanske crkve, te da je prema tome kasnoantičkog porijekla[7]. Tipološki (i po materijalu) vrlo je sličan i kasnoantički grob-sanduk u Mujdžićima, oko 6 km od Šipova (Isp. Sergejevski GZM 1938, str. 58. i sl. 12). Grobovi slične arhitekture, napravljeni u obliku sanduka od tankih ploča muljike, javljaju se kod nas u Bosni i Hercegovini i u prethistorijsko doba[8], pa nam obzirom na svoju atipičnost ne mogu poslužiti kao elemenat za datiranje.

Jedini, dakle, momenat koji bar približno može odrediti starost grobnog nalaza sa Crkvine jesu ostruge koje su ležale pored mrtvaca, a koje mi

[4] Sergejevski, GZM 1952., str. 42.

[4a] Po iskazu mještanina Cvije Anića.

[5] Sarkofag-sanduk se sastoji od pet jednostavnih kamenih ploča, dvije duže sa strana i dvije kraće pored glave i nogu, a odozgor poklopac. Vrlo je dobro sačuvan, pa bi bilo korisno da se prenese u muzej, jer je ovaj tip »sarkofaga« dosta tipičan u BiH. Njihova pojava u BiH bila je uvjetovana obiljem muljike i ostalih vrsti kamena koji se lako cijepa u tanke ploče.

[5a] Kosti ekstremiteta su bile sasvim razvijene.

[6] Dr I. Čremošnik, Arheološka istraživanja u okolici Bihaća, GZM 1958., str. 110 i 120.

[7] Ibidem, str. 124 i 125. Isp. i F. Fiala, GZM 1894, str. 425 gdje se opisuje sličan grob u Donj. Vrtačama (Donji Unac), Cfr i dr Gr. Čremošnik, GZM 1930, str. 218. (na Stupu kod Sarajeva slični rimski grobovi).

[8] B. Čović, Nekoliko manjih preistoriskih nalaza iz BiH, GZM 1957., str. 241—244., gdje se navodi i druga literatura. To su grobovi u obliku kamenih sanduka, većinom iz tumula, u koje su mrtvaci sahranjivani u zgrčenom položaju, pa su zato kraći. Više ovakvih h o k e r s k i h grobova ispitao je dr G. Novak na Paklenim otocima pred Hvarom, Acta et dis. archael. I, str. 237—244. Ovi hokerski grobovi pripadaju Ilirima halštatske epohe. Isp. u Arheološkom pregledu 1959, str. 77 slične grobove iz Cresa.

je vlasnik njive kao predstavniku Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH dobrohotno prepustio. Da su ove mamuze zaista i nađene u grobu na Crkvini, potvrdilo je više očevidaca.

Naše mamuze tipološki pripadaju vrsti tzv. mamuza sa točkom, koje je FORRER datirao u kraj XIII i poč. XIV vijeka[9]. Ranije ostruge su za podbadanje konja imale šiljak (trn). Do pojave točka (pomične zvjezdice), koji je karakterističan za mamuze od XIV stoljeća na ovamo, vjerojatno je došlo umnogostručivanjem šiljka ostruge zbog što efikasnijeg djelovanja na slabine konja.[10] Forrer ove mamuze nazivlje gotičkim mamuzama, ali za razliku od gotičkih ostruga starijeg tipa sa glomaznim točkom, koje inače predstavljaju »direktan nastavak mamuza sa trnom, kako u obliku lukova tako i po omčama koje se nalaze na krajevima lukova«[11], kasnije gotičke mamuze (kraj XIV i poč. XV v.) imaju dosta kraće i savijene krakove, manji točak, smanjuje im se i broj vrškova na točku, a lukovi im se krive pod oštrim uglom, tako da cijelom svojom konstrukcijom djeluju mnogo elegantnije.[12] Mamuze starijeg gotičkog tipa — prve ostruge sa točkom — imaju cjelokupnu dužinu od cca 20 cm., a radius točka je od 7 do 9 cm., dok je dužina ostruga mlađeg gotičkog tipa svega oko 12 cm., a radius točka u — pola manji. Osim toga kod mlađeg tipa se luk mamuze u petnom dijelu radi što boljeg ležišta noge produžuje u trouglastu pločicu.[13] Ovom tipu su najbliže naše ostruge iz Šipova. Sličnu mamuzu iz Vojnog muzeja u Beogradu svrstala je Desanka Nikolić u kasniji tip gotičke mamuze i datirala u XIV vijek[14]. Dr I. Bach uvršćuje sličnu ostrugu iz Koprivnice također u XIV ili XV stoljeće[15] I DEMMIN sasvim slične mamuze (Fig. br. 17) smješta u XIV v[16]. Prema tome i naše ostruge iz Šipova pripadaju kasnijem tipu gotičkih mamuza sa oštrouglim lukom u obliku trouglaste pločice, iz XIV ili poč. XV stoljeća.

Ono što mamuze iz Šipova još više približava Demminovim »spitzwinkliger Sporn mit achtspitziger Rade«, prikazanih na figuri br. 17, jest način njihovog vezivanja[17]. Mamuze iz Šipova imaju za pričvršćivanje na kraju krakova kopču, a ne omču kao ranije mamuze. Do toga je, po svoj prilici, došlo uticajem glomaznih i masivnih ratnih ostruga, koje su se upotrebljavale u doba tzv. punog gotič-

[9] R. Forrer und R. Zschille, Der Sporn in seinen Formenetwiklung, Berlin 1891., S. 12.

[10] Nikolić Desanka, Tipološki razvoj mamuza od XIV do XX veka sa osvrtom na zbirku mamuza iz Vojnog muzeja JNA, u Vesniku Vojnog muzeja JNA br. 3, str. 61—79.

[11] Nikolić, o. c., str. 70.

[12] Nikolić, o. c., str. 70.

[13] Ibidem, str. 71.

[14] Ibidem.

[15] Dr I. Bach, Zbornik grada Koprivnice I, str. 83. Citirano po D. Nikolić, o. c., str. 71.

[16] Demmin A, Die Kriegswaffen, S. 617—625.

[17] Demmin, o. c., S. 612. Fig. No 17.

Sl. 3. Desna mamuza iz Šipova

kog oklopa (XV v.), a koje su se zbog velike težine morale za nogu vezivati dvostrukim kajišima. Tako je i naš primjerak mamuza iz Šipova imao kopču za kajiš kojim se ostruga vezivala preko čizme, dok se drugim kajišem na pomičnim kukicama pričvršćivala ispod pete.

Naše mamuze su izrađene od jednog komada kovanog željeza bez ikakvih ukrasa. Imaju dosta savijene i tanke krakove, a luk im se izvija u obliku trouglaste oštrougle pločice koja je služila kao oslon peti. Kratkog su vrata koji se u blagom luku nastavlja u krakove. Vrat je širok oko 2 cm, i u tvari predstavlja oko 3 mm tanki produžetak luka. Po sredini vrata je prorez za točak. Cjelokupni je izgled mamuza, inače, dosta elegantan. (sl. 3-5)

Ostruge iz Šipova najbliže su, ne samo po izgledu nego i po dimenzijama, tipu VIII kod D. Nikolić na kojem je prikazana kasnija gotička mamuza iz XIV stoljeća[18].

[18] D. Nikolić, o. c., Tabla br. 1, tip VIII.

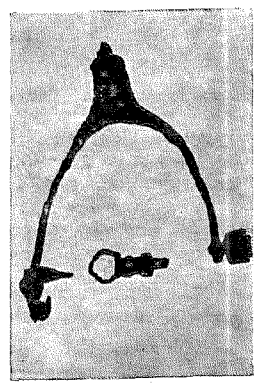

Sl. 4. Lijeva mamuza iz Šipova

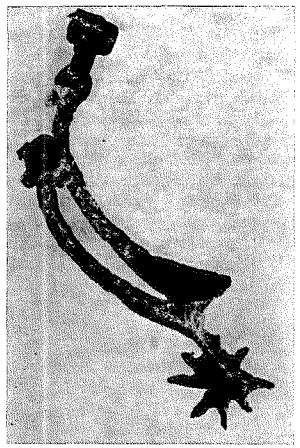

Sl. 5. Mamuza iz Šipova (pogled sa strane)

Obje mamuze su teške ukupno oko 14 dkg, i to lijeva cca 6,5, a desna oko 7,5 dkg. Točkić na lijevoj ima 10, a na desnoj 9 vrškova. Dužina cijele ostruge od vrha točkića do kraja kraka je kod lijeve 13, a kod desne 12,5, raspon krakova iznosi pri kraju po 9. cm. Visina luka je kod obje 2 cm (mjereno u sredini luka), a dužina vrata 3 cm. Radius točka je 3 cm. Kopče za vezivanje duge su 4,5, a siroke 1,5 cm. Osim kopče, obje ostruge imaju još i kukice za remen kojim su se pričvršćivale ispod pete.

Sudeći po dimenzijama i po cjelokupnom izgledu mamuza iz Šipova, ovaj se tip vjerojatno upotrebljavao samo u lovu i za jahanje, jer su u to doba (prva pol. XV v.) ostruge za rat bile masivnije i imale duži vrat (9-10 cm), a još manji točkić.[19]

Sumirajući ukratko gornje navode, dolazimo do zaključka da naše mamuze treba datirati u kraj XIV ili najkasnije u prvu pol. XV v.[19a] Prema tome i srednjovjekovni grob na Crkvini mora se također datirati u to vrijeme. To je doba Hrvoja Vukčića Hrvatinića koji je krajem XIV i poč. XV. v. bio gospodar Donjih Krajeva, kojima je pripadalo i srednjovjekovno Šipovo sa gradom Sokolom (Sokolac). Ali, nije isključeno da je grob i nešto mlađi, ali svakako stariji od kraja XV vijeka, jer je tvrdi grad Sokolac, kojemu je pripadalo i Šipovo, već 1496. godine pao u ruke Turaka (prvi put), a konačno su ga osvojili Turci početkom XVI cijeka. Kako je i Jezero (Gölhisar) godine 1501. pao u turske ruke,[20] to je terminus post quem non i za grob i za mamuze oko godine 1500. Ovome ne proturiječi činjenica što su se u grobovima na Crkvini prilikom gradnje crkve našli i ugarski novci iz XVI stoljeća, jer je to moglo biti i koju godinu poslije 1500. godine. Nije isključeno da se ovdje i pod turskom upravom sačuvalo, bar u prvo vrijeme, staro stanovništvo, pa da se čak neko vrijeme upotrebljavao i ugarski novac. Svakako, naše su mamuze tipološki bliže razdoblju od 1350—1450, nego kraju XV ili poč. XVI v., kada se već javljaju ostruge sa zaobljenim formama krakova.

Gore opisani grob leži na otvorenoj njivi, na samom tjemenu blagog brežuljka Crkvine. Slični srednjovjekovni grobovi iz Založja, o kojima sam naprijed govorio, ležali su u unutrašnjosti crkve.[21] Da li je takav slučaj (možda?) bio i na Crkvini u Šipovu? Već je prof. Sergejevski nabacio mogućnost da je na Crkvini u Šipovu u srednjem vijeku bila crkva (možda drvena).[22] Zasad se o tome ne može ništa određeno reći, ali je sigurno da se u blizini groba nalazila neka građevina.

Pažljivo sam ispitao neposrednu okolinu groba. Na prostoru od cca 50 : 20 m, koji leži zapadno od groba, ima fragmenata opeke i maltera, šljunka i sedre, tako da zemlja izgleda kao šut. Na tom cijelom prostoru vegetacija je mnogo slabija nego na drugim njivama naokolo. Uz živicu na gomilama ima dosta istrijebljenog rimskog građevnog materijala: oblutaka, obrađene sedre i vapnenca i fragmenata rimskih opeka. Tu je, dakle, stajala neka rimska zgrada. Slaba vegetacija pokazuje da se još i danas pod zemljom nalaze neke substrukcije, makar već dobrim dijelom i iskrčene. Možda je na istom ovom mjestu bila i srednjovjekovna crkva na ruševinama rimskog objekta, što je i inače vrlo čest slučaj. Prema kazivanju vlasnika ove parcele Milana Jakšića, na istom ovom prostoru je, još između dva rata, vo orući upao u nekakvu rupu (grobnicu?). Nije, dakle, isključeno da je i ovaj grob sa mamuzama bio ugrađen u srednjovjekovnu crkvu, odnosno pored nje, ili ukopan u neku antičku građevinu, koja se prostirala na zapadnoj padini Crkvine, a sjeverno od današnje crkve. Zato bi svakako bilo korisno da se na tom prostoru izvrši probno iskopavanje i sondiranje terena. Svi indiciji govore da se radi o vrednijem arheološkom terenu.

[19] Nikolić, o. c., str. 72.

[19a] Mamuze su predane Zemaljskom muzeju u Sarajevu za njegovu srednjovjekovnu zbirku.

[20] Tako navodi Bašagić u »Kratkoj uputi...«, str. 24., dok Truhelka pad grada u ruke Osmanlija stavlja u godinu 1519. (»Kraljevski grad Jajce«, str. 64), a dr M. Prelog (»Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade« I, str. 28) kaže da je to bilo četiri godine ranije. dakle 1515. (!)

[21] Dr I. Čremošnik, o. c., str. 119 i 124.

[22] Sergejevski, GZM 1952., str. 42.

UNE TROUVAILLE D'ÉPERONS MÉDIÉVAUX À CRKVINA DE ŠIPOVO

À Šipovo, dans la vallée de la Pliva, non lion de Jajce (Bosnie occidentale), en l'an 1961, fut trouvé par hasard un tombeau, fait avec de minces plaques tombales, en forme d'une caisse — sarcophage (image No 2). Les tombeaux de pareille architecture sont connus en Bosnie et Herzégovine il y a déjà longtemps. A Založje (Bihać) pareils tombeaux appartiennent à la basse antiquité, mais il y en a aussi qui proviennent du moyen âge. Des tombeaux semblables apparaissent déjà dans les temps préhistoriques, surtout en Herzégovine. L'apparition de tels tombeaux est conditionnée, en Bosnie et Herzégovine, par l'abondance de ces sortes de pierres qui se taillent facilement en plaques de peu d'épaisseur. L'unique élément qui a facilité la datation du tombeau de Šipovo, ce sont les éperons trouvés aux côtés du squelette. Sur la base de l'analyse typologique on a constaté que les éperons appartiennent à cette sorte d'éperons à mollette que Forrer a dénommés »éperons bas gothiques« (images No 3, 4 et 5) et typologiquement ils sont le plus près de la figure No 17 de Demmin. Par conséquent, il faut faire remonter le tombeau, aussi bien que les éperons, à la fin du 14e ou bien au début du 15e siècle.

D'ailleurs, Šipovo est connu jusqu'à présent dans la science comme un potentiel lieu du trouvailles de remarquables monuments antiques. Dans l'antiquité, là se trouvait un important municipe romine de nom inconnu avec un »castrum« qui n'est pas encore exploré. La découverte du tombeau médival aux éperons du 14e siècle démontre qu'un cimetière médiéval s'est formé sur les ruines du municipe antique, autour d'une église probablement. Il serait à souhaiter d'entreprendre, sinon un déterrement, du moins un sondage de ce terrain.

MEDIAEVAL SPURS IN CHURCH AT ŠIPOVO

In 1961 a tomb was discovered by accident at Šipovo, in the valley of the river Pliva near Jajce. The tomb was made by thin stone plates in the shape of sarcophagus (picture 2). Tombs with almost the same architecture have been known in Bosnia and Herzegovine for a long time. Such tombs at Založje (Bihać) belong to the late antique period, but some of them belong to the Middle Ages. Personal tombs had begun to be built even in prehistoric age, predominantly in Herzegovine. This kind of tombs is explained by large reserves of stone which could be easily split into thin plates. The only one element which helped the experts to date the tomb were spurs which had been together with the corpse. Having analyzed the spurs, experts concluded that thay had belonged to the kind of spurs with a little wheel, which Torrer appointed as late gothic (picture 3, 4, 5). They are very similar to the figure, number 17 at Demmin. So, both the tomb and the spurs date to the end of the XIV or the beginning of the XV century.

In science Šipovo was a known potential findingplace of famous antique monuments. In antique age there was an important Roman place with a castrum there, which is not yet researched and whose name is not yet known. This mediaeval tomb with the spurs from the XIV century shows us that on the ruins of that Roman place a mediaeval cemetery was founded, probably around a church. It would be very useful and advisable to continue investigation of this region.

ANĐELKO ZELENIKA

PRILOZI ZA PROUČAVANJE SREDNJOVJEKOVNIH NEKROPOLA STEĆAKA NA RADIMLJI I OŠANIČKOJ GORICI KOD STOCA

Dosadašnje sistematsko obrađivanje nekropola stećaka, tih tako karakterističnih spomenika kulture našeg srednjeg vijeka, naročito u Bosni i Hercegovini, urodilo je značajnim naučnim rezultatima. Posebno i izuzetno mjesto u toj bogatoj zbirci spomenika zauzima nekropola Radimlja, koja je za posljednjih sedam decenija u naučnoj literaturi često spominjana kao primjer. Tek 1950. godine Benčovom monografijom dobili smo iscrpnu i jasnu sliku o njoj.[1] Međutim, i pored toga, ostalo je još uvijek mnogo dosada neobjašnjenih problema i pretpostavki o stećcima, koje je potrebno potkrijepiti novim činjenicama. Zato nam svaki arheološki nalaz i drugi dokumentacioni prilog na ovom polju može pružati nove podatke kojima ćemo postepeno upotpuniti još dosta veliku prazninu u izučavanju srednjovjekovnih stećaka uopće.

S obzirom na to, u ovom kratkom prilogu pokušaću iznijeti nekoliko do sada nepoznatih podataka o srednjovjekovnim nekropolama stećaka na Radimlji i ošaničkoj Gorici kod Stoca u Hercegovini, do kojih je došlo slučajnim arheološkim nalazima u martu i aprilu 1960.

RADIMLJA

Vodna zajednica iz Stoca obavjestila je 21. marta 1960. g. Upravu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru o slučajnom pronalasku grobova na nekropoli Radimlji. U cilju preduzimanja zaštitnih mjera, kao predstavnik Uprave, upućen sam na lice mjesta.

Direkcija za vodoprivredu iz Mostara i Vodna zajednica iz Stoca koncem 1959. godine otpočeli su sa izvođenjem građevinskih radova na navodnjavanju Vidovog polja. Kanal za navodnjavanje, u kome će biti postavljen podzemni vod, prosječen je od Stoca do zapadne strane Vidovog polja, 3,5 m sjeverno od ceste Domanovići—Stolac. Na svom putu kanal je prošao kroz dvije nekropole stećaka: Radimlju i ošaničku Goricu.

Već mnogo ranije, 1882. godine, za vrijeme austro-ugarske okupacije, razdvojena je dotada jedinstvena nekropola Radimlja na dva dijela: južni, veći dio, koji danas broji 119, i sjeverni, manji dio, sa 12 stećaka. Kroz manju nekropolu, između stećaka s jedne, i ceste, sa druge strane, prokopan je pomenuti kanal dubine 140 i širine 60 cm. Tom prilikom radnici su 21. 22. i 23. marta 1960. godine naišli na devet grobova, i to na mjestima iznad kojih nije bilo nikakvih vanjskih znakova nadgrobnih spomenika. Svi grobovi nalaze se na približno istoj dubini od 120 do 135 cm ispod površine zemlje. Sedam ih je dosta pravilnog oblika, obloženi su sa svih strana neteš-

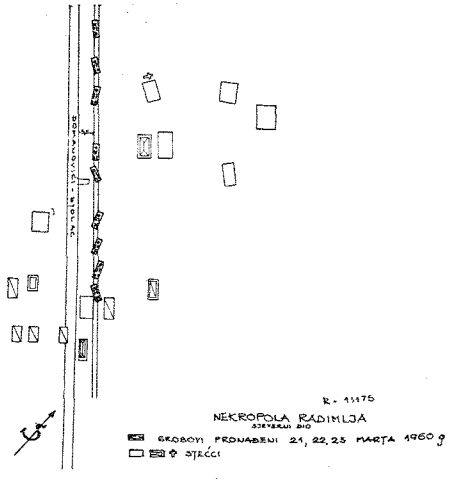

[1] A. Benac: Radimlja, 1950 g.

sanim prirodnim pločama muljike, dok su dva groba u svom gornjem dijelu pokrivena pločama u obliku dvoslivnog krova. Dimenzije grobnica su: dužina od 175 do 200 cm, širina 50 do 65 cm i visina 40 cm. Kao stećci na ovoj nekropoli i grobovi su orijentirani istok-zapad. Umrli su polagani na leđa sa glavom prema zapadu, s licem okrenutim prema jugoistoku i s rukama ispruženim pored tijela. Kosturi su također imali i opružene noge. Sahranjivani su pojedinačno, osim u dva groba gdje su pronađena po dva skeleta. Među ovim grobovima naročito je interesantan jedan u kome nije pronađena lobanja.

Po obliku lobanja, vilica i ostalih kostiju, koje su vrlo dobro očuvane, to su pretežno skeleti ljudi visokog rasta, s dosta razvijenim grudnim košom, sa rijetkim nedostatkom zuba, iz čega možemo izvući zaključak da su većinom umrli u mlađim godinama ili zreloj dobi. Iako su pojedini dijelovi nekolicine grobova bili već otvoreni 1 do 2 dana prije našeg izlaska na teren, svi su detaljno pretraženi, međutim, u njima nije bilo nikakvih priloga niti drugih materijalnih ostataka. Prema uvidu na licu mjesta ustanovili smo da je vjerodostojnost o nepostojanju priloga u već ranije otvorenim grobovima vrlo velika, tako da nema sumnje u istinitost tih dokaza. Jedini vidljivi ostaci u njima jesu potpuno istruljeli i sada već dematerijalizovani dijelovi tkanina.

U većini grobova kosturi su bili pomiješani sa zemljom koja je vremenom kroz otvore na spojnicama ploča prodirala u unutrašnjost. Ni u jednom od devet grobova nisu se mogli primijetiti ostaci drveta, što je znak da se umrli nisu sahranjivali u drvenim kovčezima niti su oblagani daskama. Ranije ovi grobovi nisu pretraživani.

Budući da do sada nisu vršena neka veća istraživanja grobova ispod stećaka na ovoj nekropoli, koja predstavlja jednu od najinteresantnijih naših srednjovjekovnih nekropola, (osim istraživanja ispod 2 stećka koje je izveo Benac)[2], ovim slučajnim pronalaskom grobova došli smo do izvjesnih dosada nama nepoznatih rezultata: približnog broja ranije uništenih stećaka, načina sahranjivanja umrlih, nedostatka priloga i drugih materijalnih ostataka u njima.

Ako se postavi pitanje da li su se iznad ovih devet pronađenih grobova nalazili stećci kao njihovi vanjski znaci, možemo odgovoriti sasvim potvrdno i bez ikakve sumnje. U prvom redu zbog toga, što se nalaze u sklopu same nekropole između mnogobrojnih stećaka sa jedne i druge strane ceste, čijim je probijanjem uništen izvjestan broj spomenika i kameni materijal ugrađen kao podloga u nju. Po pričanju starijih ljudi iz okolice Stoca o gradnji ceste Domanovići—Stolac, i pored toga što se vodila izvjesna briga o čuvanju stećaka na pomenutim nekropolama, jedan broj je ipak uništen. Bez dokumentacionih dokaza teško je utvrditi njihov tačan broj. Po Benčovoj pretpostavci taj uništeni broj stećaka na Radimlji iznosi 15 do 20 komada.[3] Međutim, ovim slučajnim pronalaskom grobova taj broj moramo povećati na više od dva puta. Uočljivo je na prvi pogled da gustina stećaka u blizini ceste naglo opada u odnosu na ostale stećke, koji su svi skupa ranije činili jednu cjelinu. Kada ovome još dodamo da je na maloj površini kojom je kanal probijen kroz nekropolu pronađeno relativno mnogo grobova (9) čiji su vanjski spomenici uništeni, onda proporcionalno ovom broju možemo donijeti zaključak, da je na čitavom prostoru gdje je probijena cesta kroz nekropolu Radimlju kao i sa obiju njenih strana u dubini od po 10 m sa jedne i druge strane, pored do sada sačuvanih bilo prvobitno još oko 50 stećaka.

[2] Ibidem, str. 42.
[3] Ibidem, str. 5.

Druga nekropola stećaka u Vidovom polju zvana ošanička Gorica nalazi se 2.800 m sjeverozapadno od Stoca. Međutim, dok je njoj susjedna Radimlja daleko poznata po bogatstvu svojih dekotarivnih motiva, plastičnih ukrasa, raznovrsnih oblika i natpisa na stećcima, dotle je ošanička Gorica, koja je udaljena svega 1.200 m od nje vrlo siromašna.

Gradnjom ceste Domanovići—Stolac 1882. godine i ona je doživjela istu sudbinu kao i Radimlja, jer je tom prilikom razdvojena na dva dijela. Građevinski radovi na prokopavanju kanala za navodnjavanje na površini ove nekropole izvršeni su 14, 15. i 16. aprila 1960. godine. Dok je kanal na Radimlji prokopan između stećaka, ovdje je bilo nužno pomaknuti nekoliko komada jedan do dva metra prema cesti sa njene sjeverne strane. U očekivanju da ćemo naići na grobove koji su na Radimlji pronađeni na mjestima bez spoljne oznake spomenika, ovdje ispod tri pomjerena stećka nije bilo uopće grobova.

Iz toga možemo izvući zaključak da se ovom prilikom pomicani stećci nisu nalazili u svom prvobitnom položaju, jer bi se ispod njih sigurno nalazili grobovi, već da su oni ranije pomicani. Ovo je bilo, najvjerojatnije, prilikom već pomenute gradnje ceste Domanovići—Stolac. U prilog tome govori i činjenica što su stećci na ovoj nekropoli sjeverno od ceste, a neposredno uz prokopani kanal raspoređeni u vrlo gustim skupinama, što je gotovo rijetkost na drugim nekropolama stećaka u Hercegovini, kao i to što je izvjestan broj isprevrtan.

Danas na ošaničkoj Gorici ima 69 stećaka, od čega 62 sa sjeverne a samo 7 sa južne strane ceste. Prema navedenim podacima, približno uništeni broj stećaka na ovoj nekropoli iznosio bi 10 do 15 komada, tako da je prvobitno na njoj bilo ukupno 80 stećaka.

Na kraju svega navedenog potrebno je napomenuti da, i pored postojanja šire mreže zavičajnih muzeja i organa zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, dolazi još uvijek do nepotrebnih ugrožavanja spomenika prošlosti. Takav slučaj bio je i sa izvršenim radovima na gore navedenim nekropolama. Investitor, projektant i izvođač radova pri donošenju planova o obimnim radovima u blizini ovih spomenika, koje su vrlo lako mogli ugroziti, nisu konsutovali nadležne organe, već su ih svojim postupkom stavili pred gotov čin.

BEITRÄGE ZUR UNTERSUCHUNGSARBEITEN AUF DER MITTELALTERLICHEN NEKROPOLE RADIMLJA UN OŠANIČKA GRADINA BEI STOLAC

In der vorliegenden Abhandlung befasst sich Autor mit den Schaden die im Zuzammenhang mit dem Wasserkanalausbau in der Nähe von Stolac in Hercegovina entstanden und sich auf die mittelalterliche Denkmaler von Radimlja und Ošanička Gradina beziehen.

Autor hat festgestellt dass im Laufe der verschiedenen Bauarbeiten und Zeiten auf dem Terrain von beiden obgenannten Nekropolen beiläufig 65 mittelalteriche Grabsteine (Stećci) vernichtet sind.

STIPO LOZIĆ

KONZERVATORSKI RADOVI NA STAROM GRADU TRAVNIKU

Godine 1953. predan je stari grad Travnik, kao spomenik kulture, na brigu Zavičajnom muzeju u Travniku. U kakvom se stanju taj spomenik nalazio u to vrijeme vidimo iz opširne studije Đoke Mazalića o arhitekturi ovog starog grada[1] Vrijeme i nebriga ljudi nanijeli su gradu dosta štete: unutrašnjost grada zarasla je u korov i grmlje, a zidovi su se na mnogim mjestima obrušili, zakrčavajući prolaze na sve strane.

Po preuzimanju grada, uprava muzeja u sporazumu i po direktivama Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, pristupila je odmah konzervatorskim radovima na gradu kako bi se taj naš lijepi srednjovjekovni objekat sačuvao.

U tom smislu stvoren je plan po kome će se konzervacija sistematski izvoditi: u prvoj etapi je trebalo raščistiti teren od raslinstva i ruševina, u drugoj otkopavati gomile zemlje i tim osloboditi zatrpane dijelove arhitekture grada i teren oko njih, a u trećoj izvršiti konzervaciju obrušenih dijelova arhitekture sa potrebnom restauracijom.

Materijalna sredstva za izvođenje predviđenih radova muzej je davao iz svog skromnog budžeta. Radovi su izvođeni u vlastitoj režiji. Koristila se pri tom i jeftinija radna snaga i građevni materijal (sedra i kamen) koji je preostao Narodnom odboru opštine grada Travnika od porušenih dotrajalih objekata pri radovima na uređenju ulica, trgova i parkova. Potrebno je napomenuti da je izvođenje radova uveliko pojeftinjavala okolnost, što se sav nepotreban materijal mogao baciti sa samog grada u potok Hendek, koji protiče u neposrednoj blizini.

Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH slao je povremeno svoje službenike kako bi na licu mjesta svojim savjetom pomogli radovima na konzervaciji grada.

Konzervatorskim radovima, koji su trajali nekoliko godina, stari travnički grad doveden je u stanje koje približno pruža sliku njegovog prvobitnog, srednjovjekovnog izgleda (v. sl. 1). Uspomenu na građevnu djelatnost Turaka predstavlja jedino sačuvana munara bivše džamije.

U toku radova došlo je i do nekih zanimljivih otkrića o kojima će biti niže govora. Ona će dopuniti ranije spomenuti Mazalićev opis.

Po raščišćavanju ruševina, grmlja i korova uređene su po gradu staze koje će i dalje služiti za njegov obilazak. One su inače bile potrebne u toku radova na konzervaciji za lakši pristup radnim mjestima. Staza u sjeveroistočnom uglu grada produžena je popravkom stepenica ugrađenih u sjeverni bedem tako da se njima može lako uspeti iz najnižeg dijela grada (sl. 2) na njegov najviši dio tj. do cisterne i na poligonalni bastion.

Izravnavanje terena u najnižem dijelu grada omogućilo je da se ozeleni travom, a tako i ravničasti dio na citadeli.

Sl. 1. Izgled starog grada u Travniku 1960. Pogled na grad sa sjevera

Poslije skidanja ogromne mase zemlje, šljunka i kamena, što je bila nanesena u toku proteklih ratova na poligonalni bastion, radnici su udarili na tragove zida oko sredine njegovog platoa i opkopavajući ga otkrili su konačno ogromnu okruglu betonsku ploču promjera 4,5m, a debljine oko 25 cm, sastavljenu od samog kreča i pijeska, koja je kroz stoljeća dobila kamenu tvrdoću i teškom mukom se odstranjivala. Na rubovima je bila već oštećena pa je bilo potrebno otkloniti je, zbog opasnosti urušavanja. Ispod nje je otkriven okrugao prostor bunarskog izgleda, promjera oko 4,5 m. a dubine do 8 m, čiji su zidovi bili glatko omalterisani (v. sl. 3). Ta šupljina u bastionu nije nikad upotrebljena, jer nijedni zidovi ni na dnu ni u gornjim dijelovima ne pokazuju ni najmanjih tragova korištenja, te se može pretpostaviti da je ona uskoro poslije izgradnje bastiona bila na vrhu zazidana, odnosno prevučena debelim slojem maltera po drvenom podu. Malter se održao do naših dana i stvrdnuo kao kamen, dok je drveni pod ispod njega istrunuo, ali se ležišta njegovih greda i danas poznaju. Turci su kasnije pokrili tu ploču drvenim podom i ogradili zidom, čiji su tragovi sačuvani, kako bi straža na bastionu (koji je vjerovatno imao drveni krov) dobila toplije sklonište. Spomenuti pod također je istrunuo, ali se ležišta njegovih greda još razaznaju. Turci su u toj prostoriji izgradili jednu nišu za ostavu i jednu za svjetiljku. Obje niše su sačuvane.

Nije se lako domisliti zbog čega je ona šupljina u bastionu bila na vrhu zazidana. Na njezinom dnu nije nađeno ništa osim kostiju sitnih životinjica (miševa), koje su mogle tamo dospijeti kroz pukotine u dnu zidova bastiona.

Kako na betonskoj ploči, kojom je bila pokrivena spomenuta šupljina nije bilo ni traga od kakvog otvora, a u samoj šupljini nikakvog znaka njezinog korištenja, otpada i narodna predaja da je u bastionu bila u tursko vrijeme tamnica.

Neposredno uz bastion s južne strane izgrađena je cisterna (sl. 4), od koje se dalje na jug pruža ravničast teren do male zgrade bivše srednjovjekovne kapele (kasnije oružane). Izgleda da je taj teren davnašnji nasip, jer se kopanjem ustanovilo da se sastoji od zemlje, građevnog šuta i kamena. Sličnim materijalom bila je zasuta i površina cisterne. Otklanjajući taj nasip naišlo se na trag zida na dubini od oko 80 cm, koji leži uz gradski bedem, ali nema veze s njim. A kako se s južne strane cisterne na ovom ravničarskom terenu na udaljenosti od 6 m od cisterne a na dubini od oko 60 cm naišlo na solidno izveden zid debljine 1,20 m, koji se proteže uporedo s južnim zidom cisterne (v. sl. 2, 4) i hvata se sa zapadne strane bedema, ne vežući se s njim, a sa istočne stepenica što vode na bastion, s kojima također nema veze, to se može pomišljati da je na tom mjestu, uključujući i prostor cisterne, bila neka druga građevina. Kako pronađeni zid pripada boljoj izvedbi nego svi ostali dijelovi srednjovjekovnog grada, a temelji su mu znatno niži od zidova neposredne okolice, može se pretpostaviti da je ta građevina podignuta ranije. Probna kopanja oko otkrivenog zida unijeće više svjetla u to pitanje, koje je pobudilo znatno interesovanje stručnjaka.

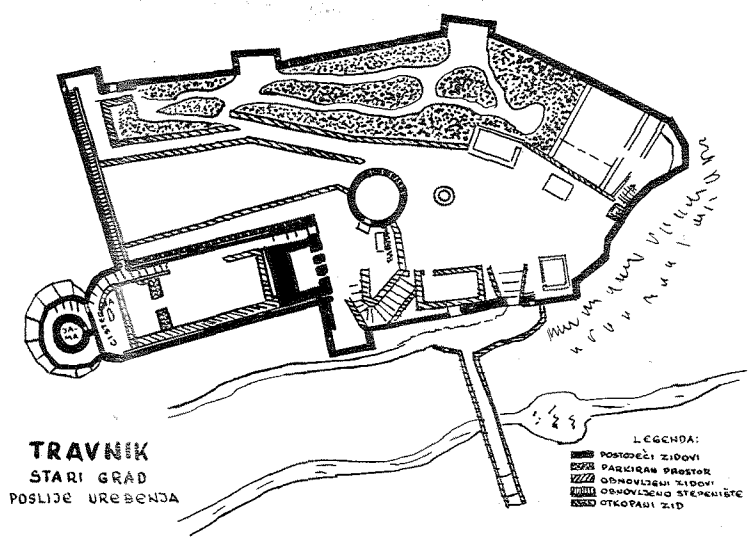

Sl. 2. Plan grada Travnika

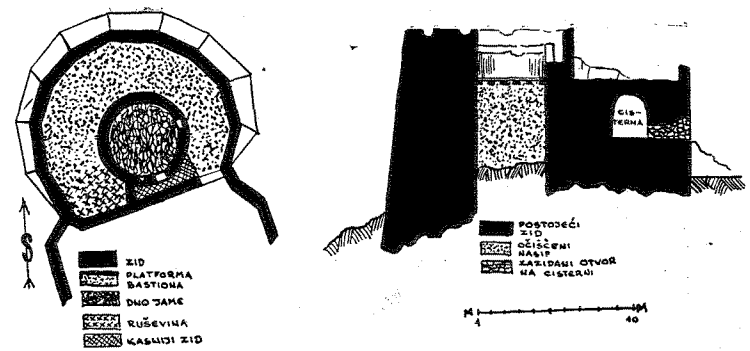

Sl. 3. Plan i presjek bastiona travničkog grada nakon otkrivanja šupljine u njemu

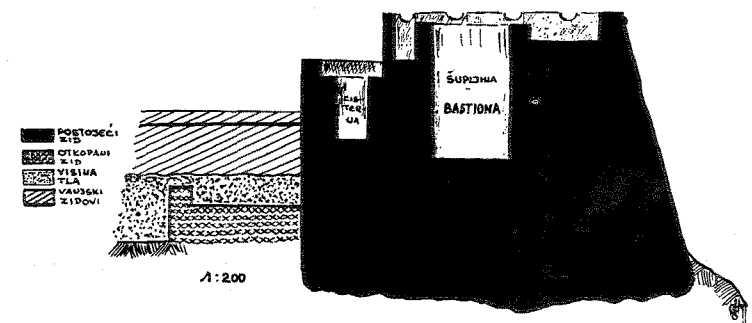

Sl. 4. Presjek bastiona i neposredne okolice na starom gradu u Travniku

Da bi se osvjedočili da li je postojala tamnica u gradu razčišćen je i teren u 16-erugaonoj kuli u srednjem dijelu grada, kao i teren oko nje, te se tom prilikom došlo do sljedećih rezultata: u kuli na dubini od oko pola metra ispod do tada postojećeg poda, pokazao se trag prvobitnog poda, a već nakon jednog metra kopanja radnici su udarili na prirodnu stijenu, koja nije nikada bila obrađivana i koja je priječila dalje otkopavanje. Najdublje se moglo kopati u istočnom dijelu kule, do 2,50 metra, ali i tu se naišlo na živi kamen. Pošto je dalje raskopavanje unutrašnjosti kule bilo uzaludno, teren je izravnat i pod vraćen u prvobitno stanje. Prema onome što je tom prilikom otkriveno, može se s pravom tvrditi da ni pod ovom kulom nije bila smještena ni tamnica, niti ikakva druga prostorija.

Pred samim ulazom u spomenutu kulu nađen je plitak grob sa kosturom i s turskim natpisom na nišanima koji su bili povaljeni u samu grobnicu; natpis nije još pročitan. U neposrednoj blizini ovog groba, zapadno od kule, otkrivena je u zemlji, dobro očuvana cisterna, koja je izgrađena, kako se čini, u vrijeme austro-ugarske okupacije, od sedre i cementa. Duga je 3 metra, 1,65 m široka, i 2 m duboka, sa dva otvora u obliku kvadrata; jedan tik uz samu kulu a jedan na suprotnom kraju. Prvi je uzak i mogao je služiti za zračenje, a kroz drugi se može ulaziti u cisternu. Po zidovima ova cisterna ima natpisa austrijskih vojnika s kraja prošlog vijeka.

U zidu, neposredno do gradske kapije, otkriven je kružni otvor koji je po svoj prilici služio za posmatranje terena ispred kapije.

Nakon raščišćavanja terena istočnog dijela grada otkriven je u bedemu stari polukružno završeni otvor za top, a u jugoistočnom dijelu tragovi možda zemljanih peći za pečenje hljeba, koje bi mogle pripadati kasnijem turskom vremenu kada je grad još bio naseljen. Nađeno je temelja stambenih zgrada.

[1] Đ. Mazalić: Travnik i Toričan, GZM Sarajevo 1948.

Raščišćavanjem unutrašnjosti grada nije se naišlo ni na šta što bi moglo dati neke nove podatke za utvrđivanje vremena u kojem je grad nastao. Jedino što je pronađeno, to je mnoštvo kamenih i željeznih topovskih kugli raznog kalibra.

Dosad izvršenim konzervatorskim radovima i uređenjem unutrašnjosti grada ovaj spomenik kulture postao je reprezentativan objekt, privlačan za posjetioce, kako naše tako i strane.

CONSERVATION DE LA VIEILLE CITÉ DE TRAVNIK

Dans l'article ci-dessus on expose le travail de conservation de la vielle cité de Travnik effectué de 1953 à nos jours. Au cours de ces travaux le terrain interieur tout entier est déblayé, des sentiers accessibles sont pratiqués et des parties des murailles partiellement restaurées. A cette occasion, dans le grand bastion de la cité que l'on supposait être plein, on a découvert une cavité en forme de puits ayant le diamètre de 4,5 m environ et la profondeur allant jusqu'à 8 m. Du côté oriental de la citerne et à une profondeur de 80 cm, est également découverte une muraille très bien exécutée, qui semble être antérieure aux murailles avoisinantes de la cité. Après le déblaiement de l'intérieur de la tour à seize angles on a constaté qu'au — dessous d'elle il n'y avait aucun local dont parle la tradition. Dans le rempart on a découvert une ouverture à canon et une ronde fenêtre de guet.

CONSERVATION OF OLD CITY AT TRAVNIK

Here in this article the work on conservation of an old city at Tratnik is described. This work was begun in 1953 and is still lasting. All the interior was quite cleared, new paths built and conservated partly with some walls. Having conserved this part a new unknown place was discovered. It has been thought that it was hollow, in the shape of the well, with diameter about 4,5 and deep about 8 metres. In the eastern side of the cistern, 80 cm. deep in the ground, a well-built wall was found. It seems that it had been built earlier than other city walls. Clearing the sixteen-angled tower no room was found, although tradition has claimed it. In the wall workers found a hole for guns and a round window for watchmen.

Ing VIKTOR RŽEHAK

ZAŠTITA PRIRODNIH VODOTOKA OD ZAGAĐIVANJA

Jedno od najznačajnijih područja djelovanja na zaštiti prirode, predstavlja hidrološka zaštita, jer pored svjetla i toplote voda sa supstancama koje su u njoj rastavljene hranjive soli, kisik i dr. ima najvažniju ulogu u životu bilja i životinja. Dovoljna količina zdrave vode preduvjet je za održavanje života. Kada ne bismo imali vode, ne bi bilo ni života, pa je potrebno da je čuvamo i štitimo kao veliku dragocjenost i dobro. Zaštićivati vode znači provoditi hidrološke zakone zaštite prirode odnosno provoditi zdrav režim voda. Ne smije se dozvoliti da se bilo kakvim štetnim zahvatima naruše hidrološki principi zaštite voda.

Voda vlada našim životom u mnogo hiljada vidova. Sve što jedemo i pijemo može se zamisliti samo s vodom i pomoću vode. Nevidljivo stoji voda iza nebrojenih drugih stvari koje se razumiju same po sebi u našem svakidašnjem životu. Već od najstarijih vremena istorije čovječanstva, išlo je naseljavanje novih područja uzduž vodenih tokova. Uprkos svih napredovanja tehnike pridaje se vodi jednog predjela sve do danas odlučujuća važnost za naseljavanje i za razvitak poljoprivrede, zanata i industrije. Voda nije samo u jezeru, u rijeci i vodovodu, kako veli jedan prirodnjak, voda je i kap rose u cvijetnoj čaški i oblak i duga, voda je također i led i snijeg i mraz. Bez vode ne bi bila zemlja plodna, ne bi bila ništa drugo nego kameni i pješčani šljunak.

S obzirom na istaknuti značaj voda u životu čovječanstva, postavljaju se osobiti zahtjevi općenito zaštiti prirode. Ako se danas smatra zaštita prirode u najširem značenju kao racionalan odnos čovjeka prema prirodi, jasno je da se princip zaštite sve prirode ima prvenstveno odnositi na zaštitu svih voda u interesu zajednice, jer je ona u vezi sa svima ostalim pojavama života. Zato s pravom veli Engelhardt: »Sigurno nikada nije tako hitno postavljen zahtjev za ustrajniju i obimniju zaštitu prirode kao u našim danima. Sve širim krugovima javnosti postaje jasno, da ovi problemi spadaju u najvažnije zadatke čovječanstva uopće, dok se još pred nekoliko decenija bavljenje s njima smatralo kao omiljela tema od svijeta udaljenih sanjalica, nepopravljivih pesimista ili u najboljem slučaju sažaljenja vrijednih idealista, koji se u osnovi ipak bez nade u uspjeh, suprotstavljaju napretku vremena.«

Nekada voda nije predstavljala privredni problem. U prijašnje vrijeme voda je bila tema za umjetnike, pjesnike, filozofe i za medicinare, ali nikako problem koji bi na bilo koji način stavio prirodu pred teškoće. Dovođenje i odvođenje dovoljnih količina vode bilo je jedino pitanje transporta odnosno finansija. Vode je bilo toliko koliko i zraka. Uopće je bilo vode, osim nešto sušnih područja, u tako velikim količinama da nitko ne bi shvatio, da bi ona jednom mogla postati roba koje nema dovoljno za industriju, poljoprivredu i ljude. U velikim gradovima ljudi su postali oprezni uprkos svojih vodovoda, otkako su više puta morali opaziti da nije dovoljno samo okrenuti slavinu pa da voda poteče. Svakim danom je jasnije da je vode sve manje, iako je količina padavina u godišnjem prosjeku prije nešto porasla nego opala. Općenito u svijetu može se konstatovati da nema dovoljno vode za upotrebu, a tome su uglavnom dva razloga. Prvi je vanredno brzi porast čovječanstva i, drugi, napredovanje tehnike u našem cjelokupnom životu.

Još u 1630. godini iznosio je broj stanovništva na zemlji oko 400 miliona, do 1800. godine narastao je na oko 900 miliona. Od tada, nastankom industijalizacije i razvitkom prave svjetske privrede, uz velike uspjehe medicine i poboljšane higijenske uslove, započeo je veliki porast. Tako je već 1900. godine iznosio 1.600 miliona, 1940. godine 2.000 miliona, a 1950. godine 2.400 miliona. Danas je dnevna rata porasta preko 1%, odnosno dnevni porast čovječanstva za cca 70.000 ljudi. U godini 2000 biće prema statističkim proračunima prekoračena granica od 3 milijarde ljudi. Jasno je da će takav razvitak čovječanstva tjerati na iskorišćavanje i posljednjih rezervi prirodnih izvora i sirovina svake vrste, te da će vode za potrebe biti sve manje. Silni napredak tehnike, kojoj se ništa ne čini nemogućim, čini da ljudi vjeruju da pomoću nje mogu sasvim ovladati prirodom,

a ne obazirati se na njene zakone i pravila. To je išlo sve dotle dok priroda nije dala odgovor koji je dokazao protivno.

I kod same zaštite prirode izvršile su se promjene. Ukoliko je ranije zaštita prirode bila stvar oduševljenih laika i idealista, danas su se na njeno čelo stavili mnogobrojni stručnjaci-biolozi, arhitekti predjela, šumari, agronomi, geolozi, geografi, hidrografi i drugi. Iako se zaštita prirode nekada ograničavala na zaštitu pojedinih u svojoj daljoj egsistenciji naročito ugroženih biljnih i životinjskih vrsta ili spomenika prirode (starih stabala drveća, geoloških, bioloških i drugih znamenitosti), uskoro se uvidjelo da ni najstarije odredbe o zaštiti, pa čak i njihovo tačno izvršavanje ne mogu sačuvati od izumiranja dotične vrste, ako su njihovi životni prostori uništeni. To je naročito značajno za mnoge izvore i prostranstva voda, koji su zahvatima pojedinih zainteresovanih uništeni, od čega su bile ogromne štete za čitavu zajednicu.

Općenito u svijetu industrija danas troši ogromne količine voda. Za ilustraciju navešću samo proizvodnju najvažnijih objekata i pri tome potrošnju voda. Da se proizvede jedna tona ugljena potrebno je 3 m³ vode, za 1 tonu koksa 5 m³, 1 tonu čelika 15—20 m³, 1 tonu sintetičnog benzina 60—90 m³, a za tonu celuloze čak 400 m³ vode.

Poljoprivreda troši ogromne količine voda te se zahtjevi za zalihama podzemnih voda neprekidno povećavaju. Zahvaljujući savremenoj njezi tla, umjetnom đubrenju, upotrebi odgovarajućih mašina i gajenju odabranih biljnih vrsta, omogućeno je našoj poljoprivredi da proizvede daleko veće prinose po jedinici površine nego ranije, što je izazvalo i povećanje potrošnje vode od 70 mm po jedinici površine. Prema najnovijim podacima potrebno je za svaki kg biljne substancije 250—1000 l vode, prema tome za 1 tonu šećerne repe potrebno je 580 m³, za 1 tonu zelene stočne hrane 1.100 m³ vode. Bujno rašćenje bilja troši ne samo mnogo vode, nego pušta uljed transpiracije i u atmosferu odgovarajuću količinu vlage.

Danas je usljed napretka civilizacije i higijene vanredno porasla upotreba vode po glavi stanovnika, naročito u gradovima. Tako se računa da potrošnja vode po glavi iznosi 250—300 litara dnevno, što predstavlja ogromno povećanje potrošnje vode u odnosu na potrošnju od prije možda sto godina.

U čitavom svijetu problemi usljed povećanja potrošnje vode predstavljaju veoma teške i kompleksne zadatke, te im se poklanja velika pažnja od svih zainteresovanih. Međutim, naglim razvojem industrije ovo je pitanje ušlo u svoju akutnu fazu zbog trovanja i zagađivanja svih voda, koje su postale neupotrebljive i za industriju i za poljoprivredu i za ljude.

Među naročito česte i škodljive vrste otpadnih voda spadaju:

1. Škodljive organske materije:

a) koncentrisane i premalo sazrele fekalijske i osočne vode sa velikim količinama aminokiselina i amonijaka (otjecanje iz kanalizacije, đubrišta, štala);

b) visoke koncentrovane industrijske otpadne vode sa lako raspadljivim organskim materijama i visokim sadržajem amonijak-fosfata (iz klaonica, predionica, praonica, fabrika papira i kartona);

c) organske kiseline koje snižavaju vodikovu koncentraciju jona na 1 do 4,5 (mljekare, fabrike šećera, štirke, kiseline za čišćenje koža, štavionice kože i krzna i dr.);

d) specifične organske otrovne materije kao npr. najrazličitije materije za bojenje u testilnoj industriji;

e) aldehidi, acetileni, cijanidi, rodanidi u otpadnim vodama iz tvornica đubriva i katrana. Ovde dolaze fenoli i srodni ugljenovodici.

2. Škodljive anorganske materije:

a) metalni oksidi i metalne soli (iz talionica bakra, radionica za pocinkovanje, praonica ruda i mnogih drugih metalnih objekata, iz tvornica umjetne svile);

b) anorganske kiseline (fabrike umjetne svile, papira i ploča iz drvnog vlakna).

3. Neotrovne, ali teško rastvorljive, materije, koje se naročito naslažu u tihim zaljevima voda, u tako debelim slojevima da propadne cjelokupno životinjstvo na tim mjestima zbog nestašice hrane (kaolin iz tvornice papira, stakleni prah iz topionica stakla, pepeo, ugljeno blato iz parnih električnih centrala i rudokopa, končići papira, drveta, sukna i vune iz tvornica papira i tekstila).

U nekim zemljama ovo je pitanje već danas poprimilo takve forme, da se naziru katastrofalne posljedice ukoliko se ne preduzmu odgovarajuće mjere. Da bi se ilustrovale teške prilike općenito u pogledu snabdijevanja vodom, radi velike potrošnje, zatim njene zagađenosti i drugih problema sa vodom, navesti ću neke probleme u nekim zapadnoevropskim zemljama, gdje je situacija osobito teška zbog razvitka ogromne industrije.

Bez sumnje je u tome pogledu u najtežem položaju Njemačka, gdje pitanja snabdijevanja vodom postaju iz dana u dan sve kompleksnija i nepovoljnija. Smanjivanje zaliha podzemne vode zapaža se već godinama u skoro svim dijelovima Njemačke. Potrebno je odmah napomenuti da se u ovoj zemlji 75% potreba u pitkoj vodi, vodi za potrošnju stanovništva, industrije, i poljoprivrede, do sada pokrivalo iz podzemne vode. Samo 15% je površinska voda, 9% izvorska i 1% uhvaćena kišnica. Potrošnja svih trije grupa vode stalno raste, stanovništvo se iz dana u dan povećava, te je gustoća stanovništva u 1950. godini iznosila 194 stanovnika po 1 km².

Industrija se u Njemačkoj izgrađuje gigantskim tempom, što izaziva potrošnju velikih količina podzemnih voda. Tako je dovelo, na primjer, uzimanje

podzemne vode radi javnih potreba i industrijske potrošnje na desnoj obali Rajne u okolini Kelna, do spuštanja nivoa podzemne vode za 5—8 m. Ukoliko bi se nastavilo sa ovakvom potrošnjom voda ne bi više podzemna voda tekla u Rajnu, nego bi Rajnina voda počela prodirati u žile podzemne vode. Isto tako pojačano vađenje vode iz 3 bunara u Helmstedtu, od 720 m³ na dan na 1200—1300 m³ na dan, izazvalo je spuštanje nivoa podzemne vode za 18—32 m.

Znatne sječe šuma u Njemačkoj dovele su do vidnog spuštanja nivoa podzemne vode, jer sa ogoljelih šumskih površina brže otječu padavine te manji dio vode prodire u zemlju. Usljed ispravljanja korita Rajne, dno se spustilo za 6—8 m, a time i nivo podzemne vode.

Isušivanje močvara u Njemačkoj izazvalo je sasvim negativne pojave, pojačali su se mrazovi, nije bilo više zaštitne magle. Takva mjesta poslije isušivanja mogu postati strašne jame studeni, u kojima se dugo održava hladan zrak. Osim toga razoreni su posljednji životni prostori jedne osebujne flore i faune.

Međutim, u Njemačkoj je osobito akutno zagađivanje potoka i rijeka. Ovo je zauzelo tolike razmjere da su u mnogobrojnim tekućicama skoro potpuno izumrle ne samo ribe nego i sitne životinje. Policijske table za zabranu kupanja opominju stanovništvo. Velika iznenadna uginuća riba od vremena do vremena predstavljaju alarmirajući znak da su dotični vodeni tokovi teško oboljeli u biološkom smislu usljed uticaja industrije. Veliki pomor riba u 1949. godini u Werri jest posljedica puštanja industrijskih otpadnih voda u rijeke. Godine 1949. zabilježeno je u Njemačkoj 120 velikih pomora riba. Samo na jednom mjestu je uništeno 50.000 mladih jegulja, a i stanovnici su bili oštećeni jer su hranili svinje mrtvim otrovanim ribama te su svinje uginule.

Upravo katastrofalne su prilike u Rajni koja se industrijskim i otpadnim vodama zagađuje na nevjerojatan način. Već elzaška industrija daje u Rajnu dnevno 4.000—6.000 tona soli. Oko 80 do 90% uhvaćenih jegulja je neupotrebljivo za jelo, *zbog njihovog okusa na fenol. Godine 1910.* uhvaćeno je u Rajni 150.000 do 175.000 komada rajnskog lososa, a sada se uhvati još samo 3.000 komada i od toga je 80% zatrovano fenolom. Rajnsko ribarstvo je uglavnom uništeno. Privredne štete procjenjuju se od 15 do 20 miliona njemačkih maraka godišnje. Holandija je prijavila kod Ujedinjenih nacija odštetni zahtjev u visini od 800 miliona njemačkih maraka. »Rajna, kloaka Njemačka« je gorka riječ ali u stručnim krugovima je već postala krilatica.

U Njemačkoj je naročito težak problem zagađivanje voda uljem, što je nazvano, s obzirom na teške posljedice, »uljanom kugom«. Najvažniji izvori ovih ostataka ulja, koji se rasprostiru na površini voda (sirovo ulje, ulje za mazanje, za loženje, katransko ulje, kreozoli i dr.), jesu vode od pranja tenkova, od ulja za gorivo kod brodova i dr. Na vodi plivajući uljani dijelovi predstavljaju vanrednu neugodnost za stanovništvo pošto se zanečiste odjeća, pribor za ribolov, čamci itd. Svake godine donosi ova uljana kuga, tešku smrt mnogim hiljadama vodenih ptica usljed zaljepljivanja perja. Tako je 1953. godine, usljed puštanja ulja sa broda, u sjevernim dijelovima Njemačke, stradalo 10.000 divljih pataka, gnjuraca i drugih ptica. Smrt ptica tumači se time, da se na zauljenim dijelovima ne mogu više ptice prirodno mašću mazati, te kroz ta mjesta prodire hladnoća i ptice ugibaju od hladnoće. Osim toga, vrstama ptica koje rone otežano je nalaženje hrane jer zalijepljeno perje smeta normalnom ronjenju i održavanju pravca. Napokon, jak nagon kod životinja prouzrokuje potrebu čišćenja, te se one bez prestanka pokušavaju da očiste i sve se više zamazuju te napokon uginu zbog iscrpljenosti.

Onečišćenje uljem najgore se ispoljava u gospodarenju vodom na kopnu. Ulje pokrije površinu vode kao fina tanka opna, koja prječi dodir između vode i zraka. Tako voda ne može više da uzima iz zraka kisik, a to je u toliko gore što je većina tekućih voda opterećena organskim otpadnim materijama, te su za njihovo mineraliziranje biološkim samočišćenjem potrebne velike količine kisika.

Međutim, i čiste vode za hlađenje kao i one iz parnih eletrana dovele su do teških oštećenja pa i do ubijanja velikog dijela živih bića u dotičnoj vodi, ako se upuštaju u rijeke sa velikim temperaturama. Ne samo da ugine veliki broj riba i ostalog živog svijeta nego se znatno povećava opasnost od nestašice kisika.

Mnoga seoska kućanstva pa i cijele općine smatraju seoski potok kao jame određene za sebe, gdje se pušta osoka od đubriva kao i sve nečistoće iz kuće. Što nizvodno netko mora uzimati vodu za piće i potrošnju za čovjeka i stoku, o tome se ne vodi računa. Često se odpadne vode iz kućanstva nabacuju u jame, gde se stvaraju milioni klica, među ostalim prouzrokovači tifusa, paratifusa, srdobolje i drugih. Ove klice dospiju u podzemne vode koje se ponovo upotrebljavaju za piće. U 1950. *godini bilo je samo u 467 gradova sa 24 miliona* stanovnika, cca 1.650 miliona m³ otpadnih voda koje su, više ili manje pročišćene, došle u rijeke Njemačke.

Usljed ovih velikih opasnosti od zagađenih voda, pojedine općine u Njemačkoj izgradile su naprave za pročišćavanje voda. Tako je u Bavarskoj 1952. godine sagrađeno za 29 miliona njemačkih maraka postrojenja za pročišćavanje otpadnih voda. Teškoće su u tome što za mnoge nove industrije treba da se ispitaju naučne osnove za djelovanje otrova i najpodesnije metode za čišćenje (npr. najlon, perlon, antibiotici, radioaktivne materije itd.). Za izgradnju naprava potrebne su velike sume novaca. U Njemačkoj bi trebalo godišnje trošiti na te svrhe oko 800 miliona maraka. Štete od zagađivanja voda cijene se godišnje na više stotina mili-

ona maraka. Zato je kod naroda preovladao stav da se potok i rijeka ne smiju gledati samo kao sprovodnici voda, nego kao jedna životna zajednica u kojoj postoje mnogobrojne suvislosti i vlada biološka ravnoteža.

Male količine organskih materija mogu površinske vode da neutrališu zahvaljujući biološkom samočišćenju. Biološko samočišćavanje počiva na djelatnosti takozvanih saprobija. Ovi stanovnici nečistoće su živa bića (poglavito bakterije, alge, praživotinje, larve insekata, crvi) koja nalaze najbolje uslove života u vodi, koja obiluje organskim materijama koje su sposobne za trulenje (raspadanje). Ove su više ili manje neosjetljive prema truležnim otrovima i nestašici kisika, pojavljuju se djelomično u ogromnom broju individua. U 1 cm^3 vode najprljavije takozvane polysaprobne vodene zone može biti okruglo 1 milion bakterija. Saprobije rastavljaju usljed procesa promjene njihove materije visokomolekularne organske sastojke otpadnih voda u jednostavnije neškodljivije kemijske spojeve. Poslije određenog vremenskog razmaka, čija dužina ovisi uglavnom od količine i vrsta uvedenih materija kao i stanja i količine vode površinskih voda, voda je opet čista. Ali u koliko bi količine otpadnih voda bile prevelike ili bi se ulijevale jedna za drugom, ne bi se mogli dokraja razviti procesi samopročišćavanja. Prirodno stanje ravnoteže u kome su se površinske vode prije nalazile ne može se više uspostaviti te onda nastaju gore navedene pojave. Biološko samopročišćavanje može postati uspješno samo kod raspadljivih materija onečišćavanja. Ako se uvedu otrovne anorganske materije kao npr. od metalnih soli i metalnih oksida a isto tako ako se unesu otrovne organske materije koje se ne rastvaraju trulenjem, ne može uslijediti pročišćavanje biološkim putem. U tom slučaju dolazi većinom do potpune opustjelosti površinske vode, jer nema živih bića koja bi bila podešena npr. za korisnu upotrebu cijanida.

S obzirom na važnost zaštite voda, u Njemačkoj su osnovana mnogobrojna društva koja imaju za cilj da se brinu o racionalnom korišćenju voda kao i o održavanju čistoće površinske i podzemne vode. Među mnogobrojnim društvima navesti ću neka: Udruženje njemačke zaštite voda, ribarska i lovačka društva, udruženja za zaštitu životinja, za zaštitu prirode, turistička društva, udruženja za vodoprivredu, za njegu zdravlja, za poljoprivredu i šumarstvo, za podizanje bašta, za promet stranaca, za sport na vodi i druga.

I u Švicarskoj posvećuje se velika pažnja problemima zaštite voda od zagađivanja, što je i potpuno razumljivo. Potrošnja vode je naglo porasla tako da danas jedan stanovnik grada Bazela troši preko 200 litara vode dnevno, a ranije 1900. godine trošio je oko 90 l. Paralelno sa porastom stanovništva i njegovih sanitarnih uređaja išlo je i znatno povećanje industrijske proizvodnje. To je imalo za posljedicu daljnji jak porast potrošnje vode.

Prije općeg uvođenja vode za opskrbu u pojedinim stanovima bila je mala navala otpadnih voda. Sve go najnovijeg vremena ni u najvećim gradovima nije se ništa ili se vrlo malo poduzimalo za brzo odvođenje otpadnih voda. Tako npr. u Zürichu su služili još do prije 100 godina metar široki jarci, koji su se nalazili pozadi kuća, za hvatanje otpadnih voda i drugih kućnih otpadaka. Seljaci iz okolice grada čistili su jarke dva puta godišnje i odvozili smetlje na svoju zemlju kao gnojivo. U drugim gradovima otpadne vode su se jednostavno puštale u jarke većinom nepopločanih cesta. Ovdje kao i tamo bile su stalno žarište zaraze.

Kada se u drugoj polovini prošlog vijeka u Švicarskoj počelo u gradovima sa postavljanjem kanalizacione mreže, to je, s jedne strane, poticalo iz težnje da se odstrane u zdravstvenom pogledu sumnjivi jarci za otpadne vode, a, s druge strane, postale su potrebne mjere koje bi omogućavale da se rastuće količine otpadnih voda uopće mogu odvesti. Iz početka su količine otpadnih voda bile manje te su rijeeke samopročišćavanjem održale ravnotežu i nečiste materije brzo su se smanjivale na jednu snošljivu mjeru. Tek kada su došle u gradove velike mase stanovništva i kada je porasla industrija, navalom otpadnih voda u znatnoj količini, postalo je nemoguće samopročišćavanje, te su 1875. i 1888. doneseni prvi zakonski propisi koji su važili za ribolov. Međutim, štete su bivale sve veće i ribolov je bio u mnogim rijekama onemogućen. Mnoge rijeke postale su legla gamadi. Prestalo je kupanje u mnogim rijekama, te su i posjete turista bivale slabije. Pogoršanje se odrazilo i u opadanju brojnog stanja plemenite ribe i u pojavi burgundske krvave alge.

Zagađivanje podzemnih voda bivalo je sve znatnije pa su se pojavila i crijevna oboljenja kod ljudi. Uslijed zagađenja u mnogim industrijama je bila ugrožena proizvodnja, tako da su se morale preduzeti mjere zaštite, koje su negdje veoma uspješno sprovedene. Tako npr. rijeka Ruhra iako teče kroz najgušće naseljeno industrijsko područje Evroep, ona spada u najčistije rijeke našega kontinenta. Zbog teškoća kod opskrbe vodom, koje su tamo rano nastupile, ljudi su shvatili da je potrebno preduzeti mjere zaštite. Već decenijama imaju uređaje koji u cijelom svijetu važe kao uzorni. Među mjerama koje je trebalo preduzeti bila je bez sumnje na prvom mjestu izgradnja postrojenja za čišćenje otpadnih voda. Pomoću njih moglo se mnoštvo unesenih materija nečistoće sukcesivno smanjiti. U 1957. godini donesen je zakon o zaštiti voda te se pristupilo izgradnji uređaja za pročišćavanje voda na osnovu zakonskih odredbi.

U Švicarskoj je isto tako teško stanje i kod voda koje stoje, kao što su jezera, gdje su puštene gradske i industrijske otpadne vode. Može se navesti primjer Ciriškog jezera za mnogobrojne slične ili jednake slučajeve. Ovo, oko 28 km dugo, 4 km široko i maksimalno duboko 143 m, subalpinsko jezero bilo je osamdesetih godina prošlog stoljeća tipično oligotropno, dakle, njegova voda je bila čista, bistra, bogata kisikom. Ali od toga su znatno porasla mnoga obalna naselja, zahvaljujući provođenju željezničke pruge. Svi gradići i tržišta vodili su bezbrižno otpadne vode svojih kanala u jezero; iz jezera se uzimala voda za piće iz odgovarajuće dubine.

U početku se zagađivanje jedva opažalo, ali se tokom godina toliko povećalo, da je prozirnost, ovo najizrazitije mjerilo za količinuu u vodi plivajućeg planktona i detritusa (izumrlih ćelija), od prvobitnih 9,4 m spala na svega 4,3 m. U 1898. godini došlo je u vodi do crvenila vode, izazvanog masovim razvitkom burgundske krvave alge (Oscillatoria rubescens). I kremena alga (Tabellaria fenestrata) razvila se u silnim količinama. Raspadanje ovih masa izazvalo je veoma pojačani potrošak kisika, do kojeg je dovelo uvođenje organskih otpadnih voda. Tako je došlo u dubini jezera do potpunog nestanka kisika i do stvaranja crnog gnjilog blata koje sadrži sumporovodik. U ovome se ne može da razvija ikra glavne lovne ribe jezera, mladice, kojoj je potreban kisik, i ona ugiba. Tako je u Ciriškom jezeru onemogućeno prirodno gajenje mladica, te je svake godine potrebno ubacivati umjetno izleženu mlađ.

U Austriji se također poklanja velika pažnja problemima zaštite voda. Na zadnjem zasjedanju za zaštitu prirode u Gracu, koje je održano u maju 1958. godine, naglašena je naročito uska veza koja postoji između vodoprivrede, vodogradnje i zaštite prirode. Istaknuto je da se voda smatra kao kičma i prirodna žila kucavica prirodnog predjela, te da se kod vodogradnje mora voditi računa o vodi. Inžinjer za vodogradnju, koji se bavi djelovanjem vode na njegovom radnom području i koji je pratio neposredne i posredne odnose gradnja prema vodi, mora cijeniti vodu kao dar prirode koji obavezuje i onda, kada ga pozivaju na jedan posao »radi zaštite protiv sile vode (stihije) ili radi racionalnog iskorišćavanja vode«. Zaštita prirode i vodogradnja ne stoje u suprotnosti među sobom, nego samo pred veoma velikim zadacima.

U Austriji su donesene specijalne odredbe za Neusidlersko jezero, gdje je navedeno da se zabranjuje svaka promjena prirodnog stanja vodenih površina i površina pod trstikom. U ovoj zemlji donesen je zakon o zaštiti voda, kojim je regulisana cjelokupna materija o otpadnim vodama kao i općenito pitanja iz svog područja.

Sa razvitkom industrije pojavili su se i mnogobrojni problemi zaštite voda u Engleskoj te je donesen 1858. godine i zakon kojim se zabranjuje ispuštanje u rijeke fekalnih i drugih materija koje su podložne trulenju. Radi unapređenja zaštite voda, osnovani su »Englesko društvo za prečišćavanje upotrijebljenih voda«, »Institut za prečišćavanje upotrijebljenih voda« sa zadatkom da pribavljaju naučnu podlogu za donošenje zakonskih propisa i administrativnih mjera i za davanje stručnih savjeta. Engleska je na polju izgradnje uređaja za pročišćavanje otpadnih voda postigla vanredne rezultate.

Prilikom izgradnje raznih brana i uređaja za elektrane vodi se računa u Engleskoj da se omogući nesmetan prolaz ribama ispod brana kako bi se mriještenje specijalno plemenitih vrsta riba, salmonida, omogućilo na čitavom toku rijeke. U Plitorhyu, Škotska, izgrađena je brana i ispod nje prolaz za ribe, te ovaj objekat posjećuju i mnogi turisti, koji mogu posmatrati kretanje riba ispod brane.

1. Učesnici kongresa UICN na ekskurziji rijekom Dunajec u Poljskoj

U Sovjetskom Savezu donesena je poslije oktobarske revolucije odluka da se preduzmu mjere za zaštitu voda od zagađivanja. U 1923. i 1937. godini doneseni su zakonski propisi kojima se propisuje organizovanje sanitarne zaštite otvorenih i podzemnih izvorišta za snabdjevanje naselja vodom. Problem zaštite voda od zagađivanja dobio je opći državni značaj i to ne samo u sanitarnom nego još više u ekonomskom pogledu. Pored svih tih mjera došlo je do zagađivanja velikog broja vođenih tokova, tako npr. Volga, Ural i druge. U posljednjem petogodišnjem planu predviđen je iznos od milijardu rubalja za izgradnju uređaja za otpadne vode, te su se prilike u posljednje vrijeme vidno popravile.

Nakon ovih razmatranja o zaštiti voda u nekim zemljama Evrope, prišli bismo na pitanje zaštite u našoj zemlji, pa bismo se u prvom redu osvrnuli na prilike u NR Srbiji.

U Srbiji je važio zakon o vodama i njihovoj upotrebi iz 1878. godine i zakon o regulisanju i upotrebi vode iz 1905. god., a poslije su doneseni zakoni o vodama u Jugoslaviji iza prvog svjetskog rata. Nakon oslobođenja zagađivanje voda u Sr-

biji je uzelo znatne razmjere te su se nametale potrebe preduzimanja mjera za saniranje voda. Ispitivanja voda vrše Higijenski institut, Institut za vodoprivredu i Zavod za ribarsto NR Srbije. Dosada su ispitane vode od 66 industrijskih odnosno rudničkih preduzeća i njihovih recipijenata. Industrija je pretežno najrazvijenija u Vojvodini i tamo su opasnosti od zagađivanja najveće. Kanal Bezdan-Bečej, pored koga se nalaze 5 kudeljara, 2 šećerane, 1 kožara, 1 fabrika tekstila, 1 uljara i 1 pivara, bio je zagađen nizvodno od izliva upotrijebljenih voda iz fabrike ulja u Vrbasu. Upotrijebljene vode iz fabrika šećera u Crvenki i Vrbasu izlivaju se u melioracioni kanal Deltu, koji prima također i vode iz fabrika u Kuli. U kanalu Bezdan-Beč, nizvodno od izliva kanala Delte kada šećerane rade sva riba ugine.

Jezero Palić služi kao prijemnik za svu kanalsku vodu Subotice i za svih 5 industrijskih preduzeća koja se nalaze u tome mjestu (plinara, fabrika hemijskih proizvoda Zorka, fabrika konzervi voća i povrća, fabrika suhomesnatih proizvoda i fabrika skroba). Gradska kanalska voda i industrijske upotrijebljene vode izlivaju se u jezero potpuno neprečišćene.

Kanal Begej je naviše ispitivan, te je uzet 161 uzorak vode iz Begeja sa 3772 analize i 30 uzoraka upotrijebljenih voda iz pojedinih fabrika, sa 362 analize. U 1953. godini usljed otpadnih voda uginule su ribe svih vrsta: smuđevi, šarani, štuke i druge sitne ribe u velikom broju. Važno je napomenuti da Begej dolazi u velikoj mjeri zagađen već iz Rumunije usljed izliva upotrijebljenih industrijskih voda.

Sava i Dunav kod Beograda primaju upotrijebljene vode grada, ali se samopročišćavanjem ovaj uticaj do Grocke poništi. Radi opasnosti od zaraze 1956. godine zabranjeno je kupanje pored desnih obala Save i Dunava.

Borska rijeka prima otpadne vode iz flotacije Borskog rudnika i toliko je opterećena sedimentnim i suspendovanim materijama da se nikakav organski život ne može održati ne samo u njoj nego ni u njezinim recipijentima sve do Dunava.

Rijeka Nišava prima upotrijebljene vode iz fabrike gumenih proizvoda u Pirotu, rudnika Jelašnice, kanalizacije Niške Banje, glavnih kolektora kanalizacije grada Niša i fabrika duvana, kože, tekstila, hemijskih proizvoda i drugih u Nišu, te je zagađenje veoma raznoliko; ono se ogleda u mutnoći i mirisu voda, velikom broju klica i toksičnih materija.

Rijeka Kolubara kod Valjeva zagađena je u znatnoj mjeri. Gradske otpadne vode i industrijske upotrijebljene vode preduzeća Krušik ispuštaju se u vodotoke Valjeva bez ikakvog prethodnog prečišćavanja.

Rijeka Djetina kod Titovog Užica je preopterećena usljed uzimanja vode za industrijske potrebe i ispuštanja upotrijebljenih voda. Hidrocentrala u toku dana zaustavlja vodu dva do tri puta za vrijeme niskog vodostaja te koritom Djetine protiče samo potočić otpadnih voda od susjednih industrijskih preduzeća usljed čega je svaki akvatični život na toj dionici rijeke onemogućen.

NE Slovenija je donijela još u 1957. godini zakon o zaštiti voda. Na onovu toga zakona moraju sva preduzeća u roku od 10 godina načiniti uređaje za prečišćavanje voda. Na traženja Ribarskog društva, Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, Uprave za vodno gospodarstvo mogu se propisati i kraći termini za izgradnju uređaja za pročišćavanje voda ukoliko su iste štetne za ribe i plankton.

U prošloj 1958. godini bilo je 35 voda zagađeno, te je stradao plankton, ribe i riblji mlađ. Štete su procijenjene na osnovu bioloških i kemijskih analiza i uginuća riba, rakova i drugih.

Zagađene su bile među ostalim i ove vode:

1. Potok Paka ispuštanjem otpadnih voda Termoelektrane u Šoštanju; šteta je iznosila 60.000. dinara.

2. Potok Šćavnica pri Ljutomeru, od tvornice cipela u Ljutomeru; šteta 80.000 dinara.

3. Rijeka Krka u Novom Mjestu od tvornice Novoteks i drugih; šteta 1,000.000. dinara.

4. Potok Radeščica u Podturnu na Dolenjskom od preduzeća Destilacije; šteta 550.000 dinara.

5. Potok Pesnica kod Maribora od tvornice cipela u Št. Lenartu; šteta 1,000.000 dinara.

6. Rijeka Soča od Soških elektrana pri čišćenju akumulacijskih jezera; šteta 2,000.000 dinara.

7. Rijeka Reka kod Ilirske Bistrice od tvornice lesonit-ploča; šteta 300.000 dinara.

8. Rijeka Tržiška Bistrica od predionice u Tržiču i drugih; šteta 2,500.000 dinara.

9. Rijeka Sava od 5 tvornica u Kranju; šteta 1,750.000 dinara.

10. Potok Dravinja od tvornice oruđa Žreče, Štajerske; šteta 252.700 dinara.

11. Potok Bistrica u Slovenskoj Bistrici od tvornice Impol; šteta 120.000 dinara.

12. Rijeka Meža od Svinčeva rudnika u Mežici; šteta 2,000.000 dinara.

13. Rijeka Sora od tvornice celuloze i drugih Goričani; šteta 1,663.864 dinara.

14. Rijeka Ljubljanica od tvornice cipela na Vrhniki; šteta 400.000 dinara.

15. Rijeka Kamniška Bistrica od 5 tvornica; šteta 1,000.000 dinara.

16. Rijeka Selska Sora, potoci Boben u Trbovlju, Trboveljščica, raznih preduzeća; šteta od 2,784.426 dinara.

Ukupna šteta samo u 1958. godini iznaša 17,600.000 dinara.

U NR Hrvatskoj štete od zagađivanja su također veoma velike, jer se nalazi 50 velikih zagađivača voda koji izlivaju otpadne vode bez ikakvog prečišćavanja. Poslije Zagreba koji svojom kanalizacijom bakteriološki zagađuje Savu, industrija Siska (željezara, kudeljara, fabrika šešira) pojačava zagađivanje Save svojim otpadnim vodama. U Savu se ulijevaju otpadne vode Fabrike koža u Novoj Gradiški i Poznanovcu te Rafinerije nafte u Bosanskom Brodu. Industrija Vinkovaca je uništila ribe u Bosutu, a kombinat kože i gume u Borovu kao i industrija Vukovar, zagađuju Dunav ogromnim količinama otpadnih voda. Osječke fabrike sapuna i kože ulijevaju otpadne vode u Dravu, a kožara i druge industrije iz Karlovca, u Kupu.

Važno je napomenuti da Sava ulazi u NR Hrvatsku veoma zagađena nizvodno od Zidanog Mosta, Una donosi zagađenje drvne industrije zapadne Bosne, Vrbas iz Banja-Luke, Bosna iz centralne Bosne itd. Niz manjih pritoka Save i Drave također su u teškom stanju npr. Krapinčica, Kupa, Orljava i Bosut, pa Bednja i Karašica, zatim Rječina na teritoriju Rijeke itd.

Iz dnevne štampe vidi se da je u 1957. godini došlo do velikog trovanja i masovnog uništavanja riba u rijekama Zelini i Lonji: ogromne količine ribe ljudi su izvlačili za gnojišta. Riba je otrovana namakanjem konoplje u tekućim vodama. Podnesene su prijave o trovanju velikih količina ribe u rijekama Bednji, Česmi, Ilovi, Pakri, pa i u pastrvskoj rijeci Slunjčici. Traže se općenito oštrije mjere protiv prekršitelja jer postoje odredbe o načinu namakanja lana i konoplje u vodama. Tvornica špirita u Požegi pustila je u dva navrata otrovne otpadne vode u Orljavu, čime su potrovane velike količine ribe. Voćni i lozni rasadnik Plješivica pustio je u rječicu Reku otpadne vode kemikalija za prskanje voćaka. Tvornica špirita u Kerestincu pustila je svojim kanalom otpadne vode koje su dospjele u savske rukave Ježdovac pa su potrovane znatne količine riba.

Kako se u Sloveniji iz Trbovlja baca u Savu znatna količina šljake i pepela, to se razmatra mogućnost proizvodnje cigle od ovog materijala, te bi Sava trebalo nakon toga da bude relativno čista kod Zagreba.

Isto tako Una od Bosanskog Novog teče sve crnja radi ispuštanja kemikalija industrije celuloze u Prijedoru. Ove kemikalije uništavaju velike količine ribe u Sani i Uni, a kako Una protječe i kroz Hrvatsku, postavlja se pitanje izgradnje filtera da bi se bogatstva Une spasila.

U Sisku je održan sastanak predstavnika naučnih institucija, NO Kotara, sportskih organizacija i poduzeća Sisačke Rafinerije nafte, na kome se raspravljalo kako da se spriječi uništavanje ribe i zagađivanje voda iz Rafinerije, koje se ispuštaju u Kupu. Naglasilo se je da nije u pitanju samo uništavanje riba, nego da zagađena voda ugrožava zdravlje ljudi, a osobito stoke. Voda zagađena otrovnim kemijskim sastojcima nanosi štetu zemljištu i poljoprivrednim kulturama. Zato je potrebno preduzeti odlučne mjere da se izgrade naprave za prečišćavanje otpadnih voda.

U Crnoj Gori posebno težak slučaj predstavlja rijeka Gračanica u Nikšićkom polju, u čije korito (ljeti je duže vremena potpuno suho) željezara u Nikšiću izliva svoje neprečišćene otpadne vode, zasićene fenolom i drugim materijalima. Prijeti opasnost da procjeđivanjem kroz karstni teren u podzemlju zagadi sve vode u Nikšićkom polju.

Usljed podizana industrije u najnovije vrijeme stvaraju se problemi otpadnih voda jer se pojavljuju posljedice od zagađivanja rijeka. Od 12 zagađivača, najveći je željezara u Nikšiću, čije fenolne vode s velikom koncentracijom zagađuju korito Gračanice, a poniranjem Zete u kraški teren, ugrožavaju se izvori, čija voda služi za piće radnicima preduzeća. Isto tako je od značaja rudnik olova, cinka i arsena u Čehotini, pored rijeke Rudice, pritoke Tare, čije otpadne vode zagađuju Čehotinu na znatnoj dužini.

U NR Makedoniji ima preko 20 industrijskih zagađivača voda. Rijeka Vardar se zagađuje otpadnim vodama poslije pranja hromovih ruda kod Skoplja, od fabrike alkaloida, kože, tutkala, tekstila, piva i dr. U Zletovačku rijeku kod Zletova ulaze vode od pranja olovne rude iz rudnika olova i cinka pa su u ovoj rijeci sve do Bregalnice ribe uništene.

Stanje u Bosni i Hercegovini vjerojatno je najteže, jer se brzom izgradnjom industrije i energetskih postrojenja od oslobođenja do danas vanredno povećala potrošnja vode, a s tim u vezi pojavilo se u veoma oštroj formi i pitanje otpadnih voda. Do oslobođenja u BiH je bio mali broj industrijskih objekata, a i ti su bili sa malim kapacitetom, kao što je solana u Kreki, tvornica sode u Lukavcu, željezara u Zenici i Varešu, tkaonica u Derventi, Elektrobosna u Jajcu. Poslije 1945. godine podignut je čitav niz velikih tvornica i povećani su kapaciteti postojećih objekata. Podignute su 2 nove koksare, 2 tvornice celuloze, 1 nova željezara, tvornica azotnih jedinjenja, 2 tvornice lesonita, 3 tvornice kože itd. Većina tvornica podignuta je pored rijeka, kao i nekoliko

2. Kaskade i slapovi na utoku Bune u Neretvu

mokrih seperacija uglja Kakanj, Kreka, Banovići i Breza, jer je voda u velikim količinama potrebna kao energetski izvor a i u samom tehnološkom procesu.

U odnosu na proticanje površinskih tokova, nema u BiH tako velikih gradova čije bi otpadne vode ozbiljno ugrozile biocenozu voda.

Industrija je izgrađena u slivu rijeke Bosne, Spreče i Usore, a ovdje se nalaze i mokre separacije uglja, te su u tim područjima i najveća zagađenja voda.

Naročito je teško stanje na području tuzlanskog bazena, te je NOS sazvao u 1958. godini čitav niz stručnjaka, koji su komisijski pregledali objekte na terenu i donijeli zaključke o budućim mjerama zaštite.

Doskora ovaj problem nije bio tako težak i oštar. Rijeku Spreču su zagađivale otpadne vode fabrike sode i koksare u Lukavcu, te otpadne vode nanesene pritokom Jalom. Međutim, puštanjem u pogon seperacije rudnika uglja »Tito«— Banovići, situacija na rijeci Spreči se naglo pogoršala. Od ranije zagađenog toka, tj. od Lukavca pa uzvodno do Živinica i dalje rijekom Oskovom do Banovića, tekuća voda je postala neupotrebljiva za ribarstvo, kupanje, napajanje stoke i za industrijske svrhe. Konstatovana je višestruka šteta, koja se vidi naročito u sljedećem:

1. Rijeka Spreča na dužini od oko 12 km i njena pritoka Oskova u dužini od oko 14 km, postaju nepodesne zbog smanjenja kisika za floru i faunu. Bogato područje kvalitetne ribe i rakova uništava se.

2. Jedino veće izletište Tuzle, odmaralište Kiseljak ostaje bez prirodne vode za kupanje i time skoro u cjelosti gubi turistički značaj.

3. Okolno stanovništvo ostalo je bez dovoljnih količina vode za poljoprivredu i za kućanstvo.

4. Eksploatacija kvalitetnog šljunka iz korita Spreče mora se obustaviti, jer se šljunak zagađuje ugljem i ugljenom prašinom, koja ga čini neupotrebljivim za građenje. Ovaj se problem naročito osjeća u Gračanici gdje u šljunkari u Spreči radi oko 200 radnika.

5. Crpni bunari fabrike sode i koksare, iz kojih se ova preduzeća dijelom snabdijevaju industrijskom vodom, postaju manje izdašni. Konstatovano je da ugljena prašina iz vodotoka Spreče zatvara šupljine u vodonosnom sloju i time sprečava dotok vode u bunare, jer se ti bunari podzemno snabdijevaju vodom iz Spreče.

6. Fabrika sode Lukavac koristi 80% riječne vode iz Spreče, pa joj se u rashladnim elementima stvara u vrlo kratkom vremenu talog mulja koji vrši izolaciju i time onemogućuje hlađenje. To prema izjavi ovog preduzeća predstavlja toliku opasnost da u toku ljeta može doći do obustave rada u fabrici.

7. Rijeka Spreča sa protokom u najmanjem vodostaju od 1.500 l sek. je jedini izvor industrijske vode za potrebe industrije u Lukavcu, Ta količina vode je već sada kritična za ovu industriju zbog čega se pristupilo pripremama za izgradnju akumulacionog bazena na rijeci Spreči. Pomoću toga bazena osigurala bi se minimalna protoka od 6,5 m^3/sek. i time zadovoljila industriju sa vodom i u perspektivi, zatim bi se mogle razblažiti otpadne vode ove industrije i osigurati voda za natapanje poljoprivrednog zemljišta. Novonastalom situacijom sa puštanjem u pogon separacije i ovaj bazen će trpjeti. štetu.

U ovoj situaciji industrija često sama sebe guši, jer zagađene vode onemogućavaju lociranje novih industrijskih objekata. Fabrika u Maglaju ima poteškoće sa vodom iz Bosne koja dolazi zagađena iz Zenice. Voda iz rijeke Bosne u Zavidovićima, gdje se iskorištava za napajanje kotlova preduzeća »Krivaja« sadrži 10—12 mg kaloidalnog mulja, koji se taloži u parnim kotlovima. To dovodi do slabog korištenja toplinskog efekta (smanjenje do 60%), te se kazani moraju svako tri do šest mjeseci da čiste. Dolazi do pada proizvodnje i velikih materijalnih gubitaka jer u takvoj situaciji pogonski kotao se stavlja van pogona od 10—15 dana.

Često je ugroženo i ljudsko zdravlje jer kupanje i pranje postaje nemoguće radi opasnosti infekcija i zbog neprijatnog mirisa zagađene vode.

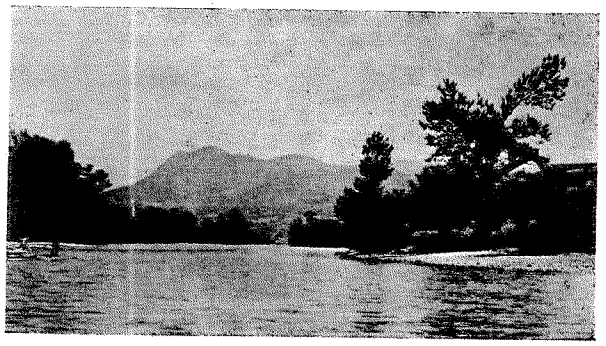

3. Pejsaži na Drini.

4 Kaskade i brzaci na Plivi

Stanovništvo je prisiljeno da pije zagađenu vodu jer druge nema. Ovakva voda podzemnim putem prodire i u bunare.

U tuzlanskom bazenu nastaju štete od otpadnih voda i od solana u Simin-Hanu i Kreki, industrije špirita i kvasca u Kreki, te od gradske kanalizacije.

Na području sreza Sarajevo ugrožene su mnoge rijeke i potoci usljed puštanja otpadnih voda. Ovdje ću navesti samo neke: Bosna kod Ilijaša, Stavnja kod Breze i Vareša, Željeznica kod Hrasnice, Miljacka kod Sarajeva i Ali-pašina mosta, te potoci Vogošća i Bioča kod Tarčina. Samo neka preduzeća ću navesti čije otpadne vode čine velike štete upuštanjem u recipijente: To su Tvornica šper-ploča »Bosanka« — Blažuj, čije otpadne vode teku u Zujevinu, Preduzeća Tito Vogošća u potok Vogošću, Željezare Ilijaš u Bosnu, Kožare Visoko u Bosnu, Rudnika i željezare — Vareš i Rudnika uglja Breza, Rudnik i mlinovi barita Tarčin i Kreševo u Bijelu rijeku, Tvornice žice i eksera — Sarajevo u Miljacku, Tvornice ćilima u Miljacku. Najveću degradaciju vode pretrpi direktno rijeka Miljacka od gradske kanalizacije Sarajeva.

Usljed upuštanja otpadnih voda gubi se značajan faktor turizma i privlačnosti BiH. Do skoro lijepe doline Bosne, Sane, Spreče, Stavnje i drugih rijeka sada su unakažene uvijek mutnim i prljavim otpacima industrije, koji ne samo da mijenjaju izgled vode nego uništavaju samoniklu

I Drina, jedna od najljepših rijeka Evrope, počevši od azotare kod Goražda nizvodno, postepeno ali sigurno mijenja svoj izgled i gubi privlačnost koju je do juče imala.

Po bogatstvu ribom, a naročito plemenitim vrstama (pastrva, lipljen, mladica), BiH je poznata u čitavom svijetu. Riblji fond je u stalnom opadanju i situacija se naglo pogoršava stalnim masovnim trovanjem riba otpadnim vodama industrije. Koksara iz Lukavca samo jednim trovanjem uništila je ribe u vrijednosti od preko 10 miliona dinara. I trovanja u 1957 (Fabrika natron-papira u Maglaju, koksara i fabrika sode na Spreči, Destilacija drva na Usori, fabrika celuloze na Sani) i ponovno trovanje od Fabrike natron-papira na Bosni nanijela su zajednici višemilionske štete.

I kada ne dolazi direktno do trovanja ribe otpadne vode industrije degenarišu dno rijeke i postepeno ili sigurno uništavaju u vodi sve ono što omogućava život riba. Već dolazi do masovnih migriranja manje vrijednih vrsta riba u području gdje su do sada obitavale samo plemenite vrste. I na ovaj način ribarstvo trpi ogromne štete.

Ukratko bih se osvrnuo na zakonodavstvo o zaštiti voda nekih zemalja, kao i na naš prednacrt Zakona o vodama.

U 1955. godini donijela je Švicarska svoj savezni zakon o zaštiti voda od onečišćavanja, pa prema tome zakonu pod zaštitu zakona potpadaju površinske i podzemne, prirodne i vještačke, javne i privatne vode. Prvenstveno se propisuju mjere protiv onečišćavanja ili drugog škodljivog oštećivanja površinskih i podzemnih voda, koje su potrebne za zaštitu zdravlja čovjeka i životinja, a zatim i za sve druge potrebe. Otpadne vode se mogu upuštati u tekuće vode samo po preduzetim mjerama filtriranja i ostalim zaštitnim mjerama, po posebnom odobrenju Kantona. Za postavljanje naprava za prečišćavanje otpdanih voda određuju se rokovi. Saradnjom sa susjednim državama nastoji se riješiti pitanje otpadnih voda. Propisane su mjere kontrole nad otpadnim vodama. Kaznene odredbe propisuju kazne od 5.000—20.000 franaka za prestupe protiv ovoga zakona.

I Čehoslovačka je donijela svoj zakon o vodoprivredi u 1955. godini, te se u čl. 1 navodi »sve površinske i podzemne vode služe za osiguranje gospodarskih i drugih društvenih potreba«.

U čl. 2 se navodi da se sa površinskim i podzemnim vodama treba planski gospodariti sa sredstvima i načelima tehnički i ekonomski najpodesnijim, da se ima održati ravnoteža kapaciteta vodnih izvora i potrošnje vode i da se očuva odgovarajući stepen čistoće vode. Sa svima vodama mora se planski gospodariti, što propisuje državni vodoprivredni plan. Na osnovu toga plana vrši se raspodjela vode, te se u slučaju pomanjkanja vode mora obustaviti korištenje vode. Naročito se ima provesti princip racionalnosti kod korištenja voda, naročito prilikom njene ponovne upotrebe. Voda mora u tome slučaju da bude dobro pročišćena, te da se iskoriste kvalitetne tvari sadržane u otpadnim vodama. Specijalno poglavlje govori o zaštiti voda, te se propisuje tako postupanje da vode sačuvaju koliko god je moguće prirodno stanje. Propisuje se zaštita protiv štetnih djelovanja posebnih vrsta voda, zaštita vodnih energija, zaštita ribarstva i drugo.

Kako je naprijed istaknuto u 1957. godini donesen je u Sloveniji zakon o zaštiti voda, te se po tome zakonu smatraju atmosferske površinske i podzemne vode kao i priobalsko more. Propisuje se naročito poslovnik za rukovanje i izdržavanje naprava za čišćenje voda, kao i svi podaci o građevnom i tehničkom ustrojstvu naprava. Sa svima vodama mora se gospodariti na osnovu odobrene vodogospodarske dozvole.

U 1957. godini izrađen je prednacrt našeg osnovnog zakona o vodama koji sadrži 12 poglavlja. U čl. 1 i 2 se navodi da su sve vode na teritoriju naše zemlje u društvenoj svojini, te da vodama upravljaju društveni organi određeni posebnim propisima (vodoprivredni organi). Član 4 propisuje iskorišćavanje voda na osnovu vodoprivredne osnove, a čl. 5 veli da »vode, kao dobro od interesa za cijelu narodnu zajednicu, nalaze se pod zaštitom države«. Naročito poglavlje »Zaštita voda« tretira pitanje zaštite protiv štetnog mijenjanja hemijskog ili fizičkog sastava vode ili da se očuvaju korisna biološka svojstva vode, te se navode sve mjere za zaštitu od otpadnih voda.

U obrazloženju zakona se navodi da količine voda sa kojima raspolaže naša zemlja predstavljaju dragocjeno bogatstvo od osobitog interesa za privredu naše zemlje i njen daljnji razvoj. Kako, međutim, sve te količine voda nisu neiscrpne, a potrebe privrede su velike, nameće se imerativ pravilnog gazdovanja vodama.

Naročito se ističe činjenica da sliv jednog vodotoka predstavlja u hidrološkom pogledu jedinstvenu cjelinu i kao takva ona se mora posmatrati imajući u vidu jedinstvo režima voda. Svaka izgradnja ma kakvog objekta na gornjem dijelu sliva uslovljava promjenu režima na čitavom vodotoku. S druge strane na jednom slivnom području pojavljuju se nekoliko interesenata sa ciljem korišćenja voda, odbrane od voda ili zaštite voda. Novi zakon morao bi da odgovori slijedećim zadacima:

5. Vodopadi i kaskade na Rijeci kod Stupara

— da odredi pravnu osnovu vode u skladu sa društvenim promjenama, stavljajući je u plansku službu privrede i ljudi;

— da reguliše u najvećoj mogućoj mjeri sve načine iskorišćavanja voda sa tehničke, pravne, privredne, komunalne, i socijalne strane;

— da dosljedno i planski sprečava i uklanja svako eventualno štetno dejstvo vode regulisanjem odbrane od voda;

— da reguliše zaštitu voda u skladu sa potrebama privrede i narodnog zdravlja.

I najzad objavljen je u 1961. godini Nacrt Zakona o zaštiti voda u Bosni i Hercegovini, kojim je razrađena problematika voda i data sistematska građa po slijedećim glavama.

I. Opšte odredbe;
II. Način zaštite i korištenja voda;
III. Vodoprivredna osnova, saglasnost i dozvola;
IV. Ovlaštenja i dužnosti u vezi sa zaštitom, uređenjem i održavanjem voda;
V. Katastar i registar voda;
VI. Nadzor;
VII. Kaznene odredbe i
VIII. Prelazne i završne odredbe.

Kako je za donošenje ovog Zakona vanredno zainteresovana i služba zaštite prirode zbog njegovog ogromnog značaja za BiH, to bismo se ukratko osvrnuli na neke najznačajnije karakteristike.

Član I ističe da su »sve vode, vodotoci i priobalna zemljišta u NR BiH zbog naročitog značaja za privredu, zdravlje, klimatske prilike i životni standard, pod posebnom zaštitom te se mogu koristiti samo u skladu sa odredbama ovog zakona«. Ova je odredba veoma značajna jer se prvi put kod nas stavljaju vode pod zaštitu te je njihovo korištenje strogo vezano na određene propise.

Zadnji stav ovog članka navodi da se »odredbe ovog zakona ne odnose na ona pitanja koja su u pogledu voda, vodotoka, i priobalnog zemljišta regulisana posebnim propisima«. Ove odredbe pored ostalih zainteresovanih odnosi se i na objekte zaštite prirode kao što su strogi i upravljani rezervati, te nacionalni parkovi i razni specijalni rezervati, gdje će režim upravljanja često biti mnogo stroži prema karakteru samog zaštićenog objekta. Npr. prema značaju Hutovog blata kao ornitofaunističkog rezervata režim uprave će se znatno razlikovati u strogo zaštićenoj zoni, koja je određena samo za potpuni mir i liježenja ptica, od ostalog područja, gdje će biti dozvoljen i ribolov i lov pernate divljači.

Na osnovu ovog Zakona vodama se smatraju atmosferske, površinske i podzemne vode, vodotoci su korita sa vodom, koja njima protiče, a priobalnim zemljištem se smatraju nasipi, obale, povremeno plavljena napuštena korita i rukavci, neodređena riječna ostrva inundacije unutar nasipa.

Prema Zakonu cilj zaštite je da se očuva biološki, hemijski i fizički sastav voda kao i da se spriječi zagađivanje i pogoršavanje prirodnog režima voda u koritu i na priobalnom zemljištu. Da bi se voda planski koristila potrebno je izraditi vodoprivredne osnove, a za zahvate kojima se utiče na režim voda traži se vodoprivredna saglasnost odnosno dozvola. Zabranjuje se svaki zahvat kojim se mijenja režim površinskih ili podzemnih voda ukoliko bi time bila ugrožena poljoprivredna proizvodnja, snabdjevanje vodom, mineralna, termalna i ljekovita vrela ili stabilnost objekata. Naročito je zabranjeno mijenjanje prirodnog svojstva vode (zagađivanje) povremenim ili stalnim ispuštanjem otpadnih voda, čvrstih, gasovitih i radioaktivnih materija u površinske ili podzemne vode ili na mjesta odakle bi mogle dospjeti u vode.

Otpadne vode mogu se upuštati u vodotoke samo nakon prečišćavanja, te su privredne i druge organizacije koje u procesu zagađuju vodu dužne da izgrade uređaje za prečišćavanje voda. Radi zaštite izvora za snabdijevanje vodom, kao i za zaštitu termalnih, mineralnih i ljekovitih izvora odrediće se zaštitne zone.

Među ostalim Zakon predviđa da se vode mogu koristiti za potrebe građana, naselja i industrije, za poljoprivredu, za ribarenje, za zdravstvene potrebe i za turizam, sport, rekreaciju i druge potrebe.

Zakon propisuje da »zaštita voda i zaštita, uređenje i održavanje vodotoka i priobalnog zemljišta u društvenoj svojini spada u nadležnost opštinskog narodnog odbora«, koji ovo pravo i dužnost može povjeriti posebnoj privrednoj organizaciji ili ustanovi koje su osposobljene za ove poslove.

Katastar voda, koji se uvodi na osnovu Zakona, sadržavaće podatke o kvalitetu, količini, protoku, dužini toka, veličini područja na koje se voda prostire, i služiće za izradu vodoprivrednih osnova. Registar voda imaće podatke o svim izdatim vodoprivrednim saglasnostima i dozvolama kao i o drugim raznim promjenama nastalim zahvatima na vodi.

Predviđa se nadzor nad izvršavanjem svih odredbi Zakona o iskorišćavanju voda, uređenju korita, zaštiti voda, od zagađivanja, te izgradnji, upotrebi i održavanju vodoprivrednih objekata.

U kaznenim odredbama se predviđaju stroge novčane kazne, od 100.000 do 5,000.000 dinara, za razne štetne zahvate kao i za neizvršenje propisanih mjera za zaštitu voda.

U prelaznim odredbama su veoma značajne odredbe da će se sve izdate vodoprivredne dozvole i saglasnosti morati saglasiti sa odredbama Zakona u roku od 6 mjeseci. I na koncu određuje

6. Kaskade na rječici Jaglenici više Novog Travnika

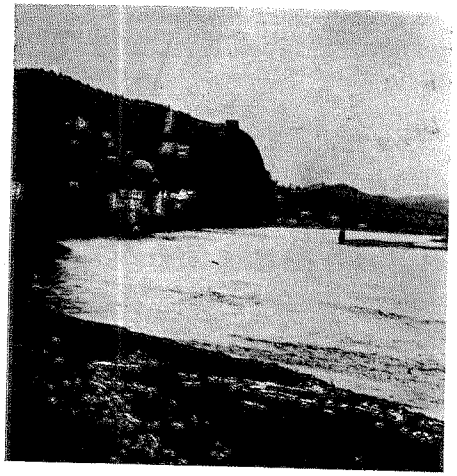

7. Rijeka Bosna kod Maglaja

se rok od 7 godina za izgradnju uređaja za pročišćavanje voda na postojećim objektima koji ispuštaju otpadne vode i druge štetne materije.

Iz čitavog dosadašnjeg izlaganja jasno je od kolikog je značaja pitanje općenito zaštite vode u našoj zemlji, te je potrebno da i zavodi za zaštitu najuže sarađuju sa svima zainteresovanim na pravilnom rješavanju ovog problema. Smatram da bi se ubuduće specijalno sa stanovišta zaštite prirode trebalo inzistirati na sljedećem:

1. Kako sve količine voda u našoj zemlji nisu neiscrpne, uprkos velikom bogatstvu u vodama, potrebno je da cjelokupna zaštita prirode povede najintenzivniju borbu za zaštitu voda, u smislu osnovnog principa da se svi prirodni izvori moraju najracionalnije iskorišćavati u interesu zajednice;

2. Povesti opću borbu za održavanje čistoće površinskih, podzemnih i drugih voda te ne dozvoliti nikakvo uništenje, oštećenje i razaranje prirodnih izvora i voda, gdje god je to moguće;

3. posebnu pažnju posvetiti održavanju i njegovanju prirodnih pejsaža i krajolika sa svima vodotocima u njima;

4. obzirom na teško stanje usljed zagađenja mnogih voda i usljed toga opasnosti za zdravlje naroda, a, s druge strane, zbog ogromnih potreba za vodom, nameće se potreba što hitnijeg donošenja zakona o vodama, i u ostalim republikama gdje to do sada nije izvršeno a služba zaštite prirode u pojedinim republikama mora posebnu pažnju posvetiti radu na donošenju zakona;

5. da bi se što uspješnije riješili mnogobrojni i kompleksni zadaci na zaštiti voda i uopće sva pitanja u vezi sa vodama, potrebno je odmah osnovati društvo za zaštitu vode u našoj zemlji, kome treba da pruže svu moralnu i materijalnu pomoć svi zainteresovani.

Ne može biti nikakve sumnje da će se proglašavanjem ovog Zakona u svim republikama znatno unaprediti ovo pitanje u smislu zaštite vode. Međutim, danas se događaju još uvijek znatne štete na mnogim vodotocima, a često na zaštićenim objektima prirode kao što su razni sedreni dijelovi na vodopadima, kaskadama, sedrenim pećinama, gdje će radi specifičnosti objekata biti potrebno provesti posebni režim voda. Služba zaštite prirode na osnovu Zakona moraće propisati posebne mjere zaštite vode na ovakvim zaštićenim objektima. Na zaštiti ovakvih objekata biće potrebno još mnogo uraditi, i to prvenstveno agitacijom i propagandom djelovati na kulturnu svijest svih članova društvene zajednice. Općenito na jednom ovako važnom zadatku zaštite voda, pored Zakona i zakonskih propisa, biće potrebno mnogo zalaganja raznih društvenih organizacija, štampe, radija, televizije i ostalih. I kod nas će biti potrebno da se osnuju razna društva za zaštitu voda sa svima svojim sekcijama, kao samostalna ili u sastavu budućeg društva za zaštitu prirode, jer je jedno od najvažnijih područja savremenog djelovanja na zaštiti prirode, sama zaštita voda, koje su danas najviše ugrožene sa raznih strana.

Pitanje zaštite voda, odnosno poboljšanje vodnog režima, nije moguće rješavati samo u pojedinim područjima, nego kao što se mora ovo pitanje zaštite rješavati za čitav sliv vodotoka, tako ga je potrebno razmatrati za cijelu zemlju. Dosada je i Makedonija pored Slovenije donijela svoj Zakon o zaštiti voda, u Hrvatskoj se on nalazi u završnoj fazi pa je potrebno da i ostale naše republike što prije donesu svoje zakone o zaštiti vode. Nigdje nije potrebno toliko koordinacije i saradnje kao u rješavanju ovog važnog pitanja za čitavu zajednicu.

LITERATURA:

1. Kardoš Nikola: Uticaj industrijskih otpadnih voda na biocenozu recipienta u NR BiH, Institut za ribarstvo NR BiH, Sarajevo, 1959.

2. Hansjerg Schassman: Uzroci, posljedice i suzbijanje onečišćavanja voda. Schweizer Naturschutz 1957.

3. Tortmann Heinrich: Štetni uticaji industrijskog razvitka. Natur und Landschaft 1957.

4. Engelhardt Wolgang: Naturschutz, München 1954.

5. G. M. Milionske štete od zagađenih voda, novinski članak u Oslobođenju.

6. Ržehak Viktor: Onečišćavanje voda u FNRJ, referat održan na V. redovitom međurepubličkom savjetovanju o zaštiti prirode u Zagrebu 1959.

PROTECTION DES COURS D'EAU NATURELS CONTRE LES SALETÉS INDUSTRIELLES

Le travail à la protection hydrologique est compté parmi les activités les plus importantes de la protection de la nature, de sorte que de nos jours, dans notre pays aussi, on prête une grande attention à la protection des eaux contre toutes souillures et divers autres agissements nuisibles. Autrefois, l'eau ne fut pas un problème, dans notre pays non plus, mais, avec progrés de l'industrie yougoslave, l'eau y est devenue un important problème à résoudre. L'auteur expose le problème de l'eau dans le monde où, par suite de l'accroissement de la population et de l'immense développement de l'industrie, de fortes souillures de l'eau eurent lieu et qui amenèrent, en conséquence, une perturbation dans l'approvisionnement d'eau des gens, du bétail, de l'économie. On cite des données sur l'immense consommation de l'eau dans l'agriculture, les industries électrique et minière, dans d'autres branches de l'économie, ainsi que sur la consommation accrue de l'eau par les gens à cause du progrès de culture et de civilisation.

L'exemple frappant dans la question de l'approvisionnement d'eau nous est présenté par l'Allemagne où se développe une industrie gigantesque qui, avec d'autres facteurs, a eu comme conséquance une diminution des réserves d'eau. Ainsi de graves dégats ont eu lieu après la coupe des bois, le dessèchement et l'amélioration des marais, le redressement des lits de rivières et d'autres interventions bonifiantes. Particulièrement grave est l'état sur le Rhin, mais ces derniers temps on fait des efforts pour protéger ce grand fleuve autant que possible, de sorte que tout dernièrement on a eu des résultats remarquables dans la solution positive de cette question.

Dans d'autres pays aussi ces problèmes se posent sous une forme aiguë. Ainsi en Suisse, près des grands lacs, une forte souillure de l'eau est provenue de la création des grandes villes et des localités. Là aussi, ces derniers temps, d'importantes démarches sont entreprises en vue de résoudre cette question. L'Autriche, l'Angleterre, l'Union Soviétique et autres pays ont promulgué leurs lois pour la protection des eaux. Les mesures de protection des eaux y sont appliquées avec toute sévérité.

Dans notre pays, la Serbie n'a pas encore promulgué sa loi sur la protection des eaux, mais, après certaines modifications et ajoutages, cette question est entrée dans sa phase finale et la loi sera bientôt publiée. Une industrie très développée de la Voivodine, autour des grands fleures du Danube, de la Tisze, puis autour de la Save, de la Nišava, de la Kolubara et de la Djetinja — a causé une grave altération de ces rivières où bien souvent une grande partie du monde animal est pleinement anéantie.

En Slovénie il y a eu de graves détériorations de beaucoup de grandes et petites rivières, ruisseaux et d'autres cours d'eau de sorte que dans de telles circonstances s'imposait la promulgation urgente d'une loi sur la protection des eaux. Déjà en l'année 1957 on a promulgué une loi, selon laquelle toutes les entreprises bénéficiaires d'eau sont obligées de faire des appareils d'épuration des eaux, dans le délai de 10 années.

En Croatie, les dégâts causés par la souillure des eaux sont très considérables étant donné qu'il y a 50 grands souilleurs d'eau qui déversent leurs eaux de déchet sans aucune épuration. La Save vient de Slovénie déjà salie dans une grande mesure, puis de nombreuses fabriques en aggravent plus encore ce mauvais état par l'action de déverser leurs eaux de déchet. Bien salis sont aussi la Drave, Bosut et autres cours d'eau plus ou moins grands. Une loi la protection des eaux est dans sa phase finale, de sorte que l'on peut s'attendre à sa promulgation jusqu' à la fin de l'aunée 1961.

La rivière de la Gračanica de Monténégro représente un grave problème, parce que les eaux salies de la ferronnerie de Nikšić s'y déversent et que le lit, durant l'été, en est desséché, sans eau la plupart du temps. Ces derniers temps sont aussi salies la Čehotina, la Zeta, la Rudice et certaines autres rivières.

En Macédonie il y a plus de 20 souilleurs d'eau. Particulièrement grave est l'état du fleuve de Vardar, puis de la rivière Zletovačka et d'autres encore. La Macédoine a promulgué en 1959 sa loi sur la protection des eaux et les ordonnances en sont très sévères.

Par suite du grand développement industriel, en Bosnie et Herzégovine est particulièrement grave l'átat des rivières de la Bosna, de la Stavnja et de la Spreča. Certaines autres rivières, — telles que la Drina, la Sana, la Una, — sont également menacées en partie par les eaux de déchet les mesures de protection sont déjà entreprises. La nouvelle loi sur la protection des eaux qui est promulguée met toutes les eaux, tous les cours d'eau et les terrains riverains de Bosnie et Herzégovine sous la protection de l'État e ton ne pourra s'en servir que conformément à la loi. Le terme de 7 années est fixé en vue de l'installa-

tion des appareils pour l'épuration des eaux de déchet, ce qui aura sans doute beaucoup favorisé la solution du problème.

L'auteur estime qu'il est indispensable de faire promulguer d'urgence une loi sur la protection des eaux là où cela n'est pas déjà fait, mais surtout de faire développer, dans les messes populaires, la conscience sur la nécessité de protéger les eaux. Dans ce but il est très nécessaire de fonder le plus tôt possible des sociétés pour la protection des eaux, qui contribueraient efficacement à la solution judicieuse de cette importante question.

NEED FOR PROTECTING NATURAL WATERS FROM CONTAMINATION

In our country we pay great attention to protect waters from contamination of all kinds. Earlier it was not such a situation (but due to the industrial development and growth it became acute problem.) At first the author writes about that problem in the world where it is the same case as with us. Regular water supply was quite disturbed by contamination of all kinds. He writes about agriculture and other branches of economy and about increased consumption of water due to our culture and civilization.

Drastic case of this kind is Germany, which has gigantic industry and so all water reserves are rather spent. Besides industry, disafforestation, melioration and other similar measures brought on poverty of water. Extremely hard situation is in the region of the river Rhine. Lately many efforts have been done in order to protect beautiful and large river. So there are many positive results.

It is not only the case with Germany; it is the same and very serious problem in other countries. In Switzerland large human cities and settlements situated by large lakes brought on extremely serious and hard contramination of waters. So it is in Austria, England, Russia as well. They have their laws for water protection which must be carried out very strictly.

In our country only Serbia has not this law, but it is in its last phase, and after some changes and complements, we can expect it very soon. Developed industry in the rich regions of Vojvodina and about large riverst the Danube, Tisa, the Save, Nišava, Kolubara and Detina is the cause of great and bad contamination. Due to it great deal of life in these rivers is quite ruined.

It was the same case in Slovenia as well. So the law to protect all kinds of waters had to be proclaimed. Already in 1957 this law come into force and so all working companies and industrial enterprises were obliged to provide themselves or to make apparatus for water purification in the next ten years.

Croatia has acute problems of this kind. Fifty large enterprises contaminate waters. The river Save is rather contaminated and dirty even in Slovenia, so in Croatia many factories make this situation even worse. The rivers Drava, Bosut and other rivulets and streams are in the same situation. The law is in its final phase, so we are expecting to see it till the end of 1961.

The river Gračanica in Montenegro is a hard and very serious problem, for contaminated waters from large iron works at Nikšić pour into it, while its bed in summer is quite dry. The same case is with the rivers Čehotina, Zetica, Rudica and others.

In Macedonia there are twenty contaminators. Extremely serious situation is with the river Vardar, then the Zletovo and others. In 1959 Macedonia proclaimed its law, whose orders are very strict.

In Bosnia and Herzegovine the situation is very acute due to its great industrial development. It is the case with the rivers Bosnia, Stavnja and Spreča. The rivers Drina, Sana and Una are partly contaminated So on the whole, measures to protect them are undertaken. New law puts all waters and their near-by grounds under the state protection. Only the law can permit their use. All enterprizes and companies must provide apparatus for purification in the next seven years.

The author considers this a very important thing. He recommends the laws to be proclaimed everywhere and to found Society for water protection which will help to find the right way for this acute and serious problem.

SMAIL TIHIĆ

NEKA PITANJA I PROBLEMI ZAŠTITE TEKUĆIH VODA U BOSNI I HERCEGOVINI

Rijetko koja zemlja u svijetu ima tako razuđenu i bogatu mrežu tekućih voda kao Jugoslavija. To je već odavno poznato, kao što je i poznata činjenica da Bosna i Hercegovina u tom pogledu zauzimaju jedno od prvih mjesta. Planinski njeni brzaci, hiroviti i bistri, silno huče krčeći puteve svom daljem toku, da bi dole, u ravnici, utonuli u tokove nešto mirnijih vodenih masa. Te naše vode, nemirne a mile, izdašni i zahvalni izvori života, protiču brzinom strijele kroz divan i pitoreskan pejzaž budeći u nama romantična raspoloženja i sjećanja na slavnu prošlost ove zemlje. Zbog tih rijeka — bogatih najljepših vrstama pastrve, lipljana, mladice... narodi su ratove vodili, momci pjesme pjevali, umjetnici tražili nadahnuća za svoj stvaralački rad...

Unazad nekoliko godina situacija se umnogome izmijenila. Čitav niz rijeka izgubio je svoj raniji prirodni izgled, svoju izvornu ljepotu, svoju boju. Njihov sastav nije više tako čist. Vode su zamućene, a neke od njih pretvorene u kaljuge, trome i lijene, otrovne i puste.

Poslijeratna industrijska izgradnja zemlje stavila je problem zaštite tekućih voda u prvi plan brige društvene zajednice. Industrijske otpadne vode, koje u svom sastavu sadrže brojne hemijske, često veoma toksične sastojke, opasno ugrožavaju svaki život u vodi. Štetne su za ljude, za njihove potrebe (pranje, kupanje, piće), a također i za stoku koja se tu napaja (poznati su, na primjer, slučajevi masovnih uginuća svinja u Njemačkoj, koje su pile zagađenu vodu ili su hranjene zatrovanom ribom; pa i slučajevi trovanja i umiranja desetina ljudi u Južnoj Africi zbog ishrane tako zatrovanom ribom ozbiljna su upozorenja za što veću našu obazrivost od nepredviđenih slučajnosti ove vrste). Natapanje obradivih površina zemlje onečišćenom vodom, naročito u prilikama kada se pristupa zalijevanju mladih proljetnih usjeva, voća i povrća, ima, također, posredno — s medicinskog stanovišta — velikog i veoma štetnog uticaja na zdravstveno stanje naših građana. Da ne govorimo o smetnjama i štetama koje trpe izvjesne grane industrije koje su u svom procesu proizvodnje orijentisane na korišćenje čiste rječne vode (Tvornica celuloze i natron papira u Maglaju). Napokon, gubeći ljepotu svog ranijeg prirodnog izgleda, svoj miris i ukus, i svoju boju, te rijeke su, a s njima i njihova bliža i dalja okolina izgubile uopšte na svom estetskom izgledu, kroz to i na turističkom značaju, jer su — praktično — prestale da budu turistički atraktivne i privlačne.

Za ilustraciju tog teškog stanja najbolje može da nam posluži rijeka Bosna, za koju se može reći da je, nesumnjivo, najugroženija u čitavoj Republici. Najveći kapaciteti srednjobosanskog rudnog i industrijskog bazena orijentirani su u svom procesu rada na korištenje tekućih voda Bosne i njenih pritoka. Ovamo spada veliki broj pilana, krečana, klaonica i predionica, mljekara, pogona tekstilne industrije, tvornica za preradu drveta, te raznih postrojenja industrije uglja i željeza (sva industrijska preduzeća Sarajeva, Tvornica šper-ploča u Blažuju, Metalurški kombinat u Ilijašu, Rudnik i željezara u Varešu, rudnici uglja Breza i Kakanj, Tvornica kože u Visokom, Termoelektrana Čatići, industrijski pogoni Zenice, Tvornica sulfatne celuloze u Maglaju, Drvni kombinat »Krivaja« u Zavidovićima), i slično tome. Otpadne vode i otpadni industrijski proizvodi najvećeg broja ovih pogona ulaze neposredno u otvoreni tok rijeke i njenih pritoka i tako — noseći sobom razne štetne sastojke (ugljena prašina, katranski proizvodi, željezna troska, drvena piljevina, sulfidi, razne lužine i ugar, otpaci kože i dlake, i sl.), te toksične materije: fenol, barij, arsen..., snažno i negativno utiču na tehnološki sastav voda i njihov izgled, kroz to i na njihovu primjenu i korištenje za potrebe ljudske zajednice.

Slično kao i Bosna, iako u manjem opsegu i intenzitetu, zagađene su i Spreča (Rudnik uglja »Tito« u Banovićima, Koksara u Lukavcu, Simin-Han, Rudnik Kreka, gradska kanalizaciona mreža i industrijski pogoni Tuzle), Drina kod Goražda, Sana kod Prijedora, Vrbas kod Banja Luke itd.

I nikome sada ovdje ne pada na pamet da kaže da bi zbog svega navedenog trebalo da obustavimo rad industrijskih, za naš život vitalnih, pogona. Daleko od toga. Mi samo želimo da pitamo čemu svi ti nedostaci i brige kada se to sve može dosta lako, i bez ikakvih štetnih posljedica za industriju, otkloniti, kako poslovično kažu »da bude vuk sit i ovce na broju«. Potrebno je uvesti modernu tehniku prečišćavanja industrijskih voda, koja je toliko uznapredovala da tako prečišćene vode ne samo fizički više ne predstavljaju nikakvu opasnost po biljni i životinjski svijet, već, također, gube i sve one primjese koje štetno utiču na prirodan izgled naših rijeka. To prije svega znači da treba imati samo nešto više dobre volje pa bi sve stvari došle na svoje mjesto i problem bi se rješavao na način koji je jedino ispravan i moguć. Industrija i njeni pogoni radili bi i dalje nesmanjenom snagom i kapacitetima, a vode bi tekle kako su i ranije tekle: bistre i životne, bogate ribom, privlačne za turiste.

Radi se, dakle, o nabavci uređaja za prečišćavanje industrijskih otpadnih voda, kakve — još i danas — ne posjeduje najveći broj naših industrijskih preduzeća. Za tako stanje stvari industrija otprilike, daje ovako objašnjenje: »Uređaji za prečišćavanje industrijskih otpadnih voda isuviše su skupi, zbog toga i nerentabilni, a mi za takva ulaganja nemamo i ne damo novaca...«. Ali, u praksi stvari izgledaju u mnogo čemu drugačije. Instruktivan primjer može u tom smislu da nam pruži Rudnik i željezara u Varešu. Imajući pred sobom svu ozbiljnost problema koji proističe iz činjenice da su pogoni željezare uništili gotovo sav život u rječici Stavnji, desnoj pritoci Bosne, Rudnik i željezara u Varešu poručili su od Metalurškog instituta iz Ljubljane investicioni program uređaja za čišćenje otpadnih voda. Program, izrađen 1959. godine, sadrži zanimljivu studiju ovog problema, rezultate ispitivanja, mjere zaštite i predračun troškova za izradu uređaja za čišćenje otpadnih voda. Zbog korisnosti koju možemo imati na liniji boljeg sagledavanja ovog problema donosimo karakteristične isječke iz ove studije.

»Železara Vareš je naša najstarija železara. Građena je u Varešu, gde se nalaze bogate zalihe ruda, i u početku su visoke peći radile sa drvenim ugljem. Ugalj je pripreman u najbližoj okolini Vareša, gde postoje velike šume kao izvor sirovine za proizvodnju drvenog uglja.

Sama železara locirana je uz reku Stavnju te se svom potrebnom vodom snabdeva iz iste. Količina vode u reci Stavnji zadovoljavala je dosada potrebe železare. U sušnim periodima, kada se količina vode u Stavnji smanjivala na minimum, jedan deo potrebne vode za hlađenje visokih peći se vraćao tako da je i minimalni dotok iz reke Stavnje zadovoljavao potrebe železare.

Voda iz reke Stavnje iznad železare je čista, jer uzvodno ne postoji nikakva industrija koja bi tu vodu zagađivala. Rudnik, koji leži iznad železare zasada nema nikakve separacije te ne troši vode. U slučaju da bi se na rudniku predvideli separacioni uređaji, u kojima bi se trošila voda iz reke Stavnje i njenih pritoka, potrebno je ovo dobro razmotriti, jer voda nakon upotrebe u separacijama za rudu ne bi bila pogodna za upotrebu u železari a naročito za hlađenje kod visokih peći i u energani.

Od samog početka izgradnje železare u sadašnjem obimu, tj. od kraja prošlog stoljeća troska od visokih peći koja je granulirana kod samih peći kao i voda iz čistača gasa iz visokih peći puštale su se direktno u reku Stavnju. Osim toga i generatori koji su sagrađeni za levaonicu onečišćavali su reku Stavnju ispod železare još i sa fenolima koji su se nalazili u otpadnim generatorskim vodama.

Ovakvo stanje nakon izgradnje železare u sadašnjem obimu dovelo je do toga da je tok reke Stavnje nizvodno od železare s vremenom postao toliko zagađen da je u njemu zamrla svaka vrsta faune. Fine čestice troske, otpadaka iz dezintegratora i generatora polagano su prevukle dno reke Stavnje tako, da je zamro svaki biljni život.

Ovakvo stanje u reci Stavnji nanosilo je veliku štetu u pogledu izumiranja riba te se uticaj železare odražava do izliva reke Stavnje u reku Bosnu kod Podlugova.

Svrha ovoga elaborata je da se izvide tehničke mogućnosti, kako bi se sadašnje stanje u reci Stavnji od železare do njezinog izliva u reku Bosnu uredilo da bi na taj način u njoj ponovo oživela kako flora tako i fauna.

Dosada se nije nikada sistematski pristupilo rešavanju čišćenja otpadnih voda u železari Vareš. Izvršene su pojedine studije kao i parcijalno rešavanje toga problema i to kod visokih peći kao i u levaonici železare...

Mogućnost korišćenja granulirane troske kao sirovine za dalju preradu, naročito za izradu opeke kao i upotrebe u cementarama, prouzrokovalo je izgradnju manjih bazena u kojima se granulirana troska dekantirala te iz tih bazena vadila i otpremala zainteresiranim potrošačima. Puštanje troske u reku Stavnju tim bazenima smanjilo se na minimum. Ovako delimično čišćenje vode od troske funkcionisalo je samo ako se sva troska koja se proizvela kod visokih peći redovno vadila iz bazena i otpremala potrošačima. Na žalost, potrošači nisu skoro nikada angažovali svu raspoloživu količinu granulirane troske, te je tako došlo do začepljenja dekandacijskih bazena. Kao posledica toga voda koja služi kao transportno sredstvo za trosku nosila je svu količinu troske u reku Stavnju.

Isto tako pokušavalo se uvesti i redovno uparavanje generatorskih voda kao nosioca fenola. Najlakše je ipak bilo puštati sve te vode u reku Stavnju, što se obično i dešavalo.

Iz gornjeg se vidi da se sva privremena rešenja koja su primenjivana da bi se rešio problem otpadnih voda u železari, nisu konsekventno sprovodila te zato i nije došlo u reci Stavnji do nekakvog vidnog poboljšanja.

Predviđenom rekonstrukcijom železare Vareš, tj. za poboljšanje tehnoloških uslova rada kao i poboljšanje radnih uslova samih radnika na tim postrojenjima, tražimo da se paralelno sa tim pitanjima ponovo pretrese i pitanje otpadnih voda i to kompleksno, kako bi se situacija u reci Stavnji promenila, tj. da bi se ponovo oživeo biljni kao i riblji život.

U sklopu rekonstrukcije železare izrađena je studija čišćenja otpadnih voda železare čiji su rezultati dati u ovom investicionom elaboratu...

U železari ne postoji centralna kanalizacija u koju bi se slivale sve otpadne vode, nego se otpadna voda sa pojedinih postrojenja odvodi najkraćim putem direktno u reku Stavnju. Na taj način imamo niz izlivnih kanala u reku Stavnju duž njenog toka pored železare...

U zadnje vreme uprava Rudnika i železare Vareš izdala je naređenje da se generatorske vode ne smeju ispuštati u reku Stavnju nego je potrebno da se unište isparavanjem.

Rekonstrukcijom železare predviđeno je da se generatori ukinu a umesto generatorskog plina kao zamena da se uvede plin visokih peći. Rušenjem generatora, sa druge strane, dobija se prostor potreban za rekonstrukciju livnice i njenih postrojenja.

Na taj se način ukida jedno postrojenje čija je otpadna voda bila najštetnija za faunu reke Stavnje od svih ostalih po svom sadržaju fenola.

Potrebno je da se reši i pitanje mehaničkih primesa u otpadnim vodama koje onečišćavaju reku Stavnju te onemogućuju razvoj faune u samoj reci.

Studije su pokazale da se prečišćavanje vode iz kanala »E« koja sadrži granuliranu trosku kao i finu prašinu sa čistača plina može izvršiti na dva načina:

1. Mehaničkim putem sa mehaničkim filterom,
2. dekantacijskim bazenima.

Mehanički uređaji za čišćenje tako velikih količina vode bili bi vrlo skupi i teško bi bilo uvesti neometan i kontinuiran rad ovakvih postrojenja.

S druge strane, merenja količine mehaničkih primesa u postojećim dekantacijskim napravama u železarama Jesenice i Sisak pokazala su da su te primese u oteklim vodama iz dekantacijskih bazena vrlo male tako da ne onečišćavaju vodu u koju se ispuštaju.

U dekantacijskim bazenima stvara troska, koja se u njima sakuplja, filtar kojim se prečišćavaju i najfinije čestice prašine koja dolazi sa vodom čistaća plina. Da bi čišćenje vode bilo uvek zadovoljavajuće potrebno je da se stalnim izvlačenjem troske iz bazena obnavlja filter koji novo nadošla troska stalno stvara...«

Prema sačinjenom predračunu, realizacija ovog programa koštala bi cca 40,000.000 dinara (građevinski radovi, oprema, montaža, vagoni).

Cijena je, nema sumnje, gotovo simbolična i sasvim sićušna u poređenju s vrijednošću svega onoga što bi bilo spaseno najprije u Stavnji, a onda i u Bosni, kada bi uveli ove uređaje za potrebe Željezare u Varešu. Šire gledano, taj bi izdatak veoma brzo bio isplaćen, jer bi izradom predloženih prostorija problem otpadnih voda Željezare u Varešu bio, uglavnom, riješen, čime bi se — nema sumnje — stvorile i mogućnosti ponovnog oživljavanja faune i flore u rječici Stavnji.

Na liniji svođenja opasnosti i šteta koje možemo imati od otpadnih industrijskih voda na najmanju moguću mjeru, i u tuzlanskom industrijskom bazenu vrše se u posljednje vrijeme raznoliki pokušaji za regulisanjem problema otpadnih voda u tom, sada već veoma ugroženom, području. O tome kakve je sve razmjere uzela opasnost zbog neriješenog pitanja prečišćavanja i odtoka industrijskih otpadnih voda i šta je sve, dosada, učinjeno da se taj akutan, stalno prisutan, problem ublaži saznali smo iz jednog novinskog članka, čiju sadržinu u cijelosti prenosimo:

»Jedna rijeka bez obala teče tuzlanskim bazenom. Rijeka od pet miliona kubika vode godišnje koja nosi sobom hlorid, fenol, lužinu, amonijak, cijanid, piridin, ugljenu prašinu i mnoge druge otrove. Ona nije ucrtana u zemljopisne karte, ali joj se izvor ipak zna. On je tamo gdje se na horizontu ocrtavaju konture visokih dimnjaka Kreke, Lukavca, Banovića i Živinica...

Da bi se ova rijeka bez obala mogla vidjeti, treba otići do Spreče, Oskove, Jale i drugih manjih rječica što svojim vodama zadovoljavaju potrebe tuzlanskih industrijskih giganata. Dovoljan je čak i jedan običan pogled. Voda je mutna i zamuljena, ponekad masna, krečno-bijela. Ptice ne slijeću da piju ovu vodu, ovdje nema riba ni kupača, a stoka odvraća glavu od nje i vraća se stadu. Ako tražite uzrok, naći ćete ga u onih pet miliona kubika otpadnih voda što se svake godine izliju iz banovićkih i tuzlanskih rudnika, Fabrike sode i Koksare u Lukavcu, solane »Kreka«, pivare, klaonice i nekih drugih fabrika tuzlanskog bazena. Jer, ugalj, koks, kvasac, špirit, soda i toliki drugi derivati uglja ne dobijaju se tek tako! Plaća se i danak u vidu otpadnih voda koje su zasićene raznim otrovima što slobodno prodiru u riječna korita i ubijaju u njima svaki život.

I ne samo to! Kao kakav bumerang, otpadna voda koju izbacuju fabrike tuzlanskog bazena ponovo se vraća pomiješana sa industrijskom vodom u postrojenja istih fabrika i prijeti da ih uništi.

Tako se zatvara jedan krug problema koje izazivaju otpadne vode u tuzlanskom bazenu. Najveći »proizvođač« rječnih otrova ujedno su i najviše pogođena strana. Evo i primjera: u korito rijeke Spreče lukovačka Koksara svakog sekunda u vidu otpadnih voda ubaci blizu 5 grama hlorida, gotovo tri grama amonijaka, 0,036 grama cijanida, 0,46 grama piridina i 1,22 grama fenola. Zatim je na redu Fabrika sode sa svojim otpadnim vodama, pa solana »Kreka« koja u Jalu ispušta prilikom svakog pražnjenja kazana do 34 kubika lužine. Tako u malu Jalu dospije svakog sata blizu 10 grama natrijum hlorida!

To nije sve. Dok se doskora problem svodio uglavnom na hemijsko zagađenje otvorenog vodotoka ovdašnjih rijeka, u novije vrijeme opasnost se povećala i mehaničkim zagađenjima. Dovoljno je spomenuti slučaj separacije za ugalj u Banovićima koja uslijed pranja uglja ispušta u svakoj litri otpadne vode do 20 grama mulja i ugljene prašine. Ni jamska rudnička voda nije bezazlena — tvrde stručnjaci. Jamske vode mogu sadržavati sumporvodonik i so u različitoj koncentraciji, ali je mnogo opasnija otpadna voda separacija, koja sadrži fine čestice uglja i gline što se uporno i neodbranjivo taloži na korito Oskove i Spreče i čini njenu vodu potpuno neupotrebljivom.

Nekada, dok su signali za uzbunu davali samo ribolovci, izgledalo je da problem nije tako ozbiljan. Ali odskora tako više niko ne misli. Inicijativu u naporima da se nešto efikasno preduzme i spriječi dalje haranje ove velike rijeke bez obala preuzeli su oni kojima je najviše potrebna voda — veliki radni kolektivi tuzlanske industrije.

Jer, nije trebalo dugo vremena pa da se ustanovi kako otpadne vode ugrožavaju prvo i najviše same »liferante« otpadnih materija, pa tek zatim sve druge potrošače vode. Voda više nije neutralna i ne može se uspješno koristiti u tehnološkom procesu proizvodnje. Tragovi otpadnih čestica pronađeni su u osjetljivim kolonama Fabrike sode, u dubokim bunarima lukavačke Koksare i mnogim drugim postrojenjima u bazenu. Iako je izgradnja i održavanje uređaja za prečišćavanje otpadnih voda skupo i znatno tereti proizvodne troškove, u tuzlanskom bazenu ipak su odlučili da se uhvate u koštac sa ovim zlom. Inicijativa za ove mjere brzo se pretvorila u veliku akciju koja je i taktički razrađena. Na Spreči kod Lukavca, u tjesnacu Modrac, upravo se dovršavaju radovi na izgradnji velike brane koja će na ovom mjestu omogućiti da se stvori takva akumulacija vode koja bi bila ne samo rezervoar za snabdijevanje industrijskom vodom lukavačkih fabrika, već bi u isto vrijeme služila i za razblaživanje otpadnih voda. Ovaj veliki plan »Modrac« okupio je na zajedničku saradnju glavninu tuzlanskih industrijskih preduzeća, a biće od velikog značaja i za poljoprivredu koja će imati ne male koristi od vještačkog jezera na površini od blizu 1.500 hektara.

Time se akcija kroćenja »otrovane« rijeke od pet miliona kubika vode ne završava. Zamišljeni su i započeti i pojedinačni napori u lancu mjera koje se preduzimaju protiv zagađivanja slobodnog vodotoka. Takva jedna akcija upravo je pri kraju. Rudari Banovića izgradili su specijalni sistem uređaja za prečišćavanje otpadnih voda pri svojoj separaciji uglja. Trebalo je na stotine miliona dinara i dugo vremena dok su se na osnovu domaćih i stranih iskustava uspješno projektovali takvi uređaji koji će Oskovu, doskora mutnu i crnu, učiniti bistrom. Ova rječica, koja je dosada nosila u Spreču sitnu ugljenu prašinu i glinu, sada ima svega 0,2 grama krutih materija u jednom litru. Idealno, kažu oni koji znaju da tako bistri nisu mnogi planinski potoci.

Sada se u Tuzli ozbiljno razmišlja o tome kako da se nešto slično postigne i u koritu rječice Jale, male ali isto tako opasne »trovačice« Spreče. Iako bi za razblaživanje koncentrisanih otpadnih materija trebalo novih dvije hiljade litara vode svake sekunde, stručnjaci nisu skeptični i ukazuju na mogućnost da se to postigne izgradnjom malih akumulacija na vodotoku Jale. Inače, kažu oni, ako se to ne učini, ova mala rječica i dalje će ugrožavati velike i male potrošače industrijske vode u tuzlanskom bazenu«.[1]

U dokaz isplativosti takvih projekata navešćemo, iz naše dnevne prakse, tri do četiri karakteristična slučaja koji pokazuju kakve i kolike sve štete i materijalne gubitke trpi zajednica zbog neregulisanja problema otpadnih voda u našoj zemlji. 1956. godine dogodilo se masovno trovanje ribe u rijeci Spreči pa je u jednom hipu — dejstvom otpadnih voda Koksare u Lukavcu — uništen riblji fond u vrijednosti od 11 miliona dinara! Ili, na primjer, velika trovanja u 1957. godini (Tvornica natron papira u Maglaju, Koksara i Tvornica sode na Spreči, Destilacija drveta u Tesliću...) u rijeci Bosni, Spreči, i Usori, kada su, također, pričinjene zajednici višemilijunske štete. Ovamo možemo uvrstiti i onu — u dnevnoj štampi isticanu — pogibelj riba na rijeci Plivi u Jajcu, stalno siromašenje i propadanje ribe u vodama Sane i Une zbog prisustva otpadnih voda Fabrike celuloze i papira u Prijedoru, trovanje riba u rijeci Lašvi, u junu 1961 godine, nastalo uslijed nepažljivog puštanja otpadnih voda, bacanjem smeća i drugih otpadaka iz nekih travničkih industrijskih preduzeća, ili, na kraju, teško trovanje ribe u Drini, od Vitkovića do Goražda, nastalo, nesumnjivo, kao posljedica neopreznog puštanja otrovne tečnosti nastale u procesu produkcije Fabrike azotnih jedinjenja u Vitkovićima kod Goražda (»Oslobođenje«, Sarajevo, 30. VIII. 1961, str. 5). No, potiranje našeg ribljeg fonda nije time završeno, dok će se štete — uslijed nepažljivog i neregulisanog manipulisanja s industrijskim otpadnim vodama — nastaviti u raznim drugim vidovima i oblicima. Tako, na primjer, nisu rijetki slučajevi da zbog štetnog djelovanja otpadnih voda dolazi do spore, ali sigurno zapažene degeneracije dna rijeka, što utiče negativno na svaki život u vodi. Zbog navedenog nisu rijetke pojave masovnih migracija riba. Iz ugroženih područja sele se neke manje vrijedne vrste u lakše ugrožene oblasti u kojima su živjele samo plemenitije vrste riba. Otud njihovo miješanje i kvalitetne štete u sastavu domaćeg ribljeg fonda.

[1] S. Kovačević »Rijeka bez obala« ‚Oslobođenje' Sarajevo, 14. VIII 1961., str. 4.

Pa i iskustva stranih zemalja, koje su u svom privrednom razvoju već odavno prešle fazu industrijalizacije, mogu nam korisno poslužiti, da ne bismo — dok je još vrijeme — upali u one greške u kojima su se one našle, a koje nisu mogle predvidjeti i blagovremeno otkloniti. Slučaj Zapadne Njemačke možda je u tom pogledu najevidentniji. Zbog snažnog industrijskog razvoja, u ovoj zemlji nastupila su — razumljivo — opsežna i intenzivna zagađivanja voda. Otud i slučajevi potpunog izumiranja svakog života u nekim tekućicama. Štaviše, i nerijetko, mogu se sresti table s upozorenjima na životnu opasnost od kupanja u tim sada već kaljužama smrti. Nije zato rijedak slučaj kada se mogu pročitati u štampi dramatični natpisi o višestrukim pomorima riba (1949. godine statističari su, na primjer, nabrojali oko 120 takvih udesa). U kom obimu se ti pomori javljaju najbolje ilustruje onaj primjer trovanja 50.000 mladih jegulja, uginulih u jednom mahu! Jasno je da je, kao posljedica takvih zagađivanja, došlo do potpunog uništenja ribarstva na Rajni, a stim i privredne štete koja se penje na milione maraka. Da ne govorimo o štetama koje su nastupile kao posljedica gubitka ovih rijeka za rekreaciju industrijskog stanovništva.

S takvom opasnošću suočile su se i druge zemlje koje u svom razvoju provode intenzifikaciju industrijske proizvodnje (slučaj Švajcarske, na primjer). Do sličnih situacija, napokon, došlo je i u drugim republikama naše zemlje, gdje su, također, trovanja tekućih voda velika i problem njihove zaštite akutan (Poznata su, na primjer, uništavanja ribe u Vardaru, 1947, 1954, i posebno 1961 godine, kada su nebrižnim i neodgovornim puštanjem ventila na hidrocentrali »Matka« stvoreni ogromni blokovi nataloženog mulja kojima su zagađene rijeke Treska i Vardar do te mjere, da je gro ribljeg fonda u njima bio ošamućen, a neke vrste ribe i potpuno uništene. Prema procjeni komisije stručnjaka Sekretarijata za poljoprivredu NR Makedonije, Zavoda za ribarstvo i Saveza sportskih ribolovaca NR Makedonije, računa se da je tom prilikom samo u toku jednog dana uništeno na Vardaru oko 70.000 kilograma ribe u vrijednosti od 44 miliona dinara!).

Sve to govori u prilog mišljenja da bi sva naša industrijska preduzeća, koja u svom radu iskorištavaju tekuće vode, bila dužna da nabave postrojenja potrebna za prečišćavanje otpadnih voda. Uostalom, takve odredbe imaju kod nas i svoju zakonsku osnovu (Zakon o slatkovodnom ribarstvu NR BiH) koja, na žalost, u praksi nije dovoljno respektovana. Naime, činjenica je da su se gotovo sva naša industrijska preduzeća, posebno krupni pogoni, potpuno oglušila o ovaj društveni zahtjev. Jedna komisija stručnjaka Instituta za ribarstvo Bosne i Hercegovine, koja je — prije šest godina — izvršila hemijska i tehnološka ispitivanja zagađenih rijeka u slivu Bosne, ustanovila je da 21 veliko proizvodno preduzeće (među njima i Željezara u Zenici, »Bosanka« u Blažuju, Koksara u Lukavcu i dr.) ne posjeduju uređaje za prečišćavanje svojih otpadnih voda. Čak i oni pogoni koji su doskora bili u izgradnji, i čije otpadne vode također ugrožavaju vodotok Bosne, nisu uključile u svoj program izgradnje i nabavku uređaja za prečišćavanje voda. Izlaz iz ove situacije, prema tome, treba tražiti u oslonu na zakon, u donošenju posebnih odredbi kojima bi se regulisala zaštita tekućih voda i fiksirale dužnosti i obaveze preduzeća koja se njima koriste. Uostalom, takve zakonske formule u nekim su zemljama već dugo na snazi, kod nekih se pak tek javljaju. Engleska je, na primjer, bila među prvima u svijetu, koja je svoje zakonodavstvo obogatila, još 1885 godine, zakonom kojim se zabranjuje ispuštanje u tekuće vode fekalnih i drugih materija, podložnih trulenju. Poslije je ponikao i Institut za pročišćavanje upotrebljenih voda, što su sve bili pouzdani elementi za sprečavanje onih šteta o kojima smo već govorili. I u Austriji postoji zakon kojim je regulisana cjelokupna materija o otpadnim vodama, dok su u Čehoslovačkoj ta pitanja obuhvaćena zakonom o vodoprivredi, iz 1955. godine, a u Švajcarskoj zakonom o vodama, također iz 1955. godine.

Pa i kod nas je to pitanje načeto, na primjer u Narodnoj republici Sloveniji, gdje je već dobilo svoju zakonsku formu. Naime, 1957. godine, u ovoj je Republici donijet Zakon o zaštiti voda, kojim je, između ostalog, nametnuta obaveza svim industrijskim preduzećima da u roku od deset godina izrade uređaje za prečišćavanje svojih otpadnih voda.

Dakle, potreban nam je zakon o vodama, zakon koji će kompleksno regulirati zaštitu tekućih voda na čitavom području Narodne republike Bosne i Hercegovine, u skladu s potrebama cjelokupne naše privrede i u interesu zaštite zdravlja naroda. Pomoć, u tom slučaju, mogu da pruže i društva za zaštitu voda, čije bi osnivanje bilo poželjno i u našoj sredini.

Na kraju, ne treba ispustiti iz vida i štetu koju našim tekućim vodama nanose razni škodljivi materijali, koncentrisane i nesazrele fekalijske vode koje u svom sastavu sadrže velike količine aminokiselina i amonijaka (otjecanja iz gradskih kanalizacija, đubrišta, štala i slično tome). I u ovome pravcu naša bi nastojanja trebalo da idu linijom osiguranja najnužnijih uređaja za prečišćavanje kanalizacionih voda velikih gradskih naselja. Problem je utoliko više aktuelan što smo svjedoci naglog širenja gradskih naselja i povećanja gradskog stanovništva, osobito u industriji razvijenim mjestima (Sarajevo, Zenica, Tuzla, Banjaluka).

EINIGE FRAGEN UND PROBLEME ÜBER FLIESSENDE GEWÄSSER IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA

Industrieller Landesaufbau nach dem vorigen Weltkriege stellte in die Sorge der Volksgemeinschaft den Schutz über die fliessenden Gewässer in den ersten Plan. Durch industriellen Betrieb verschmutzte Abwässer bedrohen, wie schon bekannt ist, jedes Leben in fliessendem Wasser, sogar das Leben der Tiere und des Menschen, wenn sie als Bewässerung der Gärten und Wiesen gebraucht werden. So ein Schaden entsteht auch im Bereiche gewisser Industriebetriebe, welche in ihrem Arbeitsprozess an das Gebrauchen und Nutzen des Flusswassers angewiesen sind. Welche Schaden nur die verschmutzten fliessenden Gewässer dem Fremdenverkehr verusachen können, ist nicht einmal zu ersehen. Jedenfalls die Flusstäler solcher verunreinigten Flüssen verlieren jede Anziehungskraft als Quelle für die Erholung der Ruhesuchenden.

Da die grössten Industriewerke der bosnischen Industrie und Bergwerkbassins an die Gewässer des Flusses Bosna und seiner Nebenflüsse orientiert sind, so gilt er als gefährdetster Fluss in unserer Republik, dann folgt Vrbas bei Banjaluka, Sana bei Prijedor, Drina im Goražđegebiet, Spreča und die anderen.

In Beziehung darauf und auf die unmässlichen Schaden die ein solcher Zustand der Volkswirtschaft und dem Fremdenverkehr sowie der Gesundheit des Menschen anrichtet, schlägt der Autor vor, man müsse ohne Zögern an die Reinigung der Abwässer in jedem Industriebetrieb, der sich an Flüssen befindet, treten. Gegen Ausrede und Anmerkung der Industrieverwaltungen verschiedener Werksanlagen, die sich neben den Flüssen installierten, dass es sich um übermässige Ausgaben dabei handelt, der Autor macht aufmerksam auf ein Investitionsprogramm zum Ausbau einer Anlage für die Reinigung des verschmutzen Wassers, das Metallurgieinstitut aus Ljubljana für das Berg und Eisenwerk in Vareš ausarbeitete, dessen Realisation nicht mehr als 40 Milionen Dinars kostete. Zum Beweis, dass solche Anlagen auszahlbar sind, führt Autor verschiedene schwere Schaden an und weist besonders auf den grassen Schaden hin, den nur Fischfond in Bosnien und der Herzegovina durch Verschmutzen der fliessenden Gewässer erlitt.

Zum Beschluss dafür meint der Autor, dass man einen Ausgang aus dieser Situation nur im Anhalt an das Gesetz suchen muss, wobei besondere Verordnungen für die Regelung des Schutzes der fliessenden Gewässer zu schaffen seien und der Pflichten der Betriebe, die diese Gewässer ausnützen.

Dr Ing PAVLE FUKAREK

PIONIRSKA VEGETACIJA TOČILA U BRDSKOM POJASU DINARSKIH PLANINA I NJENA ZAŠTITA

Kada je 1930. godine na nizu Dinarskih planina otkrivena i opisana zajednica planinskog mekinjaka (Drypetum linneanae Horvat) smatralo se da je to jedna od najizrazitijih naših pionirskih zajednica i ona je poslužila kao školski primjer za dinamiku razvoja vegetacije na našim krečnjačkim Dinarskim planinama. Kasnije je otkrivena i opisana ista takva pionirska zajednica primorskog mekinjaka (Drypetum jacquiniana Horvatić, 1934, odnosno Drypeto — Linarietum parviflorae Horvatić et Domac, 1957) na točilima u mediteranskom području Istre, Kvarnera i srednje Dalmacije.

U širokom pojasu između najnižih primorskih predjela u kojima je bio nađen primorski mekinjak *(Drypis jacquiniana* Murb. et Wettst.) kao edifikator određene pionirske zajednice, i najviših planinskih predjela visokih Dinarskih planina u kojima je bio nađen planinski mekinjak (*Drypis linneana* Murb. et Wettst,) kao edifikator vikarne pionirske zajednice točilarki — sve do najskorijeg vremena nije bila poznata neka zajednica sličnog ekološkog i dinamičnog značenja.

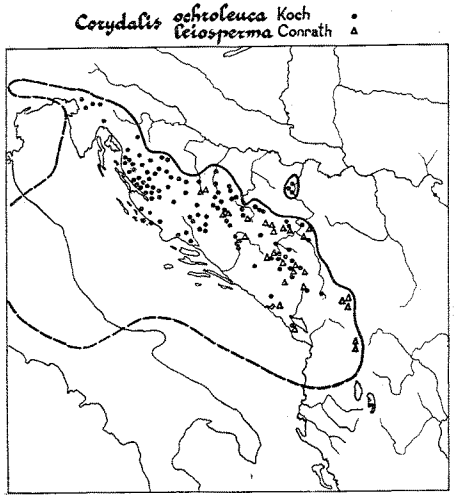

Areal rasprostranjenja vrste *Corydalis ochroleuca* Koch

Prilikom istraživanja i kartiranja vegetacije šumskih tipova na područje Šumske uprave Vareš u srednjoj Bosni 1959. godine naišli smo na vrlo zanimljivu vegetaciju na otvorenim krečnjačkim točilima. O toj vegetaciji pionira »sa posebnim karakterističnim vrstama koje vezuju pokretne mase kamenjara, među kojima se naročito ističe endemma *Corydalis leisperma* Conr.«, pisali smo sasvim uopšteno u jednom izvještaju 1959 godi-

Nastavljajući dalje naša istraživanja na području Bosne i Hercegovine mogli smo ustanoviti da se ovaj tip pionirske zajednice javlja na vrlo širokom području. Tako smo na zajednici u kojoj dominira spomenuta *Corydalis* vrsta* naišli u Bosni na točilima na području rijeke Prače kod Banje Stijene, na području rijeke Ugra kod Travnika, rijeke Sane kod Ključa, u klancu rijeke Une između Ostrožca i Bos. Krupe i na nekim drugim mjestima. Isto tako izvan Bosne i Hercegovine upoznali smo tu zajednicu na više mjesta u dolini rijeke Radike (kod Mavrova u Makedoniji), zatim u dolini rijeke Tare u neposrednoj blizini Đurđević Tare, zatim u dolini rijeke koja protiče kroz

* Kod prvih opažanja, oslanjajući se na navode botaničke literature smatrali smo da u ovim točilima raste endemna *Corydalis leiosperma* Conrath, koja je u Flori balkanskog poluotoka A. Hayeka označena kao *C. ochroleuca* ssp. *leiosperma* (Conr.) Hay. Razlikovanje ove podvrste nije lako i jednostavno. Prema G. Becku, koji pretpostavlja da će »*C. leiosperma* Conrath biti u srednjoj i južnoj Bosni daleko rasprostranjena« — ona se često zamienjuje sa *C. ochroleuca* Koch — »kojoj je, kada cvate, vrlo slična«.

Zbog toga smo se zasada ograničili na skupni naziv vrste *C. ochroleuca* Koch. a daljnjim istraživanjima trebalo bi utvrditi koliko je baš ova endemna *C. leiosperma* Conr. možda i ekotip točila i sipara.

Točila u Bukovičkom potoku kod Vareša u kojima raste vrsta *Corydalis ochroleuca* Koch

Šavnik u Crnoj Gori itd. Iz florističke literature mogli smo se uvjeriti da se ta zajednica nalazi i u točilima uz rijeku Šisticu u Hercegovini (K. Maly), zatim na širem području rijeke Tare na granici Bosne i Crne Gore (N. Muravjov).

O vrsti *Corydalis ochroleuca* Koch u Bosni i Hercegovini pisao je već botaničar G. Beck[2] kao o vrsti koja raste »u grohotu krša«, ali i »na stijenama, u škripovima stijena i na kamenitim, krševitim mjestima«. On je jasno uočio i njeno rasprostranjenje »u brdskom području« ali ne baš sasvim »do u pred-alpe« i to isključivo, a ne samo »osobito na vapnenom tlu« (ukoliko se kod točila može uopće govoriti o nekom tlu).

Botaničar K. Maly (11) navodi naprotiv endemnu *Corydalis leiosperma* Conrath kao izrazitu vrstu točila i kamenitih sipara (»auf Schuthalden, in Gerölle«). Njene lokalitete nalazi u dolini rijeke Lima kod Međeđe, u klancu rijeke Sutjeske, u dolini Bijelog Rzava u Srbiji, te na padinama Durmitora (»Međed-leg. Winneguth«) u Crnoj Gori.**

Muravjov (13) opisuje u kanjonu rijeke Tare sipare (točila) sastavljene iz sitnog i krupnog kamenog krša krečnjaka na kojima se razvija »vrlo tipična asocijacija« koja se sreće svugdje gdje postoje masivi krečnjaka. Tu je na prvom mjestu zabilježena vrsta *Corydalis ochroleuca*, zatim paprat *Cystopteris fragilis* i druge manje karakteristične vrste kao što su: *Melica ciliata, Geranium silvaticum, Sedum acre* i *S. cepa.*

U najskorije vrijeme dobili smo u ruke opsežan disertacioni rad V. Blečića (1) o vegetaciji šuma i točila rijeke Pive u Crnoj Gori i u njemu smo našli opisanu zajednicu Corydaleto — Geranietum macrorhisi Bleč. koja, možda samo sa izvjesnim manjim razlikama, potpuno odgovara našoj zajednici otkrivenoj i proučenoj na lokalitetima u okolici Vareša i na drugim mjestima u Bosni.

Prema tome proizlazi da ova zajednica ima široko rasprostranjenje i da se vjerovatno njezin areal poklapa sa arealom same vrste *Corydalis ochroleuca* Koch.

Radi boljeg upoznavanja ekologije i geografskog rasprostranjenja ove vrste izradili smo kartu njenog areala — pri čemu smo se poslužili podacima A. J. Rohlene (15) za Crnu Goru, A. Javorke (10) za Sjevernu Albaniju, K. H. Rechingera fil. (14) za okolicu Peći na Kosmetu, te nizom podataka iz istorijskih (Schlosser—Vukotinović 16, Pospichal 17) i novijih (Degen

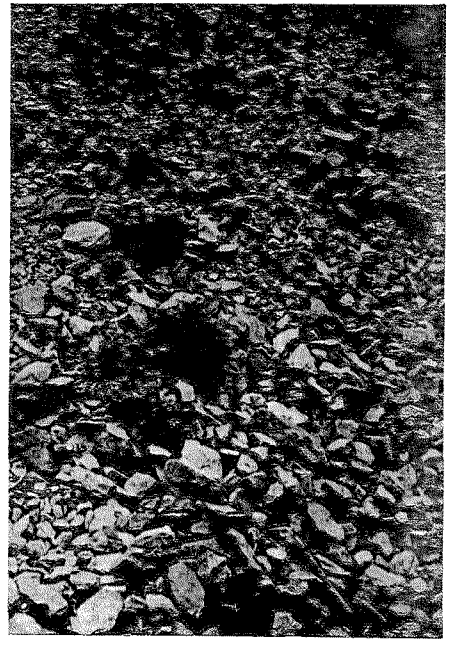

Dva busena vrste *Corydalis ochroleuca* Koch u kamenom siparu Bukovičkog potoka

** Vrlo je interesantan spisak vrsta koje K. Maly (l. c. navodi na području rijeke Šištice u Hercegovini — na točilima u kojima se javlja i *Corydalis leiosperma*. Tu rastu još i slijedeće vrste: *Cynanchum vincetoxicum, Cherophyllum tenulum, Cnidium silaifolium, Cynoglossum montanum, Galeopsis angustifolia, Geranium lucidum, G. rotundifolium, G. purpureum, Lagoseris sancta, Marrubium incanum, Myosotis arvensis, Rumex pulcher, Scutellaria altissima, Sedum boloniense, S. hispanicum, Silene vulgaris, Stellaria media, Trifolium incarnatum, Anthriscus fumaroides* var. *glaber* i druge.

Područje nalazišta	BUKOVIČKI POTOK					BOROVIČKI POTOK			
Broj snimka	1/8	2/25	3/26	4/27	5/29	6/32	7/31	8/34	9/33
Nadmorska visina m	950	900	920	970	970	910	910	960	910
Ekspozicija	SO	W	S-SW	SW	SW	SO	O	O-SO	SO
Stepen nagnutosti	25°	35°	40°	40°	40°	25°	20°	40°	15°
Stepen pokrovnosti	25%	15%	10%	10%	10%	25%	30%	20%	30—40%
Vrste drveća i grmlja:									
Rhamnus fallax	+	+	+	+	+	+.1	+.1	+.2	+.3
Clematis vitalba	+.2	+.2	+	+	+	+	+	+	+
Ostrya carpinifolia	+	+	+	+	+	.	.	.	.
Acer obtusatum	.	+	+	.	+	.	.	.	.
Fraxinus ornus	.	.	+	+	.	.	.	.	.
Picea excelsa	.	.	.	.	.	+.2	+.1	+.1	+.1
Zeljaste vrste:									
Corydalis ochroleuca	3.3	2.2	3.2	3.3	2.2	3.3	2.2	1.2	2.3
Geranium macrorhisum (G. rotundifolium)	+.1	+.1	+.1	+.1	+.1	+.1	+	+	+
Cynanchum vincetoxicum	1.2	1.2	1.2	2.2	1.2	1.2	1.2	2.2	1.2
Sedum acre	+.2	+.2	1.2	1.2	1.2	2.2	2.2	+.2	1.2
Parietaria officinalis	2.3	2.3	1.2	2.3	+.2	+	+	.	.
Origanum vulgare	+	+	+.2	+	+	.	.	.	.
Teucrium chamaedrys	+.2	.	+	.	+	.	.	.	.
Thymus sp.	+	+	.	.	+.2	+	.	.	.
Galium lucidum	+.1	+	.	+	+.1	.	.	.	.
Lamium purpureum	+	.	+	+	.	.	.	.	.
Melica ciliata	+.2	+.2	.	.	.	.	.	.	.
Satureia montana	.	.	.	+	+	.	.	.	.
Linaria sp.	.	+	.	+	+	.	.	.	.
Vareliana montana	.	.	+	.	+	.	.	.	.
Asarum europaeum	.	.	.	.	.	+	+.2	1.1	+
Glehoma hederacea	.	.	.	.	.	.	+.2	2.2	+
Mercurialis perrenis	.	.	.	.	.	+	+	1.2	+
Mycelis muralis	.	.	+	+	.	+.1	+	+	+
Senecio rupestris	+	+	+.1	+.2	1.1	+	1.1	2.1	1.1
Salvia glutinosa	(+)	+	+.2	+.2	+.2	+.2	+.2	+.2	+.2
Carduus nutans	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Euphorbia cyparisias	+	+	+	+.2	.	.	1.2	1.2	1.2
Myosotis arvensis	+	.	.	+	.	.	+.1	+.1	+.1
Digitalis ambigua	+	+	+	.	.	+	.	.	+
Verbascum sp.	+	.	+	+	.	.	.	+	+
Arabis turita	+	+.1	+	.	+	.	+	+.1	+

Vrsta *Corydalis ochroleuca* Koch u točilu kod Đurđević Tare

4) floristiških djela. Granicu dopiranja vrste u Sloveniji zahvaljujemo pismenom saopštenju dr. E. Mayera, dok smo kao osnovu areala uzeli kartu koja je objavljena kod H. Meusela (12).

Sastav ove pionirske zajednice na krečnjačkim točilima u okolici Vareša u srednjoj Bosni pokazuje naš tabelarni pregled. Mi smo odabrali 9 snimaka — u kojima se jasno ističu karakteristične vrste zajednice *Corydalis ochroleuca, Geranium macrorhisum, Cynanchum vincetoxicum i Sedum* sp.), kojima smo pridodali i dvije drvenaste vrste *(Rhamnus fallax* i *Clematis vitalba)* koje igraju značajnu ulogu kod smirivanja pokretnog kamenja u točilu.

Naši snimci dozvoljavaju i izdvajanje dviju varijanti (subasocijacija), od kojih jedna tendira termofilnom tipu šume crnog jasena i crnog graba, a druga mezofilnom tipu bukove montane šume. Smrča u ovoj drugoj tendenciji predstavlja zanimljivu prelaznu fazu koju treba detaljnije proučiti, jer nam ona govori i o jednoj do sada nedovoljno uočenoj pionirskoj ulozi smrče na krečnjačkim terenima.

Osim u tabeli navedenih vrsta, u pojedinim snimcima zabilježene su još i slijedeće vrste manjeg značaja: *Lagoseris sancta, Lapsana communis, Polystichum lonchitis, Daphne mesereum, Evonunus verrucosus, Ceterach officinarum, Cynoglossum montanum, Coronilla capitata, Euphorbia myrsinnithes, Campanula persicifolia, Alliaria officinalis, Cerastium* sp., *Allium* sp. *Sedum boloniense, Helleborus odorus, Urtica dioica, Polygala nicaensis, Fragaria collina, Galeopsis angustifolia i Cyclamea europaeum.*

Posljednjem snimku u Borovičkom potoku (br. 8/34), koji predstavlja terminalnu fazu razvoja zajednice točila, sa jasnim karakterom prelaza u klimatogeni tip vegetacije područja, treba još pripisati i slijedeće šumske vrste: *Sambucus ebulus* (+. 2); *Lonicera xylosteum* (+); *Primulla columnae* (+), *Geum urbanun* (+); *Fragaria collina* (1. 2) i *Helleborus odorus* (+).

Mi smo pokušali u krątkim crtama da opišemo jedan tip naše pionirske vegetacije koja obrašćuje krečnjačka točila u području brdske i brežuljkaste oblasti Dinarskih planina. Prema najnovijim istraživanjima to je zajednica Corydaleto — Geranietum macrorhisi Blečić (1958).

Smirena točila sa smrčom i drugim šumskim vrstama u području Borovičkog potoka kod Vareša

Buseni *Corydalis ochroleuca* Koch u točilima rijeke Radike u Makedoniji

Prilikom kraćeg boravka u sjevernoj Italiji u 1960. godini doznao sam (usmeno saopćenje dr S. Pignatia-a) da i tamošnjim predjelima (u južnom Tirolu) postoji slična zajednica točilarki u kojoj dominira vrsta *Corydalis lutea* L. Provjeravajući podatke literature mogao sam konstatirati da se u flori Italije Fioria i Paolleti-a navodi *Corydalis ochroleuca* Koch kao podvrsta ove *Corydalis lutea* L. Provjeravajući dalje ovu navodnu vrstu *Corydalis lutea* u botaničkom vrtu u Padovi, mogao sam konstatovati da se po habitusu i po glavnim morfološkim karakteristikama radi o istoj biljci koju mi poznajemo pod nazivom *Corydalis ochroleuca* Koch. Sličnost ekoloških karakteristika odnosno, jednaka pionirska uloga u krečnjačkim točilima ovih dviju biljaka, još više govori da se među njima vjerojatno radi o sitnim morfološkim razlikama koje nisu od naročitog interesa.

Prema usmenom saopštenju inž. L. Kutschere iz Klagenfurta postoji i u austrijskom Tirolu točila obrasla zajednicom u kojoj dominira ova *Corydalis* vrsta.

Na osnovu ovih podataka može se izvesti zaključak da je vrsta *Corydalis ochroleuca* Koch, odnosno *Corydalis lutea* ssp. *ochroleuca* (Koch) Fiori et Paoletti rasprostranjena na znatno širem području nego što smo to do sada pretpostavljali. Istovremeno areal njenog rasprostranjenja može da se poklopi i sa arealom rasprostranjenja jedne naročito interesantne zajednice biljaka točilarki u kojoj ona, pokraj izvjesnih regionalnih diferencijacija, dominira kao edifikatorna vrsta.

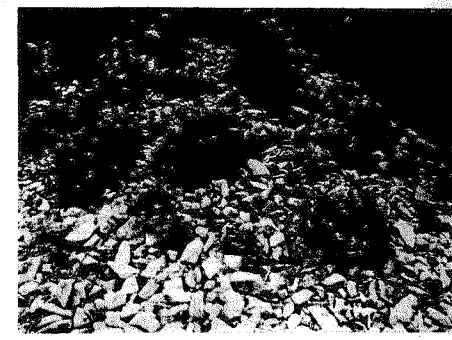

Vrsta *Corydalis ochroleuca* Koch u točilu na Vlašić planini kod Travnika

Iz onoga što je rečeno o karakteru i dinamici razvoja ove zajednice vidi se jasno njena zaštitna uloga. Ona dolazi do posebnog izražaja u mnogim našim riječnim klisurama. Na mnogim mjestima ova zajednica razorena je građevinskim i drugim radovima, pa je nalazimo samo u fragmentima ili potpuno isčezlu. Takve slučajeve imamo npr. na području planine Vlašić, gdje su nove šumske ceste prosječene rubom većih točila u kojima je rasla ova zajednica. Zbog toga bi zaštiti, a na mnogim mjestima i artificijelnom uzgajanju, ove zajednice trebalo posvetiti veću pažnju.

LITERATURA:

1 Blečić V.: Šumska vegetacija i vegetacija stena i točila doline reke Pive, Glasnik Prirodnjačkog muzeja u Beogradu, serija B. knj. 11., Beograd 1956 str. 82—85.

2 Beck G.: Flora Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka II/7, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH XLIX, Sarajevo 1917, str. 233.

3 Conrath in: Österreichische bot. Zeitschrift 38, Wien 1888, str. 50.

4 Degen A.: Flora Velebitica Budapest 1936—1938.

5 Domac R.: Flora i vegetacija točila u primorskom pojasu Biokova, Biološki glasnik, 10., Zagreb 1957, str. 23—41.

6 Fukarek P.: Jedan prilog praktičnoj primjeni biljne sociologiie u šumarstvu, »Šumarski list«, 66, Zagreb 1942. str. 258—259.

7 Fukarek P.: Istraživanja i kartiranja šumskih fitocenoza na području Bosne i Hercegovine u 1959. godini. Narodni šumar, XIII, Sarajevo 1959, str. 674.

8 Horvat I.: Vegetacijske studiie o hrvatskim planinama II, Zadruge na planinskim stijenama i točilima. Rad Jugosl. akademiie znanosti i umjetnosti knj. 239/73, Zagreb 1930, str. 173—182.

9 Horvatić S.: Flora i vegetacija otoka Paga, Prirodoslovna istraživania Jugoslavije, Tom 19, Zagreb 1934. str. 116—372.

10 Javorka A,: Additamenta ad floram Albaniae III. Magyar Tudományos Akademia Balkan-Kutatásainak Tudomanyos Eredmémjel, Budapest 1926, str. 241.

11 Maly K.: Bilješke za floru Bosne i Hercegovine. Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo 1940, str. 24.

12 Meusel H.: Vergleichende Arealkunde — Bd II, Berlin 1943, K. 57a.

13 MuravjovN. A.: K poznaniju vegetacije i flori vdoli reke Drini ot r. Plivi do r. Lima, Zapiski ruskavo nauč. Instituta v Belgrade, 1940, str. 134.

14 Rechinger K. H. fil: Ergebnisse der botanischen Reise in dem Berticus (Albanische Alpen), Fedde Repertorium. XXXVIII, str. 143/455.

15 Rohlena J.: Conspectus florae Montenegrinae »Preslia« XX—XX — Vest. Česksl. Společ. Botan. Praha 1942, str. 250.

16 Schlosser-Vukotinović: Flora Croatica, Zagreb 1864, str. 202.

17 Pospichal E.: Flora des Österreichischen Küstenlandes Leipzig-Wien 1897—1899.

VÉGÉTATION PRÉSERVATRICE DES RAVINES DANS LA RÉGION MONTAGNEUSE DES ALPES DINARIQUES ET SA PROTECTION

L'auteur décrit brièvement la végétation des ravines calcaires dans les Alpes dinariques et parle d'une nouvelle communauté des plantes où domine l'espèce herbacée nommée *Corydalis ochroleuca* Koch. Cette communauté est traitée au Monténégro par le botaniste V. Blečić, mais l'auteur l'a trouvée aussi en plusieurs endroits de Bosnie et Herzégovine. La composition de cette communauté, originaire des ravines calcaires à Bukovički et Bogovički Potok près Vareš en Bosnie, est présentée sur un tableau phytocénologique, et l'extension de l'espèce sur une carte synoptique géographique.

D'après les données plus récentes, cette communauté n'est pas seulement limitée aux Alpes dinariques, main elle se trouve, en composition analogue dans les ravines des Alpes orientales (au Tyrol autrichien et italien).

A la fin, l'auteur souligne l'importance de pionnier de cette communauté végétale et notamment de l'espèce *Corydalis ochroleuca* Koch elle-même qui par ses puissantes racines ramifiées relie et rend moins mobiles les ravines escarpées de nos Alpes dinariques calcaires. D'un tel comportement de sa part provient aussi la nécessité de sa protection sur les lieux où elle joue un tel rôle.

VEGETATION ON THE POURING-PLACES IN THE HILLY REGION OF THE DINARIC ALPS AND ITS PROTECTION

The writer has described vegetation on the calcareous pouring places in the Dinaric Alps. At the same time he has described a new kind of plants which is dominated by a sort of *Corydalis ochroleuca* Koch. This sort has been described by a botanist Blečić in Montenegro. This author has found it on numerous spots in Bosnia and Herzegovine. The structure of this plant on the pouring places in Bukovik and Bogovik streams not far from Vareš in Bosnia is shown in a phytographic table and its spread in a nice geographic map.

Dr Ing PAVLE FUKAREK

MODRO LASINJE — MOLTKEA PETRAEA (TRAT.) GRIS. RIJETKI ENDEMNI GRMIĆ NAŠEG HERCEGOVAČKOG I CRNOGORSKOG KRŠA I NJEGOVA ZAŠTITA

Kada se putnik ili prolaznik zateče u prvim proljetnim danima negdje na cesti koja između Jablanice i Bijelog Polja kod Mostara vodi kroz živopisni klanac rijeke Neretve, upašće mu u oči vanredno intenzivna, kao nebo modra boja jednog sitnog grma koji tu raste iz pukotina stijena i pokriva gole kamenite litice zajedno sa nizom drugih biljaka. To je modro lasinje — *Moltkea petraea* (Tratt.) Gris. — razgranjen ali nizak grm iz porodice oštrolista *(Boraginaceae)* koji predstavlja i jedinu poznatu vrstu svoga roda. Pojedini autori govore o njegovim brojnim sitnim cvjetovima kao lazurno modrim, iz čijih cjevastih vjenčića strše krupni prašnici i ističu ga kao vrstu koja je svojstvena golim krečnjačkim liticama naših južnih krajeva.

Modro lasinje je naša endemna biljka i kao takva spada u red onih rijetkih koje treba zaštititi od iskorjenjivanja i nestajanja. Njegov opstanak u današnjem njegovom uskom arealu nije još ničim naročito ugrožen, ali je svakako naša dužnost da povedemo računa i o onim njegovim nalazištima u kojima je izvrgnut jačoj paši stoke ili pretjeranom sabiranju u različite, pa i u naučne svrhe. Negdje ga seljaci čupaju zajedno sa korijenjem i u oskudici drugog drveta iskorištavaju za loženje.

Iz botaničke literature doznajemo da modrog lasinja nema ili bolje rekuć da nije još nađeno sjevernije od obronaka u slivu rijeke Neretve u Hercegovini.*) Njegova nalazišta u tom području

* Iz podataka o flori Hrvatske (Schlosser—Vukotinović) a posebno iz flore Velebita (A. Degen) proizlazi da u sjevernim predjelima našeg krša modro lasinje nije rasprostranjeno. Da li ga ima na Biokovu i na drugim srednjodalmatinskim planinama ne možemo tvrditi, jer za to nemamo ni izričitih pozitivnih ni izričitih negativnih podataka. Kao jedno, u Dalmaciji najsjevernije nama do danas poznato nalazište, zasada je ono koje se nalazi u kršu neposredno iznad vrela rijeke Omble kod Dubrovnika.

Na sličan način izgleda da areal modrog lasinja dopire južno samo do granica Crne Gore i Albanije. Iz floristićkih radova sa tog područja (Csiki, Javorka i Kümmerle) i iz pregleda dendroflore (J. Mitrushi) možemo to pretpostaviti jer tu ne nalazimo zabilježenu ovu vrsta iz porodice *Boraginaceae.* Tek u jednom najnovijem radu mađarskog botaničara A. Terpó-a nalazimo navod o jednom nalazištu modrog lasinja u sjevernoj Albaniji.

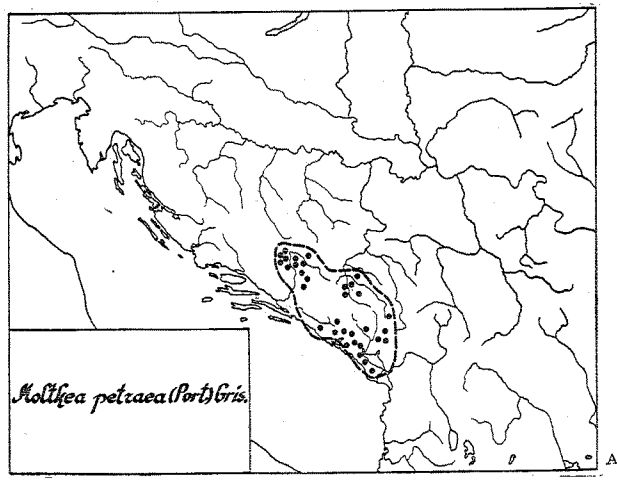

Areal rasprostranjenja modrog lasinja

Dolimitne stijene i krš na kojem raste modro lasinje u okolici Bijelog polja u Hercegovini

su vrlo česta i gdje god ga tu nalazimo, on pokriva veće ili manje plohe i zastupljen je sa prilično brojem primjeraka. Izuzetak čine pojedinačni primjerci koji se mogu naći u dolini same rijeke Neretve i nekih njenih pritoka, (Rakitnice, Šištice i Doljanke), koji su se tu naselili i izrasli iz sjemena koje je sa obronaka snijela voda, a rijeka prenijela i zadržala na nekom povoljnom kamenitom mjestu oko svog korita.

Najsjevernije, izgleda da se modro lasinje probija do na obronke oko donjeg toka rijeke Rakitnice kod sela Grušće na području Hercegovine. Botaničar M. M a l y zabilježio je ovu vrstu u klancu rijeke Šištice koja ističe iz Boračkog jezera. Tu smo modro lasinje našli i na drugim mjestima bliže i oko same rijeke Neretve.

Najveći broj nalazišta može se zabilježiti na istočnim padinama planina Čvrsnice i Ćabulje. To su kamenite padine koje se strmo uzdižu od korita rijeke Neretve i predstavljaju sistem nabranih i položenih slojeva jurskog krečnjaka. Modro lasinje ovdje raste na potezu između vrela Perutac sve do blizu Drežnice. Botaničar K. B o š n j a k (1936) navodi ga sa planine Čvrsnice i iz većih visina i to sa lokaliteta: Diva grabovica, Grebenje nad Ćorića-planinom, Međuplasa, Točko brdo, Strugovi, Plasa, Drijenač, Drežanski jelinak, Borova glava i Obod.

Na susjednim padinama Prenja i Veleži modro lasinje je osobito često oko Bijelog polja iznad sela Kuti, zatim u području Gluhog poriman i pod Rujištem, gdje ga ima i u rijetkim sastojinama

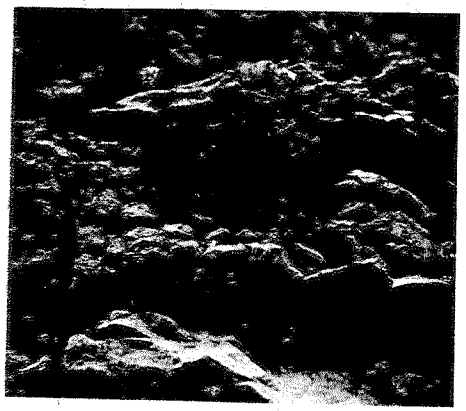

Busen modrog lasinja izrastao iz pukotine u kamenu

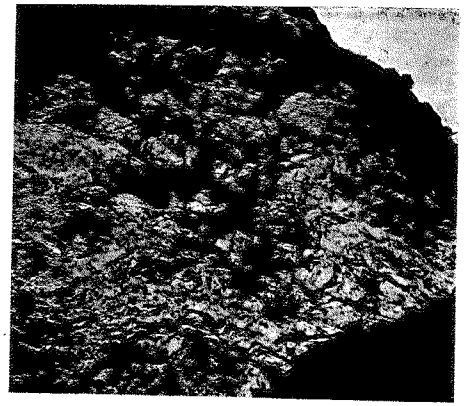

Grupa modrog lasinja na pećini iznad vrela Perutac u Hercegovini

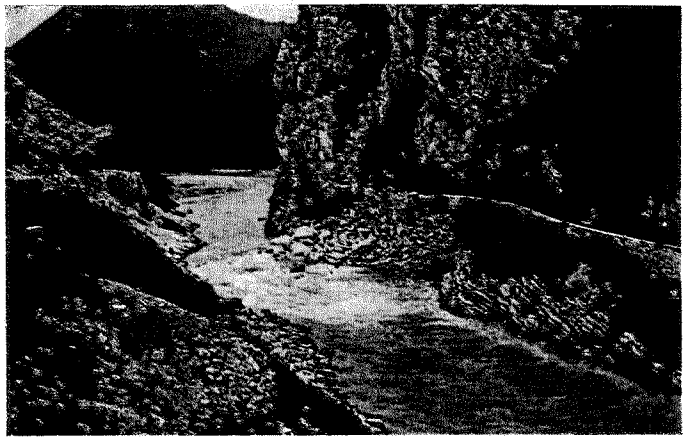

Sutieska rijeke Neretve u Hercegovini sa stijenama u kojima raste modro lasinje

munike (*Pinus heldreichii* Christ). Nalazili smo ga i u Dugoj dragi, a nije isključeno da ga ima i dalje zapadno od padina ispod Glogova, osobito u klancu bujice Bijelog potoka.

Botaničar K. M a l y (1933) našao je modro lasinje i u klancu rijeke Bunice blizu Blagaja pa nije isključeno da će se u tom širem području oko hercegovačkih planina Prenja i Veleži naći još neka, nama sada još nepoznata, nalazišta.

Druga skupina nalazišta modrog lasinja su hercegovačko-crnogorske planine oko Boke Kotorske — Orjen, Bijela gora i Lovćen. Tu ga nalazimo na padinama Jastrebice u planini Orjen, zatim oko Njeguša (Bogojeva glava), Cetinja i Čeklića, te dalje i južnije (Rasotovac, Boljevići) i sjevernije u Crnoj Gori: oko Ostroga, Virpazara i Crnojevića rijeke, odakle se širi i po padinama Rumije, oko Lisinja i Lonca.

U unutrašnjosti Crne Gore zabilježena je ili nađena na Bioču blizu Titograda, kod Meduna u području Kuča, zatim kod Drušića (u bivšoj lješanskoj nahiji), zatim na brdu Pej blizu Kolašina.

Treću veću skupinu nalazišta modrog lasinja predstavljaju strmi planci rijeke Pive i Tare oko Goranskog, te nalazišta na planini Durmitor, od kojih se ono na Dobrom dolu uspinje na oko 2000 metara nadmorske visine. Sva nabrojana nalazišta u Crnoj Gori navedena su kod J. R o h l e n e (1942), a u novije vrijeme još su proširena deta-

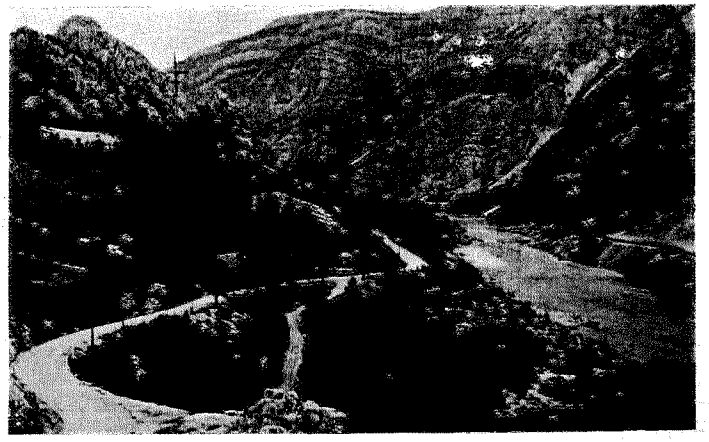

Područje oko srednjeg toka rijeke Neretve sa nalazištem modrog lasinja

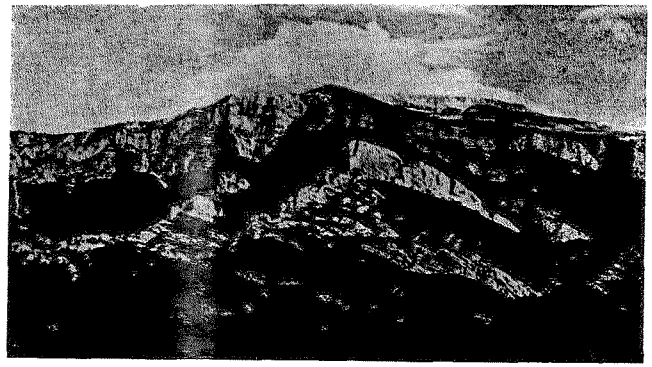

Zapadne padine planine Velež (Brusina) sa strmim stijenama u kojima su nalazišta modrog lasinja

ljnjim podacima V. Blečića (1959) iz područja klanca rijeke Komarnice (Gornje radinice, Dubljevića brijeg, Velešava).

Na susjednom bosanskom području mi smo vrstu *Moltkea petraea* našli i na području planine Ljubične i to na grebenu Oštrika, koji se gotovo okomito uzdiže iznad rijeke Tare kod Uzlupa. Tu je, među ostalim rijetkim južnjačkim biljkama bilo i nekoliko grmova kapuca *(Euphorbia spinosa)* što je svakako i jedno, od mora u kopno najdublje prodrlih nalazišta ove submediteranske mlječike.

Naša geografska skica prikazuje raspored do sada poznatih nalazišta modrog lasinja iz kojeg se može zaključiti ograničenost njegovog areala rasprostranjenja.

U novije vrijeme opisana je iz doline rijeke Pive u Crnoj Gori jedna nova zajednica biljaka kamenjarki u kojoj dominira modro lasinje. To je zajednica *Moltkietum petraeae*, koju je opisao botaničar V. Blečić (1. c.). Ta zajednica nije samo neka specifičnost crnogorskog kontinentalnog krša, nego je, štoviše, obilno raširena i na području Hercegovine, Ona ima za te predjele i veoma veliko značenje i to kao pionirska zajednica koja priprema uslove za dinamični razvoj zajednica višeg stepena razvijenosti, odnosno priprema tlo i ostale uslove za naseljavanje kraških vrsta šumskog drveća — za jednu zajednicu koja najčešće završava sastojinom medunca, crnog graba, crnog jasena i drugih termofilnih »južnjačkih«

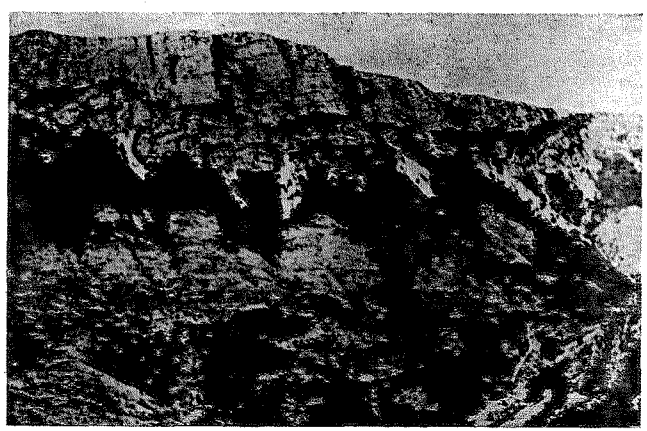

Padine planine Velež iznad sela Kuti sa šibljacima, šumarcima i stijenama u kojima raste i modro lasinje

vrsta drveća i grmova. Nije rijetko da ovu zajednicu nalazimo i u susjedstvu isto tako zanimljive zajednice šibljaka endemne tilovine *(Petteria ramentacea* (Sieb), Presl.) i da se ove dvije naše endemne vrste nalaze pod sličnim ekološkim uslovima i u svome razvoju alterniraju na teren golog krša, od naoko golog kamenjara do grmljem obraslih kamenitih smirenih točila.

Iz ovoga kratkog opisa raspostranjenja endemnog modrog lasinja u našim predjelima proizlazi i jasna potreba da se ovaj lijepi niski grmić našeg krša unese u listu zaštićenih rijetkih biljaka naše Republike, a da se eventualno i neka veća njegova nalazišta uključe u neki manji rezervat rijetkog bilja našeg krša u submediteranskom pojasu.

LITERATURA

Bošnjak K.: Iz hercegovačke flore.
Glasnik Hrvatskog prirodoslov. društva XLI—XLVIII. Zagreb, 1936. Pag. 51.

Maly K.: Materialien zu G. v. Beck's Flora des ehemaligen Bosnien — Hercegovina
Glasnik zemaljskog muzeja u BiH XLV. (Sveska za prirod. nauke) Sarajevo, 1933 Pag. 110.

Rohlena J.: Conspectus florae Montenegrinae
»Preslia« Vestnik českskl. botan. společnosti XX—XXI. Praha, 1942. Pag. 253.

Blečić V.: Šumska vegetacija i vegetacija stena i točila doline rijeke Pive.
Glasnik Prirodnjačkog muzeja u Beogradu. Serija B. Knj. 11 Beograd, 1958. Pp. 79—81.

MOLTKEA PETRAEA (TRATT.) GRIS., PETIT ARBUSTE RARE ENDÉMIQUE DE NOTRE KARST ET SA PROTECTION

L'auteur parle de l'extension de l'espèce *Moltkea petraea* (Tratt.) Gris., qui est l'unique représentant de son genre appartenant à l'ordre de plantes rares endémiques de notre karst. De brèves données sur les lieux où cet arbuste est trouvé et qui sont aussi indiqués sur une carte géographique nous font voir qu'il est répandu sur une région très étroite de l'Herzégovine et du Montenegro.

Quoique *Moltkea petraea* (Tratt.) Gris. ne soit pas si menacée et qu'il n'y ait pas danger de sa disparition totale de nos régions, l'auteur estime que cet arbuste devrait être porté sur la liste de nos plantes strictement protégées et qu'il faudrait entreprendre des mesures en vue de sa protection.

Moltkea petraea (Tratt) Gris. — rare endemic bush in our rocks and its protection.

Moltkea petraea (Tratt.) Gris. is the only one representative of its kind and can be found very difficult in our Karst. It is a very rare endemic plant in our country and it grows in the very narrow part of our Herzegovine and Montenegro which is shown on a geographic map.

Moltkea petraea Tratt.) Gris. is not going to die away very soon. Yet the author thinks that some measures of protection must be undertaken. So he suggests to put this kind of bush — plants down into the list of strictly protected plants.

Dr Ing PAVLE FUKAREK

LOVOROLISNI LIKOVAC (DAPHNE LAUREOLA L.) I POTREBA NJEGOVE ZAŠTITE U ŠUMAMA BOSNE I HERCEGOVINE

U nekim evropskim državama (Austriji, Njemačkoj, Čehoslovačkoj i drugima) a i u našoj državi lovorolisni likovac (*Daphne laureola* L.) postao je vrlo rijetka šumska biljka jer je seljaci pa i planinari beru i sakupljaju u većim količinama radi zimzelenih listova koji im služe kao ukras, naročito u zimskim danima i praznicima kad nema drugog svježeg zelenila. U nekim predjelima ovaj grm je gotovo potpuno iskorijenjen jer je bran a još češće i čupan sa korijenjem u komercijalne svrhe za trgovinu cvijećem i zelenilom. Na tržnicama Zagreba mogle su se prije rata vrlo često naći grančice sa debelim zelenim lišćem ovog grma upletene u vijence ili rukovijete cvjetova, tako da su biolozi i ljubitelji prirode poduzimali razne mjere da bi spriječili uništavanje i potpuno njegovo iščezavanje iz neposredne okolice, naročito sa planine Medvednice, gdje je lovorolisni likovac još u skoroj prošlosti rastao na većim površinama.

I u Sloveniji lovorolisni likovac je rijetka biljka, koja je »razasuto« rasprostranjena po području, a nema je u cijelom Gorenskom ni u slovenačkom dijelu Istre (Mayer E., 1952).

Na Balkanu lovorolisni likovac spada u red vrlo rijetkih biljaka. Samo u rijetkim floristićkim redovima nalazimo neke podatke o njegovom prisustvu u šumama. U Bugarskoj su utvrđena samo dva njegova nalazišta i to na padinama Vračanskog Balkana i iznad Bačkovskog manastira u centralnim Rodopima (Stojanov N. i Stefanov B. 1948). Oba ova nalazišta su na krečnjačkoj podlozi. I za Crnu Goru za sada imamo zabilježeno samo jedno jedino nalazište lovorolisnog likovca i to u dolini rijeke Morače (Rohlena J., 1942). Ovaj crnogorski nalaz, osim toga, oslanja se na jedan vrlo stari podatak botaničara A. Baldaccia, tako da možda danas lovorolisnog likovca i nema više na navedenom mjestu. Na području Kosmeta također je poznato zasada samo jedno nalazište lovorolisnog likovca i to oko potoka Miloševca kod Peći (Nalaz V. Lochniga u herbarskoj zbirci sarajevskog Zemaljskog muzeja). Lovorolisnog likovca ima i u Grčkoj i to na planini Atosu na Halkidici sudeći po jednoj grančici koja se nalazi u zbirci sarajevskog Zemaljskog muzeja. U flori grčke (Diapolis H., 1948) navodi se: »u šumama u Makedoniji i Tesaliji« ali tu nisu navedeni pojedini lokaliteti, pa ni tom nekadašnje stare pontsko-sarmatske flore na mogao odrediti tačnije areal njegovog rasprostranjenja. Nadalje, sudeći i po podacima iz novijih djela o dendroflori Albanije (I. Mitrushi, 1955), i ovdje je lovorolisni likovac dosta rijetka biljka, jer se navodi samo sa dva sigurna nalazišta i to na planinama Mal Matke i Malin e Hormoves.

Botaničari smatraju lovorolisni likovac reliktom nekadašnje stare opntsko-sarmatske flore na Balkanskom poluotoku. Kao zimzeleni grm koji raste pretežno u bukovim šumama on je nekad davao tim šumama izgled kakav danas imaju šume Kolhide i Kavkaza. Vrlo je teško danas utvrditi da li je nekada bilo više lovorolisnog likovca u našim šumama ili je i on, usljed prekomjernog branja i čupanja sa korijenjem (kao navodno neka ljekovita biljka), nestao iz naših predjela ili su njegovi rijetki primjerci koje nalazimo još tu i tamo u šumama zaista i prirodne rijetkosti. Sudeći po analogiji nekih njegovih prirodnih nalazišta u srednjoj Evropi, nije isključeno da ga je bilo ranije mnogo više i u većem mnoštvu i u našim šumama, a sasvim je sigurno da je on tu i od prirode rijedak i vezan za krečnjačko i dolomitno područje.

Danas je nastupilo krajnje vrijeme da se nešto poduzme protiv nestajanja ove rijetke biljke iz naših šuma. Organima i službi kojoj je to osnovni zadatak i obaveza biće olakšan rad ako se u najkraćim crtama osvrnemo na poznata nalazišta lovorolisnog likovca u Bosni i Hercegovini. Ova nalazišta zasada nisu mnogobrojna, pa ih neće biti teško zaštititi, ali boljim i savjesnijim pretraži-

LITERATURA

1. Beck-Mannagetta G.: Flora Bosne i Hercegovine i novopazarskog Sandžaka III. Sarajevo 1927.
2. Diapolis H.: Synopsis florae Graecae. Athenai, Tom. B. 1949.
3. Mayer E.: Seznam propotnic in cvetnic slovenskega ozemlja Ljubljana 1952.
4. Mitrushi I.: Druret dhe shkurret e Skqiperise Tirane 1955.
5. Rohlena J,: Conspectus florae Montenegrinae. »Preslia« Praha 1942.
6. Stojanov N. i Stefanov B,: Flora na Blgaria. Sofija 1948.

DAPHNE LAUREOLA L. ET LA NÉCESSITÉ DE PROTÉGER CET ARBUSTE DANS LES FORÊTS DE LA BOSNIE ET HERZÉGOVINE

L'auteur nous présente les données sur les localités de trouvaille de la *Daphne laureola* L. et souligne la rareté de cet arbuste sur le terrain de la Bosnie et Herzégovine. L'extension de l'arbuste est représentée aussi sur une carte géographique d'où l'on voit la rareté des localités où la Daphne laureola est trouvée jusqu'à présent.

L'arbuste est connu dans les forêts de hêtres et dans celles constituées de hêtres et sapins, mais récement il est trouvé aussi dans les forêts de chênes de la Bosnie du Nord.

En raison de circonstances mentionnées d'où il résulte que le *Daphne laureola* devient un arbuste de plus en plus rare dans les forêts de la Bosnie et Herzégovine, l'auteur propose que l'on mette cette plante sous la stricte protection et que l'on empêche son anéatissement ultérieur. L'attention particulière devrait être attirée sur la sauvegarde des lieux de trouvaille intéressants dans les forêts de hêtres à Vresinska Kosa près Zavidovići et dans les forêts de chênes aux environs de Tešanj en Bosnie.

DAPHNE LAUREOLA L. AND ITS PROTECTION IN WOODS OF BOSNIA AND HERZEGOVINE

The author gives some details and places where *Daphne laureola* L. grows. He writes that this kind of bushes is very, very rare in the woods of Bosnia and Herzegovine. He enclosed a geographic map where very few local places with *Daphne laureola* can be seen and found.

This kind of plants and bushes grew in beech and firbeech woods, but lately it has been also found in oak woods of Northern Bosnia.

It is a fact that *Daphne laureola* is a plant which we can see and find in our woods very difficult. So the author suggests to put it under a strict protection. In this way we shall prevent its further destroying and dying. Special attention must be paid to protect interesting finding-places in beech woods at Vresinjska Kosa not far from Zavidovići and in oak woods near Tešanj in Bosnia.

Dr Ing PAVLE FUKAREK

RIJETKA PRIRODNA POJAVA U ŠUMAMA BOSNE SRASLA DEBLA JELE U JEDNO STABLO

U prirodi se vrlo rijetko nalaze primjerci potpuno sraslih stabala šumskog drveća. Ako se i nađu tu i tamo pojedini primjerci kod kojih je došlo do pojave nadzemnog sraštanja, to su redovno u pitanju samo srasle ili urasle pojedine grane stabla koje mogu biti i vrlo bizarnog izgleda. Međutim, vrlo je često pojava sraštanja korijenja pojedinih vrsta šumskog drveća — naročito nekih vrsta četinara, i ova se pojava dovodi u vezu sa daljnjim rastom i zarastanjem posječenih panjeva. Srastanje podzemnih dijelova stabala vrlo je često u bijelog bora, kod nas osobito i u crnog bora, a u vezi je i sa pojačavanjem lučenja smole u drvetu, odnosno, sa stvaranjem luči u posječenom panju. Vanredno je često srastanje korijena i u naše jele, pa zbog toga nalazimo u našim šumama vrlo često posječene panjeve koji i dalje rastu i stvaraju zaštitno drvenasto tkivo,

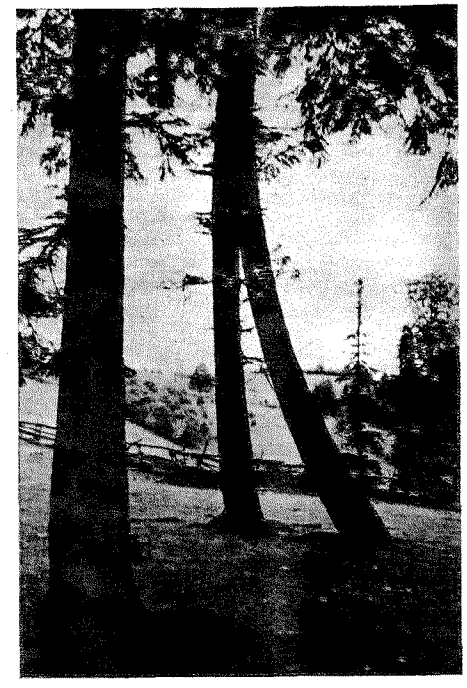

Sl. 1

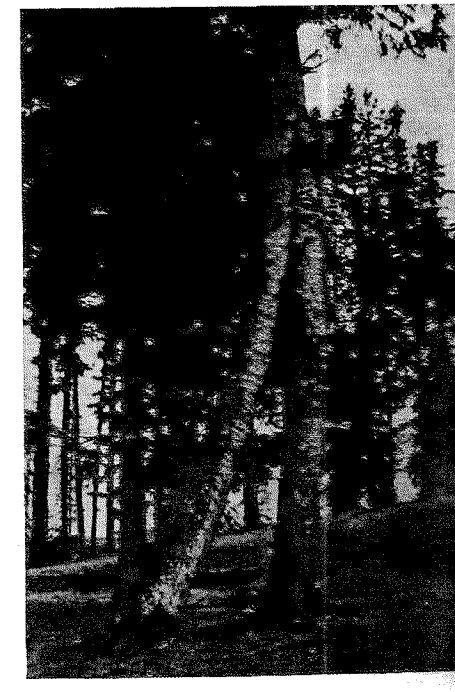

Sl. 2

koje obrašćuje ili čak i prerašćuje nastalu otvorenu ranu — koja se sada preko sraslog korijena nalazi na organizmu nekog susjednog stabla jele.

Srastanje nadzemnih dijelova stabla i kod naše jele vrlo je rijetko, pa zbog toga predstavlja vanredno zanimljivu prirodnu pojavu, tim više ako se radi i o potpunom srastanju dvaju stabala u jedno. Zbog toga smatramo da je nalaz jednog takvog stabla u nedalekoj okolici Sarajeva vanredno značajan i kao prirodna rijetkost i kao objekat osmatranja i proučavanja, i o njemu želimo napisati ovu, zasada, samo kratku informaciju. To činimo i zbog toga što smatramo da je ovo rijetko stablo zaista prirodna rijetkost i prirodni spomenik prvorazrednog značaja i što smatramo da je potrebna i hitna intervencija Zavoda za zaštitu spomenika kutture i prirodnih rijetkosti da se ova priroda rijetkost sačuva od daljeg oštećivanja i možda i od uništavanja.

Nedaleko od poznatih kraških špilja Biambara kod sela Krivojevića (nedaleko Olova), o kojima je pisano opširno i u ovom časopisu, nalazi se još jedna prirodna rijetkost koja zaslužuje našu naročitu pažnju. To je jedno prirodno uzraslo stablo jele, koje se iz dva vrlo snažna debla uzdiže i spaja u jednu široko razgranjenu krošnju.

Sl. 3

Sl. 4

Ovo stablo se već iz daljine ističe svojom visinom, jer krošnjom nadvisuje sva ostala. Krošnja mu je bujna i lijepo razvijena. Okularnom ocjenom moglo bi se zaključiti da doseže visinu od blizu 30 metara. U svom donjem dijelu ono je izraslo iz dva odvojena debla, koja se u visini od nekih 5 metara spajaju u jedno. Oba debla su u prsnoj visini preko 40 cm debela, pri čemu je jedno neznatno deblje od drugoga. Jedno od njih, i to ono koje je okrenuto jugu, raste gotovo potpuno vertikalno sa tek neznatno savijenom osovinom, dok je drugo, i to ono izraslo na sjevernoj strani, savijeno u vrlo izrazitom luku, te se prislanja na drugo deblo nešto iznad visine prvih grana, odnosno, nešto ispod početka sadašnje zajedničke krošnje. Na mjestu gdje se spajaju oba debla u jedno pokazuje se kratak žlijeb, a odmah iznad njega diže se jedinstveno deblo, gotovo pravilnog okruglog obujma i vrlo pravilno izgrađene kore. Na tom mjestu nalazi se i osušeni vrh jednog od nekadašnjih samostalnih stabalaca koja su sada srasla u jednu jelu vanrednih dimenzija. Taj trag nekadašnjeg vrha jednog od sraslih stabala objašnjava nam i postanak ove zanimljive prirodne pojave.

Nekada, vjerovatno prije kojih stotinu i više godina rasla su tu dva mlada jelova stabla i prilikom neke oluje jedno od njih izgubilo je uporište i naslonilo se na susjedno. Vjerovatno je tom prilikom ozlijeđena kora i jednog i drugog ili je do otvaranja kambija došlo kasnije usljed stalnog struganja debla i krošanja pokretanih vjetrovima. Na neki način došlo je do potpunog urastanja ili bolje rekuć do spajanja debala jednog i drugog stabla u jedno zajedničko koje je dalje raslo i razvilo zajedničku krošnju. Danas ovo sraslo jelovo stablo, ovi, moglo bi se reći »sijamski blizanci« među našim šumskim drvećem izgledaju vrlo bizarno. Jedna duboko spuštena krošnja nasađena na dva debla kao neki orijaš koji je raskoračio noge i pokušava da učini jedan kratak korak naprijed!

Naše fotografije pokazuju ovo sraslo stablo jele gledano iz raznih uglova. Na slici 1 vidimo dva debla i njihovo srastanje pri dnu krošnje sa jugoistočne strane, a na slici 2 vidimo ih iz sjeverozapadnog ugla. Slika 3 pokazuje dio u kojem su oba debla srasla i to iz najveće moguće blizine sa podnožja stabla.

Sastojina u kojoj je nađeno ovo stablo danas je bijednog izgleda. To je jedna tipična bosanska pretjerano sječena stara četinarska sastojina jele i smrče bez bukve i drugog drveća na plitkoj podlozi verfenskih pješčara i škriljevca u kojoj je iza tzv. redovne sječe došlo do seljačkih krađa drveta i na kraju do haranja vjetra i rušenja, tzv. vjetroizvala, koje su potpuno prorijedile sklop krošanja i ostavile pojedinačno uzrasla visoka stabla kao u kakvom parku. Ona se nalazi na jednoj zaravnjeno, blago nagnutnoj površini sa tu i tamo manjim zabarenim plohama sa posebnom vegetacijom. U ovoj sastojini nema nigdje ni traga od podmlatka, niti se na tlu nalaze neke tipične šumske biljke. Mnoštvo panjeva govori o skorašnjim sječama. Isto tako nema ni mladih stabala niti nekog traga podstojne sastojine koja je tu mogla ranije postojati. Jedino na rubovima, i to na mjestima gdje je teren malo strmiji nalaze se nešto gušće sklopljene krošnje i gust podmladak, ali pretežno samo smrčev, i ti se dijelovi jasno odvajaju od ove sastojine. Takav izgled i sastav ove sastojine posljedica je intenzivne i stalne paše stoke zemljoradnika iz zaselaka sela Krivojevići, čije se kuće, štale i torovi nalaze u neposrednoj blizini. Površina je stalni seoski pašnjak i to sigurno već kroz jedno vrlo dugo razdoblje, a to se odmah može vidjeti i po tlu i po preostalim stablima.

Kroz ovu sastojinu prolazi i stara turska »kaldrma«, nekadašnji konjski put koji je vodio iz Olova preko sela Bakovića i Krivojevića u Srednje i dalje u Sarajevo. Taj put, i pokraj današnjeg novoizgrađenog auto-puta Srednje—Olovo, koji prolazi u blizini, još je uvijek u upotrebi jer je nešto kraći i njime se kreću seljaci sa konjima i stokom u oba pravca. Vjerovatno je i to jedan od razloga što je danas ova sastojina opustošena i što nema izgled zdrave i njegovane šume.

Slika 4 pokazuje izgled ove sastojine i ona dovoljno jasno govori o krajnjoj devastaciji ove šumske površine.

Naše sraslo stablo jele nije samo ugroženo ovim lošim, da ne kažem i bijednim stanjem sastojine. Ono se nalazi i neposredno uz jednu skorašnju krčevinu, koja je svakako i uzurpirano državno zemljište oko koga je nagomilano posječeno drveće kao ograda. Samo je čudo što i ovo rijetko

Sl. 5

sraslo jelovo stablo nije već posječeno i što se krčevina nije proširila i na ostali dio sastojine. Na našem stablu i to na jednom od dva debla vide se tragovi zaraslih udaraca sjekire u jednoj visini koja izričito govori da je neko pokušavao da i ovo stablo posiječe ili bar da ga »podbjeli« i tako oštećenog pretvori u sušiku koja bi se iz »higijenskih razloga« morala posjeći. Isto tako na deblu se nalazi i veći broj patrljaka posječenih i osušenih grana, tako da više nema nikakve sumnje da je ovaj rijetki prirodni fenomen ugrožen od okolnih stanovnika, koji u nemu ne vide nikakvu naročitu vrijednost, osim drveta koje bi im eventualno moglo poslužiti za neku građu ili ogrijev. Slika 5 pokazuje ovo rijetko stablo uz ogradu krčevine koja se pružila gotovo do njegovog podnožja.

Sve te izložene okolnosti govore da je u ovom slučaju potrebna hitna intervencija Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine i da ne treba odlagati sa donošenjem jednog rješenja po kojem će se ovo sraslo stablo jele staviti pod zaštitu države i povjeriti područnom Šumskom gazdinstvu na najstrožije čuvanje.

UN PHÉNOMÈNE RARE DANS LES FORÊTS DE BOSNIE: DEUX ARBRES DE SAPIN SOUDÉS PAR LA CROISSANCE EN UN SEUL

L'auteur décrit une trouvaille fort intéressante d'un arbre de sapin (*Abies pectinata* Mill.) qui est composé de deux troncs naturelement soudés par la croissance et qui ont une couronne commune. Dans leur bas âge c'étaient deux arbres distincts dont l'un aurait été probablement courbé par le vent et appuyé contre l'autre, si bien qu'ils se seraient soudés plus tard et auraient crû en dedans formant une couronne commune, puissante et regulière.

Cet arbre de sapin soudé, en sa qualité d'un phénomène extrêmement rare dans nos forêts, devrait être protégé contre endommagement éventuel ou anéantissement. Il se trouve non loin de la nouvelle autoroute près du village de Krivojevići, dans le voisinage de Olovo en Bosnie centrale. Sur quelques photos est représentée l'ambiance où croît ce même arbre de sapin soudé, lequel devrait être proclamé rareté naturelle de premier ordre.

NATURAL PHENOMENON IN BOSNIAN WOODS. TWO FIRTREES COALESCE INTO ONE TRUNK.

A fir-tree (*Abies pectinata* Mill.) is extremely interesting. It is consisted of two trees which grow together into one crown. Earlier they were two separate trees. Probably one of them was bent by wind, leant against its neighbour and later they grew together into a common and strong crown.

It is a rare and natural phenomenon which cannot be found in our woods. So it needs to be protected immediately in order to be prevented from any destroying. It grows not far from a new highway in the village Krivojevići, near Olovo in Middle Bosnia. This first class natural phenomenon is shown in a few photographs with some details of it and the ground where it grows.

VERA BREŽANČIĆ

NEKI ASPEKTI ZAŠTITE BILJAKA U SVIJETU I KOD NAS

ISTORIJAT ZAŠTITE PRIRODE

U istoriji razvoja i formiranja zemljine kore došlo je do mnogostrukih i bitnih promjena koje su uvjetovale i promjenu biljnog pokrova. Svaka geološka formacija imala je svoju karakterističnu floru. Međutim, promjenom životnih uslova (klima, edafski, ekološki i dr.) dolazi i do izmjena u dotadašnjem biljnom svijetu. Mnoge biljke koje su do tada bile zastupljene sa velikim brojem vrsta i individua i, zauzimale i znatne površine iščezavaju ili bivaju potisnute, da bi na njihovo mjesto došle druge, otpornije vrste, koje su se mogle lakše prilagoditi svim tim promjenama. Ali neke vrste, usprkos svim tim promjenama, uspjele su se održati i do danas kao relikti pojedinih geoloških formacija te bezuvjetno spadaju u veoma značajne florističke rijetkosti. Sve ove promjene predstavljaju osnovne i neizbježive faktore koji su uticali na dalji izgled zemlje i života na njoj. S druge strane, čovjek kao najsavršenije djelo prirode, borbom za svoj opstanak, svojim postupcima doprinosi promjeni mnogih predjela kao i osiromašenju cjelokupne prirode. Istina, čovjek kao član prvobitne ljudske zajednice, ovisan od prirode i upućen samo na nju, nastoji da je u izvjesnoj mjeri očuva jer mu je ona glavni izvor hrane i održanja. Čovjek pobire razne plodove, pripitomljuje razne divlje životinje, a sve u cilju održanja sebe i svoga potomstva. Stoga nije ni čudo što već u dalekoj prošlosti susrećemo pojedine zakonske propise o zaštiti prirode i njenih dobara, npr, u starom vijeku za vladavine Hamurabija (1792—1750. g. prije n. e.).

Zbornik zakona kralja Hamurabija, koji je našao francuski naučnik de Morgan u Suzi 1901. godine, sadrži 247 članova. U zborniku su nađeni dokumenti koji govore o privrednom životu zemlje te propisi koji se odnose samo na zaštitu šuma. U to doba šume su bile podijeljene na pojedine »šumske komplekse« i stajale su pod nadzorom naročitih šumara, potčinjenih glavnom šumaru. Nađen je dokumenat, lična kraljeva naredba, u kojoj se naređuje da se vodi strogo računa o zaštiti šuma. U slučaju sječe mora se doznati ko je sasjekao drveće: šumar ili tuđa ruka (zlonamjerno lice). Šumari su snosili glavnu odgovornost za nepovredivost šuma, a za prestupe na dužnosti kažnjavani su smrću. Na osnovu ovog zakonskog propisa možemo vidjeti da zaštita prirode nije modernističko i subjektivno shvatanje, jer je potreba zaštite pojedinih njenih dobara, kako vidimo, dobila korjen već u starom vijeku. Nadalje, ako proučavamo kulturu starih Rimljana, Grka i drugih, vidjećemo da je uz napredak znanosti, umjetnosti, arhitekture, medicine i ostalog, i priroda zauzimala vrlo važno mjesto. Moderne i impozantne građevine okruživale su visoka stabla i lijepo uređeni parkovi sa cvijetnjacima, koji su služili za odmor i razonodu. Priroda je tada mnogo cijenjena, ona je smatrana glavnim izvorom svakog dobra i blagostanja, izvorom narodnog zdravlja. Ona je iskorištavana racionalno, pa zato nije tada ni bilo potrebno posebnih zakona, ureda i društava koji bi forsirali zaštitu prirode. Međutim, napretkom civilizacije, razvojem tehnike, industrije, privrede, poljoprivrede i drugih grana, priroda dolazi u sve kritičnije stanje, tako da docnije, već početkom novog vijeka sva dotadašnja pravila, propisi i dr. koji se odnose na zaštitu prirode, prerastaju u

U svojoj »Dijalektici prirode« sam Engels se dotakao pitanja zaštite, sa specijalnim osvrtom na zaštitu životinja, te kaže:

»Životinja koristi samo spoljnu prirodu i vrši promjene u njoj prosto svojom prisutnošću, čovjek je svojim promjenama podvrgava ličnim svrhama, on ovladava prirodom«.

Albert Schweitzer istaknuti naučnik i mislilac, koga su nazivali »doktor prašume«, bori se za zaštitu prirode sljedećim riječima:

»Čovjek je uistinu etičan onda, ako se pokorava nagonu da svakom životu (životnom biću) pomogne, kome god pomoći može i ako se boji da

bilo čemu živome ne napravi kakvu štetu. Svako uništavanje ili oštećivanje onoga što je živo, pa bilo pod ma kakvim uslovima, označava se kao zlo. Uništavanje prirode i mučenje životinja je brutalno barbarstvo«.

Znameniti francuski zoolog Edmond Perrir (umro 1921. godine), koji je dugo vremena bio ravnatelj pariškog prirodoslovnog muzeja i profesor zoologije na Ecole pratique des hautes etudes u jednom svom djelu kaže:

»Čitav današnji život, koji goni brže i sve brže, troši rezerve prošlosti, koju mi rasipljemo. Kao što će se gorivo istrošiti, tako će i voda otplaviti planine, pa neće više biti ni vodopada. No svo ovo rasipanje ne troši samo rezerve prošlosti, već onemogućuje i budućnost.«

Interesantna je i ova njegova napomena:

»Kada budu naše željezničke pruge prolazile šumskim predjelima tropskih krajeva, kada se bude obaralo drveće, prorijedila prašuma, razorila zakloništa gdje se skrivaju velike životinje koje su nekada prebivale sve do dalekog sjevera Evrope, doskora će biti uništeni slonovi, nosorošci, vodenkonji, zebre, antilope, lavovi i druga divljač.«

Prve ozbiljne pokušaje za zaštitu prirode i njenih dobara susrećeno u 19. vijeku. Tako 1809. godine lord Erskine, šef državne riznice Engleske, podnosi Donjem domu Engleske zakonski nacrt za zaštitu radnih životinja, ali je bio odbijen. 1821. godine Irac Richard Martin, podnio je sličan nacrt ali je bio od tadašnjih vlasti prosto ismijan. Međutim, 1822. godine lordu Erskinu i Martinu uspjelo je ipak da pridobiju vlasti za prihvatanje ovog, ujedno i prvog zakona za zaštitu konja i stoke kao i nekih drugih domaćih životinja. Ne može se reći da se i tada ostalo samo na ovom. Sve više niču ideje i prediozi za zaštitu rijetkog bilja i životinja kao i cjelokupne prirode.

U Americi, najmlađem kontinentu, došlo je već 1830. godine do osnivanja ureda za zaštitu prirode, čiji je glavni cilj bio zaštita i očuvanje biljnog i životinjskog svijeta, te se osnivaju i posebni rezervati za zaštitu rijetkih i ugroženih biljnih i životinjskih vrsta. Posebnim propisima izričito se naglašava da se prilikom izvođenja bilo kakvih radova u prirodi pazi na skladnost i neuromijenjenost u njoj:

»Zaštita prirode u Sjedinjenim Američkim Državama provedena je već odavno upravo uzorno, pa postoje mnoga područja u kojima ruka čovjeka ne smije da dirne u rad prirode ni u život njenih stvorova, ili da odvali kamen s kakve ruševine. Najvažnija zadaća ureda za zaštitu prirode jest očuvanje bilinstva i životinjstva. U većini zaštićenih područja uređena su za divlje životinje posebna skloništa, budući da im prijeti ne samo to što bi ih Indijanci ubijali već što im još više prijeti opasnost od sve većeg broja posjetilaca.«

Prvi predio koji je tadašnja vlada stavila pod zaštitu države bio je Hot Springs u Arkansasu, a 1872. godine zaštićen je Yelowstone National parks, prvi i najveći nacionalni park Sjedinjenih Američkih Država.

Pored Amerike, u toku daljeg rada na zaštiti prirode, vremenom se angažiraju i druge zemlje na primjer Engleska, Švicarska, Švedska, Francuska, Njemačka, dok su danas vanredno velike uspjehe na tom polju djelatnosti postigle Čehoslovačka, Poljska i Sovjetski Savez.

U periodu prvog svjetskog rata nastaje zatišje na polju zaštite prirode što je i razumljivo. Ali već u prvim poslijeratnim godinama susrećemo razne propise i pravila iz područja zaštite prirode. 1919. godine uređen je Canyenpark na rijeci Koloradu i La Fayette Nacionalpark u državi Majne. U Švicarskoj u to doba vrlo aktivno radi »Komisija za zaštitu prirode«, koja pretresa sve probleme iz područja zaštite prirode. Godinu dana kasnije, tj. 1920. godine, počinju i kod nas da niču razne ideje o zaštiti prirode. Tu je najviše napredovala Slovenija, koja se nije zadržala samo na idejama, već je otišla i mnogo dalje, tako da je 1920. godine u Sloveniji osnovan i odsjek za zaštitu prirode i prirodnih spomenika pri Muzejskom društvu. Ovaj odsjek imao je i dovoljan broj stručnjaka, čiji je glavni zadatak bio da u detalje proučavaju sve probleme o zaštiti prirode. 19. II 1921. godine slovenačka vlada izdala je naredbu o zaštiti rijetke i za Sloveniju karakteristične flore, te su tada, kao rijetke i ugrožene vrste, stavljene pod zaštitu: *Gentiana lutea* var. *symphyandra*, koja je već tada, radi pretjerane upotrebe u ljekarstvu postala vanredno rijetka, zatim *Nigritella nigra, Nigritella augustifolia, Cypripedium calceolus, Daphne blagayana, Daphne cneorum, Daphne striata. Ilex aquifolium, Eryngium alpinum, Viola cornuta* i *Percedanum ostrunthium*. 28. II 1922. godine vladinom odredbom odbor za zaštitu prirode u Sloveniji posebno je zaštitio i veliki broj planinskog bilja. U istoj odredbi određene su i novčane kazne od 1000 dinara za svakog onog koji barbarski uništava i trga razno planinsko bilje. Dakle iz svega izloženog vidimo da je na polju zaštite prirode kod nas najviše uspjeha pokazala Slovenija. Poslije prvog svjetskog rata radilo se nešto i u Hrvatskoj, preko Hrvatskog prirodoslovnog društva i planinarskih društava. Naročito se forsirala zaštita flore, koja je bila veoma ugrožena od raznih sakupljača. Ali svi ovi napori prirodnjaka u tom pravcu, nisu tada urodili nekim osobitim plodom.

U periodu od 1930. godine pa do uoči drugog svjetskog rata ne može se govoriti o bilo kakvim uspjesima na polju zaštite prirode. Istina, bilo je veoma ozbiljnih pokušaja od strane poznatih naučnika i prirodnjaka (dr Ivo Pevalek, Karlo Maly) da se zaštite neke rijetke i za našu zemlju karakteristične biljne i životinjske vrste, stara stabla kao i ostali objekti prirode. Međutim svi ovi pokušaji ostali su samo »vapaji nemoćnih« budući da su tadašnje državne vlasti vodile svoju posebnu politiku. Gledajući sve kroz »prizmu dinara«, one su odobravale nemilosrdno korišćenje raznih prirodnih dobara od strane naših i inostranih zakupaca. Tako su npr. mnogi naši rudnici (zlata, srebra, bakra) bili glavni izvor bogatstva nekih inostranih kapitalista. Drvo kao sirovina izvoženo je u velikim količinama, a rezultat toga je bio ne samo smanjenje šumskih površina nego i ugrožavanje i ostalog biljnog i životinjskog svijeta u njima. Posebno se može govoriti o sakupljanju i izvoženju našeg ljekovitog bilja, koje je neprestano plasirano na inostranim tržištima. Ovakvo stanje dovelo je do toga da živeći u svojoj zemlji nismo bili ni suvlasnici mnogih naših veoma traženih prirodnih dobara. S obzirom na ovakvo stanje bilo je izlišno govoriti o nekoj zaštiti prirode.

U periodu drugog svjestkog rata naši krajevi su još više opustošeni. Isječene šume, mnoge vrijedne vrste biljaka i životinja i drugih objekata prirode posve prorijeđene, tako da je poslije rata stanje bilo veoma kritično. S jedne strane, trebalo je intezivno raditi na podizanju porušene i osiromašene domovine, a, s druge strane, ugrožena priroda je »vapila« za zaštitom. Međutim, s obzirom na stanje kakvo je bilo poslije rata, morali su se učiniti veliki ustupci indutriji, privredi, poljoprivredi i dr. tako da se tek od 1947. godine počinje forsirati po pojedinim republikama zaštita prirode i njenih dobara.

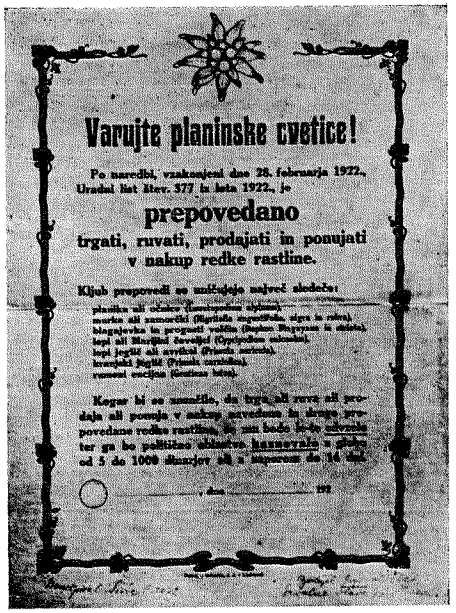

Sl. 1. Uredba o zaštiti nekih biljaka u Sloveniji iz 1928. godine

U poslijeratnom periodu najviše uspjeha na polju zaštite prirode pokazala je Slovenija. Pored zaštite rijetkih, endemičnih i ugroženih biljaka i životinja, u ovoj republici se posvećuje posebna pažnja zaštiti i čuvanju cjelokupne planinske flore. To se uglavnom postiglo kulturno-prosvjetnim radom i pravilnim odgojem u duhu zaštite prirode. Pored ostalog, u Sloveniji je osnovana i »Gorska straža«, koja aktivno djeluje od 1955. godine. Ova organizacija okupila je u svoje redove veliki broj prijatelja prirode, naročito školske omladine. Za članove »Gorske straže« održavani su i posebni seminari sa izabranim temama iz područja zaštite prirode, o savremenom čuvanju prirode i njegovom značaju, o zaštićenim objektima u Sloveniji s posebnim osvrtom na zaštitu biljaka. Svi posjetioci seminara dužni su polagati ispite, nakon čega postaju gorski stražari.

Na V međurepubličkom savjetovanju o zaštiti prirode održanom u Zagrebu 1959. godine u referatu Slovenije, »Zaštita planinske flore«, koji je

Sl. 2. Članovi »Gorske straže« na terenu. (Slovenija)

podnijela dr Angela Piskernik, izneseni su najvažniji problemi i uspjesi koje je ova republika postigla na polju zaštite prirode a specijalno zaštite planinske flore. Članovi »Gorske straže« upućeni u svoj posao i svjesni svojih dužnosti i zadataka, sprečavaju prekomjerno branje i uništavanje planinskog bilja, ukazuju izletnicima i ostalim posjetiocima na sve posljedice koje mogu nastati takvim postupcima, na probleme erozije, značaj prirodnih ljepota za promet stranaca i, na koncu, upozoravaju da je branje i uništavanje biljaka uopšte nekulturan postupak. Da bi bila još jasnija slika o aktivnosti ovih mladih pobornika i prijatelja prirode, citiraću neke izjave. Nakon završetka jednog seminara za gorske stražare tražio se pismeni odgovor na pitanje: Kako ćeš odgojno utjecati na izletnika, kako ćeš ga poučiti da ne bi brao zaštićene biljke?

Jedan šesnaestogodišnji seljački mladić odgovorio je na ovo pitanje sljedećim riječima:

»Ja ću izletnika lijepo pozdraviti pa ću mu reći da sam gorski stražar. Pokazat ću mu značku Gorske straže pa ću ga pitati ne bi li možda i on htio surađivati na zaštiti planinskog cvijeća. Objasnit ću mu privredno značenje prirodnih ljepota za promet stranaca, kao i neophodnu potrebu da se ove sačuvaju. Možda ću mu i obazrivo dati do znanja da bi mogao imati neprilika ako bude brao zaštićene biljke bez pismene dozvole. Osobito ću svakom prilikom naglasiti da je branje cvijeća a uz to još zaštićenog cvijeća, nekulturan i u krajnjoj mjeri egoističan postupak, jer je priroda stvorila planinsko bilje za sve ljude, a ne jedino za onoga koji će se prvi namjeriti na njega. Upozorit ću ga da planinske biljke ničiu iz plitke zemlje. Ako iščupa biljku zajedno sa korjenom, olabavit će zemlju, koju će onda odnijeti vjetar ili voda, dok će se ispod nje uskoro pojaviti goli kamen. Tu ću dodati da imaju često mali uzroci teške posljedice. Još ću takvom prilikom preporučiti izletniku, da bude obazriv i prema nezaštićenoj planinskoj flori. Na koncu ću mu predati letak Zavoda za zaštitu spomenika sa natpisom »Čuvajmo planinsku floru«! Nadam se da ću na taj način uspjeti«.

U Narodnoj republici Srbiji postoji slična organizacija »Mladih gorana«, koja djeluje na polju zaštite prirode, specijalno zaštite rijetke flore. U Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori još nema ovakvih organizacija koje bi djelovale direktno na polju zaštite prirode, pa bi bilo veoma korisno a i potrebno da se čim prije formiraju i kod nas, jer bi putem takvih organizacija, koje bi prvenstveno obuhvatile našu omladinu, sigurno postigli vidne i zadovoljavajuće rezultate na polju zaštite cjelokupne prirode.

Ovo bi bio prikaz istorijata razvoja zaštite prirode a u daljem tekstu želim izneti osnovne probleme i dosadašnje uspjehe na zaštiti rijetke flore kod nas.

ZAŠTITA RIJETKIH BILJAKA KOD NAS

Iz svega dosada izloženog vidimo da je, kako na polju zaštite flore, tako i na polju zaštite prirode uopšte, najviše uspjeha pokazala NR Slovenija, te nam može poslužiti kao uzoran primjer nesebičnog zalaganja, borbe i uspjeha u toj vrsti djelatnosti. Već je naglašeno da se u ovoj Republici posvećuje osobita pažnja zaštiti planinske flore od barbarskog uništavanja, te je dosada zaštićeno oko 57 vrsta rijetkih i planinskih biljaka. Posebna pažnja posvećuje se sljedećim vrstama, koje su inače zaštićene u skoro svim alpskim zemljama, pa i nekim našim republikama a to su: *Cypripedium calceolus, Nigritella nigra, Lilium martagon, Leontopodium alpinum, Primula auricula, Eryngium alpinum, Gentiana acaulis, Ilex aquifolium, Drosera rotandifolia, Rhododendron hirsutum, Rhododendron ferrugineum.*

Iz navedenog spiska najznačajnijih i specijalno zaštićenih biljaka u Sloveniji, vidimo da su neke od njih bile zaštićene posebnim uredbama već 1922. godine, dakle prije više decenija.

Druga po redu republika, koja je na polju zaštite flore postigla najvidnije rezultate jeste NR Srbija, gdje se intezivno radi kako na prostornoj tako i na individualnoj zaštiti pojedinih biljnih vrsta. I u Srbiji postoji priličan broj biljaka koje su na razne načine ugrožene, bilo da su postale prirodne rijetkosti, ili usljed promjene ekoloških i drugih faktora iščezavaju, a najveći je broj onih, koje su kao rijetke, ukrasne ili ljekovite stradale od mnogih sakupljača.

Ovo pitanje u Srbiji riješeno je prvenstveno administrativnim, ali veoma korisnim i prepuručljivim načinom. Naime, Zavod za zaštitu prirode i naučno proučavanje prirodnih rijetkosti izdao je naredbe kojima se stavljaju pod zaštitu države i rijetke i ugrožene biljke na čitavoj teritoriji Srbije. Postoje dvije takve naredbe. Jedna naredba datira od 15. I 1955. godine i zabranjuje branje i uništavanje sljedećih biljnih vrsta na teritoriji NR Srbije:

Daphne blagayana Freyer
Daphne laureola L.
Gentiana kochiana Per. et Song.
Ilex aquifolium L.
Forsythia europea Deg. et Bald.
Leontopodium alpinum L.

Nekoliko dana kasnije, tj. 19. I 1955. godine izašla je druga naredba kojom se zaštićuje također na čitavoj teritoriji Srbije srčanik-žuta sirištara — *Gentiana lutea* var. *symphyandra* Murb.. U ovim naredbama predviđene su i kaznene mjere za svakog prekršitelja, tj. onog koji bere i uništava navedene zaštićene biljke.

Pored individualne, u Srbiji je provedena i prostorna zaštita značajnih biljnih vrsta te su u tu svrhu izdvojeni i posebni rezervati. Tako postoji botanički rezervat na Kosovu polju sa zaštitom božura Peonia decora L. Međutim, ova vrsta božura nije rijetka za Srbiju, ali je dosada štićen više u memorijalnom smislu te će u buduće čitavo ovo područje biti istorijski memorijalni spomenik.

Botanički rezervat na Ostrozubu prostorno zaštićuje rijetku vrstu zelenike (*Prunus laurocorasus*), koja kao autohtona vrsta u Srbiji dolazi samo na tom mjestu, a ujedno taj areal predstavlja njegovu najsjeverniju tačku rasprostranjenja. U ostalim dijelovima Jugoslavije također ne dolazi, a javlja se u nekim susjednim zemljama npr. u Grčkoj.

Sl. 3. »Netaknuta priroda je za svakog najljepša«. (Slovenija)

Botanički rezervat kod Pećke Patrijaršije osnovan je radi zaštite rijetke vrste forzicije (*Forsythia europea*), koja u Srbiji dolazi samo na ovom mjestu, a inače se javlja i u Albaniji.

Pored administrativne, provedene su u ovim rezervatima i druge zaštitne mjere, te se ne smiju u njima izvoditi nikakvi radovi niti vršiti branje i sakupljanje zaštićenih biljaka bez znanja i odobrenja Zavoda za zaštitu prirode Srbije pa makar da se radi i o strogo-naučnoistraživačkim radovima. Isto tako se posvećuje posebna pažnja razvoju i jačanju kulturno-prosvjetnog rada kako u školama tako i među širim masama naroda, što se očituje u prikazivanju filmova iz zaštite prirode, održavanju predavanja i pisanju popularnih članaka u dnevnoj štampi.

Zahvaljujući organima koji rade na zaštiti prirode u Narodnoj Republici Hrvatskoj postignuti su vidni rezultati na tom polju, specijalno na polju zaštite rijetke i planinske flore. Zakonskim mjerama, zatim kulturno-prosvjetnim radom i raznim vidovima propagande uspjelo se uveliko smanjiti prekomjerno branje i uništavanje biljaka uopšte. U prvom redu strogo su izdvojene one, koje su

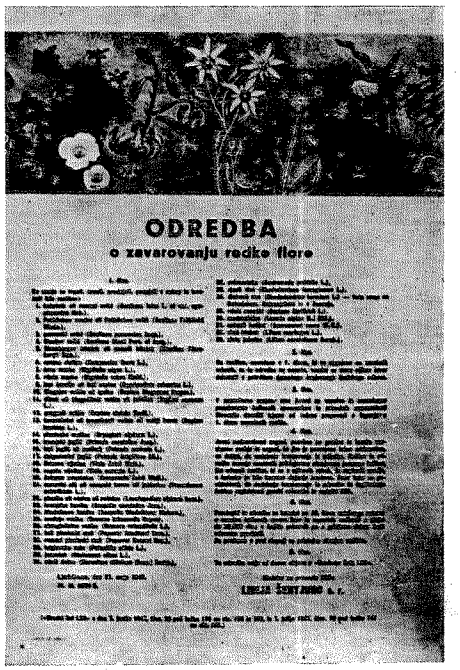

Sl. 4. Uredba o zaštiti rijetke flore od 27. V 1947. g. (Slovenija)

bile vanredno ugrožene od turista, izletnika, sakupljača ljekovitog bilja i dr. pa su za te vrste izdata i posebna rješenja.

1. Runolist, bjelolist — *Leontopodium alpinum* L.
2. Lovorasti likovac — *Daphne laureola* L.
3. Blagajev likovac — *Daphne blagayana* Freyer.
4. Mekana veprina — *Ruscus hypoglossum* L.
5. Divuza — *Styrax officinalis* L.
6. Košutje uho — *Gentiana lutea* var. *symphyandra* Murb.

Bez sumnje u ovoj Republici ima i drugih rijetkih i sa botaničkog gledišta veoma značajnih vrsta, ali su se prvenstveno štitile najugroženije vrste.

U NR Makedoniji i NR Crnoj Gori u pogledu zaštite flore nisu dosada postignuti neki vidni rezultati. Naime, u Makedoniji je služba zaštite prirode počela sa radom u 1958. godini, a u Crnoj Gori je 1960. godine zaključeno da se formira služba zaštite prirode u Titogradu.

U Bosni i Hercegovini uporedo sa zaštitom ostalih prirodnih rijetkosti radi se i na zaštiti rijetke flore, samo, na žalost, kod nas će biti potrebno još mnogo vremena i napora pa da se postignu zadovoljavajući rezultati. Služba zaštite prirode kod nas vrši velike napore u tom pravcu, ali je najveća poteškoća u tome, što još uvijek nailazimo na veliko nerazumijevanje širih masa. Vrlo su česti slučajevi barbarskog uništavanja našeg planinskog i drugog bilja, koje možemo, naročito za vrijeme masovnih izleta naći svuda i na svakom mjestu, tj. čitave bukete cvijeća razbacane po putevima i stazama.

Drugi veoma važan problem koji se odnosi specijalno na zaštitu flore jest pitanje ispaša po našim planinama. Mnoge naše planine obiluju planinskim livadama i pašnjacima koji često puta sadrže i vrlo karakterističnu floru. Međutim, gotovo na svim tim planinama postoje ljetni stanovi i ispaše, na koje se istjeruje stoka već u rano proljeće, dakle, na početku vegetacije i ostaju do kasno u jesen. Na ovaj način stradaju mnoge, često veoma značajne, vrste biljaka. Zbog toga, trebalo bi ovo pitanje riješiti čim prije, kako bi se osigurala efikasna zaštita rijetkih, endemičnih i ugroženih biljaka kao i cjelokupne planinske flore. Osim toga, sakupljanje ljekovitog bilja kod nas, često prelazi svaku granicu. Neke biljke, na primjer žuta sirištara, srčanik, iako kod nas ne predstavlja prirodnu rijetkost, nekontrolisanim branjem je na nekim mjestima toliko prorijeđena i ugrožena da prijeti opasnost od potpunog iščezavanja. Ovi i mnogi drugi aktuelni problemi uveliko otežavaju normalan rad na zaštiti flore kao i cjelokupne prirode. Od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine učinjeni su mnogi napori da bi se stanje popravilo te se pored administrativne zaštite radi i na jačanju kulturno-prosvjetnog rada i propagande. Dosada je održan priličan broj predavanja preko radija (radio-škola i emisija za planinare), koja su tretirala problematiku zaštite prirode, posebno flore. Nadalje, pisani su mnogi članci u dnevne listove sa temama iz područja zaštite prirode, te su uz pojedina predavanja održana na Narodnom i Radničkom univerzitetu prikazivani i kratkometražni filmovi. Kao jedna osobitog značenja novina razmatraće se i mogućnost uvođenja nastavnog predmeta »zaštita prirode« u osnovne, srednje i stručne škole i neke fakultete (Poljoprivredno-šumarski, Prirodoslovno matematički, VPŠ-grupa biologija i dr.).

Od strane ovog Zavoda, dosada su kao rijetke i ugrožene vrste stavljene pod zaštitu sljedeće biljke:

1. Paprica, vodena paprat, gospin vlasak — (*Adiantum capillus Veneris* L.)
2. Rosika, rosulja — (*Drosera rotundifolia* L.)
3. Runolist, bjelolist, planinka — (*Leontopodium alpinum* L.)
4. Alpska ruža, slječ, pjenišnik — (*Rhododendron hirsutum* L.)

1. PAPRICA, VODENA PAPRAT, GOSPIN VLASAK
(Adiantum capillus Veneris L.)

Kod nas u Bosni postoji samo jedno nalazište paprice i to u Starom Šeheru kod Banja Luke.[1] Ovo nalazište je važno zbog toga što dolazi na području kontinentalne klime gdje svakako ima reliktni karakter. Inače je paprica izrazita mediteranska biljka. Prava joj je domovina u suptropskim i tropskim krajevima te na vlažnim područjima mediterana, gdje ima potpuno normalne uslove za razvoj. Tako dolazi u Južnoj Africi odakle preko Mediterana doseže do Južne Amerike, izuzev najjužnijih djelova Južne Amerike. Kao mediteranski tip u Jugoslaviji je česta uz obale Jadranskog mora od Rijeke preko Kvarnerskih otoka do Kotora, zatim u području primorskih rijeka (Cetina, Zrmanja, Neretva), te u submediteranskim područjima Hercegovine.

U kontinentalnim krajevima ova biljka se mogla održati zahvaljujući samo ekstremnim životnim uslovima koje joj ova mjesta pružaju. Kako dolazi u području toplih vrela, dobila je osnovne uslove za svoj razvoj i opstanak, a to je temperatura i vlažnost, jer termalni izvori svojom toplinom štite ovu inače veoma nježnu biljku od smrzavanja. Pored ovih, paprici omogućuju normalan razvoj i drugi faktori kao što su sjenovitost i sedrena podloga na kojoj raste.

Osim nalazišta paprice kod Banja-Luke postoje još samo tri kontinentalna nalazišta na Balkanskom poluotoku i to dva u Jugoslaviji i jedno u Bugarskoj. U Bugarskoj se nalazi u Rodopskom gorju a u Jugoslaviji u Sloveniji i Hrvatskoj.

U Sloveniji je nađena kod Spodnje Pirnče kraj Ljubljane. Ovo nalazište prvi je otkrio slovenski botaničar Justin a u literaturu zaveo Paulin.

U Hrvatskoj je poznato nalazište kod Podsusjeda kraj Zagreba, ali je ono danas skoro sasvim uništeno. Kako su u okolini posječena sva stabla, djelovanjem vode i vjetra čitavo područje je razrovano. Nešto kasnije na tom mjestu je podignuta i betonska brana, tako da je, može se reći, nalazište ove nježne biljke potpuno uništeno.

Zaštita paprice nije nimalo laka i jednostavna. Prvi predlog za njenu zaštitu datira još iz 1937. godine, kada je prof. Vale Vouk tražio da se ovo nalazište paprice stavi pod zaštitu države, ali ovaj predlog je ostao neostvaren.

Da bi se paprica kao relikt, živi ostatak flore prošlih geoloških razdoblja, i jedinstveno kontinentalno nalazište u našoj Republici što bolje očuvala, potrebno je poduzeti različite zaštitne mjere. Pored administrativne zaštite koja je već provedena 1956. godine, potrebno je u prvom redu zabraniti njeno sakupljanje, pošto je ranije brana bez ikakve ograničenosti i kontrole. Druga značajna zaštitna mjera je zabrana izvođenja građevinskih i bilo kakvih drugih radova na području gdje dolazi paprica. Naime, termalna vrela koja se ovde nalaze narod iskorištava kao »tople kupke«, što bi svakako moglo ugroziti i otežati opstanak ove biljke.

Naša velika greška je u tome, što se ne samo ovo nego i druga nalazišta rijetkih, ugroženih i zaštićenih biljaka vrlo rijetko obilaze. Bilo bi ih potrebno obići bar jednom godišnje, jer bi se na taj način mogle sprečiti sve eventualne štete nastale od kupača i ostalih posjetilaca.

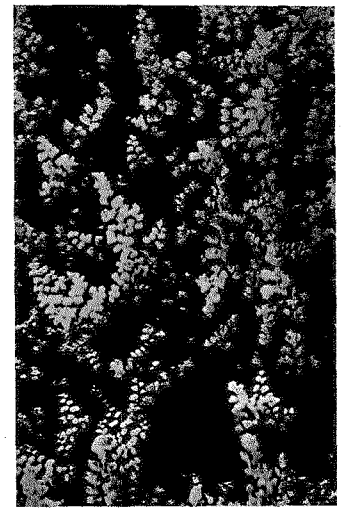

Sl. 5. Adianthum capillus Veneris L-vodena paprat, paprica kod Gornjeg Šehera kraj Banja Luke.

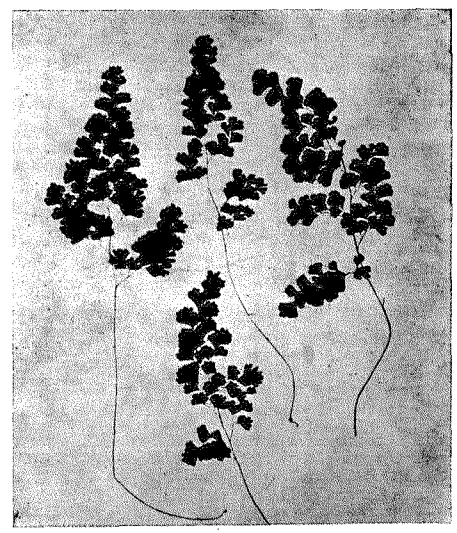

Sl. 6. Adinthum capillus Veneris-paprica, vodena paprat kod Banja Luke

[1] Ovo nalazište prvi je otkrio F. Hofmann 1878. godine, ali se sumnjalo u njegovo postojanje. 1917. godine istaknuti botaničar Beck-Managetta, proučavajući floru Bosne i Hercegovine, našao je papricu kod Gornjeg Šehera, čime su opravdane Hofmannove tvrdnje. 1937. godine prof. dr Vale Vouk, proučavajući floru termalnih vrela, nalazi papricu kod vrela Ilidža, kod Gornjeg Šehera, čime je potpuno dokazano njeno postojanje na tom području.

2. ROSIKA, ROSULJA

(Drosera rotundifolia L.)

Na nekim tresetištima Srbije, Slovenije, Hrvatske i kod nas u Hercegovini uz obilno zastupljenu tresetnu mahovinu Sphagnum dolazi rijetka biljka rosika kao njen pratilac.

U Bosni i Hercegovini ima više tresetnih područja, na Vranici, Zvijezdi i Klokotima te se uz obilno zastupljeni Sphagnum očekivalo da će se naći i rosika. Međutim, usprkos najpovoljnijim uslovima koja joj ova tresetišta pružaju, nije nađena ni na jednom od njih, tako da se držalo da je u Bosni i Hercegovini uopšte nema. Ovo mišljenje pobijeno je 1954. godine kada je drugarica Hilda Riter-Studnička pronašla rosiku na mjestu gdje se to najmanje očekivalo, tj. u Nevesinjskom polju, u njegovom sjeverozapadnom dijelu, kod mjesta Kosijerovo (Srednje vode). Ovo nalazište je interesantno tim prije, što je rosika inače stanovnik hladnijih krajeva a nije se kod nas našla nigdje na drugom mjestu, već tako reći na dohvatu mediteranske klime, na relativno niskoj nadmorskoj visini (800 m).

Kosijerovo (Srednje vode) je inače barovito, te se ovom barom kao i okolnim izvorima mještani obilno koriste, specijalno za napajanje stoke. Usljed ovakvog korištenja smanjuje se nivo vode što može ozbiljno naškoditi opstanku rosike i ostalih pratioca ovog značajnog tresetišta. Na nekim mjestima ona raste na mekanim i obilno zastupljenim jastucima Sphagnuma a na nekim mjestima izbija direktno iz zemlje. Da navedeni razlozi ne bi potpuno ugrozili opstanak ove rijetke vrste, potrebno je pored administrativne zaštite poduzeti i neke druge zaštitne mjere. Kako je Nevesinjsko polje tokom ljetnih mjeseci neprekidno izloženo ispašama, to je neophodno potrebno da se današnji areal rosike sa izvjesnim zaštitnim pojasom ogradi kako bi se potpuno onemogućila ispaša na tom mjestu. Isto tako bi bilo potrebno angažirati nekog čuvara, bilo najbliže mještane ili službenika Šumske uprave Nevesinje, koji bi se stalno brinuo i nadgledao ovo područje, te o svim promjenama ili eventualnim štetama izvještavao ovaj Zavod. Izdaci oko preduzimanja navedenih zaštitnih mjera ne bi bili veliki, a time bi se postiglo vemo mnogo, jer bi se na taj način efikasnije zaštitila ova inače značajna floristička rijetkost.

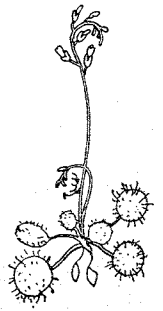

Sl. 7. Drosera rotundifolia L. — rosika, biljka mesožderka u Nevesinjskom polju

3. RUNOLIST, BJELOLIST, PLANINKA

(Leontopodium alpinum L.)

U Bosni i Hercegovini runolist je dosada nađen na pet planinskih vrhova i to na: Prenju, Čvrsnici, Klekovači, Šatoru i Troglavu (Dinara).[2]

Na nekim od ovih planina on je dobro zastupljen, dok je negdje veoma prorijeđen zbog prekomjernog branja, npr. na Troglavu i Šatoru. Iz navedenih razloga donijeto je rješenje o zaštiti runolista na Troglavu, ali ne kao prirodne rijetkosti, već kao biljke kojoj, usljed prekomjernog branja od strane turista i izletnika, prijeti opasnost da na dotičnom mjestu potpuno iščezne. Na Troglavu je runolist već dosta prorijeđen kako od posjetilaca iz Livna i okoline, tako i od mnogobrojnih izletnika iz Dalmacije, te bi za ovo područje trebalo pored administrativne zaštite, koja je provedena 1958. godine, primijeniti i druge zaštitne mjere. U prvom redu trebalo bi angažovati čovjeka koji bi ovo područje češće obilazio kako bi se spriječilo uništavanje i posljednjih ostataka runolista na ovoj planini. Za ovo postoje idealne mogućnosti jer u mjestu Gubinu pod Troglavom postoji šumar koji ima čitavo ovo područje u svome reonu, tako da bi on mogao u buduće voditi računa o čuvanju i zaštiti runolista. Kako se branje runolista na Troglavu nije smanjilo ni nakon stavljanja pod zaštitu, štaviše mnogi ga čupaju i sa korijenjem, to bi trebalo primijeniti u takvim slučajevima i kaznene mjere, što nije nemoguće budući da se većina izletnika i turista koristi već poznatim putem preko Gubina. S tim u vezi, trebalo bi šumara u Gubinu ovlastiti da na osnovu Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rjetkosti a u dogledno vrijeme na osnovu Zakona o zaštiti prirode NR BiH, može prema potrebi ubirati novčane kazne i na licu mjesta.

Što se tiče rasprostranjenosti i zaštite runolista u drugim republikama stanje je sljedeće:

U Srbiji je runolist dosada nađen na Mučanjplanini kod bivšeg Novopazarskog Sandžaka, na planini Tari i prema nekim novijim podacima (dr Pavle Černjavski) na Kopaoniku, te je stavljen pod zaštitu.

U Sloveniji dolazi na Triglavu gdje je također stavljen pod zaštitu.

U Hrvatskoj je runolist dosta čest, ali je zbog prekomjernog branja stavljen pod zaštitu kako bi se sprečilo njegovo potpuno iščezavanje. Nađen je na Malom Risnjaku, Gorskom kotaru, ličkoj Plješivici i na južnim padinama Velebita.

U Crnoj Gori nađen je na Lojaniku i Žutoj gredi u sklopu Durmitora.

U Bosni i Hercegovini, kako je već navedeno, stanje rasprostranjenosti runolista na pojedinim planinama je zadovoljavajuće, ali to ne znači da možemo i dalje dozvoliti njegovo prekomjerno i nekontrolisano branje. Takvi postupci doveli bi sigurno, za vrlo kratko vrijeme u opasnost opstanak runolista na svim našim planinama, te nam za primjer može poslužiti slučaj sa Bavarskim alpama.

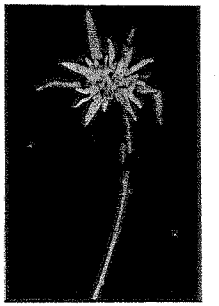

Sl. 8. Leontopodium alpinum L. — runolist, planinka

Na području planinskih masiva između Švicarske i Austrije runolist je bio veoma rasprostranjen, ali se stanje znatno izmijenilo. Danas ga ima samo na području Hofatsa (Allgau), zatim na nekoliko masiva blizu Berchtesgadena. Takvo stanje nastalo je uslijed pretjeranog branja od strane planinara, turista a posebno stanovnika planinskih sela, koji su brali runolist i prodavali ga po izletištima i željezničkim stanicama. Ovakvo stanje se nije moglo tolerisati te su se počele donositi posebne odredbe u vezi s njegovom zaštitom, koje datiraju već iz ranijih godina. Tako je, na primjer, 1901. godine Donjoaustrijski sabor na svome zasjedanju donio zakon o zaštiti runolista. Dozvoljeno je sakupljanje određene količine u naučne svrhe, ali i to je bilo podvrgnuto posebnoj kontroli. Svaki prekršitelj zakona bio je kažnjavan globom od 2—50 kruna ili kaznom zatvora.

4. ALPSKA RUŽA, SLJEČ, PJENIŠNIK, PLANINSKI ĐUL

(Rhododendron hirsutum L.)

Na planini Vranici, zapadno od Sarajeva, pod najvišim vrhovima Krstacem (2071 metar n. v.) i Ločikama (2107 metara n. v.) nađena je alpska ruža kao jedino dosada poznato nalazište kod nas u Bosni i Hercegovini. Nekada se mislilo da ona raste i na planini Bjelašnici kod Sarajeva, te na Magliću kod Foče, ali detaljnijim proučavanjem ovih planina ustanovljeno je da se radi o alpskom međeđem grožđu *(Arctostaphylos alpina* L), koje pokazuje izvjesnu sličnost sa alpskom ružom.

Nalazište na planini Vranici karakteristično je i važno s razloga, što je ono u stvari i najjužnija granica rasprostranjenosti alpske ruže. Inače u alpskim zemljama to je veoma čest grm. Dosada je zaštićena u Sloveniji i kod nas u Bosni i Hercegovini. U Hrvatskoj je vrlo česta te je dosada nađena na Kleku (1182 metra n. m.), na Velebitskoj Visočici, Malom Risnjaku, na Plješivici i u Gorskom kotaru.

[2] U Bosni i Hercegovini runolist je prvi put nađen 1888. godine na vrhovima planine Čvrsnice a našao ga je botaničar Beck.

1889. g. Oto Reiser i Franjo Fiala nalaze runolist na planini Muharnici a prof. Vandas na planini Prisłap i Prenju.

1891. g. Oto Reiser otkriva prvo nalazište runolista u Bosni na planini Klekovači, na visini 1700 m a docnije i na visini 1961 metar, sa potpuno normalnim cvjetovima ali nešto nižim stabljikama.

Inače, prva domovina runolista je Azija i to od turkestanskih stepa na azijskom zapadu do Japana na istoku, od južne Sibirije na sjeveru do Afganistana, Himalaja i Tibeta na jugu. U Maloj Aziji, na Kavkazu i na Uralu runolista nema. U Evropi, gdje se inače naturalizovao, dolazi na Alpama, Apeninima, u gorju Jure, Pirinejima i Aragonskim plainnama na Iberskom poluotoku. Čest je na Balkanu i Karpatima. Najveću visinu doseže na Alpama do 3400 metara a najniža granica je na Karpatima 600 metara. Na našim planinama dolazi na visini 1500—2000 metara.

U Bosni i Hercegovini alpska ruža je stavljena pod zaštitu države 1960. godine, ali pored administrativne, potrebno je sprovesti i neke druge zaštitne mjere.

Planina Vranica je poznata po bogatstvu lijepih i prostranih pašnjaka, na koje se već u rano proljeće istjeruje stoka na ispašu. Kako zbog toga dolazi u pitanje opstanak alpske ruže, to bi u prvom redu trebalo čitav kompleks sa alpskom ružom, uzevši svakako u obzir i jedan zaštitni pojas, ograditi a na nekoliko mjesta staviti ploče sa tekstom o zaštiti kao i kaznenim mjerama koje se primjenjuju prema prekršiteljima zakona. Nadalje, svakako bi trebalo postaviti i nekog čuvara koji bi se brinuo o zaštiti alpske ruže, te o svim promjenama ili eventualnim štetama izvještavao Zavod. Ovo bi se moglo sprovesti u djelo tim prije, što u planinarskom domu na Prokoškom jezeru postoji za vrijeme sezone domaćin doma te bi se on mogao angažirati za čuvara.

U Fojnici postoji i planinarsko društvo »Vranica« te bi se i preko članova društva moglo mnogo učiniti. Bilo bi veoma potrebno a i korisno organizovati specijalno za članove društva nekoliko predavanja iz područja zaštite prirode a oni bi docnije prenosili ta saznanja na šire mase, što bi svakako imalo vidnog uspjeha.

Sl. 9. Rhododendron hirsutum L. — alpska ruža, sleč. pjenišnik

ZAKLJUČCI

Na osnovu dosadašnjeg rada na polju zaštite prirode i stečenih iskustava, specijalno na zaštiti rijetke i planinske flore, trebalo bi učiniti sljedeće:

1. sve one biljke koje su zaista rijetke proglasiti nekom uredbom ili propisom prirodnim rjetkostima;

2. pooštriti zakonske mjere te prekršitelje zakona kažnjavati na licu mjesta.

3. štititi samo one vrste koje su zaista prirodne rijetkosti ili su iz raznih razloga na putu da to postanu;

4. posvetiti više pažnje sakupljanju ljekovitog bilja, povezati se sa Šumaproduktom koji vrši otkup bilja, te intervenisati u svim onim slučajevima gdje je usljed prekomjernog i nekontrolisanog sakupljanja pojedina vrsta ugrožena ili je na putu iščezavanja;

5. pojačati kulturno-prosvjetni rad i propagandu, kako kod školske omladine, tako i među širim masama naroda, putem raznih predavanja iz područja zaštite prirode, prikazivanja filmova, odlaska u prirodu i sl.;

3 a. obratiti posebnu pažnju na zaštitu planinske flore kako je inače zaključeno na V međurepubličkom savjetovanju o zaštiti prirode, održanom u Zagrebu 1959. godine;

6. svakako nastojati uvesti, bar u srednje škole, predmet »zaštita prirode«;

7. Pristupiti formiranju društva »Prijatelja prirode«, koje bi radilo i djelovalo na području čitave Republike.

CERTAINS ASPECTS DE LA PROTECTION DES PLANTES DANS LE MONDE ET CHEZ NOUS

Dans cet article on a exposé des problèmes fondamentaux ainsi que des succès réalisés sur le domaine de la protection de la flore dans le mond et chez nous.

En étudiant l'histoire de l'antiquité, nous rancontrons, pendant le règne de Hammourabi déjà (1792—1750 avant notre ère), les premières prescriptions de lois sur la protection des forêts. Depuis l'antiquité et le moyen âge jusqu'à nos jours, nous rencontrons une série de prescriptions et de règles qui ont rapport à la protection de la nature, et spécialement à celle de la flore rare. A l'heure actuelle, en raison de l'exploitation universelle de la nature et de ses biens, la nécessité de son entière protection a atteint des limites optima.

Avec l'historique de la protection des plantes dans le monde et chez nous, on a exposé des problèmes fondamentaux de protection de la flore rare, ainsi que des succès obtenus jusqu'à présent dans la République Populaire de Bosnie et Herzégovine, puis on a cité les espèces végétales qui sont mises jusqu'ici sous la protection de l'État.

Adianthum capillus Veneris — adiante, cheveux de Vénus, fongère aquatique — est mise sous la protection de l'État comme l'unique trouvaille continentale et reliquat méditerranéen en Bosnie et Herzégovine.

Drosera rotundifolia L. — rossolis, rosée de soleil — plante carnivore des regions tourbeuses, trouvée seulement sur la plaine de Nevesinje, à portée déjà du climat méditerranéen, à l'altitude de 800 mètres.

Leontopodium alpinum L. — plante à feuilles blanches, plante de montagnes, immortelle des neiges, pied-de-lion, edelweiss. Comme plante de hautes régions de montagnes, l'immortelle des neiges se trouve, en Bosnie et Herzégovine, sur cinq sommets de montagnes: Klekovača, Šator, Troglav (Dinara), Čvrsnica et Prenj. Dans presque tous les pays alpins cette plante est mise sous la protection de l'État come rareté végétale. Elle est aussi protegée en Serbie, Slovénie et Croatie. Chez nous, en Bosnie, elle n'est sous protection qu'en certains endroits (Troglav) à cause de la récolte excessive et de la menace d'extermination de la part de divers visiteurs.

Rhododendron hirsutum L. — rose des Alpes.

En Bosnie et Herzégovine on ne connait jusqu'à présent qu'un seul endroit où la rose des Alpes est trouvée, et ceci sur la montagne Vranica, au pied des sommets Krstac et Ločike, tendis qu'en Slovénie et en Croatie elle est très frequente. La caractéristique de notre lieu de travaille, sur la montagne Vranica, consiste en ce que cet endroit représente en effet la limite la plus méridionale de l'extension de cette fleur.

Étant donné le travail, effectué jusqu'à présent et les experiences acquises, il est nécessaire de consacrer une attention particulière à la protection de la flore entière, de rendre plus sévères des mesures légales et d'appliquer des sanctions prévues à chaque contravention, d'attirer une attention particulière sur la cueillette des plantes médicinales, de renforcer la travail culturel et d'instruction, ainsi que la propagande, le travail avec les masses populaires les plus larges, particulièrement aux écoles, de fonder dans ce but une société »Ami de la nature« qui fonctionnerait sur le territoire de la république entière.

SOME ASPECTS OF FLORAL PROTECTION IN THE WORLD AND HERE

Fundamental problems and achieved results in the field of the floral protection all over the world and with us are the topics the writer writes about.

Even in the history of Old Ages, in time of Hamuraby (1792—1750 before new era), we can find the first law orders about woods and their protection. So since then till nowadays we have found many laws and rules relating to natural protection and especially to rare floral examples. Recently the need to protect all natural rarities has reached its climax.

The author gives us an historical sketch about the floral protection in the world and its fundamental problems. Then she writes about achieved results in Bosnia and Herzegovine and about plants put under the state protection:

Adiantum capillus Veneris — water fern is protected as only one continental finding place and Mediterranean relic in Bosnia and Herzegovine.

Drosera rotundifolia L. — carnivorous plant, a satellite of the peat-bogs. It is found in Bosnia and Herzegovine only in the field of Nevesinje within the reach of Mediterranean climate.

Leontopodium alpinum L. — lion's foot. As it is a high mountainous plant we can find it in Bosnia and Herzegovina at five mountain tops: Klekovača, Šator, Troglav, Čvrsnica and Prenj. In almost all Alpine countries this plant is protected as a floral rarity. It is protected in Serbia, Slovenia and Croatia also. In Bosnia and Herzegovine it is protected only in a few places (Troglav).

Rhododendron hirsutum L. — Alpine rose.

It is known only one finding place of this Alpine rose in Bosnia and Herzegovine, that is on the mountain Vranica and tops of the mountains Krstac and Ločika. In Slovenia and Croatia it can be found on many places. The finding place on the mountain Vranica is very interesting, for it is the last southern border where we can find this plant.

On the base of achieved results and experience, it is quite necessary to pay attention to protect the whole flora and even to begin punishing all trespassers. We especially must pay our attention to collecting all kinds of medicinal herbs. To achieve better results in keeping and protecting our flora we must have lectures about it in all schools, we can found a Society for those who are very fond of Nature, which would collect all friends and collaborators from our republic.

According to new data this plant is not restricted only in the Dinaric mountains, but it can be also found in the same stucture on the similar places of the Eastern Alps (in Austrian and Italian Tyrol).

At the end the author writes about special importance of Corydalis ochroleuca Koch. which with its strong and ramified roots links and joins steep places in our calcareous Dinaric mountains. So, the author pleads for its protection.

Dr JAN J. NOVAK (KRAKOW)

NACIONALNI PARKOVI, REZERVATI I SPOMENICI PRIRODE U POLJSKOJ NARODNOJ REPUBLICI

Napori da se osnuju nacionalni parkovi odnosno pojedini prirodni rezervati datiraju se u Poljskoj već mnogo godina prije nego što je bio izdan specijalni zakon o zaštiti prirode. Dovoljno je spomenuti, da su se radovi na osnivanju Nacionalnog parka u Bjalovježi počeli vršiti odmah iza prvog svjetskog rata, a da pripreme oko pokretanja najljepšeg u Poljskoj Tatranskog nacionalnog parka imaju svoju bogatu gotovo pedesetogodišnju, historiju.

Zakon o zaštiti prirode od 7. aprila 1949. g. (Dziennik Urzędowy br. 25, poz. 180) stvara pravnu podlogu za zaštitu rezervata određujući da na temelju naredbe Ministarskog savjeta nacionalni park može biti osnovan na prostoru koji mora da zaprema najmanje 500 hektara i da treba da predstavlja naročitu vrijednost za opći interes u naučnom pogledu, estetskom, historijsko-kulturnom, zdravstvenom i također u pogledu prirodne ljepote. U izboru područja za nacionalni park rukovodilo se principom da to budu tereni koji predstavljaju u fiziografskom pogledu, ukoliko je to moguće, sve karakteristične osobine dotičnog geografskog rejona i da se odlikuju uz to obilatošću prvobitne prirode kao i osobitom ljepotom krajolika.

Tereni stavljeni pod zaštitu s obzirom na sačuvanosti biljnih odnosno životinjskih zajednica ili pak s obzirom na njihovu prirodnu ljepotu, a koji u pogledu veličine ne odgovaraju određenim zakonskim propisima, to znači koji zauzimaju prostor manji od 500 hektara, oni su r e z e r v a t i. Strogi rezervati kojima je svrha da izvrše određene zadatke mogu postojati zasebno ili se pak osnivaju unutar izvjesnih rezervata ili nacionalnih parkova.

Osnivanje nacionalnog parka vrši se na prijedlog ministra šuma i drvne industrije na području koje je obuhvaćeno planom privrednog iskorišćavanja. Ukoliko dotično područje nije obuhvaćeno tim planom, osnova za proglašavanje parka može da bude mišljenje Vojvodske komisije za plansko iskorišćavanje zemljišta.

Naredbom Ministarskog savjeta o osnivanju nacionalnog parka određuje se, među ostalim, prostor koji ulazi u sastav parka, preciziraju se ograničenja koja se sprovode na njegovom terenu, daju se principi njegovog uređenja, određuje se organ koji će upravljati nacionalnim parkom (direktor parka) i označava se njegov djelokrug.

Naučni savjetodavni organ je »Savjet nacionalnog parka«; njega imenuje za svaki nacionalni park ministar šuma i drvne industrije.

U Poljskoj je proglašeno dosada deset nacionalnih parkova, koji po prirodnim osebujnostima predstavljaju razna geografska područja od Tatri sve do Baltičkog mora, a u projektu je da se osnuju još dva. To su sljedeći parkovi:

1. *Tatranski nacionalni park*

koji se nalazi u novotarskom kotaru (Nowy Targ) i gradskom kotaru g. Zakopane krakovskog vojvodskog okruga sa površinom 21.545 hektara. On obuhvata najljepše predjele sjeverne strane Tatri, planinskog masiva sa visokim stepenasto izrezuckanim stijenama iz doba ledenjaka. Tatranska priroda očarava turistu kako raznolikošću spratovno raspoređnih biljnih zajednica (iznad šumskog pojasa pojavljuju se biljne zajednice alpske flore) tako i obilatošću životinjskog svijeta, gdje se kao predstavnici visokoplaninske divljači javljaju divokoza (Rupicapra rupicapra) mrmot (Marmota marmota) i suri orao (Aquila chrysaetos).

Tatre su prava riznica visokoplaninske prirode sa predjelima od velike vrijednosti. Zbog toga, a također i zbog relativno malog prostora parka, impetracija turističkih uređaja na njegovu području ne odgovara ciljevima i osnovnim principima zaštite prirode.

Tatranski nacionalni park čini prirodnu granicu sa susjednim slovačkim nacionalnim parkom, koji se prostire na južnoj strani Tatri.

Pogranično obilježje imaju također i ostala tri poljska planinska nacionalna parka: Pjeninjski, Babjogorski i Krkonoški.

2. *Pjeninjski nacionalni park*
nalazi se u novotarskom kotaru krakovskog vojvodstva sa površinom 2231 hektara. Pjenine su svoje vrsti jedinstveni predio vapnenačkih planina sa živopisnim prodorom rijeke Dunajca, koji ima bogatu floru sa čitavim nizom endemičnih i reliktnih biljaka, a također i zanimljiv životinjski svijet. Raznobojni planinski stenjci, šumoviti obronci pokriveni jelovo-bukovom šumom, cvijetni bređuljci i bujična voda Dunajca, koji se, vijugajući, probija kroz brdske klance — sve to stvara vanredno lijepe krajolike.

3. *Babjogorski nacionalni park*
nalazi se u vadovičkom (Wadowice) i novotarskom kotaru krakowskog vojvodstva te ima površinu 1.637 hektara. On obuhvata masiv Babje gore, najvišeg planinskog vrha u zapadnom Beskidu. Zbog svojih pejzaža, a također i u didaktičkom pogledu on je od velikog značaja, jer se tu izrazito ispoljavaju geološki oblici kao i biljni pojasevi flore. Glacijalni reljef, flora, fauna — sve je to vrlo osebujno. U nižim predjelima prevladava bukova i jelova šuma, u višim — smrča.

4. *Krkonoški nacionalni park*
nalazi se u jelenjegorskom kotaru (Jelenia Góra) wroclavskog vojvodstva na površini od 5.510 hektara i obuhvata najviše predjele Sudetskih planina. Visokoplaninski krajolik sa vrtačama iz poslijelednog doba, golovitim stijenjem, kamenim blokovima fantastičnih oblika i slikovitim slapovima gorskih jezera i potoka. U šumama dominira smrča.

5. *Švjentokšiški nacionalni park*
nalazi se na teritoriju kotara Kjelce, Ilza i Opatóv u kjelečkom vojvodstvu i zauzima površinu od 5.745 hektara. Taj park, smješten u centralnoj Poljskoj, obuhvata najljepše predjele Svjentokšiškog gorja, koje spada u najstariji tip planina u Evropi. Osobiti čar i ljepotu tome parku pridaju praiskonske jelove šume i prvobitne bukovo-jelove šume i veoma neobična polja golog kamena. Na području parka, u Helmovoj planini (Góra Helmowa) nalazi se čuveni rezervat poljskog ariša (Larix polonica).

6. *Ojcovski nacionalni park*
nalazi se u olkuškom kotaru (Olkusz) krakowskog vojvodstva sa površinom od 1.440 hektara. Ovaj park obuhvata najljepše predjele južnog dijela Krakovske visije sa živopisnom dolinom rječice Prondnik i njegovih pritoka, brojnim špiljama i drugim kraškim pojavama u krečnjačkim jurajskim stijenama.

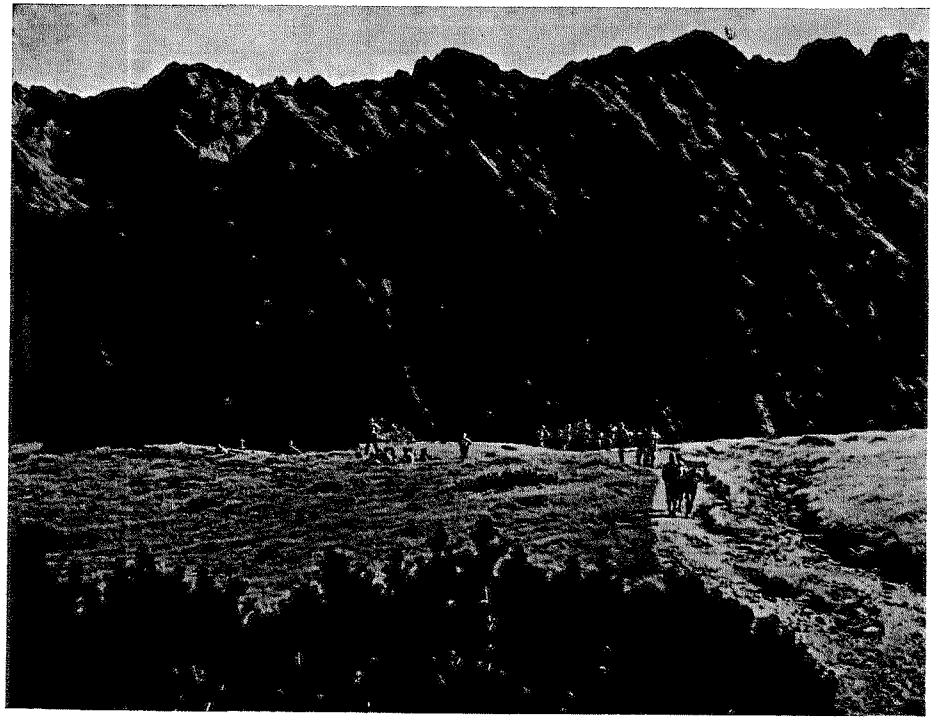

7. *Bjalovješki nacionalni park*
nalazi se u bjelskom kotaru bjalostočkog vojvodstva sa površinom od 4.716 hektara. Čitavo područje parka ima karakter strogog rezervata. U sastav parka ulaze i dva zoološka rezervata, gdje se zaštićuje zubr (Bison bonasus) i tarpan (Equus cabalus gmelini).

Bjalovješki nacionalni park predstavlja najbolje sačuvani dio prvobitne nizijske prašume u području srednje Evrope, jedinstvenu prirodnu rijetkost punu osbujnog čara. Njezinu osobitost sačinjavaju velika raznolikost šumskog drveća, a pored toga močvare, tresetišta i šumske livade. Šumski predjeli imaju za nauku važno značenje kao teren za istraživanje i proučavanje šumskih zajednica sačuvanih u prvobitnom stanju.

8. *Velikopoljski nacionalni park*
nalazi se na teritoriji kotara Poznanj i djelomično kotara Srem poznanjskog vojvodstva sa površinom od 4.620 hektara. To je šumsko — jezerski teren, klasičan primjer poslijelednog krajolika sa mnogo geoloških osobitosti, prilično pošteđen od gospodarskih utjecaja. Ovaj park, zvani »pluća Poznanja«, poznat je kao teren za turističku razonodu te ima veliki značaj za društvenu higijenu.

9. *Kampinovski nacionalni park*
nalazi se na području kotara Novodvorek, Pruškóv i Sohačev u varšavskom vojvodstvu te zauzima površinu od 20.745 hektara. Taj park obuhvata predio prastarih šuma koje su nekada pokrivale terene između rijeka Visle, Bzure i Utrate sa raznolikim nizijskim krajolikom. U šumama ima losova (Alces alces).

10. *Nacionalni park na otoku Volinju*
nalazi se na teritoriju kotara Volinj u ščećinjskom vojvodstvu sa površinom od 4.600 hektara. To je primorski park koji se prostire između obale Baltičkog mora i Ščećinjskog zaliva. Karakterišu ga šumom obrasli morenski brežuljci, pokriveni gotovo u potpunosti bjelogoricom prirodne vegetacije, lijepi strmi klifovi i pješčane dune.

U organizacionom stadijumu nalaze se još dva nacionalna parka:

11. planinski *Nacionalni park u Bješčadama,* koji se nalazi u kotaru Ustšiki dolnežešovskog vojvodstva sa površinom od 13.000 hektara. To su šume prirodne vegetacije koje predstavljaju fragmente davne karpatske prašume, i

12. *Nacionalni park nad jezerima Leba i Gardno,* nalazi se na obali Baltičkog mora i zauzima prostor od oko 32.000 hektara. U sastav parka ući će dva velika jezera: Leba i Gardno, zajedno sa tresetištima i karakterističnom florom; jezera su odsječena od Baltičkog mora pjeskovitim plićacima sa pokretnim dunama.

Terene na kojima se nalazi pod zaštitom cjelokupna priroda, neki njezini sastavni dijelovi ili neke estetske osobine krajolika ministar šuma i drvne industrije stavio je pod zaštitu kao r z e r v a t e (u potpunosti ili djelomično).

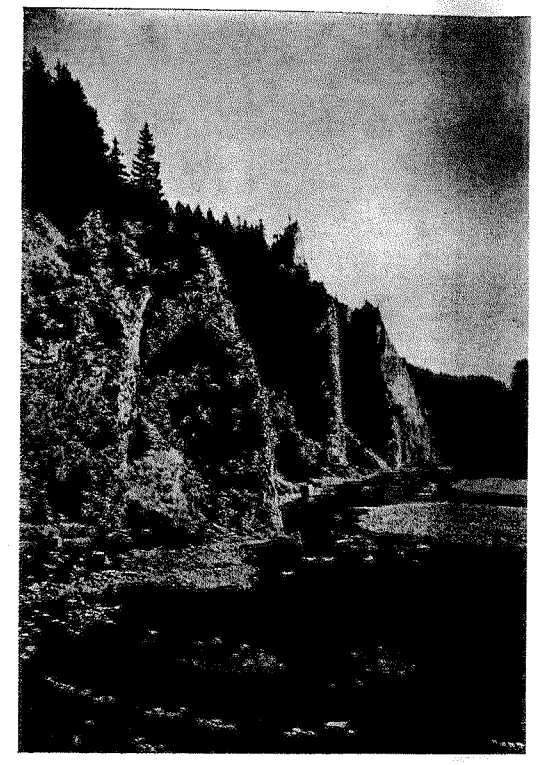

Mreža rezervata stalno se povećava. Dosada je zakonski stavljeno pod zaštitu više od 300 rezervata i predviđa se osnivanje još 500 rezervata razne veličine (od 1 hektara do nekoliko stotina ha), na čitavom području države. Zavisno od prirodnog karaktera rezervata i samog objekta zaštite postoje šumski, stepski, tresetišni, livadski, vodni rezervati, rezervati za zaštitu biljaka, zaštitu divljači, nežive prirode (geološki, geomorfološki, hidrografski) i rezervati prirodnih ljepota.

Prema odluci nadležnih organa druge instance (Prezidiji Vozjvodskog nar. odbora) spomenicima prirode smatraju se pojedinačna stara i veličanstvena stabla, odnosno čitave njihove grupe, drvoredi, aleje, denudacioni oblici stijena, pećine, izvori, slapovi, vodopadi itd. Kao spomenik prirode može biti kvalificirana najbliža okolica arhitektonskih spomenika.

Vanjski znak da je predmet pod zaštitom jeste tabla na zaštićenom objektu, na kojoj se nalazi državni grb i natpis: »Spomenik prirode zakonom zaštićen«.

DIE NATIONALPARKANLAGEN, DIE RESERVATEN UND DIE DENKMÄLER DER NATUR IN DER V. R. POLEN

Die Bestrebungen an dem Naturschutz haben im Polen ihre reiche Tradition, so dass man heute dieses Land als führendes im Beziehung darauf rechnet. Bemühungen der Naturforscher im Grundlegung von Nationalparkanlagen und anderer Reservaten sind im Polenlande viele Jahre älter als das erste Gesetz vom Naturschutz in diesem Lande bekanntgemacht wurde.

Auf Grund des Naturschutzgesetzes vom Jahre 1949 wurde festgestellt, dass eine Nationalparkanlage mindestens ein Bereich von 50 Ha und besonderen Wert am Interesse der Gemeinschaft an dem wissenschaftlichen, ästetischen, kulturhistorischen und gesundheitlichen Standpunkt haben muss, soauch in Beziehung auf die Naturschönheiten. Ein Nationalpark wird auf Vorschag des Ministers für Forstwesen gegründet. Inwiefern die Sache nicht im Umfassen dieses Ministeriums steht, dan wird das Gutachten einer Komission (Vojvodska) für das Landplanen massgebend. Durch die Ministerialverordnung wird dann das Bereich einer solchen Parkanlage, Beschrenkungen im Regime der Verwaltug, Prinzipien der Regelung, Verwaltungsorgan und Bereich seiner Tätigkeit bestimmt. Als wissenschaftlicher Ratgeber funktioniert ein Nationalparkrat, vom Forstministerium ernannt.

Bisher wurden 10 Landgebiete zu Nationalparkanlagen errichtet, davon jener von Tatra mit 23545, jener von Bjalovjesk mit 24716 und jener auf den Seen von Leba und Cardno mit 32000 Ha Flächeninhalt.

Naturreservatennetz wird fortwährend grösser, so dass heute 300 Reservate unter dem Fchutz stehen und neue 500 stehen vor der Gründung. Nach dem Karakter bestehen Wald-, Steppen-, Torf-, Wiesen- und Wasserreservaten, dann die Pflanzen und Wildreservaten, Geologische, Geomorphologische und Hidrographische Rezervaten sowie die Reservaten der Naturschönheiten usw.

Als Denkmäler der Natur werden einzelne hervorragende Bäume und Baumgruppen, Baumreihen, Alleen, verschiedenartige Felsen, Quellen, Wasserfälle usw. betrachtet.

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA U 1960 GODINI

Kao upravna i operativna ustanova u oblasti zaštite spomenika kulture i prirode Zavod se u 1960 godini bavio poslovima evidencije i dokumentacije spomenika kulture i prirode, pravnom zaštitom, praktičnom konzervacijom i inspekcijom zaštićenih spomenika.

Sadašnja organizaciona struktura Zavoda je ova: Odsjek za opšte i pravne poslove, Odsjek za arhitektonsko-konzervatorske poslove, Odsjek za likovno-konzervatorske poslove, Odsjek za zaštitu prirode, Referat za zaštitu spomenika NOB-e, Referat za dokumentaciju, Referat za orijentalnu epigrafiku, Referat za arheologiju, i Referat za nadgrobne spomenike.

U Zavodu je zaposleno 20 službenika, dok je ranijom sistematizacijom odobreno 23 radna mjesta. Od početka ove godine Zavod stipendira jednog apsolventa arhitekture koji će stupiti na dužnost početkom 1961. godine. Također se predviđa da se u Odsjeku za zaštitu prirode zaposli jedan geograf. U nedostatku stalnih stručnih službenika Zavod je bio prinuđen da izvjesne poslove obavlja angažovanjem honorarnih i vanjskih saradnika. Tako su u Arhitektonskom odsjeku honorarno radili dva tehničara i jedan inženjer. Povremeno su angažovani vanjski saradnici i u drugim odsjecima i fereratima.

Pored personalnih poteškoća, koje su negativno uticale na rad Zavoda, ovome treba dodati i nedostatak radnih prostorija. Najveći dio službenika (17) smješten je u tri prostorije Zemaljskog muzeja, dok se prostorije Zavoda nalaze na ukupno šest mjesta na raznim krajevima grada.

Pošto je efikasna zaštita spomenika kulture i prirode usko povezana za finansijsku moć Zavoda i organe narodne vlasti, to se je Zavod i ove godine obraćao narodnim odborima opština i srezova tražeći da se u budžetima obezbijede sredstva za konzervaciju spomenika kulture na njihovom terenu. Međutim, ova nastojanja Zavoda najčešće su ostala bez odziva. Finasijska sredstva u 1960 godini, namijenjena zaštiti spomenika, obezbijedili su, u relativno većem iznosu, NOS-a Mostar, Tuzla. i NOS-a Banja Luka, a u manjoj mjeri i NOO-e Ilidža i NOO-e Vareš. Pored organa narodnih vlasti, investicionih sredstava i dotacija Zavoda skromnija sredstva obezbjeđivali su i vlasnici spomenika ali sve je to daleko ispod stvarnih potreba. Treba napomenuti da za razliku od ranijih godina, u ovoj godini Zavod nije imao odobrenih investicionih sredstava.

Budžet Zavoda u 1960 godini iznosio je 17,505.100 dinara. Na konzervaciju spomenika kulture i prirode bilo je moguće da se utroši 1,800.000 dinara. Zavod je ovu sumu iskoristio za hitne i spasavalačke radove na najugroženijim objektima kao i za participiranje u radovima koje su finansirali organi narodne vlasti i vlasnici spomenika.

Rad u Zavodu odvijao se uglavnom preko organizacionih jedinica te ćemo ga iskazati po sektorima.

I. ARHITEKTONSKI ODSJEK

Od marta ove godine poslove su u ovom odsjeku honorarno obavljali vanjski saradnici a po potrebi i službenici drugih jedinica. Radi toga plan u potpunosti nije mogao biti ostvaren.

— Tokom godine nastavljeni su i završeni ranije započeti radovi na izmjeni već dotrajalih stubova u trijemu Ferhadije džamije u Banjoj Luci. Investiciona sredstva, za ovaj konzervatorski zahvat u ovoj godini, iznosila su 2,200.000 dinara, dok su radovi koštali 3,300.000 dinara. Radovi u ovoj godini obavljeni su u vrijednosti 880.000 dinara, od čega je NOO-e Banja Luka dao 500.000 dinara a ostalo Zavod.

— Izrađen je investicioni program i predračun konzervatorskih radova na starim gradovima u Doboju i Maglaju, te je u tu svrhu izvršeno i tehničko snimanje objekata.

— Za pet najznačajnijih objekata u Jajcu (Stari grad, Medved kula, Travnička kapija, Mitrej i katakombe) sačinjen je, revidiran i odobren investicioni program konzervacije u ukupnom iznosu od 17,000.000 dinara.

— Sredstvima NOS-a Tuzla, u visini 700.000 dinara, izvršeno je prepokrivanje crkve manastira Tavne.

— Na Subašića kući u Sarajevu izvedeni su konzervatorski radovi u vrijednosti od 40.000 dinara. Sredstva je dao Zavod, a manje intervencije obavljene su na turbetima u Bjelosavićima i Prači.

— Sa participacijom Zavoda u visini 52.000 dinara završeni su radovi na spasavalačkim zahvatima na stambenoj kući u kompleksu »Bogovine« kod Stoca.

— Prilikom ekipnog evidentiranja spomenika kulture u bazenu Trebišnjice, koji se potapa akumulacionim jezerom, tehnički je snimljeno 12 arhitektonskih objekata i sačinjen izvještaj o zaštitnim mjerama na njima.

— Izvršeno je tehničko snimanje starog grada u Starom Slanom, a u Višegradu, Dobrunu i Rudom snimanje 8 raznih objekata stavljenih pod zaštitu države i evidentiranih kao spomenik kulture. Također su snimljeni svi zaštićeni objekti na području grada Zenice.

— U Zavodu je rađeno na popuni kartona zaštićenih spomenika, sređivanju fototeke i planoteke, reviziji rješenja o stavljanju pod zaštitu za 175 objekata, izradi investicionog programa za opravku starog mosta u Plandištu kod Ilidže, nadopuni programa adaptacije turističkog doma u Zavali, studiji uređenja Počitelja i spasavanju arhitektonskih kompleksa manastira Dobrićeva i Arslanagića mosta.

II. LIKOVNO-KONZERVATORSKI ODSJEK

Poslove su obavili službenici odsjeka, a u određenim slučajevima angažovani su i vanjski saradnici, dok je poslove konzervacije zidnih slika u Zavali uglavnom obavila ekipa Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture.

— Rad na poslovima restitucije kulturnih dobara iz Austrije. U vezi s tim obavljena su službena putovanja po mjestima istočne, sjeverne i zapadne Bosne i Hercegovine, te dati predlozi i primjedbe na restitucione zahtjeve iz 1948. godine.

— Jedan službenik učestvovao je u ekipnom rekognosciranju ugroženog područja u dolini Trebišnjice. Prikupljeni materijal je obrađen u vidu elaborata koji je dostavljen hidrocentrali »Trebišnjica«, a sadrži program i predračun spasavalačkih radova na spomenicima kulture.

— Terenska evidencija spomenika etnografije na području Imljana. Snimljena su tehnički dva domaćinstva i jedna crkva brvnara.

— Evidencija umjetničkog materijala iz sastava crkvenog inventara i privatnog posjeda u Kožuhama, Kotorskom i Modriču.

— Prikupljeni su podaci o starim topovskim cijevima lociranim uz obalu u Neumu i sačinjen je program njihovog prenosa na stare gradove u Hercegovini.

— U Lomnici su prikupljeni podaci o stanju crkve, živopisa, i umjetničkog inventara za izradu stručnog elaborata konzervatorskog zahvata na objektu u cjelini.

— U svrhu dobijanja jasnijeg uvida u predstojeće spasavalačke radove na živopisu crkve u Dobrićevu izvršeno je probno skidanje 1 m² živopisa.

Izvršeni su radovi preventivne konzervacije živopisa u crkvi u Trijebniu i sačinjen predračun i program budućih petogodišnjih radova, u ovoj crkvi.

— Ekipa Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture uz saradnju stručnog osoblja Uprave u Mostaru i jednog službenika Zavoda nastavila je prošlogodišnje radove na konzervaciji živopisa u zavalskoj crkvi.

— Komisiiski je pregledana i sačinjen je elaborat o konzervaciji zidnih slika u Miščinoj džamiji u Sarajevu.

— U apsidalnom prostoru manastirske crkve u Ozrenu prekopirana je freska »sv. Oca Kirila« sa potpisom slikara Strahinje iz Budimlja.

— U uredu rađeno je na konzervaciji ikone »Dejzis« koje je obavljeno u priručnoj radionici Zavoda; na prednacrtu republičkog Zakona o zaštiti spomenika kulture, na programu i predračunu izložbe »Spomenici kulture i njihova zaštita«; na prikupljanju osnovnih podataka o srednjovjekovnim gradovima u Republici; na obradi o zaštićenim spomenicima (124); na pisanju legendi za fotografije koje su u toku godine snimljene na terenu; na elaboratu »Problemi zaštite spomenika kulture u BiH«, za potrebe republičkog Savjeta za kulturu; na elaboratu; »Prijedlozi za unapređenje službe zaštite u BiH«, za potrebe Izvršnog vijeća NR BiH; na elaboratu spasavalačkih mjera na manastiru Dobrićevu i živopisu crkve u Trijebnju; na pripremi elaborata o spomenicima kulture čiju konzervaciju treba da preuzme Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, a iz sredstava saveznog budžeta; na prijedlogu za dodjelu pomoći Saveznog fonda za unapređenje kulturne djelatnosti (akcija Istok—Zapad); na izvještaju i utrošenim sredstvima na spomenicima u periodu 1945—1960; na izradi programa za polaganje stručnih ispita za zvanje iz konzervatorske struke; na nacrtu pravilnika o podizanju umjetničkih i drugih javnih spomenika; na planu budžetskih investicija Zavoda za 1961. godinu; na pisanju teksta i izboru fotografija za propagandno-popularnu publikaciju Zavoda na temu »Šta je spomenik kulture«; na tekstovima za reklamne panoe i letke određenih spomenika kulture i prirode; na poslovima organizacije izložbe »Minijature u Jugoslaviji«; na izradi dosijea konzervatorskih radova na ornamentici Aladže džamije u Foči i na prikupljanju podataka o radu pojedinih referata u 1959 godini. Službenici ovoga Odsjeka učestvovali su na Savjetovanju o zaštiti spomenika etnografije u Čačku, na Savjetovanju Društva etongrafa u Čačku i na Saveznom savjetovanju o izvozu predmeta umjetničke prirode u Beogradu. Jedan službenik boravio je 3 mjeseca na stručnom usavršavanju u konzervatorskim radionicama u Beogradu.

III. REFERAT ZA ZAŠTITU ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA

Referat za zaštitu arheoloških spomenika vodi arheolog-konzervator. S obzirom da je arheolog došao na ovaj posao početkom godine, to je izvjestan dio vremena posvećen njegovoj studiji problematike Referata i službe zaštite. U toku godine urađeni su slijedeći poslovi, a obavljani su ponekad uz saradnju vanjskih saradnika, službenika Zemaljskog muzeja.

— U devet slučajeva izvršeni su spasavalački radovi na ugroženim nalazištima te je izvršena evidencija nalaza i organizovano njihovo pohranjivanje (Olovo, Neum, Srebrenica, Bijeljina).

— Posjećena su arheološka radilišta u Potočanima, Brezi, Višićima, Ilidži, Vrucima i Bobovcu.

— Obavljeno je proljetno i jesenje čišćenje krovova i vegetacije na rimskoj vili u Mogorjelu.

— Obavljeno je raščišćavanje ruševina Doborkule kod Modriče.

— Učestvovanje u ekipnom evidentiranju srednjovjekovnih spomenika u Popovom Polju i arheoloških u bazenu Trebišnjice, te oko Kaknja i Kr. Sutjeske.

— Izvršeni su pripremni radovi na konzervaciji u 1961. godini starog grada Srebrenika koji će se obaviti sredstvima SNO Tuzla u visini od 700.000 dinara.

— U toku godine rađeno je na iznalaženju sredstava za konzervaciju grada Bobovca kod Vareša. Sredstva u visini od 250.000 dinara dao je NOO Vareš, to je obavljena I etapa radova na raščišćavanju šuta i konzervaciji ovoga važnog srednjovjekovnog grada.

— Referent je radio i na pravnoj zaštiti arheoloških spomenika (stavljena su pod zaštitu 4 lokaliteta); na izdavanju dozvole za arheološko iskopavanje i na popunjavanju kartoteke arheoloških iskopavanja u 1959 godini, kao i na sličnim poslovima.

IV. REFERAT ZA ZAŠTITU STEĆAKA

Ovaj referat vodi direktor Zavoda.

— Obavljeno je ekipno evidentiranje nadgrobnih spomenika (stećaka) u Popovom Polju; na području Ubosko-Vlahovići-Premilovo Polje; u dolini rijeke Trebišnjice koja će se potopiti akumulacionim jezerom; na području Jabuka, Mrežice, Foča i Goražde, te na jednom dijelu Treskavice planine, zatim u Bitunjoj kod Stoca, u okolini Ljubinja, te na liniji Vlahovići—Borkovići.

— Evindentirane su stare jevrejske nekropole u Doboju, Travniku i Mostaru.

— Obavljeni su pripremni radovi na uređenju nekropole u Vrutcima kod Vrela Bosne, a zatim i prva etapa uređenja nekropole. Tom prilikom naišlo se na ostatke starije građevine, te su radovi prekinuti dok se ne obave istraživačka iskopavanja.

— Izvršena je etapa uređenja nekropole u Boljunima i izrađen plan rada na uređenju nekropole Crnac na Butmiru.

— Pored toga rađeno je na sređivanju podataka sa terena i pisanju evidencionih listova; izrađen je pregled svih aktivnosti na zaštiti i proučavanju stećaka od Oslobođenja do danas, uz bibliografske podatke; kompletirane su figuralne predstave na najstarijim nišanima; napisana je radnja informativno-propagandnog karaktera na temu stećaka u BiH koja je zamišljena kao uvod knjizi arheologa W. Fursta iz Londona, koja će se štampati na engleskom jeziku, a također referent je obavio 15-dnevno studijsko putovanje u Italiju i Francusku (južnu).

V. REFERAT ORIJENTALNE EPIGRAFIKE

Ovaj referat vodi jedan konzervator koji u isto vrijeme vodi i referat evidencije i dokumentacije.

— U Podgrabu kod Prače evidentirani su stari nišani i natpisi na njima.

— Popisana je biblioteka orijentalnih rukopisa Siradža Korkuta u Docu kod Travnika, u kojoj se nalazi 300 starih i vrlo vrijednih orijentalnih rukopisa.

— U toku konzervacije starog grada Bobovca evidentirani su turski dokumenti (12 komada), koji govore o posjedima posade Bobovca u turskom dobu.

— U svrhu pribavljanja komparativnog materijala o sarajevskim, tzv. »skopljanskim« nišanima referent je boravio u Skopju i Tetovu.

— Rađeno je na intervencijama po pitanju spasavanja ugroženih nadgrobnih spomenika. — na čišćenju natpisa o pogibiji braće Morića, čija se ploča nalazi u dvorištu Vekil-Harč džamije u Sarajevu i na sekretarskim poslovima u redakciji Naših starina.

VI. ODSJEK ZAŠTITE SPOMENIKA NOB-e

U ovom odsjeku obavljeni su ovi poslovi:

— Prikupljeni su materijali i podaci o spomenicima NOB-e na planini Kozari u svrhu kompletiranja elaborata za rekonstrukciju važnijih objekata. Rad je obavljen sa vanjskim saradnicima.

— Vanjski stručni saradnici radili su u toku godine na prikupljanju podataka na terenu NOO-e Ilijaš.

— Na terenu NOO-e Drvar prikupljeni su podaci o nekim spomenicima koji su predviđeni za zaštitu.

— Izrađen je predračun i prijedlog uređenja groblja žrtava fašističkog terora na Vracima kod Sarajeva.

— Prikupljeni su podaci o važnijim lokacijama i događajima na »Zaštićenom području Sutjeske«, radi izrade elaborata za njihovo obilježavanje i uređenje, i učestvovanje u radu Upravnog odbora »Zaštićenog područja Sutjeske«.

U uredu je rađeno na kompletiranju podataka i izdavanju 124 rješenja o zaštićavanju zamčajnih spomenika NOB-e; na prijemu i procjeni tehničkih elaborata; na traženju katastarskih elemenata, od svih NOO-a; na sređivanju tih podataka; iskopirano je na paus nekoliko geodetskih situacionih planova pojedinih lokaliteta; izrađena je zidna karta Kozare u razmjeru 1 : 50.000; putem literature nadopunjeni su podaci o spomenicima NOB-e; napisan je referat: »Spomenici NOB-e u BiH« za potrebe Glavnog odbora Saveza boraca NOR-a NR BiH; rađeno je na popunjavanju kartona zaštićenih objekata; sačinjen je popis umjetničkih spomenika NOR-a s kraćom legendom; takav spisak izrađen je za sve spomenike NOB-e na terenima NOO-e Bihać, Bos. Petrovac, Drvar i Kozara; dati su kraći podaci o spomenicima NOB-e na važnijim saobraćajnim relacijama u Republici u cilju izrade letaka; učestvovanje u organizaciji »Nedjelje muzeja« koja je imala težište na spomenicima NOB-e te na drugim sitnijim poslovima.

VII. REFERAT ZA EVIDENCIJU I DOKUMENTACIJU

— Broj kartona zaštićenih spomenika u ovoj godini uglavnom nije povećan jer se čekalo na zaključke Savjetovanja konzervatora po ovom pitanju koje će se održati krajem godine. Vršena je samo nadopuna već postojećih kartona.

— Zavod sada ima 3670 fotografija koje su katalogizirane i inventarisane, a u sporednoj evidenciji nalazi se još 1200 fotografija. U svemu, uračunavši i fotografije kod pojedinih referata, Zavod ima oko 6.000 fotografija.

— Vršeno je razvrstavanje isječaka iz štampe o spomenicima i prirodnim rijetkostima, te davanje podataka iz Evidencije referentima i strankama; sudjelovano je u raznim komisijama i rađeno je na pregledu komisionih radnji u Sarajevu.

VIII. BIBLIOTEKA

— U toku godine bliblioteka je povećana za 216 knjiga i 269 novih brojeva periodike. Jedan veći dio dobijen je zamjenom za zavodske publikacije. Danas biblioteka ima 1665 knjiga i 1235 brojeva periodike.

— Rađeno je na evidentiranju inventara privatnih biblioteka u Sarajevu i samostanskih biblioteka u Livnu, Fojnici, Sutjesci, Petričevu, Trapistima, Tolisi i Plehanu. Također su uzeti podaci o vrsti i stepenu ugroženosti knjiga u ovim bibliotekama i preduzimane mjere za njihovu zaštitu.

— Rađeno je na izdavanju knjiga, zamjeni edicija, raspačavanju zavodskih publikacija, korićenja oštećenih primjeraka, inventaru itd.

IX. ODSJEK ZA ZAŠTITU PRIRODE

— Konzervatorski radovi na Carskom hrastu kod Travnika započeti u 1959 godini, nastavljeni su tako da su očišćene grane i deblo od truleži, pojedini dijelovi premazani katranom a otvori zatvoreni daskama.

— Izrađen je program rada koji predviđa stavljanje čeličnih obruča na stablo gigantske koščele u Gabeli na kojoj se predviđaju konzervatorski radovi.

— Odsjek je i dalje nastavio sa aktivnošću na zaštiti prašumskog rezervata Perućice, te je u tom nastojanju održano nekoliko sastanaka i konsultacija na kojima je zaključeno da se ovaj rezervat sačuva od nepoželjne eksploatacije.

— U toku godine revidiran je i odobren program elektrifikacije pećine Vjetrenice i adaptacije manastirskog konaka u turistički objekat, te je zatim uslijedilo savjetovanje po pitanju uređenja svih spomenika kulture i pećine u Zavali.

— Evidentirane su prirodne rijetkosti i ljepote u bazenu Trebišnjice koji se potapa, te je o tome izvještena hidrocentrala »Trebišnjica« kako bi se preduzele potrebne zaštitne i ispitivačke mjere.

— Izvršeni su terenski radovi na Zelengori (u vezi uređenja Peručice), Pljevlja (u zajednici sa predstavnicima Hrvatske) u okolini Počitelja po pitanju ozeljenjavanja ovog istorijskog grada, i obavljena je terenska demonstracija splavom niz Drinu, sa saradnicima Instituta za zaštitu prirode u Beču.

— U uredu je rađeno na elaboratu o našim prirodnim rezervatima,

Poklanjana je znatna pažnja zaštite voda, te su učinjeni napori za pročišćavanje odpadnih voda u Varešu; stavljeno je pod zaštitu 11 novih objekata prirodnih rijetkosti; razmatrana je mogućnost stavljanja pod zaštitu izvora Crni Guber kod Srebrenice; učestvovanje na Savjetovanjima po pitanju zaštite prirode u Varešu; Titogradu i Beogradu; u cilju agitacije i propagande prikazivai su u toku 4 večeri filmovi iz aktuelne tematike; kao i na drugim poslovima koji se javljaju u oblasti pravne i praktične zaštite prirode.

X. REFERAT ZA PRAVNE POSLOVE

Obavljeni su glavni poslovi iz djelokruga rada ovog referata.

— Pravni propisi na kojima je rađeno: Zaključak privremene unutrašnje organizacije i sistematizacije radnih mjesta u Zavodu; Rješenje o položajnim platama službenika Zavoda; Nacrt republičkog zakona o zaštiti spomenika kulture, prednacrti pravilnika o uvođenu registra spomenika kulture, o vrstama arhivskog i bibliotečkog materijala koji treba registrovati, o načinu prijavljivanja predmeta muzejskih ustanova, galerija, arhiva i biblioteka radi registrovanja; Predlog programa posebnog dijela stručnog ispita za zvanje konzervatora-tehničara i konzervatora; prikupljanje materijala za izradu teza za propise o tehničko-zaštitnim mjerama u oblasti zaštite spomenika kulture i teza za nacrt zakona o zaštiti spomenika prirode.

— Rad na formularima rješenja za izdavanje dozvola za arheološka iskopavanja i rješenja o utvrđivanju spomeničkog svojstva i upisa u registar; rad na šemi predmeta upravnog postupka itd.

— Rađeno je i na predmetima: restitucija kulturnih dobara iz Austrije; anketa Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture; izdavanje dozvola za izvoz stvari u inostranstvo; sudski spor Mogorjelo; eksproprijacija zemljišta radi proširenja arheoloških radova na Mogorjelu; intervencije u slučajevima nepridržavanja zakonskih propisa o oštećivanju spomenika; konkretna rješenja i žalbe; pravna mišljenja po konkretnim slučajevima referentima pojedinih sektora i drugi poslovi iz pravne problematike Zavoda.

— Vršena su konsultovanja sa pravnom službom Saveznog instituta, Zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije i Konzervatorskog zavoda Hrvatske glede izrade dopunskih propisa za sprovođenje Zakona o zaštiti spomenika kulture.

XI. OPŠTI ODSJEK

— Administracija Zavoda u protekloj godini do 1. XII 1960 godine, primila je ukupno 3.095 predmeta, od kojih je pod osnovnim brojem zavedeno 1169 predmeta.

— Pored redovnih poslova na prijemu i odpremi dnevne pošte, ovaj odsjek je izvršio 68 rješenja, 8 ugovora i 322 ostala predmeta.

— Računovodstvo je primilo 592 predmeta.

— Fotograf Zavoda radio je na snimanju spomenika kulture na terenu, te na praćenju procesa konzervatorskih radova na spomenicima na terenu i u konzervatorskoj radionici Zavoda. Zato je njegov izvještaj iscrpljen u izvještajima organizaonih jedinica Zavoda.

— Ekonomat Zavoda je nabavio materijal u vrijednosti 882.412 dinara, te je u magacinsku knjigu uvedeno novih 732 stavke.

XII. OSTALI OPŠTI POSLOVI

U toku godine rađeno je na ocjenjivanju i prevođenju službenika; na raspisivanju konkursa za upražnjena mjesta u ustanovi; na nacrtu republičkog Zakona o zaštiti spomenika kulture; na pripremi Savjetovanja o registrovanju, evidenciji i dokumentaciji spomenika kulture u Dubrovniku, i na drugim Savjetovanjima kao što je Savjetovanje Turističkog saveza BiH, (u vezi s tim izrađeni su cestovni znaci i letci za pojedine spomenike kulture), »Forumi oslobođenja« po pitanjima uređaja staroga grada Počitelja i problematike spomenika NOB-e; učešće u radu Urbanističkog savjeta NRBiH itd.

Zavod je radio na pripremanju i štampanju VII broja časopisa »Naše starine«; popularno propagandne publikacije na temu »Šta je spomenik kulture«, a sarađivao je na izdavanju informativnog »Biltena«, Društva konzervatora Jugoslavije, kao i na drugim poslovima javnog i društvenog karaktera.

ZAŠTIĆENI SPOMENICI NARODNO-OSLOBODILAČKOG RATA

Mjesto na Šehitlucima (sa spomenikom) NOO Banjaluka, NOS Banjaluka K. O. Banjaluka, parcela broj: 1926, z. k. ul. broj: 6217, parcela broj: 1927, 1329/4, 1329/5, z. k. ul. broj: 2939 i parcela dio 1329/1, z. k. ul. broj: 2647.

Na ovom mjestu početkom juna mjeseca 1941 godine održano je *Oblasno partijsko savjetovanje* kome su prisustvovali drugovi: Đuro Pucar-Stari, Šefket Maglajlić, Josip i Ivica Mažar, Branko Babić, Vaso Butozan, Karlo Rojc, Kasim Hadžić, Veljo Stojnić, Ilija Došen, Boško Šiljegović, Mićo Šurlan i Relja Lukić. Ovdje su iznijete odluke aprilskog plenuma CK KPJ o političkoj mobilizaciji ljudi za borbu protiv okupatora i o radu na prikupljanju oružja.

Zgrada Škole učenika u privredi u ulici fra Grge Martića broj 26 u Banjaluci. NOO Banjaluka, NOS Banjaluka, K. O. Banjaluka, parcela broj: 10/50, z. kul. broj: 233.

U ovoj zgradi u periodu od 1927 do 1941 godine bio je smješten *Radnički dom* koji je bio centar radničkog pokreta i centar okupljanja i djelovanja najistaknutijih komunističkih boraca ovoga grada.

Zgrada u ulici Pavla Radana broj 9 u Banjaluci. NOO Banjaluka, NOS Banjaluka, K. O. Banjaluka, parcela broj: 73/158, z. k. ul. broj: 5318. U ovoj zgradi živio je i radio *Pavao Radan* dugogodišnji rukovodilac partijske organizacije, mjesnog međustrukovnog odbora klasnoborbenih sindikata radnika i klasnih sindikata građevinskih radnika u Banjaluci.

Kuća Narodnih heroja Ivice, Šoše i Drage Mažar u ulici Braće Odića broj 39 u Banjaluci. NOO Banjaluka, NOS Banjaluka, K. O. Banjaluka, parcela br.: 180/23, z. k. ul. broj: 1598.

U ovoj kući rođeni su i proveli jedan dio života braća *Mažar* — Ivica, Šoša i Drago, koji su proglašeni narodnim herojima. To je svakako jedinstven slučaj u našoj zemlji da su tri brata proglašeni narodnim herojima. Kuća porodice Mažar i prije rata bila je stjecište napredne omladine.

Kuća u ulici Veselina Masleše broj 18 u Banjaluci. NOO Banjaluka, NOS Banjaluka, K. O. Banjaluka, parcela broj: 4/30, z. k. ul. broj: 71.

U ovoj kući proveo je veći dio života *Veselin Masleša*, narodni heroj koji je neosporno, bio jedan od najistaknutijih komunista naše zemlje, markistički teoretičar i publicista.

Kuća Narodnog heroja Karla Rojca u Banjaluci u ulici Karla Rojca broj 83. NOO Banjaluka, K. O. Banjaluka, parcela broj: 603/26, z. k. ul. broj: 4863.

U ovoj kući rođen je narodni heroj *Karlo Rojc.* 1940 godine neposredno poslije V Zemaljske konferencije KPJ, održano je *Oblasno partijsko savjetovanje,* gdje su se okupili najistaknutiji partijski radnici sa teritorije Bosanske Krajine. Savjetovanjem je rukovodio drug Đuro Pucar-Stari.

Zgrada Narodne osnovne škole u Gornjoj Jošavici, NOO Čelinac, NOS Banjaluka, K. O. Jošavka, k. č. broj: 680/4, z. k. ul. broj: 199.

U ovoj zgradi četnici su ubili više partizana, pa i *Dr Mladena Stojanovića,* narodnog heroja, istaknutog rukovodioca ustaničke vojske u Bosanskoj Krajini. Osim toga tu je stradao čitav štab IV krajiškog odreda a streljan je i narodni heroj Zdravko Čelar.

Zgrada Narodne osnovne škole u Skender Vakufu, NOO Skender Vakuf, NOS Banjaluka.

U ovoj zgradi februara mjeseca 1942 godine održano je *Vojno Savjetovanje* rukovodilaca Narodnooslobodilačke borbe za Bosansku Krajinu, kao i sa šireg područja. Savjetovanjem je rukovodio drug Đuro Pucar-Stari.

Rodna kuća Narodnog heroja Marmuta Bušatlije u ulici Marmuta Bušatlije broj 22 u Bugojnu. NOO Bugojno, NOS Jajce, K. O. Bugojno, k. č. broj 2/117, z. k. ul. broj: 188.

U ovoj kući rođen je narodni heroj *Mahmut Bušatlija-Buš.*

Zgrada I zasjedanja ZAVNOBiH-a u ulici 20-og augusta u Mrkonjić Gradu. NOO Mrkonjić Grad, NOS Jajce, K. O. Mrkonjić Grad, k. č. broj: 26/23, z. k. ul. broj: 2/3.

U ovoj zgradi 26 i 27 novembra 1943 godine održano je *Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja* Bosne i Hercegovine.

Kovačnica Sime Kovača u selu Mujdžići, NOO Šipovo, NOS Jajce, K. O. Mujdžići, k. č. broj: 2186, z. k. ul. broj: 237.

U ovoj kovačnici u vremenu od mjeseca augusta 1941 do kraja 1944 godine bila je smještena *Partizanska kovačnica* i *radionica* za opravku oružja i oruđa.

Kuća Narodnog heroja Sime Šolaje u selu Pljevi, NOO Šipovo, NOS Jajce, K. O. Pliva, k. č. broj: 2276/1. z. k. ul. broj: 103. U ovoj kući rođen je narodni heroj Simo Šolaja.

Kuća Jelene Burić u ulici Ejuba Ademovića broj 19 u Jajcu. NOO Jajce, NOS Jajce, K. O. Jajce, k. č. broj: VIII/4 i VIII/3, z. k. ul. broj: 128.

U ovoj kući boravio je, radio i spavao *drug Tito* a uz njega i drug *Aleksandar Ranković-Marko.* U dvjema prizemnim prostorijama bile su kancelarije *Vrhovnog štaba NOV* i *POJ.*

Dom AVNOJ-a sada Spomen muzej II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu. NOO Jajce, NOS Jajce, K. O. Pijavice, k. č. broj: 540/9, z. k. ul. broj: 449.

U ovoj zgradi 29 i 30 novembra 1943 godine održano je *Drugo zasjedanje antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.*

Kuća Muje Kulenovića u Gradskom parku u Jajcu. NOO Jajce, NOS Jajce, K. O. Pijavice, k. č. broj: 544/2, z. k. ul. broj: 133.

U ovoj kući jedno vrijeme boravio je i radio *drug Tito.*

Zgrada Narodne osnovne škole u Jajcu. NOO Jajce, NOS Jajce, K. O. Jajce, k. č. broj: VIII/37, z. k. ul. broj: 113.

U ovoj zgradi uoči II zasjedanja AVNOJ-a održan je sastanak viđenijih predstavnika svih delegacija koje su došle na zasjedanje radi dogovora o formulaciji odluka koje će se donijeti na II zasjedanju.

Zgrada zvana »Šarenica« u Jajcu. NOO Jajce, NOS Jajce, K. O. Jajce, k. č. broj: VIII/45, z. k. ul. broj: 472.

U ovoj zgradi bilo je smješteno sjedište *Agitpropa CK KPJ.* Tu je boravio i radio drug *Moša Pijade.* Ovdje je osnovana i prva telegrafska agencija *Nove Jugoslavije »Tanjug«!*

Zgrada tvornice »Elektrobosna« u Jajcu, NOO Jajce, NOS Jajce, K. O. Pijavice, k. č. broj: 551/9, u. k. ul. broj: 131.

U ovoj zgradi jedno vrijeme bio je smješten *Štab I dalmatinske brigade.* Za zgradu je vezano još nekoliko značajnih događaja.

Vila ZAVNOBiH-a u Jajcu. NOO Jajce, NOS Jajce, K. O. Pijavice, k. č. broj: 551/7, z. k. ul. broj: 131.

U ovoj zgradi od 12 septembra 1944 pa do 15 aprila 1945 godine boravilo je *Predsjedništvo ZAVNOBiH-a.* U istoj zgradi boravio je *Vrhovni štab* i *drug Tito* zatim *Operativni štab za Bosansku Krajinu,* razni drugi štabovi kao i savezničke vojne misije pri Vrhovnom štabu engleska i američka.

Kuća Emanuela Hihtnera u Jajcu. NOO Jajce, K. O. Jajce, k. č. broj: 1357/2 i 1357/4.

U ovoj zgradi u periodu od augusta do oktobra mjeseca 1943 godine bili su smješteni *Okružni komitet SKOJ-a, Pokrajinski komitet KPJ za BiH* i *Okružni komitet KPJ* za Jajce.

Zgrada u ulici maršala Tita broj 10 u Bihaću. NOO Bihać, NOS Bihać, K. O. Bihać, k. č. broj: 1/49, z. k. ul. broj: 274, (k. č. 1/388, 1/49).

U ovoj kući u mjesecu novembru i decembru 1942 i januaru 1943 godine bio je smješten *Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab.*

Zgrada hotela »Bosna« u Omladinskoj ulici broj 4 u Bihaću. NOO Bihać, NOS Bihać, K. O. Bihać, k. č. broj: 1/95, z. k. ul. broj: 302.

U ovoj zgradi u novembru i decembru mjesecu 1942 godine bili su smješteni članovi AVNOJ-a. Osim toga tu su radili: Vladimir Nazor, Dr Simo Milošević, Veselin Masleša i Ivan Goran Kovačić. Za ovu zgradu vezani su još neki značajni događaji.

Zgrada i zasjedanja AVNOJ-a u ulici AVNOJ-a broj 1 u Bihaću (sada spomen muzej) NOO Bihać, NOS Bihać, K. O. Bihać, k. č. broj: 30/10, z. k. ul. broj: 477.

U ovoj zgradi 26 i 27 novembra 1942 godine održano je *I zasjedanje AVNOJ-a,* a 27, 28 i 29 decembra iste godine *I kongres USAOJ-a.*

Groblje žrtava fašističkog terora u Garavici kod Bihaća. NOO Bihać, NOS Bihać, K. O. Bihać, k. č. broj: 1620 i 1622, z. k. ul. broj: 2169 i 2679.

U ovom grobilju sahranjeno je oko 7.000 ljudi, koje se na zvjerski način poubijali njemci i ustaše 1941 godine.

Spomenik Aliji Alijagiću u Turiji na mjestu gdje je sahranjen. NOO Bihać, NOS Bihać, K. O. Turija, k. č. broj: 620/, z. k. ul. broj: 81.

Na ovom mjestu pokopani su posmrtni ostaci *Alije Alijagića,* koji su preneseni iz Zagreba 1929 godine.

Zgrada Narodne osnovne škole u Jasenici. NOO Bosanska Krupa, NOS Bihać, K. O. Srpska Jasenica, k. č. broj: 15/105, z. k. ul. broj: 132.

U ovoj zgradi formiran je 1942 godine jedan od prvih dječijih domova na oslobođenoj teritoriji u BiH. Tu su bili smješteni brojni štabovi partizanskih jedinica, zatim politički forumi i dr. 7 januara 1943 godine kod ove škole *Maršal Tito* izvršio je smotru *IV Krajiške divizije.*

Kuća Stoje Plavanjac u selu Srednji Dubovik. NOO Bosanska Krupa, NOS Bihać, K. O. Srednji Dubovik, k. č. broj: 9/22, z. k. ul. broj: 80.

U ovoj kući u oktobru — novembru mjesecu 1941 godine održan je vojno–politički kurs pod rukovodstvom Hajre Kapetanovića. U istoj zgradi u junu — augustu mjesecu 1942 godine održan je artiljerijski kurs. Za kuću je vezano još niz značajnih događaja.

Zgrada u ulici Ibrahimpaćiša broj 1 u Bosanskom Petrovcu. NOO Bosanski Petrovac, NOS Bihać, K. O. Bosanski Petrovac, k. č. broj: 37/301. 1942 godine u ovoj zgradi boravio je *Vrhovni štab* s drugom *Titom* na čelu.

Zgrada društva za tjelesno vaspitanje »Partizan« u ulici Maršala Tita u Bosanskom Petrovcu. NOO Bosanski Petrovac, NOS Bihać, K. O. Bosanski Petrovac, k. č. broj: 37/319, z. k. ul. broj: 118.

U ovoj zgradi 6 i 7 decembra 1942 godine održana je *I konferencija* AFŽ-a kojoj je pored ostalih prisustvovao i drug *Tito.* U istoj zgradi od 25 do 27 oktobra 1942 godine održan je i *I kongres ljekara NOV i POJ.*

Zgrada Narodne osmogodišnje škole u selu Bukovači. NOO Bosanski Petrovac, NOS Bihać, K. O. Bukovača, k. č. broj: 14/179, 180 i 181, z. k. ul. broj: 88.

10 novembra 1942 godine u ovoj zgradi održano je *Oblasno savjetovanje SKOJ-a za Bosansku Krajinu.* Savjetovanju je prisustvovao sekretar CK SKOJ-a drug *IVO LOLA RIBAR.*

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Prekaji. NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Ljeskovica II dio, k. č. broj: 34/33, z. k. ul. broj: 196.

U ovoj zgradi jedno vrijeme u toku 1941 godine bila je smještena prva partizanska bolnica. Osim toga tu su povremeno boravili u toku NOR-a štabovi mnogih partizanskih jedinica. Za zgradu je vezano još nekoliko značajnih događaja.

Kuća Vekić Ilje u selu Boboljusci. NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Boboljuska, broj posjedovnog lista 108.

U ovoj kući od aprila do juna mjeseca 1942 godine bio je smješten I Sreski narodnooslobodilački odbor — Drvar. Za zgradu je vezano još nekoliko značajnih događaja.

Njiva Šobot Dušana zvana Bunar guvno u selu Kamenici, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Bastasi II dio, k. č. broj: 34/23, z. k. ul. broj: 138.

Na ovom mjestu augusta mjeseca 1942 godine *formirana je III Krajiška brigada.* To je prva brigada iz Bosne i Hercegovine, koja je odmah po formiranju proglašena proleterskom i ušla u sastav I proleterske divizije NOVJ.

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Gruborski naslon, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Bastasi I dio, upisana u posjedovnom listu broj: 114.

Oktobra mjeseca 1941 godine u ovoj školi izabran je *I narodnooslobodilački odbor.* Odbor je bio smješten u ovoj zgradi kroz čitavo vrijeme rata.

Kuća Vujić Mihajla u selu Šipovljani, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Šipovljani, k. č. broj: 76/1. upisana u posjedovni list broj: 244.

Od novembra mjeseca 1943 pa do 25 maja 1944 godine u ovoj kući bila je smještena *Oficirska škola Vrhovnog štaba.*

Kuća Marić Stevana u selu Šipovljani, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Šipovljani, k. č. broj: 76/30, upisana u posjedovnom listu broj: 135.

U ovoj kući od početka decembra 1943 pa do 25 maja 1944 godine boravio je *Nacionalni komitet. To je Prvo sjedište prve vlade Demokratske feredativne Jugoslavije.*

Titova pećina u Drvaru u brdu Gradina, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Drvar, Grad, k. č. broj: 87/1-2, upisana u posjedovnom listu broj: 273.

U vremenu od januara mjeseca pa do 25 maja 1944 godine u ovoj pećini boravio je DRUG TITO.

Hala bivše fabrike celuloze u Drvaru, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Drvar Grad, k. č. broj: 48/7, upisana u posjedovnom listu broj: 271.

U ovoj zgradi 2, 3, 4 i 5 maja 1944 godine ODRŽAN JE II KONGRES USAOJ-a.

Zgrada ljevaonice preduzeća za opravku kola i lokomotiva u Drvaru, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Drvar Grad, k. č. broj: 48/7, upisana u posjedovnom listu broj 268.

U ovoj zgradi bila je smještena PRVA PARTIZANSKA RADIONICA ORUŽJA u kojoj su pored ostalog izrađivane i ručne bombe.

Zgrada sjedišta Okružnog komiteta SKOJ-a za Drvar, NOO Drvar, NOS Bihać, K. O. Drvar Grad, k. č. broj: 46/III, upisana u posjedovni list broj: 178.

U ovoj zgradi junačkom smrću izginula je grupa omladinskih rukovodilaca članova OKRUŽNOG KOMITETA SKOJ-a ZA DRVAR 25 maja 1944 godine.

Kuća Narodnog heroja Boriše Kovačevića u Duvnu, NOO Duvno, NOS Livno, K. O. Duvno, k. č. broj: 93/21, z. k. ul. broj: 237.

U ovoj kući rođen je NARODNI HEROJ BORIŠA KOVAČEVIĆ istaknuti rukovodilac NOP-a u Bosni i Hercegovini.

Dvije vile u Busijama, NOO Glamoč, NOS Livno, K. O. Glamoč, k. č. broj: 25/1, z. k. ul. broj: 276.

U vremenu od 18 augusta do 14 septembra 1942 godine u ovim vilama boravio je VRHOVNI ŠTAB I DRUG TITO. Ovdje je Vrhovni štab donio odluku o formiranju I jedinice partizanske ratne mornarice.

Mlin-vodenica Jukić Jure u selu Busijama, NOO Glamoč, NOS Livno, K. O. Jakir, k. č. broj: 6/13—1 i 6/13—2, z. k. ul. broj: 354.

U vremenu od 18 augusta do 14 septembra 1942 godine u ovom mlinu preko dana radio je DRUG TITO.

Mjesto Pogibije Ive Lole Ribara na »Suhopolju« (Glamočko Polje), NOO Glamoč, NOS Livon, K. O. Kovačevci, k. č. broj: 10/14, z. k. ul. broj: 250.

Na ovom mjestu poginuo je NARODNI HEROJ IVO LOLA RIBAR, kad se spremao na put u Kairo po nalogu Vrhovnog štaba NOV i POJ. Mjesto je obilježeno spomenikom.

Mjesto sa spomenikom palim borcima u Kupresu, NOO Kupres NOS Livno, K. O. Kupres, k. č. broj: 76/1.

Na ovom mjestu poginuli su i sahranjeni narodni heroji: SIMO ŠOLAJA, ŠPIRO MUGOŠA, ĐURO PETROVIĆ, DUŠAN METLE, kao i veći broj partizana palih u žestokim borbama za Kupres 1942 god.

Kuća Jovanke Pažin u Selu Zastinju, NOO Livno, NOS Livno, K. O. Zastinje, k. č. broj: 10/75, z. k. ul. broj: 62.

U ovoj kući 14 oktobra 1941 godine održana je PRVA OKRUŽNA KONFERENCIJA KPJ na kojoj je donesena odluka o formiranju Livanjskog partizanskog odreda. Konferenciji je između ostalih prisustvovao ispred CK KPJ Maks Bače.

Mjesto formiranja I Dalmatinske udarne brigade u selu Dobro, NOO Livno, NOS Livno, K. O. Potočani, k. č. broj: 701/1, z. k. ul. broj: 291

Na ovom mjestu 12 septembra 1942 godine formirana je PRVA DALMATINSKA NOP UDARNA BRIGADA, jedna od najelitnijih jedinica NOVJ.

Zgrada Ejuba Latifića u ulici braće Latifića u Livnu, NOO Livno, NOS Livno, K. O. Livno, k. č. broj: 1/176, z. k. ul. broj: 81.

U ovoj zgradi II bataljon IV crnogorske brigade zadržao se čitav dan 14 decembra 1942 godine odoljevajući desetostruko jačem neprijatelju.

»Topola uzdaha« u selu Donja Gradina, NOO Bosanska Dubica, NOS Prijedor, K. O. Donja Gradina.

Na ovoj topoli obješeno je više stotina ljudi, uglavnom iz Jasenovačkog logora, kao i jedan manji broj iz okolnih sela.

Groblje Žrtava fašističkog terora u selu Gradini, NOO Bosanska Dubica, NOS Prijedor, K. O. Donja Gradian.

Na ovom grobilju poubijano je i zakopano oko 300.000 ljudi zatvorenika iz jasenovačkog logora.

Partizanski aerodrom u selu Međuvođe, NOO Bosanska Dubica, NOS Prijedor, K. O. Međuvođe.

Na ovom mjestu bio je izgrađen PRVI PARTIZANSKI AERODROM, koji je služio za potrebe NOV.

Zgrada stanice Narodne milicije u Lušci Palanci, NOO Lušci Palanka, NOS Prijedor, K. O. Lušci Palanka, k. č. broj: 533/1, 2 i 3, z. k. ul. broj: 73.

Pred ovom zgradom pukla je PRVA USTANIČKA PUŠKA U PODGRMEČU. U zgradi je koncem 1942 godine formiran I sreski NOO za srez Sanski Most.

Strojarska radionica sa ljevaonom rudnika Ljubija, NOO Ljubija, NOS Prijedor, K. O. Ljubija, Latin, k. č. broj: 206, z. k. ul. broj: 174, k. č. broj: 225/2.

U ovoj zgradi bila je PARTIZANSKA RADIONICA ZA IZRADU I OPRAVAK ORUŽJA I ORUĐA, tu su pored ostalog izrađivane i avionske bombe.

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Lomovita, NOO Omarska, NOS Prijedor, K. O. Lomovita, k. č. broj: 783/5, upisana u posjedovni list broj: 124.

Na ovom mjestu 21 maja 1942 godine formirana je PRVA KRAJIŠKA NOP BRIGADA.

Kuća Ninković Milke u Ribniku, NOO Ribnik, NOS Prijedor, K. O. Gornji Ribnik, k. č. broj: 7/6, upisana u posjedovnom listu broj: 16.

U ovoj kući jedno vrijeme u toku NOB-e bilo je sjedište POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU.

Kuća Mitra Kasapovića u selu Gornji Ribnik, NOO Ribnik, NOS Prijedor, K. O. Ribnik, k. č. broj: 11/229, z. k. ul. broj: 102.

U ovoj kući jedno vrijeme u toku NOB-e bio je smješten ŠTAB V KORPUSA NOVJ.

Kuća Stojana Macanovića u selu Solići, NOO Ribnik, NOS Priedor, K. O. Gornji Ribnik, k. č. broj: 9/4, upisana u posjedovni list broj: 123.

U toku 1943 godine u ovoj kući bilo je sjedište OKRUŽNOG KOMITETA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU.

Zgrada II zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, NOO Sanski Most, NOS Prijedor, K. O. Sanski Most, k. č. broj: 268/7, posjedovni list broj: 1442.

U ovoj zgradi od 30 juna do 2 jula 1944 godine održano je DRUGO ZASJEDANJE ZEMALJSKOG ANTIFAŠISTIČKOG VIJEĆA NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE.

Rodna kuća Narodnog heroja dr Mladena Stojanovića u istoimenoj ulici u Prijedoru, NOO Prijedor, NOS Prijedor, K. O. Prijedor, k. č. broj: 23/2, 51, 24, z. k. ul. broj: 554.

U ovoj kući se rodio, živio i radio NARODNI HEROJ DR MLADEN STOJANOVIĆ, jedan od najpopularnijih ljudi toga kraja.

Rodna kuća Narodnog heroja Fadila Jahića Španca u ulici, Njegoševa broj 1 u BIJELJINI, NOO BIJELJINA, NOS BRČKO, K. O. Bijeljina, k. č. broj: 8/58, z. k. ul. broj: 316.

U ovoj kući rođen je NARODNI HEROJ FADIL JAHIĆ »ŠPANAC«.

Kuća u ulici Braće Pajkanović broj 7 u Bijelini, NOO Bijeljina, NOS Brčko, K. K. Bijeljina, k. č. broj: 19/8, z. k. ul. broj: 6065.

U ovoj kući veći dio života provela je NARODNI HEROJ RADOJKA LAKIĆ.

Rodna kuća Vase Pelagića u selu Gornji Žabar, NOO Gradačac, NOS Brčko.

U ovoj kući rođen je VASO PELAGIĆ narodni revolucionar.

Rodna kuća Hasana Kikića u ulici Esada Taslidžića u Gradačcu, NOO Gradačac, NOS Brčko, K. O. Gradačac, k. č. broj: 12/32, z. k. ul. broj: 453.

U ovoj kući rođen je književnik borac HASAN KIKIĆ.

Kuća Brane Jovića u selu Donja Trnova, NOO Ugljevik, NOS BRČKO, K. O. Donja Trnova, k. č. broj: 650/5, z. k. ul. broj: 240.

U ovoj kući donesen je zaključak i štampan PRVI BROJ »OSLOBOĐENJA«.

Kuća Steve Nikolića u selu Donja Trnova, NOO Ugljevik, NOS Brčko, K. O. Trnova Srpska, k. č. broj: 894, z. k. ul. broj: 505.

U ovoj kući povremeno u toku 1942 i 1943 godine bilo je SJEDIŠTE POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU.

Kuća Pašage Mandžića u Tuzli u ulici Tušanj-Drago do broj 191. NOO Tuzla, NOS Tuzla, K. O. Tuzla, k. č. broj: 1965/2, z. k. ul. broj: 722.

U ovoj kući u periodu od 1938 do 1941 godine bilo je sjedište OBLASNOG KOMITETA PARTIJE. U blizini ove kuće, na otvorenom prostoru, 25 maja 1941 godine održano je OBLASNO PARTIJSKO SAVJETOVANJE na kome su izvršene pripreme za dizanje oružanog ustanka u ISTOČNOJ BOSNI.

Mjesto sa spomenikom vezano za događaje Husinske bune u Husinu, na uglu puta Tuzla—Olovo i puta koji vodi u Husinje. NOO Tuzla, NOS Tuzla, K. O. Husino, k. č. broj: 460/4.

Na ovom mjestu sahranjeni su 32 RUDARA I SELJANA koji su 1920 godine pali u borbi protiv buržoazije kao i kosti 26 palih boraca u NOB-i iz HUSINSKE ČETE.

Zgrada Narodne osnovne škole u Gornjem Bistracu, NOO Lukavac, NOS Tuzla. K. O. Gornji Bistrac, k. č. broj: 331/2, z. k. ul. broj: 263.

U ovoj zgradi održano je 23 marta 1941 godine SAVJETOVANJE KOMUNISTA TUZLANSKE OBLASTI. Savjetovanju su pored ostalih prisustvovali drugovi Krsto Popivoda i Iso Jovanović.

Kuća Kovačević Mitra (sada muzej NOB-e) u selu Vukosavcima, NOO Lopare, NOS Tuzla, K. O. Labucka, k. č. broj: 563/1. z. k. ul. broj: 16.

U ovoj kući u periodu od oktobra 1941 do februara 1942 godine bio je smješten ŠTAB MAJEVAČKOG PARTIZANSKOG ODREDA. 20 februara 1942 godine prilikom iznenadnog četničkog napada izginuli su junačkom smrću prvoborci i rukovodioci ovog odreda.

Zgrada manastirskog Konaka (sada muzej NOB-e) u Lomnici, NOO Šekovići NOS Tuzla, K. O. Šekovići, k. č. broj: 1683, z. k. ul. broj: 112.

U ovoj zgradi 1941 godine bilo je sjedište BIRČANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA, a 1942 godine sjedište POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA BiH i GLAVNOG ŠTABA ZA BiH. Osim toga, tu je bila smještena glavna bolnica VI Istočno-bosanske brigade i sremskih jedinica.

Zgrada Narodnog odbora opštine u Vlasenici, NOO Vlasenica, NOS Tuzla, K. O. Vlasenica, k. č. broj: 5/105, z. k. ul. broj: 1.

16 novembra 1941 godine u ovoj zgradi održana je zajednička konferencija partizana i četnika na kojoj je diskutovano o zajedničkoj akciji protiv okupatora. Ispred NOVJ sastanku su prisustvovali: Svetozar Vukmanović — Tempo, Rodoljub Čolaković — Roćko, Slaviša Vajner — Čiča, i drugi. U zgradi je bila smještena i komanda mjesta za Vlasenicu od kraja 1941 do početka 1942 godine.

Kuća Hasana Jažića u Vlasenici, NOO Vlasenica, NOS Tuzla, K. O. Vlasenica, k. č. broj: 121/3, z. k. ul. broj: 1371.

Od mjeseca oktobra 1943 pa do aprila 1944 godine u ovoj kući bilo je sjedište ŠTABA III KORPUSA NOVJ.

Kuća Bože Spasojevića, u selu Brezici, NOO Maglaj, NOS Doboj, K. O. Bukovica Gornja, k. č. broj: 677/5, z. k. ul. broj: 67.

U ovoj kući u vremenu od 22 augusta 1941 do 18 aprila 1942 godine bio je smješten ŠTAB OZRENSKOG PARTIZANSKOG ODREDA na čelu sa drugom Todorom Vujasinovićem.

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Čečavi, NOO Teslić, NOS Doboj, K. O.

18 aprila 1942 godine pred ovom školom poginulo je 30 boraca IV KRAJIŠKOG ODREDA i KRAJIŠKOG PROLETERSKOG BATALJONA. U školi se u periodu od 1941 pa do aprila 1942 godine održavala redovna nastava a služila je i za održavanje sastanaka rukovodilaca NOP-a. Tu je formiran i I OPŠTINSKI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR za Čečavu.

Zgrada Radničkog doma u ulici Borisa Kidriča broj 23 u Zenici, NOO Zenica, NOS Zenica, K. O. Zenica, k. č. broj: 504/1 i 504/3, z. k. ul. broj: 2676 i 1472.

Ovo je prvi RADNIČKI DOM koji su radnici kupili svojim sredstvima i otvorili ga 19 maja 1919 godine. Između dva rata u ovom domu odvijao se čitav radnički pokret u Zenici.

Zgrada Radničkog doma u ulici Đure Đakovića broj 11 u Sarajevu, NOO Centar, NOS Sarajevo, K. O. Sarajevo, k. č. broj: 338 i 339, upisana u z. k. ul. broj: LIV/334.

Radnički dom u Sarajevu od svog osnivanja 1911 godine bio je centar svih radničkih akcija u Sarajevu, pa i u Bosni i Hercegovini. Zbog toga su ga najprije austrougarske, a zatim i jugoslavenske vlasti često zatvarale, i uvijek pazile na sve one koji su u njega ulazili i u njemu se sastajali.

Zgradu u ulici Đure Đakovića kupili su radnici 1911 godine. Kupili su je za novac koji su sami uštedili i sakupili od svojih nadnica. Priloge su dali radnici iz cijele Bosne i Hercegovine

Za zgradu je vezano nekoliko značajnih događaja iz istorije radničkog pokreta u BiH. Tu je 1919 godine održan RADNIČKI KONGRES na kome je odlučeno da se radničke organizacije BiH ujedine sa ostalim revolucionarnim organizacijama u Jugoslaviji. Iz Radničkog doma rukovođeno je mnogim štrajkovima. Za vrijeme krize 1913 godine, kada su zabranjene sve radničke organizacije, zatvoren je i Radnički dom. Ponovo je zatvoren 1914 godine. Za vrijeme generalnog štrajka 30 aprila 1919 godine Dom je opkoljen policijom i topovima, a svi oni koji su se u njemu zatekli pohapšeni. 1921 godine rulja postaknuta policijom napala je na Dom i opljačkala ga i demolirala. Iste godine zatvoren je ponovo poslije izlaska »Obznane«. Posljednji put Dom je zatvoren 1940 godine. Djelatnost i aktivnost radničkih kulturno-umjetničkih društava tijesno je vezana za ovaj Dom. Danas je Radnički dom važan kulturni centar Sarajeva.

Zgrada u Skenderiji ulici broj 20 u Sarajevu (Berkovića vila), NOO Centar, NOS Sarajevo, K. O. Sarajevo, k. č. broj: 8, z. k. ul. broj: CXXVII/1.
O. Sarajevo, k. č. broj: 157, z. k. ul. broj: XCVI/88.

U ovoj kući aprila mjeseca 1945 godine neposredno pred osloboenje Sarajeva, zloglasni ustaški komandant Maks Luburić vršio je nečuvene zločine nad rodoljubima Sarajeva. Tu je mučeno i pobijeno 23 patriota.

Stan uzgradi u Omladinskoj ulici broj 1 u Sarajevu, NOO Centar, NOS Sarajevo, K. O. Sarajevo, k. č. broj: 42, upisana u z. k. ul. broj: XLIX/24.

U ovom stanu 13 jula 1941 godine održan je SASTANAK POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU, na kome je donjet i razrađen plan o DIZANJU USTANKA U BOSNI I HERCEGOVINI. Sastanku je ispred CK KPJ prisustvovao drug Svetozar Vukmanović Tempo.

Stan u zgradi u ulici Kranjčevića stepenište broj 4 u Sarajevu, NOO Centar, NOS Sarajevo, K. O. Sarajevo.

U ovom stanu koji je bio vlasništvo Josipa i Lujze Pajić u toku 1941 i 1942 godine stanovalo je niz istaknutih rukovodilaca NOP-a. U stanu su pravljene falsifikovane legitimacije i propusnice.

Kuća u ulici Matije Gupca broj 14 u Sarajevu, NOO Centar, Sarajevo, K. O. Sarajevo, k. č. broj: 297, upisana u z. k. ul. broj: LVI/187.

U ovoj kući rođen je NARODNI HEROJ MILJENKO CVITKOVIĆ. Za kuću je vezano još nekoliko značajnih događaja iz ilegalnog života.

Kuća u ulici Danila Ilića broj 3 u Sarajevu, NOO Centar, NOS Sarajevo, K. O. Sarajevo, k. č. broj: 114, upisana u z. k. ul. broj: XCVIII/8.

U ovoj kući živio je i radio DANILO ILIĆ jedan od rukovodilaca »MLADE BOSNE«.

Zgrada VI osmogodišnje škole u Saburinoj ulici broj 4 u Sarajevu, NOO Centar, NOS Sarajevo. K. O. Sarajevo, k. č. broj: 157, z. k. ul. broj: XCVI/88.

Ova škola je u toku rata od 1942 godine pa nadalje postala jedno od najsigurnijih skloništa ilegalnih partijskih radnika a također i raznog materijala, municije i oružja. 1944 godine tu je bila smještena i TEHNIKA MK KPJ ZA SARAJEVO.

Kuća Ahmeta Dovadžije u ulici Kadrušić Sadika broj 10 u Sarajevu, NOO Centar, NOS Sarajevo, K. O. Sarajevo, k. č. broj: 30, z. k. ul. broj: LXXXVIII/1.

U ovoj kući rodio se i živio do odlaska u NOB NARODNI HEROJ AHMET DOVADŽIJA.

Kuća Ismeta Šabića u ulici porodice Foht broj 14 u Sarajevu, NOO Centar, NOS Sarajevo, K. O. Sarajevo.

U ovoj kući za vrijeme rata stanovala je porodica FOHT i u njoj je u vremenu od 1943 pa do prve polovine januara mjeseca 1945 godine bila smještena TEHNIKA MJESNOG KOMITETA KPJ ZA SARAJEVO.

Kuća Milana Đokića u selu Ivančići, NOO Srednje, NOS Sarajevo, K. O. Ivančići, k. č. broj: 468/6 i 468/5.

U ovoj kući 7 i 8 januara 1942 godine održano je POKRAJINSKO PARTIJSKO SAVJETOVANJE na kome su bili prisutni aktivisti iz Istočne Bosne i Hercegovine.

Vojna kasarna u Podromaniji, NOO Sokolac, NOS Sarajevo, K. O. Glasinac, k. č. broj: 612/1, upisana u posjedovni list broj: 781/b.

U vremenu od 1941 do januara 1942 godine u ovoj kasarni bila je smještena KOMANDA POZADINE. U kasarni su povremeno boravili jedinice NOV-e. Tu je krajem 1941 godine boravio i VRHOVNI ŠTAB NOV.

Zgrada Narodnog Odbora opštine Hadžići, NOO Hadžići, NOS Sarajevo, K. O. Hadžići, k. č. broj: 957/3, upisana u z. k. ul. broj: 382.

25 maja 1914 godine u ovoj kući rodio se i u njoj odrastao NARODNI HEROJ SLOBODAN PRINCIP SELJO.

Zgrada hotela »Čajniče« u Čajniču, NOO Čajniče, NOS Goražde, K. O. Čajniče, k. č. broj: 79/47.

U ovoj zgradi od 28 februara do 2 marta 1942 godine boravio je DRUG TITO. Od 2 marta do 11 aprila 1942 godine u zgradi je boravio ŠTAB II PROLETERSKE BRIGADE, koja je i formirana pred ovom zgradom.

Zgrada Narodne osnovne škole u ulici Ivana Gorana Kovačića u Foči, NOO Foča, NOS Goražde, K. O. Foča, k. č. broj: 65/18, posjedovni list broj: 614.

U ovoj zgradi u vremenu od januara do maja mjeseca 1942 godine bila je smještena partizanska bolnica. Tu su vršene hirurške operacije najprimitivnijim sredstvima nad borcima I PROLETERSKE BRIGADE kojima su premrzle noge u čuvenom MARŠU PREKO IGMAN PLANINE.

Zgrada bivšeg hotela »Vučevo« sada muzej NOB-e u Foči, NOO Foča, NOS Goražde, K. O. Foča, k. č. broj: 102/1.

U ovoj zgradi od kraja januara do početka maja mjeseca 1942 godine BORAVIO JE VRHOVNI ŠTAB NOP I DVJ I DRUG TITO.

Zgrada opštinskog komiteta Saveza komunista BiH u ulici Save Kovačevića broj 32 u Foči, NOO Foča, NOS Goražde, K. O. Foča, k. č. broj: 92/39.

U ovoj zgradi bio je smješten u vremenu od januara do maja mjeseca 1942 godine CENTRALNI KOMITET SKOJ-a na čelu sa IVOM LOLOM RIBAROM.

Zgrada Sreskog suda u Foči u ulici Save Kovačevića broj 26. NOO Foča, NOS Goražde, K. O. Foča, k. č. broj: 92/1.

U ovoj zgradi za vrijeme boravka Vrhovnog štaba u Foči doneseni su PRVI PROPISI O USTROJSTVU NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA KAO NOVIH ORGANA NARODNE VLASTI. To su prvi pravni propisi — spisi o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora poznati pod anzivom »Fočanski propisi« a koje je izradio pokojni Moša Pijade.

Zgrada bivšeg Narodnog odbora opštine u Rogatici, NOO Rogatica, NOS Goražde, K. O. Rogatica grad, k. č. broj: 512, upisana u posjedovni list broj: 630.

U ovoj zgradi u vremenu od 24 do 29 decembra 1941 godine boravio je VRHOVNI ŠTAB i DRUG TITO.

Mjesto formiranja I proleterske brigade sa spomenikom u Rudom, NOO Rudo, Goražde, K. O. Rudo, k. č. broj: 208, z. k. ul. broj: 97.

Na ovom mjestu 22 DECEMBRA 1941 godine formirana je PRVA PROLETERSKA BRIGADA. Prilikom formiranja brigade govorili su drugovi: TITO i FILIP KLJAJIĆ.

Zaštićeno područje Sutjeska u Tjentištu, NOO Foča, NOS Goražde, K. O. Maglić, Tjentište, Suha i Tovarinca.

Na ovom području u toku V neprijateljske ofanzive vođene su najteže borbe protiv neprijatelja. Stavlja se pod zaštitu države kao područje od naročitog ancionalno-historijskog zančaja. Površina ovog područja iznosi oko 2.940 ha.

Zgrada Vojnog logora u Bileći, NOO Bileća, NOS Mostar, K. O. Bileća.

U ovom logoru od prve polovine 1940 pa do početka 1941 *godine bili su internirani:* MOŠA PIJADE, IVAN MILUTINOVIĆ, IVO LALA RIBAR i drugi komunisti, većinom istaknutiji partijski radnici i bivši politički kažnjenici.

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Zvijerina, NOO Bileća, NOS Mostar, K. O. Dola — Zvijerina.

U ovoj zgradi jedno vrijeme u toku 1942 godine bila je smještena BOLNICA OPERATIVNOG ŠTABA NOP ODREDA ZA HERCEGOVINU. Juna 1942 godine, u prvim danima velikog četničkog puča u Hercegovini, narodni izdajnici su ovdje izvršili svoj prvi i ujedno najdrskiji, mučki, iznenadni napad na ranjenike i nemoćne drugove i nemilosrdno se obračunali sa svim komunistima.

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Fatnici, NOO Divin, NOS Mostar, K. O. Fatnica, k. č. broj: 605/260, upisana u z. k. ul. broj: 74.

U ovoj zgradi od marta do juna mjeseca 1942 godine bio je smješten OPERATIVNI ŠTAB NOP ZA HERCEGOVINU. U isto vrijeme u zgradi se anlazio i OBLASNI KOMITET KPJ ZA HERCEGOVINU. Ovdje je, ustvari, bilo stalno mjesto sastajanja vojnih i političkih organizacija i rukovodilaca sve do konca NOR-a.

Rodna kuća Narodnog heroja Vase Miskina Crnog u selu Orašju, NOO Trebinje, NOS Mostar, K. O. Površ, k. č. broj: 801/20, z. k. ul. broj: 69.

U ovoj kući rođen je i odrastao NARODNI HEROJ VASO MISKIN CRNI, *jedan od organizatora ustanka* u Bosni i Hercegovini.

Rodna kuća Narodnog heroja Miroslava Popare u selu Fatinci, NOO Bileća, NOS Mostar, K. O. Fatnica, k. č. broj: 698/3, upisana u z. k. ul. broj: 1.

U ovoj kući rođen je NARODNI HEROJ MIROSLAV POPARA. 1936 *godine u kući je formirana* PRVA ĆELIJA KPJ u ovom kraju. U toku NOR-a služila je za razna savjetovanja i kurseve pripadnicima NOV.

Kula u selu Zovi Do, NOO Nevesinje, NOS Mostar, K. O. Nevesinje, k. č. broj: 1404, upisan u z. k. ul. broj: 16.

U ovoj kuli izabran je u mjesecu martu 1942 godine PRVI NOO ZA SREZ NEVESINJSKI. Odbor je radio do polovine juna 1942 godine.

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Berkovići, NOO Stolac, NOS Mostar, K. O. Berkovići, k. č. broj: 337/3, upisana u z. k. ul. broj: 3.

U ovoj zgradi 17 aprila 1942 godine na konferenciji prestavnika opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora formira nje OBLASNI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR ZA HERCEGOVINU.

»Vilića guvno« na planini Makljen, NOO Prozor. NOS Mostar, K. O. Laisunj-Prozor, pod nazivom Palska šuma vlasništvo ONI Šumska uprava Prozor, k. č. broj: 1/134, upisana u posjedovni list broj: 114.

Planina Makljen značajna je prije svega po ogorčenim borbama u februaru 1943 godine, u vremenu kada je Vrhovni štab naredio našim snagama da spriječe prodor Nijemaca iz Bugojna prema CENTRALNOJ BOLNICI U KOJOJ SE NALAZILO OKO 4.000 RANJENIKA. Radi toga na samoj planini, na njenim

obroncima »Crni Vrh« i, naročito »VILIĆA GUVNO«, vodile su se ogorčene borbe. Borbe su vođene nekoliko dana sve dok ranjenici nisu prebačeni prema Neretvi. Tu se, ustvari, vodila prva i odlučna borba za spašavanje ranjenika, TU SU SPAŠENI RANJENICI. »VILIĆA GUVNO« *na kome su pali mnogi* komunisti i borci proleterskih brigada, neraskidivo je vezano za najkritičnije i ujedno najblistavije okršaje NAŠE VOJSKE U ČETVRTOJ OFANZIVI.

Mlin-vodenica (sa jednom sobom) na rijeci Rami vlasništvo Ante Tomića, u selu Proslap, NOO Prozor, NOS Mostar, K. O. Proslap, k. č. broj: 10/111 upisan u posjedovni list broj: 383.

U ovom mlinu, na jednom sastanku koji je održan 28 februara 1942 godine, donešena je ODLUKA DA SE PARTIZANSKE JEDINICE POVUKU S LIJEVE OBALE NERETVE I DA SE SRUŠI MOST NA SASTAVCIMA NERETVE I RAME, KAO I ŽELJEZNIČKI MOST U JABLANICI, DA BI UPRAVO TU, PREKO TOG SRUŠENOG MOSTA U JABLANICI, ČITAVA VOJSKA PREŠLA NA DRUGU OBALU NERETVE.

Pećina u kamenu u selu Proslap udaljena od rijeke Rame 500 m a od seoskog puta oko 100 m. NOO Proozr, NOS Mostar, K. O. Proslap, k. č. broj: 13/1, upisana u posjedovni list broj: 209.

Ovdje je preko dana (radi opasnosti od bombardovanja) često radio DRUG TITO, koji je inače bio smješten u mlinu.

Gvozdeni skelet mosta u Neretvi, dva betonska bunkera, kao i čitav teren oko mosta, NOO Jablanica, NOS Mostar, K. O. Jablanica, sastavni je dio kat. parcele *željezničke pruge i to* k. č. broj: 71/1 *upisane* u Iskaz II i k. č. broj: 1698/1 upisane u Iskaz II K. O. Lug.

Betonski bunker koji leži na desnoj strani rijeke Neretve sačinjavaju slijedeće katastarske čestice: k. č. broj 1613/3, z. k. ul. broj: 756, k. č. broj: 1620/2, z. k. ul. broj: 585, k. č. broj: 1619/4, z. k. ul. 430, a sve se nalaze na K. O. Jablanica.

Betonski bunker koji leži na lijevoj strani rijeke Neretve nalazi se na K. O. Lug, k. č. broj: 1698/2, upisan u Iskaz II.

Na ovom mjestu IZVRŠEN JE PRELAZ RANJENIKA I JEDINICA NARODNOOSLOBODILAČKE *VOJSKE U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI.* Ovo je, neosporno, jedno od najvažnijih, ako ne i najvažnije mjesto iz Četvrte ofanzive, jer to je mjesto na kome je naša vojska dosljedno izvršila postavljeni zadatak i tako snažno obilježila, odnosno oživotvorila TITOVU genijalnu odluku koja je imala ogroman značaj za dalji razvoj Narodnooslobodilačke borbe.

Zgrada Narodne osnovne škole u selu Bijeloj, NOO Konjic, NOS Mostar, K. O. Turija, k. č. broj: 1120/3.

U ovoj školi je 30 komunista Mostarskog bataljona herojski odoljevalo napadima daleko većem broju četnika koji su dan ranije, polovinom juna 1942 godine, izvršili puč u bataljonu. Cijelu noć i dan četnici su pokušavali da unište opkoljene komuniste koji su, umjesto predaje, izvršili juriš. Iz tog juriša spasilo se svega 11 drugova, dok su ostali pali u tom krvavom vrtlogu.

Kuća Gojka Vukovića na uglu ulica G. Vukovića i Đozlića (bivši kvart Donja Mahala), NOO Mostar, NOS Mostar, K. O. Mostar, k. č. broj: 4/132, z. k. ul. broj: 4/163.

U ovoj kući od 1925 stanovao je Gojko Vuković sa svojom porodicom. On je bio jedan od istaknutiiih organizatora i rukovodioca Radničkog pokreta i KPJ. Od 1920 godine, pa do svoje smrti — 1934 godine, bio je član CK KPJ. Pored održavanja sastanaka i skrivanja pojedinih drugova kuća je služila i za skrivanje ilegalnog materijala. Za iste svrhe korištena je i u toku NOB-e. Iz ove kuće pružen je prvi oružani *otpor protiv saradnika okupatora* u Mostaru. Za kuću je vezano niz značajnih događaja.

Kuća Save Nenmarovića u ulici Partizanski put broj 18 (ranije stari kvart Bjelušine), NOO Mostar, NOS Mostar, K. O. Mostar, k. č. broj: 15/52, z. k. ul. broj: 655.

U ovoj kući je stanovao sa svojom porodicom Sava Neimarović, svijetla ličnost radničke klase Mostara. On je bio jedan od organizatora OSNIVANJA PARTIJSKE ORGANIZACIJE GRADA MOSTARA. Sve do svog odlaska u SSSR na »komunistički fakultet« bio je biran u Mjesni komitet KPJ za grad Mostar. Jula 1941 godine iz ove kuće otišao je PRVI ODRED MOSTARACA da bi organizovao partizanske jedinice. Sve do oslobođenja Mostara kuća je koristila za iste svrhe.

Kuća Muje Muštovića u ulici braće Kanjo broj 10 (u Donjoj Mahali) u Mostaru, NOO Mostar, NOS Mostar, K. O. Mostar, k. č. broj: 5/29 i 5/51, z. k. ul. broj: 242.

U ovu kuću odlukom MJESNOG KOMITETA KPJ ZA MOSTAR PREBAČENA JE 1940 GODINE PARTIJSKA TEHNIKA iz kuće Jusufa Čevre. *Još prije* početka rada »tehnike« drug Jusuf Čevro stavio je u zadatak Muji Muštoviću da izgradi poseban bunker za smještaj pisaćih mašina, roto strojeva i drugog materijala koji je neophodan za rad tehnike. Osim toga, zaključeno je da niko ne smije znati gdje se tehnika nalazi, pa čak ni članovi Mjesnog komiteta za grad Mostar, kao i sami sekretari. Taj *princip bio* je zastupljen kroz čitavo vrijeme okupacije i ustvari niko nije znao gdje je tehnika smještena. U početku je bunker bio smješten u štali, ispod krave. Ali ovo mjesto nije bilo pogodno i kasnije su članovi porodice Muštović došli na ideju da izgrade novi i širi bunker. Oni su ga izgradili ispod ulaznih stepenica, koji je bio vješto kamufliran. U ovom bunkeru su instalirali električno svijetlo i signalno zvonce, a iskoristivši dimnjak koji je bio vezan za bunker, dobijali su svježi zrak. Tehnika je radila neprekidno kroz *čitav period rata i nikad nije bila otkrivena.* Sve otštampane materijale iznosili su iz kuće članovi porodice Muštović. Tehnika je redovno izdavala bilten i radio vijesti i to skoro svaki drugi dan. Pored toga je štampala razne proglase, letke, brošure i drugi propagandni materijal. Posebno je štampala letke na italijanskom i njemačkom jeziku za okupatorske vojnike. *Tehnikom je rukovodio drug* Mujo Muštović a kasnije njegova sestra Fahra Muštović.

PRIRODNE RIJETKOSTI I LJEPOTE BOSNE I HERCEGOVINE POD ZAŠTITOM

U Bosni i Hercegovini imamo do sada stavljena pod zaštitu države 164 objekta (prašume, park-šume, pećine, vodopadi, izvori, klisure, geološki fenomeni, pojedinačna stabla, drvoredi te rjetka flora i fauna). Ovdje ćemo kronološkim redom iznijeti sve dosada stavljene objekte pod zaštitu, sa opštim opisom istih.

1 *Bijela topola (Populus pyramidalis* L.) nalazi se kod Baščaršijske džamije u Sarajevu, opština i srez Sarajevo, vlasništvo Vakufa. Rješenje Zavoda br. 114/50.

Ova topola predstavlja veoma značajan egzemplar vrste, jer svojim uzrastom, starošću, habitusom prestavlja objekat na kome će se vršiti naučna dendrološka istraživanja. Starost se cjeni na oko 150 godina.

2. *Bijela topola (Populus alba* L.) kod džamije u Turbetu, opština Travnik, srez Zenica, vlasništvo Vakufa. Rješenje Zavoda br. 961/51.

Kao i gore opisana, tako i ova topola predstavlja, obzirom na svoj uzrast, starost i habitus veoma važan objekat zaštite prirode te je kao takva stavljena pod zaštitu. Starost ovog egzemplara iznosi oko 500 godina.

3. *Vjetrenica pećina* kod Zavale, opština Ravno, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 979/52. K. Č. 7/300, Z. K. ul. 55, K. O. Zavala.

Vjetrenica predstavlja najznačajniju i najinteresantniju pećinu u našoj Republici, te će nakon uređenja i otvaranja, vanrednom ljepotom privlačiti mnoštvo naših i inostranih turista. Ona je takođe veoma značajna za naučna istraživanja. (biološka, geografska, hidrološka, arheološka i druga.)

4. *Grm bijele lijeske (Corylus avellana* L.) na području Knežaka, opština Nevesinje, srez Mostar, privatno vlasništvo, na imanju Gaje i Jove Radana. Rješenje Zavoda br. 981/52.

Ova dijeska predstavlja specijalnu vrstu roda Corylus, raritet koji se osobito ističe svojom visinom i debljinom stabla te bjelom korom.

5. *Bijambarska pećina* u Krivojevićima kod Srednjeg, opština Srednje, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 676/54.

Mongobrojnim pećinskim ukrasima te samom okolinom, Bijambarska pećina predstavlja najinteresatniji objekat ove vrste za šire područje sreza Sarajevo. Obzirom na pećinsku faunu biće veoma značajna za dalja biološka istraživanja a isto tako i objekat veoma zančajan za turizam.

6. *Vodopad Kravica* na rijeci Trebižatu, opština Ljubuški, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 677/54. K. Č. 513, 506/1, 506/2, 504, 502/2, 502/3, 507, 505/1, 505/2, K. O. Studenci.

Ovo je danas besumnje najznačajnije sedreno područje u Republici. Voda pada preko sedrenih barijera stvorenih djelovanjem sedrotvoraca. Čitavo područje je veoma značajno za naučno istraživačke radove i za turizam.

7. *Prašuma Peručica gospodarska* jedinica Zelengora—Maglić, opština Foča, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 678/54. K. Č. 8—1/2, Z. K. ul. 7, 6 K. O. Maglić.

Jedinstveni primjerak prašumskih ostataka kod nas i u Evropi. Pored ogromne drvne mase, karakteristična je po bogatstvu flore, rjetkim i endemičnim biljkama, prirodnim ljepotama te raznim kraškim fenomenima. U prašumi živi mnoštvo divljači; divokoze, medvjedi, srne, divlje svinje, divlja mačka, tetrijeb, razne vrste orlova i dr. Prašuma je stavljena pod zaštitu države, te obzirom na bogastvo flore, faune, šuma i dr. veoma je značajna za naučno istraživačke radove.

8. *Vodopad Jajce,* na rijeci Plivi, opština Jajce, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 679/54.

Stavljen je pod zaštitu države kao vanredna prirodna rjetkost. Visina vodopada iznosi oko 20 metara, a čitavo područje je veoma bogato i sedrom čijoj se zaštiti posvećuje posebna pažnja. Nažalost ovde je prestao rad sedrotvoraca, te se nastoji presađivanjem mahovina ponovo da oživi taj rad.

9. *Boračko jezero* na Borcima, opština Konjic, srez Mostar, državno vlasništvo. Dio K. Č. 3543 Z. K. ul. 456, K. O. Turija. Rješenje Zavoda br. 680/54.

Jezero i njegova šira okolina, sa velikim kompleksima šuma, te bogatstvom flore i faune, predstavlja veoma značajan objekat za naučno istraživačke radove. Bogato je ribama te specifičnim vrstama rakova a u šumama živi nešto divljači (vukovi, lisice). Jezero je veoma interesantno sa turističkog stanovišta, te mu se posvećuje velika pažnja kao turističko rekreativnom centru.

10. *Planina Jahorina* opština Pale i Sarajevo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 681/54.

Stavljena je pod zaštitu države kao park šuma koja obiluje prirodnim ljepotama i pejsažima, te bogastvom rjetke flore i faune. Kao smučarski centar uživa svjetski glas te joj se posvećuje u tom smislu najveća pažnja.

11. *Trebević planina* opština Sarajevo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 682/54.

Veliki kompleksi crnogorične šume čine glavni zeleni pojas s one strane Miljacke, te služi kao glavno izletište za odmor i rekreaciju građana. Bogastvom flore, rjetkih i endemičnih biljaka, Trebević spada u objekte značajne za naučno istraživačke radove. Stavljen je pod zaštitu države kao park šuma koja će tokom vremena na osnovu urbanističkog plana uređenja prerasti u prvorazredni turističko-rekreativni centar.

12. *Hutovo blato* Višići, opština Čapljina, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda 683/54.

Stavljeno je pod zaštitu države kao najznačajnije pribježište (refugium) u Republici za veliki broj ptica. Mnoge ptice iz srednje i sjeverne Evrope, prilikom svoje seobe za južnu Evropu i Afriku, nalaze u Hutovom Blatu ugodno odmaralište, Prisustvom veoma rjetkih ptica Casmerodius alba — velika bijela čaplja, Apus mellea, Egretta garzetta, Phalacrocorax pygmeus i carbo i dr. bogastvom flore i faune Hutovo Blato je veoma interesantno i važno za naučne radove. U novije vrijeme radi se na izdvajanju strogog orni-

tofaunističkog rezervata, kako bi ptice imale što povoljnije uslove za život, gdje bi bio potpuno zabranjen i svaki lov.

13. *Izvor Bune u Blagaju* mjesto Blagaj, opština i srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 744/54.

Izvor Bune stavljen je pod zaštitu države kao veoma karakterističan fenomen na kršu. Rijetkom florom, bogatstvom prirodnih pejsaža, ribogojilištem, te spomenicima kulture u svojoj blizini (Stjepan grad, Musafirhana-Blagajska tekija, Velagića i Kolakovića kuće) čitavo ovo područje prestavlja jednu veoma skladnu cjelinu spomeničke vrijednosti.

14. *Prašumski rezervat Janj* opština i srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 745/54.

Kao poslednji ostatak prašumskog rezervata u čitavom ovom području stavljen je pod zaštitu države, te je u zaštićenom pojasu zabranjena svaka eksploatacija. Budući da rezervat nije još dovoljno ispitan, to će biti i u buduće veoma značajan objekat za naučna šumarska, biološka, fitocenološka i druga istraživanja.

15. *Carski hrast (Quercus robur* L.) u selu Rankovićima, opština Novi Travnik, srez Zenica, državno vlasništvo. K. Č. 509/1 u Iskazu I, K. O. Rankovići. Rješenje Zavoda br. 746/54.

Svojim habitusom te starošću, predstavlja najznačajniju dendrološku rjetkost u Republici. Računa se da je star preko 1.000 godina a nekada je bio visok preko 20 metara. Djelovanjem vremenskih nepogoda (atmosferilije, vjetar) od nekadašnje četiri danas je ostala samo jedna grana. Budući da je u vrlo lošem stanju, Zavod je u 1959 godini počeo izvoditi konzervatorske radove, kako bi se vijek, ove zaista veoma značajne prirodne rjetkosti što više produžio.

16. *Velika tisa (Taxus baccata* L.) Vranska, opština Vitez, srez Zenica, privatno vlasništvo, na imanju Omanović Mehe. Rješenje Zavoda br. 747/54.

Ova tisa prestavlja veoma značajan primjerak roda Taxus. Interesantno je da iako dvodomna raste potpuno usamljena, bez sklopa. Starost se računa na oko 200 godina, te je sa naučnog stanovišta veoma značajan primjerak.

17. *Drvored lipa i topola* u Travniku, opština Travnik, srez Zenica, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 757/54. K. Č. 379/1 u Iskazu I K. O. Travnik.

Po visini i izgledu stabala, ovaj drvored spada među jedinstvene objekte te vrste u Republici. Stabla dosežu u visinu i do 30 m prsni promjer oko 2 m, te za vrijeme vegetacije stvaraju gusti sklop. U ovom drvoredu raste i posebna vrsta roda Tilia, koju je svojevremeno proučavao poznati botaničar Karlo Maly, te je ustanovljeno da se radi o vrsti roda Tilia travnicensis, raritet, čije je optimalno stanište vjerovatno u ovom području.

18. *Mala sastojina tisa* (Taxus baccata L.) Razdelje, opština Srednje, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 758/54.

Stavljena je pod zaštitu države kao prirodna rjetkost koja dolazi u zajednici sa smrčom, bukvom, klekom i jelom te predstavlja biljnu zajednicu veoma značajnu za naučna šumarska istraživanja.

19. *Izvor Perutac* Drežnica, opština i srez Mostar, državno vlasništvo. K. C. 2284/3, Z. K. ul. 183, K. O. Jablanica. Rješenje Zavoda br. 759/54.

Sa svojom okolinom, ogromnim masivima Čvrsnice planine, velikim količinama vode koja se i ljeti neznatno smanjuje, te okolnim prirodnim pejsažima, izvor predstavlja vanrednu ljepotu i rijetkost. Drži se da voda ovog izvora potječe iz Blidinjskog jezera kod Prozora.

20. *Rječica Plačkovac* sa dva vodopada, Sažići-Radojčići, opština Travnik srez Zenica, državno vlasništvo. K. Č. 595/1 u Z. K. ul. 46, K. O. Sažići.

Čitavo područje je bogato florom i faunom, sedrom te predstavlja objekat vrlo značajan za naučno istraživačke radove, a obzirom na prekrasne pejsaže značajan je i za turizam.

21. *Vodopad Šištica* Borci, opština Konjic, srez Mostar, državno vlasništvo K. Č. 3623, iskaz I, K. O. Turija. Rješenje Zavoda br. 1081/54.

Šištica ističe iz Boračkog jezera te na utoku u Neretvu stvara vodopad visok preko 30 m. Vodopad je stavljen pod zaštitu jer predstavlja dio čitavog kompleksa Boračkog jezera.

22. *Pećina Snjetica* Rjeka — Gaj, opština Nevesinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 118, Z. K. ul. 808/1, K. O. Koleško. Rješenje Zavoda br. 1082/54.

Pećina obiluje sa nakitom, stalagmitima i stalaktitima, a u lijevom dijelu pećine ima i omanje jezero koje nikada ne presuši. Stavljena je pod zaštitu države kao prirodna rjetkost.

23. *Pećina Provalija* (Rjeka — Gaj) opština Nevesinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 118, Z. K. ul. 808/1, K. O. Koleško. Rješenje Zavoda br. 1083/54.

Na ulasku u pećinu osjeti se veoma jak vjetar, koji se pojavljuje vjerojatno uslijed razlike u temperaturi vanjskog i unutrašnjeg područja, a vjerovatno da postoji i neki drugi otvor. Mnoštvom ukrasa ona predstavlja prirodnu rjetkost, a prisustvom vode (preko cijele godine) i drugih faktora, pećina prestavlja objekat veoma značajan za buduća speleološka i hidrološka istraživanja.

24. *Pećina Rušpija* Biograd, opština Nevesinje, srez Mostar, privatno vlasništvo, na imanju Dušana Spreme i Kovačević Ilije. K. Č. 517, Z. K. ul. 2048, K. O. Biograd. Rješenje Zavoda br. 1084/54.

Od ukrasa u pećini se nalazi nešto saliva i kapnika, ali je zato veoma značajna za buduća hidrološka istraživanja jer se drži da je vezana sa susjednim pećinama i ponorima.

25. *Pećina Vranjača* kod sela Biograda, opština Nevesinje, srez Mostar, privatno vlasništvo, na imanju Kovačević Vidaka. Rješenje Zavoda br. 1085/54.

Ulaz u pećinu je sa sjeverozapadne strane. U unutrašnjosti se nalazi voda kamenica a u izvjesno doba godine pećina sadrži mnogo više vode koja potječe od raznih ponora. Smatra se, da je to najinteresantnija pećina u ovom području.

26. *Pećina Novakuša* mjesto Bišina, opština Nevesinje, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1086/54. Dio čestice 2036, Z. K. ul. 708, K. O. Nevesinje.

Pećina se nalazi u vrlo interesantnoj klisuri oko 100 m udaljena od glavnog puta. U unutrašnjosti se nalazi mnoštvo ukrasa, saliva, kapnika i dr.

27. *Ponor Zalomka* selo Biograd, opština Nevesinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 517, Z. K. ul. 2002, K. O. Biograd. Rješenje Zavoda br. 1087/54.

Izvor rijeke Zalomke je na granici Nevesinja i Gacka, te prolazeći kroz Nevesinjsko polje ponire kod sela Biograda. U doba velikih padavina količina vode je mnogo veća, naraste preko 60 m te plavi okolne livade. Ponor Zalomka je bez sumnje veoma interesantan objekat za buduća hidrološka i druga istraživanja.

28. *Trensula (Prunus mahaleb* L.) selo Zalom, opština Nevesinje, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1088/54.

Stablo je visoko oko 8 m prsnog promjera 1,15 m. Djelovanjem atmosferilija stablo je veoma usukano i kvrgavo, zatim prilično oštećeno raznim zarezivanjima. Međutim, uprkos tome, ono je još i danas zdravo i predstavlja veoma značajan objekat za naučna istraživanja.

29. *Prokoško jezero* Vranica pl. opština Fojnica, srez Sarajevo, državno vlasništvo. K. Č. 1318, Z. K. ul. 125, K. O. Prokos. Rješenje Zavoda br. 1091/54.

Na Vranici planini, na nadmorskoj visini 1640 m leži Prokoško jezero, dužine 330 m, širine 255 m i dubine 13,80 m. Velikim dijelom je obraslo vodenim biljkama, a od životinjskog svijeta najvažniji je triton, koji je jedino kod nas u Prokoškom jezeru, više ga nema nigdje u svijetu. Kao objekat veoma značajan za naučna istraživanja jezero je stavljeno pod zaštitu države.

30. *Planinski Triton (Triton alpestris Reiseri)* u Prokoškom jezeru na Vranici planini, opština Fojnica, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1092/54.

Prokoško jezero je za sada jedino na svijetu poznato stanište planinskog tritona. To je endemična vrsta sa dosta velikom glavom po čemu se bitno razlikuje od ostalih vrsta. Dužina pojedinih primjeraka iznosi 9—11 cm. Kao prirodna rjetkost posebnog značaja, triton je stavljen pod zaštitu države.

31. *Pećina Dusina*, mjesto Dusina, opština Fojnica, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1093/54.

Pećina se nalazi više mjesta Dusine, u bezšumnom predjelu. Oko same pećine nalazi se nešto šikare i grmolikih vrsta. U samoj pećini, u prvom njenom dijelu nalazi se mnoštvo nakita, stalagmita i stalaktita te je kao prirodna rjetkost stavljena pod zaštitu države.

32. *Vilinska pećina* mjesto Sebešić, opština Travnik, srez Zenica, državno vlasništvo. K. Č. 200/1, Z. K. ul. 25, K. O. Sebešić. Rješenje Zavoda br. 1094/54.

Pećina se nalazi u šumskom području Sebešić, sa nekoliko veoma lijepih dvorana, u kojim se nalazi i manje jezero od vode kapnice. Pojedini otvori na zidovima vjerovatno vode u još nepoznate prostorije. Inače je bogata ukrasima, stalagmitima, stalaktitima, salivima i dr. Kao prirodna rjetkost i objekat značajan za arheološka, speleološka, biološka i druga istraživanja pećina je stavljena po zaštitu države.

33. *Pećina Hrustovača* Vrpolje — Strane, opština S. Most, srez Prijedor, državno vlasništvo, Dio K. Č. 21/61. Z. K. ul. 287, K. O. Hrustovo. Rješenje Zavoda br. 1096/54.

Pećina je dosta velika, dužina glavnog kanala iznosi 650 m, a visina u pojedinim prostorijama varira od 3,5 do 14,5 m. Inače, veoma je bogata ukrasima koji imaju izgled pojedinih životinja. Na nekim mjestima stalagmiti i stalagtiti su potpuno srasli, te stvaraju stubove, slične čuvenom »Biseru« Skocijanskih Jama u Sloveniji.

34. *Izvor rijeke Dabar* mjesto Dabar, opština Sanski Most, srez Prijedor, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1097/54.

Izvor, kao i rijeka čitavom svojom dužinom predstavlja veoma značajnu prirodnu ljepotu i rjetkost. U rijeci ima dosta ribe šarana, lipljena i pastrmke, a kako ima dovoljno hrane, to će se izgraditi i manje mrjestilište. Izvor je stavljen pod zaštitu države kao prirodna rjetkost i objekat značajan za hidrološka istraživanja.

35. *Dabarska pećina*, mjesto Dabar, opština Sanski Most, srez Prijedor, državno vlasništvo. K. Č. 1597, Z. K. ul. 489, K. O. Dabar, Rješenje Zavoda br. 1098/54.

U blizini izvora Dabar nalazi se Dabarska pećina sa ulazom visokim preko 20 m. Nakita u pećini ima veoma malo, ali odatle se nalazi više otvora koji vjerovatno vode u unutrašnjost pećine. Kao prirodna rjetkost stavljena je pod zaštitu države.

36. *Vodopad Bliha* Fajtovci, opština Lušci Palanka, srez Prijedor, državno vlasništvo, K. Č. 865, Z. K. ul. 453, K. O. Gornji Kamen Grad. Rješenje Zavoda br. 1099/54.

Vodopad prestavlja prirodnu interesantnost a visok je oko 4 m. Sama rječica Bliha ulivа se u rijeku Sanu. Kao prirodna rjetkost i turistički objekat vodopad je stavljen pod zaštitu države.

37. *Vodopad Skakavac* opština i srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1100/54.

Izvor Skakavac nalazi se u šumi niže sela Papratine, čija voda na udaljenosti oko 500 m pada sa visine 97 m, prolazeći kroz šumu bukve, javora, ljeske i graba. Sve ovo čini čitavo područje vanredno lijepim, te je kao prirodna rjetkost i turistički objekat stavljen pod zaštitu države.

38. *Pančić omorika* (Picea omorika Pančić)

Kao endemna vrsta Balkana zadržala se samo na području Bosne i Srbije, oko srednjeg toka rjeke Drine. Nju je prvi otkrio Josip Pančić 1864 te za istu postoji vanredno interesovanje u naučnim krugovima čitavog svijeta. Ova rjetkost je na svim staništima u BiH stavljena pod zaštitu. Ta su staništa:

1. Gornja Brštenica, Rakovac—Kamenica, Cerova Ravan, Tovarnica—Dubovi, Štule Karaule, Božurevac, Stolac, Gostilja, opština Višegrad, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 145/55.

2. Golo Brdo, selo Vratar, opština Žepa, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 146/55.

3. Mehra na Semeč planini, Panjak na Javor planini, Novo Brdo na Tesla pl. opština Rogatica, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 146/55.

4. Pliština—Igrišnik, Strugovi—Luke, opština Srebrenica, srez Tuzla, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 147/55. K. Č. 119/1, Z. K. ul. 72 K. O. Luka K. Č. 1046/1 Z. K. ul. 233, K. O. Luke.

5. Tisovljak opština Vlasenica, srez Tuzla, državno vlasništvo. K. Č. 1380/1, Z. K. ul. 150, K. O. Vasilj Rješenje Zavoda br. 148/55.

6. Viogor—Šahdani, opština Rudo, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 149/55.

Sokolina na Radomišlji planini, opština Foča, srez Goražde državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 150/55.

55. *Međeđa lijeska Corylus collurna* opština Rogatica, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 151/55.

Stablo je visoko 20 m, prsni promjer 1.77 m, dok je raspon grana 12 i 16 m. Stablo je osamljeno, prilično oštećeno a starost mu se računa na oko 400 godina. Stavljena je pod zaštitu kao prirodna i dendrološka rjetkost.

56. *Klisura Ujča*, opština Kladanj, srez Tuzla, državno vlasništvo, rješenje Zavoda br. 1077/55.

Udaljena je oko 2 km od Kladnja. U području klisure nalazi se nešto crnog bora, a i zeljasto bilje je obilno zastupljeno. Nalaze se još i neke neispitane pećine, kao i drugi fenomeni krša. Kao prirodna rjetkost i objekt značajan za biološka, geografska, speleološka i druga istraživanja klisure su stavljene pod zaštitu države.

57. *Klisura Čude*, opština Olovo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1078/55.

Nalazi se pored željezničke pruge Olovo Han Pijesak, a glavni su joj dijelovi: Čude—Klam, Srihin, Veliki Srihin, i Srednja Stiena. Područje je obraslo crnim borom, zeljastim biljem i mahovinama, a nalaze se još i mnoge neispitane pećine.

58. *Tisa (Taxus baccata* L.), selo Bukov Do, opština Olovo, srez Sarajevo, privatno vlasništvo na imanju Ahmeta Ejubovića. Rješenje Zavoda br. 1079/55.

Starost tise je oko 600 godina i predstavlja najznačajniju dendrološku rjetkost te vrste u republici. Prsni promjer iznosi 1,10 m a raspon grana 17 m. Stablo raste u voćnjaku te ga treba posebno čuvati od oštećenja.

59. *Klisure na Miljacki* od Pala do Kozije Ćuprije, opština i srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1091/55.

Klisure predstavljaju neobično interesantne prirodne ljepote, a osim toga, bilini i životinjski svijet ovoga kraja nije još dovolino ispitan. Područje je bogato pećinama i drugim geološkim fenomenima što je važno za geološko geografska istraživanja.

60. *Velika kruška (Pirus comunis* L.) na Širokači (Hambina Carina) opština i srez Sarajevo, privatno vlasništvo, na imanju Čađana Pašića. Rješenje Zavoda br. 1092/55.

Visina stabla iznosi 16 m, prsni promjer 2,5 m a starost se računa oko 400 godina. Stablo predstavlja vrlo interesantan primjerak vrste, značajan za buduća floristička istraživanja.

61. *Velika košćela (Celtis australis* L.) selo Orašje, Popovo Polje, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1093/55.

Obzirom na svoj habitus i veličinu, stablo predstavlja veoma interesantan primjerak vrste. Visina iznosi 16 m, opseg stabla na dnu 7,20 m, prsni promjer 4,20 m. Starost iznosi 200 godina. Kao floristička rjetkost stavljeno je pod zaštitu države.

62. *Izvor rijeke Plive*, selo Ravni Do, opština Šipovo, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1094/55.

Čitavo područje oko izvora obraslo je mladom lišćarskom šumom, a sam izvor nalazi se u najgušćem sklopu. Prekrasnim prirodnim predjelima i pejsažima ovaj kraj predstavlja vanrednu prirodnu ljepotu za odmor, rekreaciju i turizam.

63. *Pećina u Brateljevićima* opština Kladanj, srez Tuzla, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1095/55.

Ulaz pećine je veoma impozantan, visok oko 10 m. Zasada je ispitana u dužini 250 m, ali sudeći po mnogim otvorima na zidovima pretpostavlja se da postoje još zasada nepoznati hodnici, što će svakako potvrditi buduća speleološka istraživanja. Pećina je stavljena pod zaštitu kao prirodna rjetkost i objekat važan za buduća naučna istraživanja.

64. *Veliki slap na Uni kod Martin Broda* Martin Brod, opština Kulen Vakuf, srez Bihać, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1096/55.

Slap je visok preko 20 m širine cca 30 m, te prestavlja vanrednu ljepotu i rjetkost. Čitavo područje oko slapa bogato je sedrom, gdje su sedrotvorci još uvjek veoma aktivni. Nedaleko Glavong Velikog Slapa nalaze se još tri manja, te širina čitavog sedrenog područja iznosi cca 150 m. Pored sedre čitav kraj je bogat bujnom florom, te će se vršiti razna naučna istraživanja.

65. *Titova Pećina* selo Plahovići, opština Kladanj, srez Tuzla, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1097/55.

Pećina je udaljena oko jedan sat hoda od Kladnja, a prilazi joj se preko jedne velike uvale. U pećini nema nekih osobitih ukrasa, ali se pretpostavlja da u unutrašnjosti postoje druge, nepoznate prostorije. Stavljena je pod zaštitu kao objekat značajan za razna naučna istraživanja.

66. *Crni izvor na rjeci Uncu* kod Martin Broda, opština Kulen Vakuf, srez Bihać, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1098/55.

Više od polovine vode rjeke Unca potječe od Crnog Izvora koji predstavlja precifični fenomen krša. Značajan je za hidrološka istraživanja i predstavlja vanredan turistički objekat.

67. *Pećina kod Martin Broda*, opština Kulen Vakuf, srez Bihać, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1099/55.

Pruža se oko 300 metara kroz uske i teško prolazne kanale, te se pretpostavlja da je dužina još mnogo veća, što će svakako pokazati buduća speleološka istraživanja, a budući da je bila naseljena to će i na polju arheologije postići besumnje vidni rezultati. Kao prirodna rjetkost stavljena je pod zaštitu države.

68. *Izvor Paljanske Miljacke*, opština Pale, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1100/55.

Široko područje oko izvora veoma je bogato sedrom a kako ima dovoljno vode to je omogućen i dalji aktivni rad sedrotvoraca. Inače izvor predstavlja posebnu interesantnost te je zajedno sa sedrom, kao prirodna rjetkost stavljen pod zaštitu države.

69. *Kameni svod na Miljacki* ispod sela Dovlića, opština Sarajevo, (Stari Grad), srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1101/55.

U dolini Miljacke od Pala do Sarajeva, Kameni svod predstavlja najznačajniji i najinteresantniji objekat, te je kao geološki fenomen stavljen pod zaštitu države.

70. *Izvor rijeke Žuče* šumsko područje Žuča Ribnica, opština Kakanj, srez Zenica, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08-908/1. Dio K. Č. 3724/1, Z. K. ul. 557, K. O. Brujić.

Izvor se nalazi u samom šumskom području te čitav sklop predstavlja vanrednu prirodnu ljepotu. Pretpostavlja se da voda potječe od sedam ponora iz mjesta Ponori, što će se ustanoviti budućim hidrološkim istraživanjima.

71. *Vodopad kod Bukve na rijeci Janju* opština Šipovo, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1181/55.

Vodopad je udaljen 500 m od izvora rjeke Janja, te pada sa visine cca 12 m, stvarajući na taj način vrlo impresivan prizor. Klisure kroz koje protiče rjeka Janj, obrasle su bujnom florom što povećava slikovitost i ljepotu ovog područja.

72. *Dragnić Jezero* kod sela Dragnići, opština Šipovo, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1182/55.

Jezero je udaljeno 500 m od izvora Plive, dužine cca 65 m, širine 35 m, dubine preko 10. Kako se ne zna odakle ustvari voda potječe, to će se vršiti hidrološka istraživanja. Kao prirodna rjetkost jezero je stavljeno pod zaštitu.

73. *Klisure u Janju* niže Otoka s desne strane rijeke, opština Šipovo, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1183/55.

U čitavom području Janja klisure predstavljaju najimpresivniji objekat zaštite prirode. Obrasle su bujnom vegetacijom, bogate još dovoljno nepoznatim i neispitanim pećinama, zatim sedrom koja je inače u našoj zemlji rjetka.

74. *Vodopad pod Sokolinom* na rijeci Janju, opština Šipovo, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1184/55.

Vodopad je visok cca 12 m a izlazi iz jedne teško pristupačne klisure. U daljem toku voda prelazi preko manjih brzaka stvarajući na taj način veoma slikovite i impresivne prizore.

Kao prirodna rjetkost i objekat značajan za turizam vodopad je stavljen pod zaštitu.

75. *Tisa (Taxus baccata* L.) u selu Pepelari, zaseok Zabrđe kod džamije, opština i srez Zenica. Rješenje Zavoda br. 1185/55. Privatno vlasništvo, na imanju Himze Čolomana.

Tisa je visoka 16 m, promjer na dnu 1,28 m, prsni promjer 1,30 m. Starost se cijeni na oko 600 godina. Obzirom na svoj habitus, starost i visinu prestavlja posebnu dendrološku rjetkost u našoj Republici.

76. *Klisure na Vrbasu* između Jajca i Banja Luke, specijalno klisura Tjesne i klisure između Krupe na Vrbasu do Sv. Ive, opština Jajce i Banja Luka, srez Jajce i Banja Luka, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1186/55.

Navedene klisure predstavljaju sa naučnog stanovišta veoma interesantno područje koje je obraslo rjetkom florom i bogato još raznim geološkim i geografskim fenomenima. Pored naučne važnosti, klisure prestavljaju svojim prirodnim ljepotama i pejsažima prvorazredni turistički objekat.

77. *Tisa (Taxus Baccata* L.) zaseok Šahinovići, selo Pepelari, opština i srez Zenica, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1195/55.

Visina stabla iznosi 15 m, prsni promjer 0,92 m. Starost je oko 600 godina. Inače je jako dobro očuvano. Kao prirodna i dendrološka rjetkost stavljena je pod zaštitu.

78. *Oličko Jezero* kod sela Olići, opština Šipovo, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1196/55.

Dužina jezera iznosi cca 130 m, širina 100 m a dubina preko 10 m. Dobrim djelom je obraslo šašom i drugim vodenim biljkama. U određeno doba godine na jezero dolaze divlje patke i guske.

Kao prirodna ljepota i turistički objekat jezero je stavljeno pod zaštitu.

79. *Dolomitno područje Vrtaljica* kod Konjica, opština Konjic, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 383/56. K. Č. 1406/22, Z. K. ul. 249, K. O. Polje.

Ovo područje je veoma značajno sa naučnog stanovišta jer na njemu raste posebna dolomitna flora, karakteristična samo za područje Konjica. Ovu rjetku floru svojevremeno je proučavao poznati botaničar Karlo Maly.

Vrtaljica je stavljena pod zaštitu kao veoma značajan objekat za floristička proučavanja.

80. *Rjetka vrsta paprati (Adiantum capillus veneris* L.), u Starom Šeheru kod Banja Luke, opština i srez Banja Luka, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 384/56.

Kao mediteranski relikt ova biljka se kod nas zadržala na području toplih izvora i predstavlja specijalni floristički raritet u našoj republici, gdje se usljed povoljnih uslova zadržala samo na navedenom staništu.

81. *Prašumsko područje »Lom« na Krekovači*. Planina Klekovača, opštian Bosanski Petrovac, srez Bihać, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 385/56.

Nalazi se u šumskom gospodarskom području Klekovača sa površinom od 278 ha užeg područja i 20 m širokog plašta kao zaštitnog pojasa oko same prašume. Glavne su vrste drveća: jela, bukva i smrča koji čine potpuni sklop. Osim toga, u prašumi se nalaze i razni kraški fenomeni (vrtače, snježnjače, ponori) te je kao prirodna rjetkost i objekat veoma značajan za naučna šumarska, biološka, geografska i druga istraživanja, stavljena po zaštitu.

82. *Titova pećina u Drvaru*, opština Drvar, srez Bihać, državno vlasništvo. K. Č. 40/43, 40/44, Z. K. ul. 273, K. O. Drvar. Rješenje Zavoda br. 386/56.

Pećina leži na brdu Gradina, na desnoj strani rjeke Unca na nadmorskoj visini 497 m, sa otvorom visokim 7,65 m širokim 6,2 m. U pećini su već vršena hidrološka istraživanja. U njoj je boravio 1944 godine drug Tito, te je kao prirodna rjetkost i spomenik NOB-e stavljena pod zaštitu države.

83. *Stara tisa (Taxus baccata* L.) opština Travnik, srez Zenica, privatno vlasništvo, na imanju Huseina Biogradića iz Travnika. K. Č. 2/42, Z. K. ul. 242 K. O. Travnik. Rješenje Zavoda br. 387/56.

Tisa je dosta nepravilna, razgranata, visine oko 12 m, sa četiri glavne grane debljine 5—15 cm. Kao dendrološka rjetkost stavljena je pod zaštitu.

84. *Slapovi na rjeci Jaglenici* kod Novog Travnika, opština Novi Travnik, srez Zenica, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 388/56.

Rijeka Jaglenica izvire ispod sela Pećine, te čitavim svojim tokom stvara vodopade i kaskade. Naročito su impresivni slapovi u donjim partijama koji su kao vanredna prirodna ljepota u skladu sa okolnim pejsažima, stavljeni pod zaštitu države.

85. *Izvor rjeke Janja*, opština Šipovo, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 389/56.

Rjeka Janj izvire ispod klisure Gradine. U nju se uliva rječica Vaganac, čime je količina vode samog izvora znatno povećana. U području izvora obilno su zastupljene ribe pastrmke. Kao osobita prirodna interesantnost i ljepota, te turistički objekat izvor je stavljen pod zaštitu.

86. *Pećina u selu Pećine*, nalazi se više sela Pećine, opština Novi Travnik, srez Zenica, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 390/56.

Ulaz u pećinu predstavljen je isturenim nadsvodom visine 6 m, širine cca 18 m. S lijeve strane dolazi se u prvi dio u kome se nalazi manje jezero dubine oko 1 m. Pretpostavlja se da postoje u unutrašnjosti još neotkrivene i nepoznate prostorije, što će svakako pokazati buduća speleološka istraživanja.

87. *Voluharica (Dolomys Marakovići Bolkay)* rasprostranjena na Bjelašnici planini, opština i srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 391/56.

Predstavlja posebnu vrstu voluharice, vrlo rjetke, koja je kod nas zasada jedino poznata i rasprostranjena na Bjelašnici planini i to u dosta ograničenom broju. Kao posebna i značajna prirodna rjetkost, faunistički raritet, voluharica je stavljena pod zaštitu.

88. *Šatorsko jezero na Šator planini*, opština Glamoč, srez Livno, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 392/56. K. Č. 147, parcela 64/66/6, K. O. Preodac.

Opkoljeno je vrhovima Velikog i Malog Šatora i Babine Grede te se već iznad samog jezera uzdižu veoma impresivne klisure obrasle klekovinom bora, a na sjevernim padinama raste i naša rjetka biljka runolist.

Kao prirodna rjetkost jezero je stavljeno pod zaštitu.

89. *Međugorska pećina na Šator planini* opština Glamoč, srez Livno, državno vlasništvo. K. Č. 147, K. O. Preodac, K. parcela 64/66/6. Rješenje Zavoda br. 392/56.

Prvi dio pećine predstavlja široki nadsvod, zatim se ulazi u manje prostorije, gdje se vrši lomljenje i otkidanje kamena. Ukrasa u pećini nema, ali je ista značajna za buduća speleološka istraživanja.

90. *Ponor Bezdan u Borovom polju* na Šator planini, opština Glamoč, srez Livno, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 394/56.

Predstavlja naročito interesantnost ovog kraja. Dubok je cca 30 m a na jugozapadu se produžava u veću vrtaču, u koju se, za vrijeme kiša sakupi velika količina vode. Vrtača je obrasla mnoštvom zeljastog bilja.

91. *Štrbački buk na Uni kod Kestenovca*, opština Kulen Vakuf, srez Bihać, državno vlasništvo. K. Č. 83, Z. K. ul. Iskaz I, K. O. Doljani.

Slap se nalazi između željezničkih stanica Loskun i Kestenovac. Visok je oko 10 m, širok cca 30 m, te pruža veoma interesantan i slikovit prizor. U okolini Buka kao i u cijeloj dolini Une nalazi se velika količina sedre, što povećava značaj i važnost čitavog ovog područja kao prirodne ljepote i rjetkosti.

92. *Đuričina pećina* kod sela Bijambare, opština Srednje, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 435/56.

Pristup pećini je za posjetioce zasada nepodesan a i sama pećina je slabo ispitana. Po vertikalnim otvorima na zidovima zaključuje se da u unutrašnjosti postoje i druge prostorije, koje su vjerovatno povezane sa susjednom Bijamberskom pećinom, te će biti veoma važno izvršiti speleološka istraživanja.

93. *Koščela (Celtis australis* L.) u Gabeli, opština Čapljina, srez Mostar, vlasništvo Crkvene opštine u Gabeli. Rješenje Zavoda br. 659/57.

Stablo je veoma granato, visoko 20 m, prsnog promjera 1,84 m a starost se cjeni na oko 300 godina. Inače je još od bombardovanja znatno oštećeno, te će se u toku ove godine poduzeti najefikasnije zaštitne mjere.

Svojim habitusom, visinom i starošću predstavlja izvanredan primjerak vrste, te je kao botanički raritet stavljena pod zaštitu.

94. *Bršljen (Hedera helix* L.) u Žitomisliću kod manastira, opština i srez Mostar, vlasništvo manastira. Rješenje Zavoda br. 660/57

Bršljen je zarastao u zidine manastira, debljina stabla mu iznosi 18 cm, a starost je oko 150 godina. Kao prirodna rjetkost i floristički raritet stavljen je pod zaštitu.

95. *Izvor Mliništak (Mlinište)* niže željezničke stanice Prenj, opština Jablanica, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 661/57.

Nalazi se na lijevoj obali Neretve a izvire ispod Glogova. Vode ima uvjek dovoljno, nikada ne presušuje. Sa svojim brzacima, manjim vodopadima i kaskadama pruža veoma impresivne slike, te je kao prirodna ljepota stavljen pod zaštitu.

96. *Klisure Prenja* od željezničke stanice Prenj do Drežnice, sa obje strane Neretve, državno vlasništvo. K. Č. 3069/1, Z. K. ul. 159, K. O. Lug. Rješenje Zavoda br. 662/57.

To su ogranci Prenja i Čvrsnice, te predstavljaju najznačajnije i najinteresantnije objekte te vrste u republici. Obiluju mnoštvom pećina, raznih drugih geološko geografskih fenomena, te rjetkom florom. Kao prirodna rjetkost i ljepota te objekat značajan za naučno istraživačke radove klisure su stavljene pod zaštitu. Radi se na proglašenju Prenja nacionalnim parkom.

97. *Pećina Glavičine* kod Dobrih Voda, u Boriji, opština Kalinovik, srez Sarajevo, privatno vlasništvo, na imanju Manojla Đorema. Rješenje Zavoda br. 663/57.

Pećina je bogata raznim ukrasima, stalagmitima, stalagtitima, stubovima, salivima i dr. Zasada nije dovoljno ispitana, ali se pretpostavlja da je povezana sa drugim pećinama ovog kraja, što će svakako pokazati buduća speleološka istraživanja.

98. *Pećina kod rjeke Vrhovine* iŝpod sela Hotovlje i Kutine, opština Kalinovik, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 664/57.

U unutrašnjosti pećine nalazi se omanje jezero a inače je i prilično bogata pećinskim nakitom. Po zidovima se nalaze mnogobrojni manji i veći otvori, što ukazuje da bi se u unutrašnjosti mogle naći još neke neispitane prostorije, te je potrebno izvršiti speleološka istraživanja.

99. *Mahmutova jama* između sela Jelašce i Mokrih Brda, opština Kalinovik, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 665/57.

Jama je duboka oko 70 m, ali budući da nije do danas dovoljno ispitana, drži se da joj je dubina mnogo veća i da stoji u vezi sa susjednim pećinama u Boriji. Za vrijeme rata u ovu jamu je okupator bacao simpatizere NOP-a, te je kao prirodna rjetkost i spomenik NOB-e stavljena pod zaštitu.

100. *Ponor Pejov Do* u selu Boriia, opština Kalinovik, srez Sarajevo, privatno vlasništvo, na imanju Radovana i Peše Nogo. Rješenje Zavoda br. 666/57.

Ulaz u ponor je sa jugoistočne strane, dubok je cca 50 m. Čitavo područje je krševitog sastava te se pretpostavlja da postoji veza između ovog ponora i drugih ponora i pećina, što će svakako pokazati buduća speleološka istraživania.

101. *Ponor za Pejovim Dolom* u selu Boriii, opština Kalinovik, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 667/57.

Ponor je značajan kao prirodna rjetkost i spomenik NOB-e. U doba okupacije ustaše su u njega bacale simpatizere i pripadnike NOP-a. Dubok je preko 60 m, te se pretpostavlia da je u vezi sa pećinama i ponorima kojim ovo područje inače obiluje.

Kao prirodna rjetkost i spomenik NOB-e ponor je stavljen pod zaštitu.

102. *Pećina Rakovac* u Boriii, opština Kalinovik, srez Sarajevo, privatno vlasništvo, na imanju Manojla Đorema. Rješenje Zavoda br. 668/57.

Prvi dio pećine predstavlja veoma impozantni nadsvod odakle se dalje pružaju kanali u nutrašnjost. Sudeći po položaju i pukotinama na zidovima, drži se da je povezana još nepoznatim kanalima sa susjednim pećinama Zobnjah i Glavičina.

103. *Jama Velika Tegara* u selu Borija, opština Kalinovik, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 670/57.

Jama je duboka preko 100 m, a ulaz je sa južne strane, preko jedne vrtače koja je obrasla listopadnom šumom. Predstavlja najinteresantniji kraški fenomen u ovom kraju.

Kao prirodna rjetkost stavljena je pod zaštitu države.

104. *Klisure Sijeračke stijene* više rijeke Bistrice, opština Kalinovik, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 671/57.

Klisure su veoma bogate bujnom florom, divljači, pećinama, geološko geografskim fenomenima i dr. Kako do danas nisu dovoljno ispitane, to će se u buduće vršiti biološka, geološka, geografska, speleološka istraživanja, te su kao takav objekat stavljene pod zaštitu države.

105. *Pećina Zobnjak* u Boriji, opština Kalinovik, srez Sarajevo, privatno vlasništvo, na imanju Manojla Đorema. Rješenje Zavoda br. 669/57.

U pećinu se ulazi preko jedne vrtače obrasle listopadnom šumom. Nije dovoljno ispitana, ali prema položaju pretpostavlja se da stoji u vezi sa pećinama Sijeračke Stijene. Kako je čitavo ovo područje jako bogato pećinama i drugim kraškim fenomenima, to će mu se trebati posvetiti posebna pažnja kako u pogledu zaštite tako i u naučno istraživačkim radovima.

106. *Samar na rijeci Bistrici* nasuprot sela Sijerča, opština Kalinovik, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 672/57.

Samar predstavlja specifičan geološki fenomen, a kako je okolina veoma interesantna i obiluje prirodnim ljepotama, to je stavljen pod zaštitu kao prirodna rjetkost i objekat zančajan za turizam.

107. *Velika međeđa lijeska* (Corylus colurna L.) u selu Sočani opština Kalinovik, srez Sarajevo, privatno vlasništvo, na imanju Šabana Panjete. Rješenje Zavoda br. 673/57.

Visina stabla iznosi 23 m, prsni promjer 1,40 m, širina krošnje 12 m. Starost se cjeni na oko 400 godina. Ovo je najveće i najbolje sačuvano stablo te vrste u republici, te je kao botanički raritet i prirodna rjetkost stavljeno pod zaštitu.

108. *Međeđa lijeska* (Corylus colurna L.) u selu Sočani, opština Kalinovik, Srez Sarajevo, privatno vlasništvo, na imanju Mustafe Panjete. Rješenje Zavoda br. 674/57.

Visina stabla je 12 m, prsnog promjera 70/68 cm, a starost 200 godina. Obzirom na svoj habitus, visinu i starost predstavlja značajan botanički raritet i prirodnu rjetkost.

109. *Međeđa lijeska (Corylus colurna* L.) u selu Sočani, opština Kalinovik, srez Sarajevo, privatno vlasništo, na imanju Alije Gerina. Rješenje Zavoda br. 675/57.

Visina stabla iznosi oko 12 m, prsni promjer 60 cm, a starost se računa preko 200 godina. U zajednici sa ostale dvije lijeske predstavlja botanički raritet i prirodnu rietkost.

110. *Veliko Jezero na Treskavici planini*, opština Trnovo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 676/57.

Dužina jezera iznosi 210 m, širina 180 m, dubina oko 6 m. To je najljepše jezero na navedenoj planini, samo još nije dovoljno ispitano, te će se ispitivanja nastaviti i u buduće a u vezi proglašenja Treskavice nacionalnim parkom.

111. *Crno jezero na Treskavici planini* opština Trnovo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 677/57.

Leži na visini 1680 m, dužine 180 m, širine 90 m, dubine 6 m. Obraslo je šašom, a na dnu jezera nalazi se mnoštvo mahovine (tipične za glečerska jezera) od čega potiče crna boja vode.

Kao prirodna rjetkost i objekat značajan za naučna istraživanja, jezero je stavljeno pod zaštitu.

112. *Platno jezero na Treskavici planini*, opština Trnovo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 692/57.

Jezero leži na visini 1650 m, dubine 1—1,5 m, dugačko 75 m, a širina mu iznosi 16 m. Vodu dobiva od snježnika Nikolinog Ždrijela, dok mu je dno prekriveno sivom pjeskovitom tunjom, koja odgovara glečerskom mulju. Kako se nalazi na Treskavici budućem nacionalnom parku, to će mu se posvetiti posebna pažnja u naučnom pogledu.

113. *Bijelo jezero na Treskavici planini*, opština Trnovo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 693/57.

Nalazi se u suhoj dolini Nikolinog Ždrijela, na visini 1690 m, dužine 100 m, širine 60 m, i dubine do 2 m. Dno jezera je od bijelog finog pjeska, od kojeg i potječe bjelkasto zelena boja vode. Kao prirodna rjetkost stavljeno je pod zaštitu države.

114. *Trokunsko jezero na Treskavici planini*, opština Trnovo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 694/57.

Jezero nije osobito veliko a dosta je i zatrpano morenskim nanosima što je veoma značajno za naučna istraživanja, te je s tog razloga i kao prirodna rjetkost stavljeno pod zaštitu.

115. *Kazani na rijeci Željeznici*—Turovi—Treskavica, opština Trnovo, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 695/57.

Kazani predstavljaju značajan geološki fenomen, u kojem voda ključa kao u kazanu, što daje vanrednu sliku, prirodne ljepote i objekta interesantnog za turizam, te su kao takvi stavljeni pod zaštitu.

116. *Sedreno područje Pale sa slapom na Paljanskoj Miljacki*, opština Pale, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 696/57.

U ovom području sedra je još živa, usljed aktivnog djelovanja sedrotvoraca. Nekada se mnogo koristila u građevinske svrhe što je danas onemogućeno, jer je kod nas dosta rjetka. Na navedenom području došlo je do oburvavanja zemljišta, te da bi se spriječila erozija, zabranjeno je svako i najmanje vađenje iste bez znanja i dozvole Zavoda.

117. *Jela sa bradavičastom korom* u Bistrici više Pala, opština Pale, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 697/57.

Stablo je visoko 22 m, prsnog promjera 50 cm, čija bradavičasta kora pokazuje osobine smrče. Ovu jelu proučavao je svojevremeno poznati botaničar Karlo Maly. Kao botanički raritet stavljena je pod zaštitu.

118. *Izvor rijeke Klokota* kod Bihaća, opština i srez Bihać, državno vlasništvo. Dio K. Č. 478, 479, 480, Z. K. ul. Iskaz I, K. O. Klokot. Rješenje Zavoda br. 699/57.

Voda izvire ispod jedne stijene visoke preko 100 m, u veoma lijepom predjelu, sa slikovitim, prirodnim pejsažima, te je kao prirodna ljepota stavljen pod zaštitu.

119. *Pećina pod Vrtoč planinom*, opština Fojnica, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 700/57.

Ulaz u pećinu je s juga. Prva dvorana je duga 40 m, široka 15 m, sa nešto stalaktita i stalagmita, dok su ostale prostorije još neispitane.

Kao objekat značajan za buduća biološka i speleološka istraživanja pećina je stavljena pod zaštitu.

120. *Vilina pećina* kod sela Gornje Čičevo,, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1049/57. K. Č. 1619, Z. K. ul. 718, K. O. Čičevo.

Pećina se nalazi ispod brda Rilje na visini 405 m. Područje oko pećine je krševito, obraslo oskudnom florom drače, crnog bora, crnog jasena, gloga, šipka, drenjine i drugih grmolikih vrsta. U dvoranama se nalaze stalagmiti, stalaktiti, raznobojni salivi i dr. Kao prirodna rjetkost stavljena je pod zaštitu države.

121. *Pećina u Dolama* više sela Bihova, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 569/1, Z. K. ul. 116, K. O. Bihovo. Rješenje Zavoda br. 1050/57.

Ulaz je obrastao u šikaru hrasta medunca, crnog jasena, crnog graba, smreke i raznih grmolikih vrsta. U pećini ima više prostorija sa teško prolaznim otvorima, dok se u pojedinim dvoranama nalaze raznobojni salivi i mnogi drugi ukrasi. U unutrašnjosti pećine nalazi se i jedno manje jezero, koje nikada ne presuši.

122. *Pećina na Ilijinom brdu* više sela Narančići, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 1013/1, Z. K. ul. 53, K. O. Grebeši. Rješenje Zavoda br. 1051/57.

Sastoji se iz jedne dvorane duge oko 30 m, široke 35 m, ali se pretpostavlja, prema vertikalnim otvorima na zidovima, da postoje još i druge dosada nepoznate i neotkrivene prostorije, što će svakako pokazati buduća speleološka istraživanja.

123. *Izvor Tučevac* na putu Trebinje-Dubrovnik, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 354/1, Z. K. ul. 235, K. O. Mostači. Rješenje Zavoda br. 1052/57.

U zimsko i proljetno doba, kada su velike vode, iz ulaza u pećinu izbija ogromna količina vode, koje ima dosta i u ljetno doba. Do izvora se dolazi podzemnim hodnikom dugim 100 m, u kome nema nekih posebnih ukrasa. Kao kraški fenomen izvor je stavljen pod zaštitu.

124. *Grčki bunar* u Drijenu kod Jasenice, niže Rupnog Dola, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 2035, Z. K. ul. 580, K. O. Površ. Rješenje Zavoda br. 1053/57.

Dužina ovog bunara iznosi 8 m, širina 5 m. Nekada je bio dubok preko 30 m, ali je danas zatrpan kamenjem i nanosima. Po predanju, izgradili su ga Grci, otuda je i dobio naziv.

Kao kraški fenomen, bunar je stavljen pod zaštitu.

125. *Gigantski hrast (Quercus lanuginosa* L.) u Drijenu kod Jasenica, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 1199/188, Z. K. ul. br. 483, K. O. Površ. Rješenje Zavoda br. 1054/57.

Visina stabla je 20 m, prsni promjer 2,5 m a širina krošnje 32 m. Eliptičnog je oblika sa mnoštvo razgranatih grana, usamljeno, na krševitom terenu. Svojim uzrastom, starošću i habitusom, predstavlja značajan floristički raritet, te je kao takav stavljen pod zaštitu.

126. *Zeleni dub (Quecus macedonica* L.) u Đivarskom Poljicu kod sela Zgonjeva opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1055/57.

Visina stabla iznosi 20 m, širina krošnje 15—20 m, prsni promjer 2,20 m. Nalazi se u mladoj sastojini šume hrasta, cera, crnog jasena, crnog graba te raznih drugih grmolikih vrsta. Svojim uzrastom i habitusom odudara od čitave okoline te je kao botanički raritet i prirodna rjetkost stavljen pod zaštitu države.

127. *Aleja platana (Platanus orientalis* L.) u Trebinju, opština Trebinje, srez Mostar, državno vlasništvo. K. Č. 2562/1, 2562/2, Z. K. ul. 235, K. O. Mostači.

Svojom ljepotom, veličinom, habitusom platane predstavljaju i sa naučnog i turističkog stanovišta najinteresantniji objekat za čitavu okolinu, te su kao prirodna rjetkost i osobita ljepota stavljene pod zaštitu.

128. *Pećina Govještica* kod Banja Stijene, opština Rogatica, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1057/57.

Nalazi se na lijevoj obali rijeke Prače, na visni 583 m. Iz nadsvoda koji se proteže u dužini 30 m, dolazi se u prostoriju dugu cca 40 m, na kraju koje se nalazi jezero dugo 10, široko 8 m. Prema dosadašnjim istraživanjima pretpostavlja se da je u vezi sa poznatom pećinom Banja Stijena.

129. *Pećina Banja Stijena* na lijevoj obali rijeke Prače, opština Rogatica, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1058/57.

Ulaz je sa jugoistočne strane, širok 1,20 m, visok 1,50 m. Sastoji se od većeg broja prostorija sa mnogobrojnim ukrasima, salivima, stubovima, stalagmitima, stalagtitima i dr. U unutrašnjosti se nalazi i oveće jezero. U ovoj pećini su vršena istraživanja od strane Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Kao prirodna rjetkost, objekat značajan za nauku i turizam, pećina je stavljena pod zaštitu.

130. *Klisure u kanjonu Prače* između Mesića i Renovice, opština Rogatica, srez Goražde. Rješenje Zavoda br. 1059/57.

U sklopu klisura nalaze se pećine Govještica i Banja Stijena, kao i mnoge druge prirodne rjetkosti i ljepote. Tu su zastupljene mnoge rjetke biljke, strme litice su obrasle šumom hrasta, bukve, graba, jasena, crnog bora i raznim grmolikim vrstama.

Kao vanredna prirodna ljepota i rjetkost, klisure su stavljene pod zaštitu.

131. *Biljka mesožderka (Drosera rutundifolia* L.) selo Kosijerovo, Nevesinjsko polje, opština Nevesinje, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1060/57.

Drosera predstavlja veoma značajnu biljnu vrstu koja naseljava tresetišta. Kod nas u Bosni i Hercegovini poznato je samo jedno njeno stanište i to na navedenom mjestu, na nadmorskoj visini 800 m, dok je na drugim mjestima, gdje su uslovi za njen razvoj mnogo povoljniji, uopšte nema.

Kao floristički raritet i prirodna rjetkost Drosera je stavljena pod zaštitu.

132. *Blatačko jezero* kod sela Blaca na Bjelašnici planini, opština Konjic, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 1061/57.

Leži na visini 1150 m, pravougaonog je oblika, dužine 500 m, širine 140 m, a najveća dubina je 2 m. Obraslo je barskim biljkama tako da je već prilično zatrpano. Riba u jezeru nema, ali će se vršiti istraživanja u vezi poribljavanja istog.

Kao objekat značajan za naučna istraživanja, stavljeno je pod zaštitu.

133. *Izvor rjeke Stavnje* u Varešu, opština Vareš, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—275/1—58.

Čitavo područje oko izvora bilo je obraslo prekrasnom šumom te je zaista prestavljalo vanrednu prirodnu ljepotu. Međutim uslijed vađenja kamena ova znamenitost je dosta izgubila od svoje prvobitne ljepote. Da bi se izbjegla erozija i dalje narušavanje prirodnog ambijenta izvor je stavljen pod zaštitu.

134. *Pećina Ponikva* u Varešu, opština Vareš, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—276/1—58.

Kroz glavni pećinski kanal prolazi rječica Ponikva u dužini cca 900 m te nakon poniranja, ponovo izvire kao rjeka Stavnja. U sporednim prostorijama se nalaze ukrasi, stalagmiti, stalagtiti te raznobojni salivi.

Kao prirodna ljepota i objekat značajan za turizam pećina je stavljena pod zaštitu.

135. *Izvor Pridvorice s* rjekom, do utoka u Neretvu, kod sela Pridvorice, opština Ulog, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—277/1—58.

Voda izvire u snažnim mlazevima iz jedne pećine, pada preko ogromnih kamenih gromada stvarajući na taj način manje vodopade i kaskade. Čitavim svojim tokom, oko 3 km, ova rijeka predstavlja vanrednu prirodnu ljepotu, te je kao takva stavljena pod zaštitu.

136. *Klisure na Neretvi*, Čeljina, Gradina, Mrka Stijena, Krstac, Hotovska Brda, Veletin, opština Ulog, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—283/1,—58.

Klisure su veoma bogate raznim geografskim i geološkim fenomenima, vodopadima, rjetkom florom i faunom. Cjelo ovo područje sa navedenim objektima predstavlja skladnu cjelinu, prirodne pejsaže, te je i kao objekat značajan za nauku i turizam stavljeno pod zaštitu države.

137. *Djevići vir* niže Treskavca na Neretvi, opština Ulog, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—282/1—58.

Dužina vira iznosi 150 m, širina 20—40 m a najveća dubina 10 m, te je sličan manjem jezeru. U okolini vira nalazi se mnoštvo objekata geografsko-geološkog karaktera, rjetke flore i faune. Prestavlja jedan od najinteresantnijih objekata na Neretvi, te je kao prirodna rjetkost i osobita ljepota stavljen pod zaštitu.

138. *Izvor Donji Krupac* niže Treskavice, opština Ulog, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—281/1—58.

Izvire ispod jedne pećine i nakon toka od 150 m, uliva se u Neretvu. Čitavom svojom dužinom, Krupac stvara prekrasne vodopade, kaskade i brzake padajući preko ogromnih kamenih blokova prekrivenih mahovinom i drugim vodenim biljem. Bezbroj vodenih kapljica rasprskava se, pružajući na taj način vrlo impresivne prizore.

Kao vanredna prirodna ljepota i objekat osobito značajan za turizam izvor je stavljen pod zaštitu.

139. *Uloško (Bačko) jezero* kod sela Jezero, opština Ulog, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—280/1—58.

Jezero se nalazi ispod Crvanj planine na nadmorskoj visini 1100 m dužine 380 metara, širine 200 metara dok najveća dubina iznosi 4 metra. Oblika je bubrežastog, opkoljeno sa livadama — tresavama — tako da je dosta nepristupačno. Vodu dobiva od većeg broja izvora koji se u njega ulivaju na jugozapadnoj i sjeverozapadnoj strani.

Kao prirodna rjetkost jezero je stavljeno pod zaštitu države.

140. *Izvor Gornji Krupac* i rijeka čitavim svojim tokom do utoka u Neretvu, opština Ulog, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—279/58.

Izvor Gornji Krupac izvire ispod krajnih obronaka Dumoš planine, ispod klisura i ogromnih kamenih blokova. Izvorska voda se, na dužini preko 300 metara, preliva preko tih kamenih blokova, stvarajući veoma impresivne kaskade i manje vodopade. Okolina je obrasla u šumu šikaru, što još više povećava interesantnost i ljepotu čitavog ovog kraja. Kao posebna ljepota i objekat značajan za turizam, izvor je zaštićen.

141. *Čeljina pećina više izvora Pridvorice* opština Ulog, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—278/1—58.

Nalazi se iznad jedne vrtače u koju se za vrijeme otapanja snijega sakupi velika količina vode građeći na taj način jezero dužine cca 150 m, širine 120 m. Nakon izvjesnog vremena voda se povuče, djelom u ponore a dijelom plavi okolne livade i pašnjake. U

samoj pećini ima vrlo interesatnih ukrasa, stalagmita, stalaktita, saliva i dr, te je kao prirodna rjetkost stavljena pod zaštitu.

142. *Zabrđanska pećina* više sela Zabrđani na Neretvi, opština Konjic, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—284/1—58.

Pećina se sastoji iz dvije veće prostorije, dužine 18 i 25 m, širine 10 i 12 m, sa relativno malo ukrasa. Ima nešto saliva, zatim stalagmita i stalaktita. Pretpostavlja se da postoje još nepoznate i neotkrivene prostorije, što će svakako pokazati buduća speleološka istraživanja.

143. *Sedreno područje u potoku Sitnici* kod Mokrog, opština Pale, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—285/1—58.

Ovo područje je sa stanovišta zaštite prirode veoma značajno i važno, jer je djelovanje sedrotvoraca još uvijek aktivno, te se sedra neprekidno i dalje stvara. Kako je u našoj republici sedra inače veoma rjetka, to je ovo područje stavljeno pod zaštitu.

144. *Sedreno područje u Jasenovi* kod Mokrog, opština Pale, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—286/1—58.

I u ovom području djelovanje sedrotvoraca je još uvijek aktivno, što omogućuje neprekidno stvaranje ovog inače dragocjenog materijala. Kao građevinski materijal, sedra se ovde vadila u ogromnim količinama, te je već došla do pojave erozije i podlokavanja zemljišta. Da bi se izbjegle ove pojave, a svakako i kao dragocjena prirodna rjetkost, sedra kao i čitavo navedeno područje, stavljeno je pod zaštitu države.

145. *Velika pećina u Fatničkom polju*, opština Bileća, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—287/1—58.

Glavni kanal pećine dug je cca 2300 m, i završava u ponoru Zvonuši. Dno kanala prekriveno je sitnim pjeskom i glinom koji potječu od vodenih nanosa. U dvoranama se nalaze ukrasi, te je pećina kao prirodna rjetkost i objekat značajan za buduća speleološka istraživanja, stavljena pod zaštitu.

146. *Pećina Ljelješnica* u Dabarskom Polju, opština Bileća, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—288/1—58.

Pećina je dosada ispitana u dužini 320 m. Kako se na zidovima nalaze mnogobrojni otvori i pukotine, to se pretpostavlja da postoje u unutrašnjosti i druge zasada nepozante i neotkrivene prostorije, što će svakako dokazati i dalja speleološka istraživanja. U ispitanom djelu pećine, nalaze se mnogi ukrasi stalagmiti, stalaktiti kao i raznobojni salivi, te je kao prirodna rjetkost stavljena pod zaštitu.

147. *Pećina Ponikva* u Dabarskom Polju, opština Bileća, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—289/1—58.

U ovoj pećini su vršena speleološka istraživanja od strane Geografskog Instituta Filozofskog fakulteta, koja su pokazala da ona prestavlja veoma značajan objekat hidrografskog karaktera. Naučna istraživanja će se i dalje nastaviti u cilju ustanovljenja porjekla vode koja se u istoj nalazi, te je od strane Zavoda stavljena pod zaštitu kao objekat važan za buduća naučna istraživanja.

148. *Ponor Zvonuša* na granici Dabarskog i Fatničkog Polja, opština Bileća, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—290/1—58.

Dubina ponora iznosi 230 m. Speleološkim istraživanjima, koja su vršena u ovom ponoru, ustanovljeno je da ima vezu sa Velikom pećinom, koja ustvari završava u ovom ponoru.

Kao prirodna rjetkost ponor je stavljen pod zaštitu.

149. *Ponor Obod* u Fatničkom Polju, opština Bileća, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—291/1—58.

Ponor predstavlja veliku vrtaču, u koju se, nakon otapanja snijega nakupi voda te predstavlja jezero dugo cca 150 m, široko 100 m. Inače ponor nije u potpunosti ispitan, te je kao prirodna rjetkost i objekat zančajan za buduća speleološka istraživanja stavljen pod zaštitu.

150. *Pećina Visibaba* u Dabarskom Polju, opština Bileća, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—292/1—58.

Ulaz u pećinu je sa sjeverne strane, odakle idu dva kraka. Glavni dio pećine je prestavljen desnim krakom dugim 150 m, širokim 20—50 m, a lijevi je mnogo kraći, iznosi svega 30 m. U navedenim prostorijama nalaze se različiti ukrasi, salivi, draperije i dr.

151. *Ždrimačko (Hadžića) Hadžino jezero* mjesto Ždrimci, opština Gornji Vakuf, srez Jajce, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—293/1—58.

Jezero se nalazi 6 kilometara jugoistočno od Gornjeg Vakufa, u udolini okruženoj planinskim vrhovima. Oblika je kružnoelipsoidnog, dugo 115 metara, široko 100 metara. Vodu dobiva od više izvora, naročito sa njegove istočne strane i od oborina. Obale jezera gusto su obrasle šašom i trskom koje prodiru u unutrašnjost i zatrpavaju ga. Od strane Ribarskog instituta vršena su istraživanja u vezi poribljavanja jezera, te će se ista i dalje nastaviti.

152. *Izvor rijeke Rame* selo Barbara, opština Prozor, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—294/1—58.

Izvor se nalazi između brda Gradine i Mratinovac, a vodu dobiva od većeg broja manjih izvora koji na taj način stvaraju jedno manje jezero. U području oko izvora i dalje, nalazi se mnogo geoloških fenomena, kazani, lijevci, prozori i dr. kroz koje prolazi voda, stvarajući na taj način veoma impresivne slike.

Izvor je kao prirodna ljepota i objekat osobito interesantan za turizam, stavljen pod zaštitu države.

153. *Vrelo Buk* selo Kopčić, opština Prozor, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—295/58.

Vrelo je udaljeno oko jedan kilometar od sela Kopčić, čija voda izbija ispod brda Grude. S desne strane vrela, krečnjački masivi su obrasli gustom šumom dok je lijeva strana potpuno gola. Čitavo ovo područje, sa vrelom i ostalim objektima, predstavlja osobitu ljepotu te je kao takvo stavljeno pod zaštitu.

154. *Vrelo Krupić* kod Kovaćeva Polja, opština Prozor, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—296/1—58.

Vrelo izvire ispod brda Stražnice u području Zlatnih Stina. Voda pada preko ogromnih kamenih gromada stvarajući na taj način manje vodopade i kaskade što još više uljepšava čitav kraj. Krečnjački masivi obrasli su gustom šumom graba, javora, lijeske, jasena, drijena i dr.

Vrelo Krupić sa ostalim ljepotama i znamenitostima, stavljeno je pod zaštitu.

155. *Pećina Barzilovka* više sela Gubina, opština Livno, srez Livno, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—297/1—58.

Pećina se nalazi na Malom Troglavu, na visini 1300 metara. Po predanju, u njoj je boravio hajdučki vođa Barzilo, pa je po njemu i dobila ime. Do pećine vodi duboki klanac tzv. Barzilov klanac, a oko nje nalazi se mnoštvo kamenih blokova vodoravno postavljenih. Iz pećinskog nadsvoda, ulazi se u oveću prostoriju koja je ispunjena ledom. Ovaj led, stanovnicima Gubina služi u ljetne mjesece mjesto vode. Pretpostavlja se da postoje i druge prostorije, što će svakako dokazati buduća speleološka istraživanja.

156. *Runolist (Lentopodium alpinum* L.) na Malom Troglavu, opština Livno, srez Livno, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—298/1—58.

Na sjevernim padinama Malog Troglava, na visini 1500 metara, iz pukotina krečnjačkih masiva strše stručci runolista. To je biljka sivkasto-zelene boje, sa stabljikom dugačkom 20—30 cm. Pricvjetno lišće sakupljeno u glavice stvara cvat-inflorescen-

ciju. Stabljika i listovi prekriveni su sitnim dlačicama koje sprečavaju prekomjerno isparavanje, jer je runolist kserofitna biljka. Kod nas raste na pet planinskih vrhova: Šatoru, Dinari, Klekovači, Prenju i Čvrsnici.

Dosad je stavljen pod zaštitu runolist na Triglavu, uslijed velike ugroženosti i prekomjernog branja, a inače spada u rjetku floru naše države.

157. *Vrelo Krupić sa vodopadima* kod sela Duga opština Prozor, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—299/1—58.

Vrelo izvire ispod brda Krmska Glava na otvorenom polju, ispod jednog oraha. Okolina je obrasla šumom graba, hrasta, jasena, lijeske crnog trna i dr. Na udaljenosti cca jedan kilometar od izvora, stvaraju se dva vodopada, jedan visok 10—12 metara, u vidu tri žljeba koji su obrasli grmolikim vrstama, i drugi, visok cca 15 metara, čija voda pada preko ogromnih potpuno ogoljelih kamenih blokova.

Kao vanredna prirodna ljepota i objekat značajan za turizam, vrelo je stavljeno pod zaštitu.

158. *Borilovačko jezero* na Zelengori, opština Gacko, srez Mostar, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—300/1—58.

Jezero je bubrežastog oblika, leži na visini 1500 metara. Dužina iznosi 250 metara, širina 120 metara, dok mu je najveća dubina 3—4 metra.

Okruženo je sa planinskim masivima Ljeljenom, Orlovcem i Pod Stogom. U jezeru nema ribe, ali je od strane Ribarskog instituta vršeno istraživanje u vezi poribljavanja istog, te će se ona i dalje nastaviti.

159. *Zemljane piramide kod Miljevine*, opština Foča, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—428/1—59. K. Č. 814 — Velika Urva, K. Č. 815 Dubrave, posjedovni list O. N. I, šumska uprava Foča.

Piramide su nastale djelovanjem erozije i nanošenjem sitnog ilovastog materijala. Prestavljaju veoma interesantan geološki fenomen i prirodnu rjetkost, te su kao takve stavljene pod zaštitu.

160. *Tresetno područje Zvjezda* na Zvjezdi planini, kod Vareša, opština Vareš, srez Sarajevo, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—429/1—59.

Tresetno područje se nalazi u šumskim odjelima 36, 37, 38 na mjestima zvanim Šimin Potok, Krčevačka Bara, Karina Bara i Gavrino Brdo.

Tresetišta su sastavljena od mahova tresetara iz roda Sphagnum, a inače obiluju autohtonom florom. Kod nas su ovakva područja veoma rjetka i značajna za nauku, te su kao prirodna rjetkost i objekat važan za naučna istraživanja stavljena pod zaštitu.

161. *Pećina Propastva* kod Višegrada, opština Višegrad, srez Goražde, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—430/1—59, K. Č. 166, Z. K. ul. 73. K. O. Šip.

Pećina se nalazi u teško prohodnom dijelu, ali uprkos toga unutrašnjost joj je dosta oštećena. U unutrašnjim prostorijama nalaze se mnogobrojni ukrasi stalagmiti, stalaktiti, salivi, draperije i dr.

Kao prirodna ljepota i objekat zančajan za buduća speleološka istraživanja pećina je stavljena pod zaštitu.

162. *Pećina Lednica* kod Resanovaca, opština Bosansko Grahovo, srez Livno, državno vlasništvo. Rješenje Zavoda br. 08—431/1—59. K. Č. 1/617/2, K. parcela 411, K. O. Peći.

Pećina se nalazi u predjelu koji je sa stanovišta zaštite prirode dosta slabo poznat, te će se pećini i široj okolini posvetiti znatno veća pažnja. Po ukrasima koji se nalaze u ovoj pećini, ona spada među naše najinteresantnije objekte pa je kao prirodna rjetkost i objekat veoma značajan za buduća naučna istraživanja stavljena pod zaštitu.

163. *Stara lipa (Tilia grandifolia* L.) u groblju u Očevlju, opština Vareš, srez Sarajevo, vlasništvo katoličke crkvene opštine. Rješenje Zavoda br. 08—432/1—58.

Visina stabla iznosi 30 metara, širina krošnje 12—15 metara, prsni promjer 1,03 metra. Starost lipe računa se na oko 300 godina. Svojom starošću, visinom i habitusom predstavlja veoma značajan primjerak vrste te je kao botanički raritet stavljena pod zaštitu države.

164. *Gigantska lipa Tilia grandifolia* L.) u groblju u Donjoj Borovici, opština Vareš, srez Sarajevo, vlasništvo katoličke crkvene opštine. Rješenje Zavoda br. 08—433/1—59.

Visina stabla iznosi 32 metra, širina krošnje 14—16 metara, prsni promjer 1,08 centimetara, starost 350 godina.

Izgledom, starošću i visinom predstavlja florističu rjetkost pa je stavljena pod zaštitu.

Bilješke

TREĆI KONGRES DRUŠTVA KONZERVATORA JUGOSLAVIJE

Prema zaključku II Kongresa Društva konzervatora Jugoslavije, koji je održan u Mostaru 1959 godine, III Kongres ovoga društva održan je u Ohridu 16 i 17 maja 1961 godine.

Organizaciju Kongresa uspješno je obavila Podružnica Društva NR Makedonije.

Kongres je otvorio pretsjednik Društva Šefik Bešlagić. On je u kraćem govoru pozdravio gdje Evu Frodl-Kraft i Gertrudu Tripp, pretstavnike službe zaštite spomenika kulture Austrije i g. Eustahiosa Stikasa, pretstavnika službe zaštite spomenika kulture Grčke, zatim pretstavnika narodnih vlasti iz Ohrida, pretstavnika srodnih jugoslavenskih stručnih društava, brojnih muzeia a onda i delegata Kongresa iz svih narodnih republika.

Nakon izbora Radnog pretsjedništva (Dr Angela Piskernik, Dr Cvito Fisković, Vlado Maďarić ing. Ratko Kevo, Ivan Zdravković, Dimitar Kjornakov i Šefik Bešlagić) i drugih organa Kongresa, te usvajanja dnevnog reda Kongresa, sekretar Društva Dr Slobodan Nenadović podnio je izvještaj o radu Uprave u periodu od II do III Kongresa, zatim je blagajnik Vera Broz podnijela izvještaj o finansiskom poslovaniu Društva u navedenom periodu, a onda je pretsiednik Nadzornog odbora Dr Zvonko Turina pročitao izvještaj o radu Nadzornog odbora. Iza toga je sliiedio izvještaj o radu Sekcije za zaštitu prirode koji ie podniiela Vera Broz. Izvieštaie o radu republičkih podružnica Društva podnijeli su: za Srbiju Dr Dobroslav Pavlović, za Hrvatsku ing. Ratko Kevo. za Bosnu i Hercegovinu ing. Džemal Čelić. za Sloveniju Dr Nace Šumi i za Makedoniju Nikola Kacavelu (konzervatori Crne Gore uključeni su u podružnicu Srbije).

U diskusiji koja se razvila povodom podnesenih izvještaja učestvovali su: Dr Nace Šumi, Dr Dobroslav Pavlović, Đorđina Stoianović, Ivan Zdravković, Jovan Sekulić, Jovan Sevdić Vlado Maďarić, Branko Lučić, Dr Cvito Fisković i Šefik Bešlagić.

Iz izvještaja i diskusiia vidi se da je Društvo konzervatora Jugoslaviie prebrodilo organizacione teškoće. da je sada već dobro i čvrsto postavlieno i da u svojim brojnim akcijama postiže zapažene rezultate. U proteklom radnom periodu ističe se osnivanie i rad Sekcije za zaštitu prirode kao i nieno učlanienie u Međunarodnu uniju za zaštitu prirode. zatim pokretanie »Biltena« kao društvenog tromjesečnog glasila i aktivnost Društva kod donošenia novih zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture i prirode. Ovakova aktivnost Društva omogućena je finansiskom dotacijom Sekretarijata za prosvjetu Saveznog izvršnog vijeća.

Radi uspješnijeg riešavanja brojnih a raznovrsnih pitanja iz svoie nadležnosti Kongres je u svom drugom dijelu radio po sekciiama. Tako su slikari i vajari — konzervatori, zajedno sa istoričarima umietnosti — konzervatorima, najprije saslušali referat Iliie Kavkaleskog »O problemu retuša« i diskutovali o pitanjima iz toga sektora rada, a zatim su osnovane sekcije slikara i vajara, kao i istoričara umjetnosti i izabrana njihova rukovodstva. Isto tako, posebno su se sastali arhitekti — konzervatori koji su razmatrali aktuelna i pitanja svoje struke, zatim osnovali svoju sekciju izabrali njeno rukovodstvo. Analogno tome, posebno su radili i stručnjaci za zaštitu prirode koji su u okviru rada svoje sekcije ovom prilikom organizovali VII Savjetovanje o zaštiti prirode sa nizom stručnih referata od kojih su bila dva glavna: »Zaštita prirode u Makedoniii. sa posebnim osvrtom na nacionalne parkove« i »Kategorizacija prirodnih objekata i problemi sprovođenja zaštite prirode«.

O radu po sekcijama Kongresu su podnijeli izvještaie: Ivan Zdravković, Branislav Živković, Jovan Sekulić i ing. Ratko Kevo. Nakon diskusiie povodom tih izvještaja, u kojoj su učestvovali: Vlado Maďarić, Šefik Bešlagić. Anika Skovran, Jovan Sekulić. Ratko Kevo, Džemal Čelić, Predrag Pajković. Grga Oštrić, Dobroslav Pavlović, Smail Tihić, Zdravko Blažić, Antonije Nikolovski i Dr Nace Šumi, izvještaji sekcija su prihvaćeni.

Kongres je iednoglasno dao razrješnicu dosadašnioj Upravi i Nadzornom odboru, a zatim se pristupilo kandidovanju i izboru nove Uprave i Nadzornog odbora.

U novu Upravu Kongres je izabrao: Ivana Zdravkovića, Šefika Bešlagića, Borislava Živkovića. Veru Broz, Dr Nace Šumia. Radu Vlkova i ing. Viktora Ržehaka. (Po Pravilima Društva, pored izabranih članova, svaka republička podružnica u Upravu Društva delegira po jednog svog člana). U Nadzorni odbor izabrani su: Dr Slobodan Nenadović. Prilikom konstituisanja funkcije su podiieljene ovako: pretsiednik Uprave Ivan Zdravković. podpretsjednik Šefik Bešlagić. sekretar Branislav Živković. blagajnik Vera Broz. članovi: Dr Nace Šumi, Rade Vlkov i ing. Viktor Ržehak. Pretsjednik Nadzornog odbora je Dr Slobodan Nenadović, a članovi su: Branko Lučić i Dr Angela Piskernik.

Na obrazložene priiedloge Dr Cvite Fiskovića i Vere Broz. kao i podružnica Hrvatske i Srbije. Kongres je jednoglasno izabrao za nove počasne članove Društva konzervatora Jugoslavije istaknutog konzervatora iz Dubrovnika Lukšu Beritića i Dr Sinišu Stankovića, uglednog naučnog radnika koji je veoma zaslužan za razvoj službe zaštite prirode u našoj zemlji.

Na kraju svoga rada Kongres je usvoiio zaključke koji će u slijedećem dvogodišniem periodu biti direktiva i orijentacija u radu Društva-Uprave, sekcija i republičkih podružnica. Zaključci se najviše odnose na dalji razvoj službe zaštite spomenika kulture i prirode, na povećanie mreže organa te službe, na obezbieđenie i usavršavanje stručnih kadrova i na usavršavanie institucije društvenog upravljanja u organima službe zaštite. Između ostaloga. zaključeno je da naše Društvo, zajedno sa Centralnim odborom Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata, do kraja tekuće iubilarne godine Narodne revolucije organizuie posebno savietovanie posvećeno problemima zaštite spomenika narodnooslobodilačkog rata.

Š. Bešlagić

ŠESTO SAVJETOVANJE KONZERVATORA JUGOSLAVIJE

Odkako je osnovano Društvo konzervatora Jugoslavije uobičajena dvogodišnja međurepublička savjetovanja konzervatora održavaju se zajedno sa kongresima toga društva. Tako je i ovo, VI savjetovanje, održano zajedno sa III kongresom Društva konzervatora, u Ohridu, u vremenu od 15 do 21 maja 1961 godine.

Organizaciju Savjetovanja obavila je Podružnica Društva konzervatora NR Makedonije.

Savjetovanje je počelo 15 maja u sali ljetnog restorana hotela Palas, uz prisustvo velikog broja konzervatora iz svih narodnih republika, zatim pretstavnika narodnih vlasti Ohrida, srodnih jugoslavenskih stručnih društava i pretstavnika službi zaštite spomenika kulture Austrije i Grčke — gđa Eve Frodl — Kraft i Gertrude Tripp i gosp. Eustahiosa Stikasa, kao gosta Društva konzervatora i Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

Nakon otvaranja koje je obavio pretstavnik konzervatora Makedonije Dimitar Kjornakov i izbora radnog pretsjedništva, prešlo se na samo Savjetovanje.

Glavni referat *»O društvenom upravljaniu u oblasti zaštite spomenika kulture i prirode«* podnio je Antonije Nikolovski, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Makedonije. Koreferat je podnio Šefik Bešlagić.

Nakon referata razvila se diskusija u kojoj su učestvovali: Dr Dobroslav Pavlović, Branko Lučić, Jovan Sevdić, Vlado Maďarić. Jovan Sekulić, Grga Oštrić, Dr Cvito Fisković i Dr Stevan Tomić.

Drugi referat *»Urbanistički i arhitektonski problemi Ohr'da«* pročitao je arh. Boris Čipan, docent Tehničkog fakulteta iz Skoplja. Referat je održan u sali Narodnog odbora sreza Ohrid 17 maja. U diskusiji poslije referata učestvovali su: Dr Juraj Dencler, profesor Tehničkog fakulteta u Zagrebu, arh. Husref Redžić, profesor Tehničkog fakulteta iz Sarajeva, Dr Slobodan Nenadović, docent Tehničke velike škole iz Beograda i konzervatori: Dr Dobroslav Pavlović Jovan Sekulić, Branko Lučić, Kosta Balabanov i Zdravko Blažić.

Savjetovanje je nastavljeno 18 maja. i to na radilištima u Ohridu. tj. na spomenicima Ohrida na kojima se upravo izvode konzervatorski i restauratorski radovi. Arh. Krum Tomovski. docent Tehničkog fakulteta iz Skoplja i Kosta Balabanov. konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Makedonije podnijeli su referate koji su se odnosili na probleme u radu na arhitekturi i na živopisu crkava sv. Nikole i Bogorodice Bolničke. a Dimitar Kjornakov, konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Makedonije pročitao je svoj referat o radovima na crkvi sv. Klimenta, poslije čega su se razvile diskusije.

Istoga dana je obavljeno kolektivno pregledanje važnijih spomenika kulture Ohrida, a sliedeća 3 dana su bila korištena za stručne ekskurzije. 19 maja učesnici Savjetovania su parobrodom otputovali u sv. Naum. na drugoi strani Ohridskog jezera, gdie su se upoznali sa radovima koji su izvođeni na tamošnjoj crkvi, a 20 maja, putuiući autobusima u pravcu Skoplia, obavljene su posjete Heraklei Linkestis kod Bitolja, crkvi sv. Nikole u Varoši kod Prilepa gdje se upravo izvode radovi. a onda je pregledan čuveni antički grad u Stobima kod Velesa. Treća ekskurzija je bila 21 maja iz Skoplja u Nereze gdje su pregledani radovi na živopisu crkve sv. Panteleimona. O radu i problemima na ovome objektu referisao je restaurator Zavoda NR Makedonije Spasoje Spirovski.

Na kraju Savjetovanja doneseni su odgovarajući zaključci.

Š. Bešlagić

NEKE DEZINFORMACIJE NAŠE DNEVNE ŠTAMPE O PRIRODNIM RIJETKOSTIMA NAŠE ZEMLJE

Nedavna je sarajevsko »Oslobođenie« obiavilo bilješku pod naslovom »Najznačajniji egzotični park na Balkanu«. Poznavalac naših prilika očekivao bi da će tu nešto doznati o nekom našem primorskom parku, najvjerovatnije o starom parku u Trstenu kod Dubrovnika, koji je zaista taj »najznačajniji park sa egzotičnim drvećem na Balkanu«. Međutim, iz bilješke »Oslobođenja« možemo doznati neke podatke o »Arboretumu Opeka« kod Varaždina. Da Varaždin nije na Balkanu, znade svaki naš osnovnoškolac. Ta geografska dezinformacija dopunjuje se u bilješci i navađenjem nekim rijetkih vrsta drveća koje su uzgojene u tom parku, a među ovima i »tise iz močvara, čiji je korijen iznad površine tla«. Za laika je ovo više nego dizinformacija, jer on sebi ne može predstaviti drvo »čiji se korijen pruža iznad površine tla«. Ta »tisa iz močvare« je sjeveroamerički, močvarni taksodij *(Taxodium distichum)*, od kojeg ima čitava sastojina u Motovunskoj šumi u Istri, pa čak i dva primjerka u banjskom parku Ilidže, kod Sarajeva, a da ne govorimo o tome da je to drvo sastavni dio svakog evropskog botaničkog vrta, pa i naših u Zagrebu i Beogradu.

Šta se tiče »korijena iznad površine tla«, ovdje imamo pojavu tzv. zračnica, koje se iz stvarnog korijena (koji se, kao i od ostalog drveća, nalazi ispod površine tla) izdižu u obliku kratkih zaobljenih panjića na površini tla.

Drugu dezinformaciju donosi dnevnik »Politika«. Pošto se radi o navodno rijetkom drveću u NR Bosni i Hercegovini, smatramo da stvar treba postaviti na svoje miesto.

»Politika« u svom broiu od 13. VII 1961. godine donosi dopis pod naslovom »Dva crvena hrasta u dobojskom parku« u kojem se govori o dva stabla navodno rijetkog crvenog hrasta koji se nalaze u starom parku u Doboju i »kakvih, prema mišljeniu stručnjaka, nema na području Bosne i Hercegovine, a možda ni u drugim republikama«.

Međutim, crveni američki hrast *(Quercus borealis, Q. rubra)* nije nikakvo rijetko egzotično drvo, nego je, štaviše, jedna od najčešćih kultiviranih sjeveroameričkih »egzota« te nema danas gotovo ni jednog većeg parka u kojem ne bi bilo bar po koje stablo ove vrste srazmjerno brzog rasta. I u jednom starom sarajevskom parku postoji visoko stablo crvenog hrasta sa vrlo debelim deblom, a u banjskom parku Ilidže nalazi se čak i nekoliko visokih primjeraka istih takvih crvenih hrastova. U šumskoj kulturi na Sedreniku kod Sarajeva ima nekoliko desetina, ako ne i blizu stotinu, mladih stabala ove »rijetke« vrste, koju šumarski stručnjaci u novije vrijeme preporučuju čak i za uzgoj u plantažama.

Međutim, iako ovi crveni hrastovi u dobojskom parku nisu takve izvanredne rijetkosti, o kojima čak ni u Doboiu gotovo niko nije znao da su nekakva rijetkost, njih bi trebalo zaštititi kao staro parkovo drveće sa nekim estetskim odlikama.

Naša želja bi bila da se naša dnevna štampa što skorije oslobodi ovakvih i sličnih dezinformacija i da sa više pažnje daje svoja obavještenia o prirodi i prirodnim pojavama. U tu svrhu stoje joj na raspolaganju mnogobrojni biolozi naše zemlje i brojne biološke i druge ustanove, koje će im sa zadovoljstvom pružiti pomoć u iznalaženju tačnih i naučno provjerenih informacija o prirodi.

Dr P. Fukarek

Knjige i časopisi

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU

Sveska XV—XVI, 1960—1961 (Arheologija)

Dr M. Garašanin: Pontski i stepski uticaj u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba.

Ovaj rad se unekoliko nadovezuje na raniji rad dr M i D. Garašanin, štampan u prošlom broju Glasnika, a naročito ukoliko se oba odnose na utvrđivanje uticaja stepskih plemena iz Rusije na naše zemlje u periodu oko 2000 godina p. n. e. Autor utvrđuje da su pripadnici stepskih plemena, kao stočari, imali uslova da pojačanim kontaktiranjem između sebe vremenom stvore jaku i jedinstvenu kulturu, koja je, iz istih razloga, pokazala jake ekspanzionističke tendencije na zapadne krajeve, te se uticaji ove kulture sreću i u Bosni i Hercegovini u ranom bronzanom dobu.

Đ. Bazler — Đ. Janković: Paleolitsko nalazište Uščić u Kulašima.

Na ovom lokalitetu, uz prugu Doboj—Banja Luka, vršena su arheološka iskopavanja na 8 sondi u toku 1958. i 1959. godine. Tom prilikom pronađene su paleolitske kremenice sa tragom čovjekovih ruku. Kamenice pripadaju periodu kasnijeg paleolita (W II stadijal — W II/III interstadijal), a u vremenu između 29—25.000 godina p. n. e.

Dr A. Benac: Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita.

Dr A. Beanc daje iscrpniji sud i izvještaj o neolitskim nalazima na lokalitetima Grbača i Matić, o kojim je već ranije pisao. Matići (Orašje), a treći lokalitet, o kome se najviše govori, nalazi se u selu Koraju (Ugljevik). Na njemu su, za razliku od prva dva na kojim su vršena samo sondažna ispitivanja, vršena manja sitematska istraživanja. Ovaj lokalitet obiluje keramičkim nalazima, te je keramografiji posvećena naročita pažnja u radu. Iznoseći pregled kulturnog inventara nalazišta Varoš u Koraju autor prelazi na uža i šira kompariranja Varoši sa ostalim neolitskim nalazištima, te utvrđuje naročitu srodnost Varoši sa Gor. Tuzlom, s tom razlikom što je Varoš za čitav jedan stratum starija od Gor. Tuzle. Upoređivanjem nalazišta dolazi do jasnije slike »neolitskog kompleksa sjeveroistočne Bosne«, ističući nalaze iz Varoši i iz Gor. Tuzle kao najvrednije. Dalje, on daje izvjesnu korekciju ranijih mišljenja o nalazima u Gor. Tuzli i proširuje naše saznanje o vremenski bliskim nalazima butmirske kulture i Vinče, čije odbljeske nalazi i u sjeveroistočnoj Bosni (Balkansko—anadolski neolitski kompleks), dajući na taj način pokušaj sintetičkog sagledavanja genetičkog problema neolita u Bosni.

B. Čović: Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli.

Pored izvještaja autor na kraju donosi i svoja razmatranja o problematici bliskoj onoj koju tretira i dr Benac, te se ova dva rada nadopunjuju. Sondažna iskopavanja u G. Tuzli vršena su kroz nekoliko godina (1955—1958) i dala su bogate rezultate na osnovu kojih pisac uspijeva da da dokumentovane pretpostavke o kulturno-etničkom profilu stanovništva G. Tuzle u periodu od 3500—4500 godina p. n. e. Zadržava se na odnosu starčevačke (starije) i vinčanske (mlađe) kulture uočavajući njihovo preplitanje na nalazištima sjeveroistočne Bosne. Dr Benčev i Čovićev rad o našem neolitu zapažen su prilog osvjetljavanju komplikovanih problema neolitske kulture, ne samo našeg užeg područja već i šireg bacajući nove svjetlosti na mnoge probleme, kao što je Čovićevo potkrepljenje ranije iznijetog mišljenja da je vinčanska kultura prije eneolitska (prelazni period neolit — metalno doba), nego srednje i kasno neolitska, što potkrepljuje utvrdivši nalaz bakra u Gor. Tuzli.

Područje sjeveroistočne Bosne postaje, kao što vidimo, arheloški sve interesantnije. Koristeći se ovom prilikom, skrećemo pažnju na interesantan arheološki lokalitet na Jablan-gradu (Mezgraju — Ugljevik) gdje bi se pretpostavljamo, mogle pratiti smjene kultura od najranijeg srednjeg vijeka do neolita. (Ulomci crnokeramičkih posuda sa jednom nogom).

P. Korošec: Rasprostranjenost slavonske kulture.

Registrujući sva dosada poznata nalazišta tzv. slavonske kulture (termin suviše uzak) autor daje pregled njenih odnosa sa savremenim kulturama, ilustrujući to sa jednom kartom na kojoj su ubilježeni svi lokaliteti slavonske kulture. Nalazišta dijeli na uži krug (Srem, Slavonija i južna Mađarska), na nalazišta gdje se slavonska kultura miješa sa ostalim kulturama, i na nalazišta sa slučajnim elementima slavonske kulture (Italija). Autor datira procvat ove kulture na kraj bakarnog i početak bronzanog doba.

Z. Marić: Vis kod Dervente, naselja kasnog bronzanog doba. Otkopavanja na ovom nalazištu vršena su 1958. i 1959. god. Autor utvrđuje usku vezu Visa sa nekim starijim nalazištima u Nemačkoj i, što je naročito interesantno, u Makedoniji, te uglavnom na osnovu keramičkih nalaza, datira nalazište u prvu HA-perioda (kasno bronzano doba).

Dr I. Čremošnik: Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku. U vezi sa predstojećim potapanjem gornjeg bazena Trebišnjice na Paniku je izvršeno manje sondažno otkopavanje kako bi se dobila jasnija slika ranije evidentiranog rimskog nalazišta. Ustanovljeno je da se radi o većem rimskom naselju (površine oko 20 ha), koje se može, po do sada datiranim nalazima, pripisati kasnoj antici III v. Pronađeni su ostaci fresaka, keramike, stakla, mozaika i hipokaustičkog sistema zagrijavanja prostorija. Autor uočava grčke uticaje na »malom hramu«, a, zbog izvjesne rustičnosti zvedbe zidova, fresaka i mozaika, pretpostavlja da se radi i o jakim autohtonim uplivima. Otkopavanja su izvršena na tri lokaliteta: Potkućnica, Crkvina (jezgro naselja) i Prlo (groblje na periferiji naselja) gdje su pronađeni temelji manjeg hrama, dvije grobnice i jedna stambena zgrada.

Lj. Kojić: Nalazi fresaka iz grobnice na Prlu. Na osnovu stilskih elemenata autor uspjeva da fragmente fresaka, koji su nađeni u grobnici na Prlu, datira u period između 220—260. g., kada u rimskom freskoslikarstvu preovlađuje iluzionistički stil. Od pronađenih fragmenata ističe se detalj jedne glave.

Dr I. Čremošnik: Nalazi bojene keramike u BiH u rimsko doba. U ovom radu se raspravlja o jednoj vrsti bojene rimske keramike koja je na našem području nađena kod Ilidže. Putičeva kod Travnika, Čaplјine, Kalinovika, Turbeta, Đelilovca, Bugojna i Doboja. Ona je dosada bila neobjašnjena, te autor ovim radom veže bojenu keramiku ove vrste za la-

tensko i keltsko doba, a, putem komparacija sa drugim nalazištima u Evropi, djelimično rasvjetljava zagonetku njenog postojanja na našem tlu sve do rimskog doba.

V. Pašvalini: Bronzana votivna ruka iz Sasa. Predmet je nađen u rudniku Sase (Domavija) kod Srebrenice i ukrašen je reljefnim predstavama životinja. Ruka pripada grupi sličnih motiva iz kruga štovatelja boga Sabazija, naročito poštovanog kod Rimljana. Nalaz indirektno upućuje pisca na zaključak da je u Domaviji bila kultna zajednica ove sekte a možda i njihov hram.

D. Sergejevski: Bazilika u Mokrom. O ovoj bazilici nije se mnogo znalo sve do njenog otkopavanja 1958. godine. Tada se pokazalo da se radi o ranohrišćanskoj bazilici »bosanskog tipa«, kvadratične osnove sa većom apsidom na centralnom brodu. Autor je datira u V vijek, u vrijeme kada su nastale i ostale bazilike u Bosni. Dalje, pretpostavlja da je bazilika dva puta prepravljana i da je druga popravka pala u period dolaska Slovena, te izvodi zaključak da je bazilika bila još dugo u upotrebi i poslije dolaska Slovena.

Dr J. Petrović: Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa. U izvještaju se govori o zaštitnim i ispitivačkim radovima koji su obavljeni na lokalitetu Crkvina kod Bugojna (nađeni ostaci grobnice sa polihromnim malterom, rimska opeka sa tekstom »BISTUES«, šuplje opeke itd.) i na Glavici iznad Gornjeg Vakufa, gdje je nađena jedna rimska nadgrobna ploča i temelji jednobrodne crkvice. Autor ne daje konkretnija datiranja nalaza.

Dr J. Werner: Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela. Garnitura je nađena uz oblu kulu još pri prvim otkopavanjima na Mogorjelu i do sada se nalazila u Zemaljskom muzeju neispitana. Autor smatra da su u VIII ili IX v. u obloj kuli na Mogorjelu bili smješteni slovenski feudalci, koji su ovu srednoevropsku garnituru mogli pribaviti poklonom, trgovinom ili plenom.

N. Miletić: Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca. Iskopavanja u Mihaljevićima obavljana su *1956. g. (Glasnik Zem. muz. 1956.-57.)* i *1958. g.* o čemu se sada podnosi izvještaj. Otkopana su 42 groba. Nalazi su oskudni, ali autor ipak uspijeva da nekropolu datira u vremenski interval između XII—XVI v. Iskopavanja će se nastaviti.

M. Vego: Novi revidirani natpisi iz Hercegovine. Revidirani su natpisi iz Ledinca. Kočerina (autor ga datira u 1410—11. g.), Mokrog kod Ličtice, Drežnice (radi se o zapisu vojvode Mastana koji datira u 1355—57. g.), Stolica, Graca, Blagaja, (uz obilje pretpostavki, ponekad suviše hipotetičnih), natpis sa kamena stolice u Kosoru kraj Blagaja, natpisi iz Vranjeva i Moševića kod Neuma, Opličića, Han-Pobrdce, Kruševa kod Stoca, Radimlje, Svitave, Kruševa kod Mostara, Humi-Lišana, (ovaj natpis prvi put je objavljen), Arapa, Graca, Hutova i natpis iz Doljana kod Čapljine. Na kraju autor daje rezime i ustanovljava da na 46 revidiranih natpisa, uglavnom iz oblasti Zapadne Hercegovine, dolazi 30 natpisa sa urezanim krstovima. Zatim se koristi prilikom da ovu činjenicu suprotstavi ranijem mišljenju o vjerskoj pripadnosti stanovništva srednjovjekovnog Huma.

P. Anđelić: Revizija čitanja Kulinove ploče. Ranije čitanje Truhelke, Čorovića i Stojanovića, koji su se bavili čitanjem teksta sa ploče iz Mihačionvića, autor nastoji da ispravi u detaljima i zalaže se za mišljenje da se Kučevsko Zagorje, spomenuto u tekstu ploče, ne treba tražiti u istočnoj Srbiji, već u okolini Visokog, te datira ploču oko 1194. godine.

J. Kovačević: Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu. U ovoj raspravi autor se letimično dotiče najstarijih ćirilskih natpisa, a naročito se zadržava na povaljskoj ploči sa Brača, u kojoj je prvi put u ćirilskom natpisu spomenuto ime klesara — Radona, zatim na ploči Kulina bana, dajući vrlo interesantno tumačenje plastičnih krugova sa krstom ispod teksta ploče, objašnjavajući ih kao pečate ili prostore namijenjene potpisivanju svjedoka, te na taj način ovu vrstu natpisa veže za formu pisanih povelja. Istom prilikom daje svoje čitanje spornog dijela teksta na kraju drugog reda na Kulinovoj ploči, smatrajući da ključnu riječ treba čitati »Ougrom« (Ugrima), što nam se čini najbliže istini.

Majstoru Bratanu, klesaru natpisa župana Grda iz Polica, *pisac pripisuje i natpis kneza Miroslava iz* crkve sv. Petra u Bijelom Polju, a izvjesne stilske sličnosti vidi i između ova dva natpisa i natpisa majstora Radone. U širem krugu uz ove natpise stavlja i Kulinovu ploču iz Muhašinovića.

J. Kovačević: Nadgrobni natpis i reljef kaznece Nespine. U prvom dijelu ovoga rada iznosi se novo tumačenje početka natpisa, koje umnogome mijenja i smisao teksta, s tim što autor predlaže da se umjesto »u ime velikoga kazneca« početak natpisa treba da čita »u me (enklitički oblik od »u mene«) velikoga kazneca . . .« U objašnjenju plastične predstave lova na divljeg vepra vidi retardirane romanske uticaje i simbolično značenje.

Na kraju sveske kraće priloge donose: A. Zelenika (Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog), V. Paškvalini (Rimski angrobni spomenik iz Borasa), V. Nikolić (Rimski sarkofag iz Šargovca kraj Banja Luke), a P. Anđelić piše o novim nalazištima iz rimskog doba u Neretvi.

Z. Kajmaković

»ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE U JUGOSLAVIJI«, Izdaje: Novinsko preduzeće »Kultura«, Beograd, 1961. godine.

Kraća publikacija pod naslovom »Zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji«, izašla je ove godine, s namjerom da posluži kao nužna informacija svim faktorima zainteresiranim za pitanja stanja i zaštite spomenika kulture u našoj zemlji. Publikacija sadrži Izvještaj Odbora za prosvetu Saveznog vijeća Savezne narodne skupštine o pretresu elaborata o stanju i problemima u oblasti zaštite spomenika kulture, elaborat »*Stanje i problemi u oblasti zaštite spomenika* kulture" informaciju o organima i ustanovama zaštite, i tekst Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture. Uz manji broj fotoilustracija, na kraju knjige pridodata je karta Jugoslavije s ucrtanim oznakama: tvrđava, arheoloških nalazišta, crkava, drvenih crkava, mostova, džamija, grobnih nekropola, stambenih građevina i spomenika narodno-oslobodilačkog rata.

Redakcionu grupu za pripremu izdavanja ove publikacije, koju je formirao Odbor za prosvetu Saveznog veća Savezne narodne skupštine, sačinjavali su: Stanka Veselinov, Ljubica Mihić i Tanasije Mladenović — savezni narodni poslanici, Vlada Mađarić, direktor Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture i Mile Novaković, savjetnik u Odboru za prosvjetu Saveznog vijeća Savezne narodne skupštine.

Instruktivnost i nesumnjivo veliki značaj kojega će u perspektivi razvoja službe zaštite spomenika kulture imati zaključci i preporuke do kojih je došao Odbor za prosvjetu Saveznog vijeća Savezne narodne skupštine, i s njima upoznao plenum Saveznog vijeća, daju joj oznake jedne nadasve društveno korisne i aktuelne stručno-informativne publikacije.

Na inicijativu Odbora za prosvjetu, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, u saradnji sa Sekretarijatom Saveznog izvršnog vijeća za prosvjetu i kulturu, pripremio je elaborat o stanju i problemima *u oblasti zaštite spomenika kulture s dokumentacijom.* Elaborat je pretresen na sjednici Odbora za prosvjetu Saveznog vijeća Savezne narodne skupštine, koja je održana 23. novembra 1960. godine, pa je tom prilikom odlučeno da se plenum Saveznog vijeća upozna sa zaključcima do kojih je Odbor došao.

Odmah na početku zaključaka ističe se bogatstvo FNRJ u spomenicima kulture, koji su često i jedini dokumenti njene istorije, društveno-ekonomskih i političkih odnosa i umjetničkih dostignuća. Vremenom i ratovima, mnogi od njih su oštećeni, uništeni i otuđeni. Zbog latentne, višestruke opasnosti koja je prijetila uništenjem i daljnim ugrožavanjem preostalog fonda, i činjenice da u prošlosti nije bilo organizovane zaštite, čuvanja i održavanja spomenika, još u toku narodnooslobodilačkog rata preduzimane su mjere da se to stanje popravi. Doniieti su i pravni akti koji spomenike kulture stavljaju pod zaštitu države, a neposredno, poslije oslobođenja zemlie. 23. *jula 1945. godine, doniiet je i Zakon o zaštiti spomenika* kulture i prirodniačkih rijetkosti, da bi se uskoro zatim počeli osnivati i zasebni organi za zaštitu spomenika kulture (zavodi).

Unatoč veoma teških ratnih posliedica. razarania i ekonomske bijede u kojima se našla zemlja poslije oslobođenja. zajednica je uložila velike napore da se spomenici kulture zaštite i očuvaju od dalinieg propadanja. Prema još neprovjerenim podacima za proteklih 15 godina. obavlieni su konzervatorski zahvati na oko pet stotina nepokretnih spomenika. za koje je radove utrošeno preko dvije milijarde dinara.

Uporedo s ovim. razvijala se i služba zaštite spomenika kulture. I dok je. na primjer, prije rata u čitavoi Jugoslaviji postoiao samo jedan zavod (u Zagrebu). danas se tai broi povećao na 27 takvih institucija. Tendencija takvog porasta ostaie i dalje otvorena, obzirom na činienicu da pored republika, zavode i druge organe za zaštitu počiniu osnivati i narodni odbori srezova, odnosno opština. Paralelno s tim raste i broi ustanova koie. posredno ili neposredno, daju svoj prilog službi zaštite (muzeii, galerije, arhivi, *biblioteke*). Pa *ipak — mišlienie ie Odbora* — mrežu ustanova za zaštitu spomenika kulture trebalo bi i dalje širiti i upotpuniavati specijalizovanim ustanovama, radionicama, ateliiima laboratoriiima i snabdiievati ih odgovarajućom tehničkom opremom i stručnim kadrom.

I pored činienice da možemo biti zadovolini sa postignutim rezultatima u pogledu izobrazbe stručnih kadrova za ovu oblast. smatra se. da ie taj kadar još uvijek malobroian. i da mu. treba pružiti mogućnosti za dalie stručno osposobliavanie. Osnivanie centara za stručnu izobrazbu konzervatora je — po mišlieniu Odbora za prosvietu — jedan od efikasnih vidova specijalizovania stručnog kadra za ovu oblast. Zbog toga. Odbor predlaže da nadležni organi za pitania zaštite spomenika kulture ispitaiu mogućnosti sistematskog školovania novih stručnih kadrova za potrebe ove službe. Od značaia je i pozitivno mišlienie Odbora o potrebi iznalaženia i primienivania stimulativniieg načina za nagrađivanie stručnog kadra zaposlenog u organima za zaštitu spomenika kulture.

Donošenie novog Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture u FNRJ znači. nesumnjivo, daljni i veoma snažan doprinos uspiešnom razvoiu ove društvene aktivnosti. Priie svega zato što zakon utvrđuie ovu dielatnost kao iavnu društvenu službu i uvodi društveno upravlianie u ovu oblast. Na tai način, proces širenia mreže organa i ustanova zaštite će se vidno ubrzati. još iasnije utvrditi niihov odnos prema drugim službama, i lakše i preciznije provesti kriteriji zaštite.

Zakonom uvedeno društveno upravlianie u ovoj oblasti će, po mišlienju Odbora, osigurati i još više usmieriti rad organa i ustanova zaštite u pravcu zadovoljenja kulturnih interesa društva. »Sa stanovišta *vaspitanja omladine veoma je značajno stvarati* takvu atmosferu i takav odnos čitave društvene sredine prema spomenicima kulture, tom dragocenom svedočanstvu istorije naših naroda, koji će pozitivno uticati i na razvijanje patriotizma i na razvijanje ljubavi i poštovanja prema kulturnom nasljeđu svih naroda Jugoslavije.«

Zbog činjenice da spomenici kulture mogu biti važni faktori privređivanja, posebno u smislu njihovog korištenja za potrebe turizma i turističkog prometa, mišljenje je Odbora da bi svi faktori — od komune do Federacije — mogli pomoći službi zaštite spomenika, na način da ih povežu dobrim komunikacijama i saobraćajnim vezama, podignu ugostiteljske i turističke objekte, provedu organizovane forme za posjetu spomenicima, i slično tome.

Odbor smatra, također, da radio i televizija, film i štampa, mogu u velikoj mjeri pomoći službu zaštite spomenika kulture na liniji njihovog približavanja *najširoj javnosti, stranoj i domaćoj.*

Odbor, na kraju, smatra da poboljšanje materijalne osnove službe zaštite spomenika kulture u FNRJ predstavlja jedan od krupnih problema i zadataka kojega treba rješavati. Jer, uprkos činjenice da i dosada utrošena sredstva za ovu granu društvene djelatnosti nisu mala, akutna je potreba odvajanja znatno većih sredstava za efikasniji rad organa zaštite, i nabavku modernije tehničke opreme u pravcu njihovog osposobljavanja da mogu primjenjivati savremene metode u oblasti konzervacije i restauracije spomenika kulture. Po mišljenju Odbora, ovom pitanju treba posvetiti odgovarajuću pažnju. s tim što ga ne bi smjeli dalje odlagati. Ono treba da nađe mjesto u narednom petogodišniem društvenom planu.

»Zaštita mnogih spomenika — stoii na kraju zaključaka *Odbora za prosvjetu — ne bi trebalo da* bude u nadležnosti samo komune. Mnogi od spomenika kulture i po svom značaiu i po sredstvima koja treba odvajati za njihovo održavanje prelaze njene okvire i materijalne mogućnosti. Zato ovu oblast treba drukčiie tretirati od ostalih javnih službi i naći takva rješenja u kojima bi obaveze i odgovornosti za zaštitu spomenika kulture imali i komuna, i republika i Federacija.

Uporednavajući Savezno veće sa stanjem i nekim problemima u oblasti zaštite spomenika kulture, Odbor za prosvetu predlaže članovima Saveznog veća, kao i svim nadležnim i zainteresovanim organima i ustanovama, društvenim i privrednim organizacijama, da svoiim angažovanjem doprinesu još širem, svestraniiem i efikasniiem radu na zaštiti kulturnoistoriskih spomenika naše zemlje.«

S. Tihić

»VARSTVO SPOMENIKOV«, VII, Izdaie: Zavod za spomeniško varstvo LR Slovenije, Ljubljana, decembar 1960 godine, strana: 379.

Sadržai sedmog broia stručnog glasila službe zaštite spomenika kulture Slovenije za period 1958/59. godinu podiieljen je u dva dijela. Prvi, znatno veći, tretira stručnu problematiku zaštite spomenika kulture, drugi, manji, oblast zaštite prirode. Na blizu četiristotine stranica teksta, ova solidno opremljena knjiga, ilustrovana većim brojem fotoreprodukcija, skica i planova, donosi članke i izvještaje svoiih redovnih saradnika, stručnjaka-konzervatora službe zaštite spomenika kulture Narodne republike Slovenije, u kojima se razmatraju aktuelni problemi svakidašnje konzervatorske prakse.

U članku »O spomeničkoj problematici Pirana«, Jaroslav Černigoj razmatra, u uvodu, pitanje zaštite i konzervacije starih gradova i za primier uzima Piran, mali istorijski gradić u Istri, koji je uspio da do danas sačuva nenačetim svoj prvobitni urbanistički

koncept. Zbog navedenog, zaslužuje da ga u cjelini tretiramo kao grad-spomenik i u toj formi štitimo i unapređujemo. Ali, postavlja pitanje autor članka, kakvog bi karaktera trebala da bude ta zaštita? Da li treba da učini Piran muzejom? Svakako da ne, odgovara autor, i zaključuje da Piran treba konzervirati i sačuvati kao istorijski ansambl s njegovom autentičnom urbanističkom strukturom i svim elementima koji mu daju njegovu živu, i specifičnu fizionomiju.

Ivan Komelj u članku »Cistercitski samostan u Kostanjevici na Krki — njegova istorija i konzervatorski radovi« osvrće se na istorijat ovog značajnog spomenika sakralne arhitekture, osnovanog 1234 godine, a onda daje pregled konzervatorskih zahvata na objektu, u međuratno (1929/30. god.) i poslijeratno doba. Članak ing. arh. Milke Čanak, stručnog saradnika Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, pod naslovom »Konsolidacija samostanske crkve u Kostanjevici«, u kojemu je izložen konzervatorski postupak obavljen na objektu u periodu 1958—1959 god., služi kao korisna dopuna studiji Ivana Komelja, gradeći s njom zaokruženu sliku dosadašnjih konzervatorskih zahvata na ovom, nesumnjivo, jednom od najznačajnijih sakralnih objekata u Narodnoj republici Sloveniji.

Dr Marijan Zadnikar u podužem prilogu »Kripta u Hoči kod Maribora« daje dokumentovan stručni opis zanimljivog nalaza ostataka kripte ispod parohijalne crkve u Hoči kod Maribora. Milan Železnik priložio je ozbiljnu studiju »O restaurisanju freska«, dok Jaroslav Černigoj u članku »Šampeter po osmih letih« daje detaljan opis projekta rekonstrukcije i arhitektonskog oblikovanja prostora za monumentalne grobne spomenike antičkog perioda otkrivene 1952 godine, arheološki ispitane do januara 1955. Prilog dr. Josipa Klemenca »Šempetrski spomeniki postavljeni« ne objašnjava samo tehnički postupak za realizaciju programa rekonstrukcije i ekspozicije ovog značajnog objekta sepulkralne arhitekture rimskog doba u našim krajevima, već istodobno, i u sažetoj formi, daje opis nalaza od oko šest stotina mramornih blokova, koje je trebalo sastaviti u jedinstvenu, organički vezanu cjelinu. Dovršen, on predstavlja nov tip antičkog nadgrobnog spomenika koji udružuje u sebi grobnu škrinju za pepel pokojnika i nad njim stojeći baldahin s dvoslivnom strehom. Umjetnička obrada portreta pokojnika upućuje pisca članka na zaključak da isti predstavljaju autentične primjere provincijalne kamenorezačke umjetnosti II st. naše ere, koja je cvala u Celeji. Poreč grobnice sastavljene iz grobnih škrinja i baldahina, šempeterski spomenik sadrži još jedno, šest metara visoko, zdanje grobne arhitekture nastalo nešto kasnije, u doba kada je materijalno blagostanje Savinjske doline propadalo. Od manjih objekata značajniji su nalazi grobne stele nekog Secundiana i njegove rodbine, grobna ara celjskog edila Vindonija i njegove žene Julije, i manji sarkofazi sačinjeni u pješčaru, koji će biti restaurisani, posebno oni s natpisima i portretima rodbine.

Antičko grobište u Šempetru pripadalo je gospodaru vile rustike, djelimično otkopane u ljeto 1947/48 g. Objekat je bio porušen uslijed poplave Savinje oko 260. godine naše ere.

Sve radove oko zaštite, rekonstrukcije, urbanističkog i arhitektonskog rješavanja spomenika kao i sve aspekte njegove prezentacije rješavala je posebna stručna komisija formirana pri Zavodu za zaštitu spomenika kulture Slovenije, sastavljena iz redova stručnjaka raznih specijalnosti zainteresovanih za ovo pitanje.

Drugi, daleko veći, dio knjige ispunjen je izvještajima stručnih saradnika Zavoda o pregledu spomenika, njihovom tehničkom stanju i mjerama koje su preduzete na zaštiti, čišćenju i konzervaciji u periodu za 1958. i 1959. godinu. Izvještaji su podijeljeni po grupama na: umjetničke spomenike i urbanizam; spomenike etnografije; arheološke spomenike; spomenike tehnike; spomenike narodnooslobodilačkog rata. Svaka grupa spomenika obrađena je po mjestima, poredanim po abecedariju. Na pripremi — po opsegu daleko najvećeg materijala— za umjetničke spomenike i urbanizam, sudjelovali su: Jože Curk, Jaroslav Černigoj, Ivan Komelj, Vlasta Koren, Breda Kovič, Vlado Novak, dr. Nace Šumi, Marjan Vidmar, Sergej Vrišer, dr. Marijan Zadnikar i Milan Železnik. Na saradnji kod izvještaja za etnografske spomenike učestvovali su dr. Nace Šumi i F. Š., a za spomenike arheologije veći broj spoljnih saradnika i stručnih referenata Zavoda Slovenije, dok je izvještaj o zaštiti spomenika tehnike pripremio Franjo Baš. Na kraju je kraći izvještaj o stanju zaštite spomenika narodnooslobodilačke borbe, iz kojega se vidi da je služba zaštite spomenika kulture Slovenije evidentirala 2.818 spomenika najnovije naše istorije, raznih vrsta.

U dijelu knjige posvećenom zaštiti spomenika prirode, dr. Angela Piskernik u članku »Narodni parkovi« podvlači, u početku, razliku između mjesnih i gradskih parkova koji su nastali posredstvom i radom čovjeka, i narodnih parkova u kojima »nema ništa naručenog, ništa prinešenog, ništa zasađenog. Sve što tamo vidimo i srećemo napravila je i ostvarila sama priroda po svojim vječitim zakonima«. Dajući kraće objašnjenje sadržaja jednog narodnog parka, pisac članka ističe da danas u Jugoslaviji ima deset narodnih parkova; samo Srbija, Bosna i Hercegovina, i Slovenija nemaju nijednoga. Crna Gora ima tri: Lovćen, Durmitor i Biogradsku Goru; Hrvatska tri: Plitvička Jezera, Paklenicu, i Risnjak; i Makedonija, također, tri: Perister, Mavrovo i Galičicu.

U Bosni namjeravaju proglasiti za narodni park planinu Treskavicu, u Hercegovini Prenj. Slovenija, pak, namjerava ustanoviti šest narodnih parkova, i to: Triglavski narodni park, Kamnišku Bistricu, Veliku Planinu, Panovec pri Gorici, Otočec u Dolenjskem, i narodni park Logarska Dolina z Okrešljem.

U dijelu priloga o zaštiti prirode nalaze se i članci: »Zaštita planinskog cvijeća«. »Međunarodna klasifikacija i nomenklatura za zaštitu objekata prirode«, članak Čirila Jeglića »Kako je sada s »Juliano« u Trenti«, Boštjana Kianta »Odonantna fauna Triglavskog narodnog parka«, i Toneta Wrabera »Neke nove ali rijetke vrste flore u Julijskim Alpama«.

Godišnjak »Varstvo spomenikov« VII sadrži brojne fotoilustracije, skice i planove spomenika tretiranih u stručnim člancima knjige

S. Tihić

»KULTURNO NASLEDSTVO«, Izdaje Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Narodne republike Makedonije, Skopje, 1959 godine, str. 84.

Publicistička aktivnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Narodne republike Makedonije u Skopju obuhvatila je štampanje manjih ilustrovanih izdanja u kojima stručnjaci Zavoda tretiraju razna pitanja aktualne problematike konzervatorske službe ove Republike, uz mjestimične pokušaje za naučnom obradom kulturno-istorijske građe njenog bogatog — široj javnosti još dobrim dijelom nepoznatog — spomeničkog fonda. Posljednja u nizu takvih propagandno-popularnih knjiga je ilustrovana publikacija »Kulturno nasledstvo«. To je manja ukusno opremljena i tehnički solidno izvedena knjižica srednjeg formata, čiju isključivu sadržinu čini zbir od nekoliko članaka arhitekata-konzervatora, istoričara umjetnosti i slikara-restauratora unutrašnjih saradnika Zavoda. U najvećem dijelu, oni koriste iskustva svog terenskog rada i praktične konzervatorsko-restauratorske djelatnosti na objektima spomeničke vrijednosti. A u takvim prilikama nije rijedak slučaj da se

iznađu neki novi materijalni dokazi ili otkriju napisi i zapisi koji reflektiraju stanovito drugačije svjetlo na postanak i umjetnički ili arhitektonsku vrijednost objekta. Uostalom, tim su putem i dosada, i u više mahova, u raznim krajevima naše zemlje, došle na svjetlo dana mnoge nove činjenice koje su iz osnova izmijenile ranija shvatanja i naučna tumačenja o kulturno-umjetničkim i istorijskim vrijednostima spomenika nacionalnog kulturnog nasljeđa.

I u ovoj prilici, Kosta Balabanov, na primjer, u članku »Crkva u selu Borilovci« opisuje kako je manjim eksperimentom čišćenja utvrdio da se, ispod slojeva živopisa nastalog u drugoj polovini 19 vijeka, nalaze — u ovoj maloj, naučno još neispitanoj, seoskoj crkvi — ostaci mnogo starijeg, likovno zrelijeg, freskociklusa, koji je, najvjerojatnije, mogao nastati krajem 15 ili početkom 16 vijeka. Samim tim se i spomenička vrijednost ove, davno već napuštene i sasvim zapostavljene crkve iz osnova promijenila i u pozitivnom smislu. Analogna je situacija i sa drugim nalazom, kojega Balabanov opisuje u slijedećem članku, pod naslovom »Crkva u selu Divlje«. I ovdje je, nakon manjeg zahvata na čišćenju živopisa iz druge polovine 19 stoljeća, naišao na dijelove mnogo starijeg i kvalitetnijeg fresko-ciklusa, koji je, vrlo vjerovatno, nastao u 17 vijeku.

Dimitar Čornakov u članku »Ikonostas u crkvi sv. Bogorodice Bolničke u Ohridu« opisuje otkriće natpisa (na frizu) u kome je ubilježeno ime majstora Nikole Debrelije Lazaropoljca, autora ovog, nesumnjivo, jednog od najljepših drvorezbarenih ikonostasa u Ohridu i njegovoj okolini. Natpis je otkriven ispod debelog sloja čađi i prašine, i datira iz 1533 godine. Do ovog otkrića pravljene su razne pretpostavke o tome kada je mogao nastati ikonostas i ko ga je sačinio. Radom konzervatora taj je problem sada definitivno, i sasvim pouzdano riješen.

Zdravko Blažić u kraćoj studiji »Dva aktuelna problema zaštite spomenika kulture« razmatra najprije pitanje liječenja zidnih površina od šalitre (eflorescencija soli), pojave koja je zbog duge vremenske zapuštenosti mnogih naših spomenika, često onih najvrednijih, nanijela ogromne štete zidnim slikama (sv. Nikola u selu Varoš — Prilepski, sv. Arhangel Gavrilo u Lesnovu, sv. Bogorodica u selu Mateič, sv. Đorđe u selu Kurbinovo, sv. Dimitrije — Markov manastir) i daje svoj prijedlog za kojega smatra da bi, praktično primjenjivan, mogao veoma koristiti. Po njemu, jedan od najpouzdanijih načina efikasnog suprostavljanja ovom zlu na našim spomenicima bilo bi isušivanje zidova, nakon čega bi se pristupilo vađenju živopisa, i tek onda liječenju zidova od šalitre. Za dobar primjer takve prakse navodi rezultate postignute kod konzervacije crkve sv. Sofije u Ohridu.

Drugi problem kojega razmatra Blažić u ovom članku je konzervacija umjetničkih predmeta izrađenih u drvu, kakvih u NR Makedoniji ima veliko bogatstvo (predmeti starog crkvenog namještaja, tavani i dolapi kuća građanske arhitekture, stari alati pojedinih grana zanata, ikonostasi i slično). Gnilež i crvotočina su — po mišljenju Blažića — glavni neprijatelji ovih dragocjenosti pa se kao jedan od primarnih zadataka službe zaštite spomenika kulture u FNRJ nameće traženje efikasnih mjera za uspješno suprotstavljanje ovim štetočinama.

Ing. arh. Krum Tomovski u članku »Konzervacija Emin-begove i Hadži-Kostove kule u Kratovu« opisuje konzervatorski postupak na oba objekta, koji su — u tursko vrijeme — služili za stanovanje uglednijih građanskih obitelji, a i kao odbrambene zgrade. Konzervacija obje ove, ranije već teško oštećene i iz osi nagnute, kule obavljena je 1957 godine.

U zajedničkom prilogu »Neki spomenici jugoistočne Makedonije«, arh. Krum Tomovski i Dimitrije Čornakov opisuju značajnije spomenike i arheološke lokalitete na koje su naišli prilikom zajedničkog obilaska terena jugoistočne Makedonije i predložili ih za zaštitu. Ovamo spadaju: antičko naselje »Isar«, kod sela Marvinci, sahat-kula, stara česma i crkva sv. Ilije u Dojranu, džamije i begovski konaci u selu Banica, i na koncu turbe Mesi Bej-a, kod sela Bansko.

Antonije Nikolovski, u članku »Konzervatorski radovi na crkvi sv. Đorđa u selu Kurbinovo« daje podrobnije objašnjenje o intervenciji konzervatora Zavoda na spašavanju ovog vrijednog likovno-arhitektonskog spomenika.

U daljnjem dijelu knjige dali su svoje priloge: ing. arh. Krum Tomovski »Konzervacija kulturno-istoriskih spomenika u štipskoj i kumanovskoj okolini, 1957 godine«. Dimitrije Čornakov i Spase Spirovski »Ispitivački radovi u manastiru Treskavac«, arh. Krum Tomovski »Veleški majstori i zografi 19 i 20 st.«. Na kraju knjige, Jelena Macan daje nešto dužu, solidno pripremljenu, naučnu interpretaciju pregleda ikona iz Ohrida pod naslovom »Ohridske ikone«.

Popularno-naučna publikacija »Kulturno nasledstvo« ilustrovana je većim brojem fotoreprodukcija, crteža i planova opisanih spomenika.

S. Tihić

»RAD VOJVOĐANSKIH MUZEJA« broj 8. Izdaje: Vojvođanski muzej u Novom Sadu, Novi Sad, 1959 godine, strana: 321.

Sadržaj osme knjige stručne publikacije »Rad vojvođanskih muzeja« podijeljen je u šest poglavlja: rasprave i članci; izvještaji; prilozi i građa; iz života i rada vojvođanskih muzeja; muzejske zbirke; ocene i prikazi; i bibliografija.

U grupi članaka svrstanih pod »rasprave i članci«. Paola Korošec prilaže kraću studiju pod naslovom »Podela slavonske kulture, njeno poreklo i relativna hronologija« gdje razmatra problem samo užeg kruga slavonske kulturne grupe služeći se tipologijom i pojedinim elementima sa sistematski istraženih nalazišta. Držeći se tog reda ona na kraju zaključuje da:

»1. Slavonska kultura ima četiri glavne podgrupe, koje se uglavnom poklapaju sa dvema vremenskim fazama. U prvu vremensku fazu bi kao najstarija spadala grupa IG. I, a u mlađu fazu grupa IG. II, vučedolska i bosanska grupa.

2. Širenje slavonske kulture izvršilo se od zapada prema istoku te se u tom pravcu pomicao i prostor kojeg je ona obuhvatala.

3. Hronološki raspon slavonske kulture obuhvata bakarno i stariju fazu bronzanog doba. U srednjem bronzanom dobu živi naša kultura još samo sa pojedinim elementima.

5. Daljnji život slavonske kulture možemo tražiti u jugozapadnom delu naše države.

5. Poreklo slavonske kulture ne možemo danas tražiti ni u jednoj od sada poznatih starijih kultura na području njenog života i njenog užeg širenja.«

Ivica Degmedžić, u članku »Poraz Boja i Tauriska na Tisi« zadržava se najviše na opisu vladavine moćnog dačkog vojskovođe Burebiste, koji je — u periodu između 65—60 g. prije naše ere — uspio da ujedini dačka plemena, da pobjednički pređe Tisu i zagospodari« u sferi Ilirika, Trakije i grčkih gradova na Pontu, a na sjevernoj granici svoga prostranog kraljevstva dodirivao je plemena iza Karpata... Burebista je svagdje na osjetljivim mjestima mogao ugroziti rimsku granicu, a sam je ostao do kraja života nepobijeđen od Rima.

Slika burnih događaja odrazila se najživlje u Panoniji, kroz koju su tada strujali svi utjecaji osvajača, većim intenzitetom nego ikada ranije. Raznorodna plemena, ilirska, keltska i tračka, koja su ovdje

živjela u simbiozi, pojavljivala su se i nestajala, te brisala trag svega što je značilo granicu i miran sjedilački život ratara.«

Možda najstarije keltsko pleme Taurisci javljaju se oko izvora Save poslije 225 g. prije naše ere. Zemlja koju su oni zauzeli zvala se Noricum, a nalazila se između Save i Dunava u njihovom gornjem toku. To je djelimično današnja Slovenija i Austrija. Od starina su tu živjeli Iliri, koji nisu nestali dolaskom Tauriska, ali su sve više padali u pozadinu. Drugo moćno keltsko pleme na Dunavu bili su Boji, koji su iza poraza sa Rimljanima, nastanili se na području današnje Čehoslovačke i jednog dijela Bavarske.

Pritisnuti sa sjevera Germanima koji su naglo ojačali pod Arjovistovim vodstvom, oni su bili suzbijeni i u svojim prodorima na istok, kuda su se, oduvijek, sa lakoćom kretali. Preporođeni Dačani pod vodstvom Burebiste zaustavili su udružene Boje i Tauriske na Tisi i katastrofalno ih porazili da se poslije toga nisu više nikada oporavili.

Šandor Nađ: »Nekropola kod Aradca iz ranog srednjeg veka,« opisuje arheološki lokalitet Mečku, u aradačkom ataru blizu Zrenjanina, u kojoj je 1951 godine, otkrivena srednjevjekovna nekropola. Sistematska arheološka istraživanja počela su 1952, završena 1955. godine. U svemu je na ovome miestu iznađeno 98 grobova, među kojima i jedan grob konja sa opremom i oružiem ratnika. U njima su nađeni bogati prilozi: predice i kopče od željeza i bronze, okovi pojasa, lanci, pribor za vatru, noževi, mačevi, koplja, ogrlice, naušnice, sjekire, uzengije, luk, zemljani ćupovi i novčić.

Na osnovu tipološkog pregleda grobnih inventara, autor zaključuje da je gro nađenog materijala germanski, a onda hunski. Nekropola se može, dosta približno, datirati u drugu polovinu VI i početak VII vijeka naše ere.

Josip Korošec, u članku »Koštane pločice u avarskim grobovima u Bogojevu«, opisuje nalaz koštanih pločica u avarskoj nekropoli u Bogojevu koje su djelimično, pripadale nomadskom luku zvanom refleksni luk, djelimično ukrasima na tobolcu. Autor iznosi i nekoliko zanimljivih podataka o pojasevima oko pasa koji su mogli biti kožnati ili platneni.

Dr. Milenko S. Filipović prilaže kraću studiju »Spaljivanje mrtvih kod Južnih Slovena« u kojoj ističe da je praksa spaljivania mrtvih kod balkanskih Slovena bila češća i više rasprostranjena nego što se to obično misli. Potiče iz davnih vremena i vršena je u raznim formama, mada spaljivanje nikada nije bio i isključivi način sahranjivanja, jer je uvijek postojalo i ukopavanje u zemlju.

»Spaljivanje leševa neposredno poslе smrti ili naknadno, pošto su proveli neko vreme u zemlji, pa na neki način utvrđeno da su se povampirili vršeno je uvek radi toga da se odnosni pokojnik uništi, da se učini bezopasnim po žive članove zajednice, a uništavan je na taj način što mu je telo spaljivano i time mu onemogućavan dalji zagrobni život: duša mu nije imala više gde da stanuje, pa je ona u životinjskom obliku (leptir, ptica), uništavana na vatri. Takve ideje se sadrže u svim izloženim verovanjima, o vukodlacima i vešticama.«

Vera Milutinović, u članku »Ornamentisani sanduci u Vojvodini«, daje pregled ornamentisanih škrinja, koje su, donedavno, u Vojvodini predstavljale važan sastavni dio pokućstva i kućnog namještaja, a koje su danas samo muzeiski eksponati. Predmet razmatranja su škrinje iz posjeda Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu, uz neke primjere uzete iz drugih muzeja. Pisac članka razlikuje sanduke u obliku sarkofaga »koji su po svojoj izradi primitivniji, izrađeni od tvrdog drveta, ukrašeni rezanim geometriskim šarama... Primerci ove vrste sanduka su mnogo ređi nego oni stolarske izrade i susreću se pretežno u zapadnim krajevima Vojvodine, najviše među stanovništvom koje je u prisnim vezama sa stanovništvom susedne Slavonije i Baranje, a odatle i sa Bosnom, odakle je ovo stanovništvo, po svoj prilici, doseljeno.

Starost pomenutih sanduka ne može se tačno odrediti. Može se pretpostaviti da su sanduci u obliku sarkofaga veoma stari i u svakom slučaju mnogo stariji od onih sa ravnim poklopcem...

Drugu vrstu čine sanduci od mekog drveta, koje su izgrađivali isključivo stolari. Daske od kojih su izrađeni su žlebljene, a poklopac im je uvek ravan... Svi sanduci ove vrste obojeni su i ukrašeni isključivo cvetnim ornamentima, koji se nalaze na prednjoj strani sanduka a ponekad ih ima i na bočnim stranama...«

Dr. Pavle Vasić, u članku »Paja Jovanović«, daje kraći osvrt na ličnost i djelo ovog velikog srpskog slikara, čiji nacionalni žanr i istorijsko slikarstvo »predstavljaju kulminaciju u svojoj vrsti, najbolje i najviše što je ostvareno kod Srba na tom polju. Po tim vrstama Paji Jovanoviću je određeno visoko mesto u istoriji naše novije umetnosti. Ali da bi se bolje ocenila veličina ovog majstora, neophodno je potrebno proučiti sistematski njegovo ogromno delo koje još nije dovoljno poznato. Tek ono će doprineti da se o umetničkom stvaranju, ulozi i značaju Paje Jovanovića donese potpun i konačan sud. Jedno je sigurno. Paja Jovanović nije bio od onih umetnika koji su tražili nove puteve, ali u granicama naših mogućnosti, u okviru naše umetnosti, on je ostvario najviše vrednosti«.

Dr. Dejan Medaković u članku »Predstave vrlina u srpskoj umetnosti XVIII veka« tretira tri grupe vrlina: hrišćanske, pastirske i vladarske »čija nesvakidašnja pojava u srpskom slikarstvu toga doba tačno odgovara načinu na koji su one obrađivane u evropskom baroku«.

Autor članka razmatra zatim tri karakteristična slučaja (»Četiri hrišćanske vrline na ikonostasu crkve u Ečki«, »Alegorijska pretstava žđrala na arhijerejskom stolu u crkvi manastira Krušedola«, »Lik cara Dušana u Žefarovićevoj knjizi »Izobraženij oružij' iliričeskih« iz 174«), na kojima — nakon razmatranja ideino-ikonografske problematike — gradi svoj sud o velikoj ulozi »amblematske literature ruskog porekla za obogaćenje likovne tematike našeg XVIII veka.« Kopiranje iz amblematskih zbornika — prema Medakoviću — treba posmatrati kao tipičnu pojavu baroknog sviieta, dok, s druge strane, pojavu pastirske vrline budnosti, a posebno predstavu glorifikovania vladarskih vrlina cara Dušana, vezuje — preko direktnih analogija — »za uzore koje su naši umetnici preuzimali u neposrednom dodiru sa tekovinama zapadnjačke umetnosti. Ukrštanje tih raznolikih uticajnih puteva na našem području, tačnije, njihovo raščlanjavanje i analiziranje, omogućiće konačno da se sa znatno više sigurnosti postavi i fiksira srpska barokna ikonografija«.

Miodrag Jovanović, u članku »Prilog proučavanja uticaja ruske grafike na srpsku umetnost sredine XVIII veka« utvrđuje da se kontaktima sa ruskom grafikom formirao zaobilazni put prodiranja baroknih elemenata u srpsku umietnost. Neka, pak »presudna uloga ruskih uticaja isključuje se već time što su se srpski majstori sredine XVIII veka koristili i direktnim zapadnim predlošcima... Stoga ruski uticaji ostaju jedna paralelna komponenta neposrednom zapadnom baroknom strujanju, značajna i nedovoljno ispitana, ali označenih hronoloških granica i određenog karaktera.«

Mihali Mikeš, u članku »Prilog poznavanju prezimljavania miša humkaša«, daje svoj doprinos ekološkom posmatranju i ispitivanju ovog štetočine, koji, sklon masovnom umnožavaniu, nanosi ogromne štete poljima žitorodnih oblasti Vojvodine i Srbije. Zato je poznavanje života ovog glodara »od naročitog znača

ja za poljoprivrednu praksu, pošto je racionalno, aktivno i uspešno suzbijanje jedne štetočine jedino moguće ako su njena ekologija i način života dobro poznati...«

U grupi »izveštaji« svoje priloge dali su: Milorad Girić »Grobovi iz ranog bronzanog doba u Ostojićevu«, dr. V. Popović i R. Galović »Bibliografski pregled najnovijih arheoloških istraživanja u Rumuniji«; a u grupi »prilozi i građa«: J. Korošec »Neolitski grob u Bogojevu«, Pavle P. Velenrajter »Spomenici iz turskog doba u Somboru«, S. Putnik »Jedan kasni odjek sensimonizma kod nas«, Živan Kumanov »Konferencija u Turiji 1942«, R. Mamužić »Zanatske slave srpskih esnafa u Zemunu i njihovi barjaci«, I. Bah »Tri ikone iz 1687 godine u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu«, i Miodrag Jovanović »Ikona sv. Nauma iz Narodnog muzeja u Beogradu«.

U dijelu knjige pod naslovom »Iz života i rada vojvođanskih muzeja«, s prilozima su zastupljeni: Žika Tadić »Rezultati i perspektive razvitka Muzeja radničkog pokreta i Narodne revolucije (Vojvodine)«, Milan Vranić »Godišnja skupština muzejsko-konzervatorskih radnika NR Srbije — Područnica za Vojvodinu«, Jožef Erdelji »Konzervacija rimske pozlaćene fibule«, Dejan Radovanović »Izložba — Četrdeset godina revolucionarnog rada KPJ, SKOJ-a i sindikata u srednjem Banatu — u Narodnom muzeju u Zrenjaninu«, Mira Jovanović »Izložba povodom proslave 40-godišnjice KPJ u Galeriji Narodnog muzeja u Zemunu«, R. Mamužić »Izložba slika Paje Jovanovića u Vršcu« i Zagorka Marinković priloge: »Dve izložbe naivnih slikara u Galeriji Narodnog muzeja u Zemunu« i »Izložba »Građani Zemuna i Srema na portretima XIX veka«, dok u dijelu pod naslovom »Muzejske zbirke«, Jelena Andrejević-Lazić daje prilog »Zbirka vojvođanskih ćilima u Etnografskom muzeju u Beogradu«, a Milorad Marčetić »Oološka zbirka koju je prikupio Dr. Trišler«.

Uz »ocene i prikaze«, »bibliografiju«, »razmenu publikacija« i »nekrologe«, osma sveska stručne publikacije »Rad vojvođanskih muzeja« sadrži veći broj fotoilustracija, skica, crteža, planova i šematskih prikaza opisanih spomenika.

S. Tihić

»ZBORNIK« broj 5. Izdaje: Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 1959 g., strana: 164.

Sadržaj pete knjige »ZBORNIK«-a, stručnog glasila Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu sadrži pet poglavlja: rasprave; priloge; građu; izveštaje; bibliografiju i razmjenu publikacija.

U grupi »rasprave«, dr. Angelos Baš, u članku »Kaputi i ogrtači u Sloveniji od XIV do XVI stoleća«, daje dosta preglednu sliku razvoja nošnje u Sloveniji od 14 do 16 vijeka sačinjenu na osnovu studija očuvanog zidnog slikarstva i vajarskih djela na području ove Republike. Taj je razvoj, u pogledu forme, dosta ujednačen i ne pokazuje veće stilske oscilacije sve do 17 stoljeća, kada nastaju suštinske promjene na prelazu u period barokne kulture oblačenja. Pisani izvori iz 16 vijeka pomogli su autoru da dopuni svoju građu i o staleškim okvirima u nošnji, o proizvodnji, te materijalima i cijenama pojedinih dijelova odjeće.

Zagorka Janc, u članku »Islamski elementi u srpskoj knjizi«, ističe da je »islamski uticaj u srpskoj knjizi postojao i da nije bio prolaznog karaktera. Ovim se ne tvrdi da je postojala opšta izlamizacija ukrasa i opreme naše knjige, ali su se islamski elementi pored ostalih, u njoj uporno držali od svoje pojave u XIII veku, pa do izumiranja stare srpske štampane i rukopisne knjige, pedesetih godina XVIII veka. S obzirom na to da su ispitivanja srpske umetnosti XVI i XVII veka još uvek u toku, ovim nisu iscrpeni ni svi islamski elementi koji se u njoj još uvek mogu otkriti.« Ukazujući na možebitne druge puteve kojima se, također, dospijevali islamski uticaji u srpsku umjetnost, posebno u knjigu, autor članka upućuje na dolazak Turaka na Balkan i njihovo dugo zadržavanje u našoj sredini kao na presudan faktor svjesnog ili nesvjesnog preuzimanja elemenata, osobito islamske dekorativne umjetnosti (dijelovi odjeće i obuće, ornamentika u »stilu rumi«, nautova vreža, motivi islamske arhitekture i drugi elementi stilizovane ili naturalističke floralne ornamentike — lala, karanfil, divlja ruža, kita turskog cvijeća), iako su mogući i drugi putevi prenošenja islamskih elemenata u srpsku umjetnost, na primjer, preko jermenskih rukopisa, još više preko Italije, osobito Venecije, u kojoj su skoro dva vijeka bile štampane srpske knjige i zato »ne treba odbaciti mogućnost da su islamski elementi u našoj štampi inspirisani i venecijanskom knjigom.«

Dr. Verena Han u podužoj studiji »Značaj palestinskih eulogija i liturgiskih predmeta za noviju umjetnost kod Srba — XVII—XVIII stoljeće« razmatra mjesto i ulogu koje su u razvoju mjetničkog stvaranja srpskih majstora 18 i 19 st. odigrale donešene palestinske eulogije. Njihovim izučavanjem »ne proširuju se samo dosadašnji podaci o kretanju poklonika Srba u Palestinu, niti se samo objašnjavaju neki momenti iz srpske crkvene historije. Upoznavanjem hadžiskih spomen predmeta palestinskog porijekla iz XVII i XVIII stoljeća djelimično je dopunjen njihov dugačak, tek fragmentarno poznat razvojni put u završnoj, iako ne najkvalitetnijoj fazi. Moglo se konstatovati da u muslimanskom okruženju i u službi religije, a za potrebe pravoslavnih vjernika, komercijalizovana sitna umjetnost Palestine XVII i XVIII stoljeća održava i produžuje život arhaičnim, za njeno tle specifičnim ikonografskim ornamentalnim vrijednostima, a također usvaja savremene elemente evropske umjetnosti, posebno iz Rusije, djelimično iz Austrije, da bi ih, prerađene posredstvom eulogije, ponovo vratila na evropsko tle...«

U »prilozima«, dr. Bojana Radojković daje članak »Jedna nepoznata grupa drvenih krstova sa reljefima praznika«, gdje obrađuje porijeklo, ikonografiju i umjetničke kvalitete tri drvena krsta (dva iz crkve sv. Trojice u Plevljima i jedan iz Muzeja srpske pravoslavne crkve u Beogradu) s reljefima praznika. Krstove su radili u Veneciji »majstori grčkog porekla, koji su se držali starih tradicija i koristili stare uzore, unoseći pokatkad savremene elemente stilova. U ovim radionicama su sigurno izrađivani crveni krstovi sa reljefima praznika koji su bili izvoženi u krajeve pod Turcima isto onako kao što su se u Veneciji štampale srpske knjige da bi se izvozile u srpske krajeve. Na taj način su i sva tri krsta dospela k nama. Plevaljski i Simeonov su vremenski bliski, dok je ravanički nešto mlađi, ali sva tri pripadaju jednoj radionici, koja je verovatno bila u Veneciji.« Sva tri krsta autor datira u XVI vijek.

Zagorka Janc, u članku »Srpska grafika XVII veka«, opisuje pet drvoreznih klišea, odnosno sedam ikona, budući su dvije od njih dvostruke, iz posjeda Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu, i Muzeja srpsko-pravoslavne crkve, nastale od kraja XVI do kraja XVII st., da bi — nakon analize ikonografskih motiva, ornamentike i tehnike reza — iznijela stav po kome je »drvorezna ikona posebna grana grafike, i pored svoje neosporne veze sa ilustracijom u štampanoj knjizi, gde je osnovna i jedina tehnika bio također drvorez...« Drvorezna ikona, koja je u narodu dobila ime »СТАМПИ« u navedeno vrijeme, bila je jedan od najpopularnijih oblika likovnog stvaralaštva, naročito na teritoriji Srpske patrijaršije u Peći.

Dr. Dejan Medaković, u prilogu »Dve istoriske kompozicije slikara Joakima Markovića iz 1750«, razmatra pojavu dviju slika istorijskog žanra (»Srbi i Hrvati primaju privilegije od vizantskog cara Vasilija Makedonskog« i »Srbi primaju privilegije od cara Rudolfa II 1612 godine«) malo poznatog srpskog slikara 18 vijeka Joakima Markovića, koje ne samo tematski već i svojim stilskim karakterom pokazuju znatna odstupanja u odnosu na dotadašnju srpsku umjetnost, naznačivši umnogome usvajanje baroknih formi, čime — u određenom opsegu — svojim prisustvom utiru puteve novom kretanju u srpskom slikarstvu druge polovine 18 vijeka.

U dijelu »građa«, Ruža Lončar pojavljuje se s prilogom »Turski tanjiri iz Kutahije«, gdje opisuje tri tanjira iz posjeda Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu, koji predstavljaju zanimljive primjerke turske keramike u našim krajevima. Po tehničkim osobinama (polufajans), boji i ornamentici, ovi tanjiri imaju najviše srodnosti sa kutahiskom keramikom 17 vijeka.

U daljnjem dijelu »građe«, Ljubinka Kojić iz Trebinja prilaže članak »Antimins zografa Rafajla Dimitrijevića«, Leontije Pavlović »Dečanski natpisi duboresca Trajka«, i dr. Miroslava Despot »Umjetnoobrtna proizvodnja Hrvatske na izložbi u Trstu 1882. godine.«

U dijelu knjige »izveštaji«, Ruža Lončar prilaže napis »Prosvetna delatnost Muzeja primenjene umetnosti u 1958 i 1959 godini«, a Miodrag Suzović »Pregled izložbi u galeriji Muzeja primenjene umetnosti — period 1958 i 1959 godine.«

U dijelu »Bibliografija i razmjena publikacija«, Mirjana Jevrić priložila je izvode: »Periodične publikacije u biblioteci Muzeja primenjene umetnosti« i »Razmena publikacija.«

»Zbornik« br. 5 opremljen je većim brojem fotoilustracija i crteža opisanih predmeta.

S. Tihić

»ZBORNIK RADOVA NARODNOG MUZEJA«, knjiga II. Izdaje: Narodni muzej, Beograd, 1959. god., str. 452.

Sadržaj druge knjige »Zbornika radova Narodnog muzeja »podijeljen je na: članke i studije; priloge; i izvještaje odjeljenja Muzeja o radu u 1958—59 godini.

U grupi »članci i studije«. dr. Draga Garašanin daje kraću studiju »Tri priloga rasvetljavanju problematike metalnog doba naše zemlje«, gdje — u prvom dijelu — pokušava da, kroz stručnu analizu nekoliko predmeta nepoznatog grobnog nalaza sa kolima, da nov doprinos »poznavanju poznog metalnog doba bosansko-hercegovačkog tipa«, budući se na njima već jasno uočava prodiranje »jakog keltskog uticaja na bosansko-hercegovačku teritoriju... ali je nesumnjiva činjenica da je, s jedne strane, veoma jak ilirski elemenat morao živeti veoma dugo u području koje posmatramo, mada je, isto tako poznato da je taj elemenat bio prijemčiv i za uticaje sa strane, počevši još od doba cvetanja te kulture, što je evidentno i u importima, kakve, naprimer, nalazimo na Glasincu. Keltski upadi ili uticaj koji je bio očigledno veoma jak i koji je svakako prodirao jadranskom obalom, zalazeći u ovom slučaju i u unutrašnjost, naišao je ovde na veoma snažan lokalni elemenat koji u ovom, kao i u drugim nalazima, afirmira održavanje svoje individualnosti...«

U drugom dijelu ovog članka autor tretira bronzanu figuricu čovjeka koji sjedi na četverougaonoj ploči kao nov primjer makedonskog halštata, u trećem *ilirski mač iz Benkovca.*

Dušan Krstić prilaže kraći članak »Katenski nalazi iz Brestovika« u kojemu opisuje nekoliko predmeta nađenih, 1953. godine, na lokalitetu Visoka Ravan, a koji, vjerovatno, predstavlja jednu grobnu cjelinu (mač s koricama i gvozdenim pojasom u obliku lanca, dijelovi štita, tri koplja, dvije fibule, narukvica, kameni brus, nož, dvije gvozdene cijevi, novčić i dijelovi posude).

Milivoje Veličković, u članku »Olovni okviri antičkih staklenih ogledala iz Narodnog muzeja« opisuje deset olovnih okvira koji pripadaju vrsti tzv. konveksnih staklenih ogledala sa olovnim slojem za reflektovanje, porijeklom iz raznih mjesta u Podunavlju, nabavljenih za Muzej putem otkupa slučajnih nalaza. Autor članka iznalazi među njima sedam tipova, koji su formalno dosta zanimljivi i relativno rijetki.

Branka Jeličić »*Bronzani žiški u Narodnom muzeju*« opisuje grupu od petnaest veoma interesantnih i značajnih primjeraka bronzanih žižaka rimskog doba, sada u posjedu Narodnog muzeja u Beogradu, gdje su, pretežno, došli putem otkupa. Potiču. uglavnom, iz Podunavlja.

Đorđe Mano-Zisi »*Prolegomena uz probleme kasnoantičkog mozaika u Ilirikumu*« pravi osvrt na podne mozaike kasnorimskog i ranovizantijskog perioda otkrivene, u posljednje vrijeme, u antičkim građevinama Srbije i Makedonije (Gamzigrad, Stobi, Ohrid, Bitolj, Caričingrad). »Ovi podni mozaici su deo velike *slikarske umetnosti antike, i kao likovna izražavanja* u emblemama, iako ih gledamo kao produkte primenjene umetnosti u unutrašnjoj arhitektonskoj dekoraciji. Oni se upravo u okviru te arhitektonske dekoracije sa plastičnim i slikarskim efektima izdvajaju kao značajan poseban fenomen u doba kasne antike. U liniji razvoja zanimljiv je njihov odnos prema ranijoj staroj helenističkoj i rimskoj tradiciji«.

Desanka Milošević, u članku »Zaštitna iskopavanja u Popovcu«, opisuje slučajne (srebrne i bronzane minđuše, bronzane narukvice i karike, niska bobaca od staklene paste) i arheološke (bronzani prsten, par naušnica, niska staklenih bobaca i posuda pečene gline) nalaze iz slavenske nekropole (od trideset grobova) u Popovcu, otkrivene, i djelimično sistematski iskopane, 1951 godine. Nađeni materijal je očišćen i konzerviran.

Dr. Mirjana Ćorović-Ljubinković, u kraćoj studiji »Nekoliko sačuvanih ikona starog gračaničkog ikonostasa XIV veka, i problem visokog ikonostasa u našem srednjem veku«, vrši likovnu i istorijsku analizu pet ikona (jedna s predstavom Hrista, i četiri s likovima apostola) koje su pripadale starom ikonostasu manastirske crkve u Gračanici, i bile u sastavu dobropoznate kompozicije Deisisa, na kojoj su, što je vrlo rijetka pojava, sve ličnosti predstavljene u cijeloj figuri. Autor ih datira u drugu polovinu 14 st., i smatra da su bile smještene na način što su u središtu kompozicije bile ikone Hrista, Bogorodice i Jovana Preteče, *a sa strana po šest apostola.* »Kompozicija je nesumnjivo bila smještena na ikonostasu, u drugom redu, na arhitravnoj ploči ili iznad nje, što znači da je Gračanica imala viši ikonostas sa dva reda ikona već u XIV veku«. Ovaj momenat je veoma važan jer mijenja doskora ustaljeno mišljenje »da su naši stari *srednjevjekovni ikonostasi bili nevisoke pregrade,* na kojima su se nalazile obično samo dve ili tri prestone ikone..., usto se, u ruskoj literaturi neprestano tvrdilo da je visoki ikonostas, sa nekoliko redova ikona, ruska tvorevina, i da je nama došao ili direktno iz Rusije ili preko Svete Gore. A to je trebalo da se *desi kasnije, u tzv. turskom periodu.*

Međutim ova konstatacija u ovakvom obliku ne stoji. Svi naši ikonostasi u stilu srednjevekovnog stvaranja, tj. svi oni iz tzv. turskog perioda, imaju najčešće dva reda ikona, a samo po izuzetku tri reda, i svi se vezuju, kao što ćemo videti, za vizantiske i naše srednjevekovne ikonostase sličnog oblika. Visoki ikonostas ruskog tipa, sa nekoliko redova ikona, koji u celini zatvara apsidu, javlja se kod nas tek u XVIII veku, sa ostalim elementima ruskog uticaja na tadašnji naš jezik, književnost i slikarstvo.«

Mirjana Tatić-Đurić, u članku »Danil među lavovima — jedan primerak novgorodske slikarske škole XV veka«, vrši opširnu likovno-estetsku i istorijsku analizu jednog od najstarijih primjeraka starog ruskog ikonopisa iz posjeda srednjevjekovnog odjeljenja Narodnog muzeja u Beogradu. Datira ga u drugu polovinu XV st., i stavlja u okvir stvaralaštva novgorodske škole. »Pri tome bi pojam škole trebalo shvatiti u širem smislu, tj. kao školu koja je obuhvatala rad čitavog niza lokalnih savremenih radionica, jer se nešto grubi i provinciski karakter ikone Danila *može jedino tako tumačiti, iako se on ipak vezuje za* jednu od dominantnijih, specifično ruskih nacionalnih škola, za stvaranje Novgoroda.«

Gordana Tomić-Trivunac »Epitrahilj Mana Ključara« opisuje zanimljiv vlaški epitrahilj, s početka 16 st., sada u posjedu Narodnog muzeja u Beogradu, *poznat pod imenom »epitrahilj Mana Ključara«.* Vez je grana primjenjene umjetnosti u kojoj je vlaška umjetnost došla do svog najvećeg uspona. Njen cvat pada u razdoblje od 14. do 16. st., kada je i nastao pomenuti epitrahilj, koji je — vrlo vjerovatno — donijet. kao poklon, iz Vlaške, u manastir Rusinicu, *blizu Prizrena.* a kada je ovaj *opustio,* prenijet je u crkvu sv. Marka u Prizren, odakle ga je jedan od njegovih igumana poslao, kasnije. u Beograd.

Dr. Rastislav Marić u članku »Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja« daje podatke o zbirkama zlatnog novca i novčanica. koje su sada potpuno sređene, kao i podatke o nekim rijedim a vrijednim primjercima srpskog srednjevjekovnog novca. Zbirku zlatnog novca, koja je. 30. juna 1959. godine, ukupno brojala 2.175 različitih antičkih, srednjevekovnih i modernih zlatnika, 45 izmišlienih srpskih srednjevjekovnih zlatnika i 11 pozlaćenih novaca i falsifikata ne računajući oštećene primjerke (42) koji se ne mogu upotrijebiti za zbirku, sačinjavaju, u najvećem dijelu, primjerci iz ostava koje obuhvataju vrijeme od I st. pr. n. e. do kraja 19 st. (ukupno 1186 kom.) Nabrojaćemo 12 ostava koje najvećim dijelom sačiniavaju zbirku zlatnog novca: iz Bačkog Obrovca, iz Batainice. iz Stobi, iz Gornieg Vilieva iz Parećina, iz okoline Pančeva iz Smoliinca. iz Titovog Užica. iz Bolievca, iz Studenice. s nepoznatog nalazišta, i. iz Aleksinca Zbirka novčanica je 30 juna 1959. godine, imala 2 693 komada originalnih novčanica i falsifikata iz naših zemalia i iz mnogih evropskih država prema ukupno 93 komada koliko ih je zatečeno avgusta 1945. g. Naročito su dobro zastupliene ruske novčanice, od kojih je sačiniena čitava zbirka za period između 1898. i 1923. g., gdje se nalaze i pojedini veoma rijetki primjerci.

Vera Ristić u članku »Stefan Tenecki u Rumuniji« daje prilog boliem poznavaniu ovog malo poznatog srpskog slikara druge polovine 18 st., koji je »ušao i u rumunsku stručnu literaturu, što je razumljivo s obzirom na to da je po poreklu, izgleda, bio sa teritorije rumunskog dela Banata. iz Arada. a sigurno je da je tamo dosta vremena živeo i ostavio znatan broj radova...

Kod nas je interesovanje za Stefana Teneckog poraslo u poslednje vreme. uglavnom otkako je pronađen njegov Autoportre. koji se sada nalazi u zbirci Galerije Matice srpske u Novom Sadu. Otada je nađeno još nekoliko njegovih radova. među kojima i jedan ikonostas, a otkriveni su i neki podaci o njegovom životu. Tako je sada — kad se zna da je neko vreme bio slikar pri arhiepiskopskom dvoru u Aradu, kod episkopa Isaija Antonovića — jasno da putevi za ispitivanje njegove slikarske zaostavštine vode neminovno u Arad. Tragovi na koje sam tamo naišla zanimljivi su, ali i nedovoljni, i mogu da posluže samo kao jedna od polaznih tačaka za dalje traganje u tom pravcu«.

Opisujući dvadesetak ikona ovog slikara na koje je naišla u Rumuniji, pisac članka zaključuje da broj umjetnikovih radova u ovoj zemlji mora biti daleko veći. Njihovim otkrivanjem i ispitivanjem ličnost i djelo ovog zanimljivog srpskog slikara epohe baroka *bili bi, nesumnjivo,* kompletnije osvijetljeni.

Dr. Miodrag Kolarić u kraćoj studiji »Teodor Ilić Češljar«, daje pregnantno tumačenje života i umjetničkog djela ovog talentovanog srpskog slikara druge polovine 18 st. (1746—1793. god.). Studija sadrži slijedeća poglavlja: uvod, nagađanja, izvore, studije, stil. sveta Varvara, Preteča, i zaključak, čija završna misao glasi: »Ukoliko ovaj umetnik deli sa Kračunom Teneckim i Orfelinom slavu osnivača našeg kasnobaroknog slikarstva, onda je on usamljen kao sledbenik najradikalnijih likovnih shvatanja toga vremena: klasicizma«.

Jovan Sekulić u članku »Minhenska škola i srpsko slikarstvo« — u nedostatku arhivskog materijala Minhenske slikarske akademije, koji je sav propao u posljednjem ratu — iznosi podatke koje je našao u dvije »upisne knjige« (jedna *vođena* od 1841 do 1894, druga od 1884 do 1914. god.), a iz kojih se može pratiti dolazak naših slikara na Akademiju »počev od Đure Jakšića, koji se upisao 29. oktobra 1853., u svojoj 22 godini, iako se sve do danas kod nas govorilo i pisalo da se Đura nije uopšte upisivao na Akademiju — pa sve do Vase Pomorišca, koji je 6 maja 1914 godine došao na klasu profesora Hackla«. Uz kraći istorijat same Akademije, autor članka priložio je izvod imena naših umjetnika sačinjen prema podacima iz obje upisane knjige.

Radmila Mihailović, u kraćem članku »Dve slike Aleksandra Magnasco-a«, vrši likovnu analizu i upoređenja karakterističnih elemenata forme da bi izvela zaključak po kome bi »Pejzaž s Jovanom Pretečom« (inventar slika Strane galerije pod brojem I. str. 462) mogli pripisati trećem Magnascovom periodu rada (1711—1731), s tim što bi se djelo moglo uvrstiti među vrhunska slikareva ostvarenja u ovom žanru. Najvjerovatnije da je slika nastala nešto prije 1720. godine. Drugu sliku »Vojnici u ruševinama«. iz posjeda Narodnog muzeja, koja se, inače, i općenito, smatra kao Magnascova, autor članka — nakon stilske analize i upoređenja — pripisuje Clementu Spera. umjetniku manje snage i talenta. ali koji radi u maniru svog velikog savremenika. Sliku datira u prvu polovinu druge decenije 18 vijeka.

Momčilo Stevanović u kraćoj studiji »Odilon Redon u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu«, nakon osvrta na život i djelo velikog francuskog slikara. umjetničkog kritičara i estetu, opisuje jedanaest Redonovih radova (deset crteža i jedno ulje) iz posjeda Zbirke francuskih umjetnika u Narodnom muzeju.

U dijelu knjige pod naslovom »prilozi« zastupljeni su slijedeći stručni saradnici: Blaženka Stalio, s prilogom »Nekoliko rano-bronzanodopskih elemenata na keramici sa Gradca«, Radoslav Galović »Praistorisko naselje »Jelenac« kod Aleksinca«. Đorđe Mano-Zisi »K problematici nalaza iz Tekije« i »K pitanju stratigrafije u Stobima«, Nada Todorović »Francuske medalje iz Numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu« i, dr. Katarina Ambrozić i Vera Ristić »Prilog biografijama srpskih umetnika XVIII i XIX veka iz arhive *Akademije likovnih umetnosti* u Beču«.

»Zbornik radova Narodnog muzeja« u Beogradu, knjiga II, ilustrovan je ograničenim brojem fotoilustracija.

S. Tihić

»SUMER« Arheološko-istorijski časopis. God. XVI, sv. 1—2. Izdanje Generalne direkcije spomenika u Iraku. Bagdad 1961. god.

Ovaj dvobroj »Sumera« sadrži nekoliko radova i rasprava na arapskom, engleskom i francuskom jeziku iz područja arheologije, jezikoslovlja i istorije. Veći dio radova su arheološkog karaktera.

U uvodniku Bakir Taha, direktor Generalne direkcije spomenika govori o dosadašnjim istraživanjima i proučavanju kulturnog blaga u republici Iraku. Rezultati tih radova objavljivani su i u ovom časopisu, koji redovno izlazi već šesnaest godina. Autor se osvrće posebno na obimne arheološko-istraživačke radove izvršene u području Dokana koji je predio izgradnjom brane potopljen 1959. godine. Ovaj predio je bio nastanjen još od ranog preistorijskog doba. Ova ispitivanja su vršili domaći stručnjaci i odatle spasili mnoge za nauku važne spomenike. Tako isto su obavljeni radovi u okolini Šehri Zura U najnovijim istraživačkim radovima u Iraku sudjelovali su i strani istraživači na nekim terenima. Na kraju članka autor ističe da se dosada vrlo mnogo učinilo na spašavanju spomenika.

Članak »Istraživanja u području Reja u Iraku« je referat, koieg je Fuad Sefer kao vođa delegacije Iraka pročitao na kongresu arheologa, održanom 10—20 novembra 1959. g. u mjestu Fas u Magrebu. To je zapravo izvještaj o radu Generalne direkcije. o njenim dosadašniim uspiesima i nedostacima na polju istraživanja i zaštiti kulturnog blaga Iraka.

Sejid Abud eš-Šaledži, advokat u članku »Bagdad u devetnaestom vijeku« prevodi sa engleskog 19 i 25 poglavlje djela »Arabistan: or the Land of »The Arabistan Nihgts« being Travels Through Egypt, Arabia, and Persia, to Bagdad (London, 1875)«. Autor ovog djela Fogg William Perry u spomenuta dva poglavlja je opisao neke institucije Bagdada koje je posjetio 1874. godine.

Prof. dr. H. J, Lenzen izvještava o radovima na arheološkom istraživanju u kompleksu poznatog nalazišta Uruk, današnja Warka. Pretraženi su objekti koji pripadaju kasnoj fazi, tzv. Uruk IV. do VI.

Dr. Georges Roux izvještava o najnovijim iskopinama u području jezera Hammar. Ovdie je sa nekoliko lokaliteta dobiven materijal iz raznih perioda, od novo babilonskog vremena do islamske civilizacije.

Vrlo zanimljiv je prilog D. Homesa o životu u Hatri promatranom na temelju nekih skulptura. U opisu je obuhvaćeno vrijeme između 250 g. pr. n. e. do 226 g. n. e., tj. period Parta. Hatra je u to doba bila važan kulturni centar u Mezopotamiji, a u vremenu od 1950 do 1955. iskopanih 11 hramova govore o vrlo šarolikom politeizmu stanovnika ovog grada. Pored božanstava arapskog porijekla, tipičnih za Hatru, ovdje su bili poštovani derivati grčkog Olimpa, a prije svih Atena, Hermes, Herkules, Had i Helios. Hatransko trojstvo čine bog Otac, božica Majka i bog Sin. Autor se ne bavi samo iznošenjem fakata o ovom kultu, nego na temelju sačuvanih statua rekonstruira nošnju i nakit, a prema tome privredne i političke prilike u gradu, njegove veze sa arapskim svijetom, a pogotovo odnose sa Grčkom i Rimom. Invazijama Trajana i Septimija Severa Hatra je potpuno uključena u Rimsko carstvo, sa svim posljedicama koje je je sa sobom donosilo takvo vrijeme.

Koristan je prilog Gurgis Awada koji sadržaje bibliografiju arheoloških radova u Mezopotamiji za period 1955. do 1959. Bibliografija je sastavljena po lokalitetima, pa je tako vrlo pregledna.

Filološkog karaktera su dva rada iz pera Dr. Ibrahim Samuraije, profesora Filozofskog fakulteta u Bagdadu. U jednom od njih autor govori o množini u arapskom jeziku, a drugi je rad zapravo kritika na raspravu »Arapski, Aramejski, Hebrejski«, koju je u »Sumeru« 1958. g. napisao Abdul Hak Fadil.

Sejid Nasir Nakšibendi stručno opisuje nekoliko astronomskih instrumenata koje je kao poklon dobio Irački muzej u Bagdadu iz ostavine astronoma Abdul Halima Hafatije.

U prilogu »Kopanja u Tell Wilaya« autor Tarik Abdulvehab opširno govori o kopanjima vršenim 1958. g. u spomenutom području, gdje su osim građevina nađeni brojni predmeti i nakit. statue i grobnice. Istog karaktera je i prilog Abdulkadir Hasan Takritije koji izvještava o kopanjima vršenim 1956. g. u Tell-Deimu.

Salim el-Alusi piše jednu kratku raspravu o najstarijim prijateljima čovjeku iz životinjskog carstva.

U rubrici »Dopisi i vijesti« ima više kraćih priloga kao: Izvještaj o proslavi povodom otvorenja restaurirane medrese Mustansirije, preuređene za stalnu izložbu predmeta prosvjetne struke, a naročito starih rukopisa, kaligrafskog pribora, starih zemljopisnih karti itd. Zatim slijedi izvještaj o radovima na konzervaciji munare u Irbilu. 1959. godine; Nekrolog Sir Leonardu Wolley-u, poznatom engleskom arheologu, koji je umro 20 februara 1960; O posjeti muzejima u Iraku od strane prof. G. Meyer-a i konačno Izvještaj o radu Generalne direkcije spomenika u Bagdadu za 1959—1960. godinu.

Đ. B. — M. M.